

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 6
Том 1

Херсон-2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступник головного редактора:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

Бистрова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету;

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Засекіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України;

Кравцова Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології ФДБОЗ ВПО «Тихоокеанський державний медичний університет» Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації (Російська Федерація);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Поваренков Юрій Павлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології ФДБОЗ ВПО «Ярославський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Російська Федерація);

Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри галузевого права Херсонського державного університету;

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету;

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, кандидат медичних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Янчук Володимир Олександрович – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до переліку наукових фахових видань України з психології на підставі Наказу МОН України від 4 липня 2014 року № 793 (додаток № 8)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку відповідно до ухвали вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 26 лютого 2018 р. № 9)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 20082-9882Р від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Видолоб Н.О. ДО ПИТАННЯ НОРМИ У ПСИХОСОМАТИЦІ.....	9
Волошина В.О., Довгалюк Т.А. СОЦІАЛЬНА ТА МЕТАКОГНІТИВНА ПРИРОДА ПСИХОСОМАТИКИ: РЕФЛЕКСІЯ ТА МЕТАПІЗНАВАЛЬНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ЗНАЧИМОСТІ ХВОРОБИ.....	14
Гапон Н.П. ОСОБЛИВОСТІ ГЕНДЕРНОГО МОВЛЕННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКИХ СТУДІЙ.....	19
Головкова Н.А. АНАЛИТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОМПОЗИЦИОННЫХ ДИСПОЗИЦИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ И.И. ЛЕВИТАНА.....	24
Кубриченко Т.В., Зіненко О.С. СПЕЦИФІКА ВІДОБРАЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У САМОСТАВЛЕННІ СТУДЕНТІВ.....	29
Іваненко Б.Б. САМОДЕСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ: ДЕТЕРМІНАНТИ ТА МОЖЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ.....	35
Іващенко О.А. ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА РОЗВИТКУ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ПСИХОЛОГІВ.....	41
Ковальчук О.П. ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	46
Ламаш І.В., Мікаїлова Н.А. ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК РЕСУРС САМОРЕГУЛЯЦІЇ КУРСАНТІВ ІЗ РІЗНИМ ДОСВІДОМ ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	51
Лукіна Н.Б. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНИХ ТИПОЛОГІЙ ПЕРФЕКЦІОНІСТІВ У СТРУКТУРІ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНOSTІ.....	56
Мозговий В.І. ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВАРТОВОЇ СЛУЖБИ.....	62
Мотков С.О. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОСТАВЛЕННЯ ТА АДАПТАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ З ТРАВМУЮЧИМ ДОСВІДОМ.....	68
Перевязко Л.П. СНОВИДЕННЯ О СМЕРТИ В КОНТЕКСТЕ ВНЕВРЕМЕННОСТІ БЕССОЗНАТЕЛЬНОГО.....	74
Подкоритова Л.О., Брезденюк А.О. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДАТНОСТІ ДО САМОАНАЛІЗУ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ.....	81
Романюк Л.В. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ У ПСИХОЛОГІЇ.....	87
Савчин М.В. ПСИХІЧНА СКЛАДОВА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ.....	93
Санников А.И. РЕШИМОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР САМОАКТУАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ.....	98
Сидоренко Ж.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АНТИЦИПАЦІЇ ПІД ЧАС КОНСТРУКТИВНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ.....	106
Тавровецька Н.І. ЖИТТЄВА ПОЗИЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ТРАНСАКТНОМУ АНАЛІЗІ.....	111

Ткаченко О.А. ДИНАМІКА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ХОДІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	118
Харченко С.В. СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ.....	127
Шебанова В.І. ХАРЧОВА ПОВЕДІНКА В КОНТИНУУМІ «НОРМА – ПАТОЛОГІЯ».....	133
Щербак Т.І. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДЧУТТЯ САМОТНОСТІ В ІММІГРАНТІВ.....	139

СЕКЦІЯ 2 ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Tsokota V.R., Kravchenko O.V. CYBERPSYCHOLOGY: EVOLUTION OF THE NOTION AND CURRENT STATE.....	144
--	-----

СЕКЦІЯ 3 ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Волошина Н.В., Терлецька Ю.М. ТРЕНІНГ «ФАСИЛІТАЦІЯ ОПОРУ ЗМІНАМ В ОРГАНІЗАЦІЇ».....	149
Mytnyk O.Ya., Serediuk T.V., Sviatenko Yu.O. THE PROBLEM OF MATURITY OF A FUTUREPSYCHOLOGIST AS A COMPETITIVE SPECIALIST WITHIN HIS VOCATIONAL TRAINING.....	154

СЕКЦІЯ 4 ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Бабенко О.О. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ У РОБОТІ СЛІДЧОГО ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ.....	160
Штанько Н.А. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ КЕРІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ.....	165

СЕКЦІЯ 5 ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Ралко А.І. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ДО АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	170
---	-----

СЕКЦІЯ 6 МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Завязкіна Н.В. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТОЛОГІЇ.....	176
Молотокас А.А. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕПРЕСИВНОГО СТАНУ У ЖІНОК ЗА ШКАЛОЮ ГАМІЛЬТОНА.....	181
Царькова О.В., Работа Т.О. СУПРОВІД СІМЕЙ, ДЕ РОСТЕ ДИТИНА З ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИМИ ВАДАМИ, У СИСТЕМІ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я.....	185

СЕКЦІЯ 7 СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Єсип М.З. ВІДЕОІНТЕРАКТИВНИЙ ТРЕНІНГ НА ДОПОМОГУ СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДОМ СПЕКТРУ АУТИЗМУ (РСА): ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД.....	191
Лисенкова І.П. ПСИХОЛОГІЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ.....	196
Марценюк М.О., Мигович Є.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АУТИЗМУ ЯК ЗАГАЛЬНОГО РОЗЛАДУ РОЗВИТКУ.....	201

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Vydolob N.O. THE QUESTION OF NORM IN PSYCHOSOMATICS.....	9
Voloshyna V.O., Dovhaliuk T.A. THE SOCIAL AND METACOGNITIVE NATURE OF PSYCHOSOMATICS: INDIVIDUAL'S REFLEXIVITY AND METACOGNITION TOWARDS THE SOCIAL VALUE OF THE DISEASE.....	14
Hapon N.P. FEATURES OF GENDER DISCOURSE AND COMMUNICATION AS A PROBLEM OF POST-STRUCTURALIST STUDIES.....	19
Holovkova N.A. ANALYTICAL INTERPRETATION OF THE ART-COMPOSITION IN THE WORKS BY I. LEVITANE.....	24
Zinenko O.S., Kubrychenko T.V. GENDER STEREOTYPES REFLECTION SPECIFICITY IN STUDENTS' SELF-ATTITUDE.....	29
Ivanenko B.B. SELF-DESTRUCTIVE BEHAVIOR OF THE PERSONALITY: DETERMINANTS AND POSSIBILITIES OF SELF-DIRECTION	35
Ivashchenko O.A. PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF MORAL VALUES DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGISTS.....	41
Kovalchuk O.P. THE PSYCHOLOGICAL MECHANISM REGULATION OF BEHAVIOR OF THE SERVICEMEN-PARTICIPANTS OF THE ANTITERRORIST OPERATION.....	46
Lamash I.V., Mikailova N.A. HARDINESS AS A RESOURCE FOR SELF-REGULATION OF CADETS WITH DIFFERENT EXPERIENCES IN MILITARY ACTIVITIES.....	51
Lukina N.B. THE RESEARCH OF THE PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE PERSONALITY TYPOLOGIES OF THE PERFECTIONISTS IN THE STRUCTURE OF THE TARGETED ORIENTATION.....	56
Mozghovyi V.I. PSYCHOLOGICAL INVESTIGATION OF THE FACTOR STRUCTURE OF THE PERSONALITY OF STAFF MILITARY SERVICE DEPARTMENTS.....	62
Motkov S.O. INTERCONNECTION OF SELF-REGARD AND ADAPTABILITY OF BEHAVIOR OF TEENAGERS WHO SURVIVED TRAUMATIC EXPERIENCE.....	68
Pereviashko L.P. DREAMS ABOUT DEATH IN THE CONTEXT OF THE TIMELESSNESS OF THE UNCONSCIOUS.....	74
Podkorytova L.O., Brezdeniuk A.O. THE EMPIRIC RESEARCH OF THE SELF-ANALYSIS ABILITY OF SOCIONOMIC SPHERE OF FUTURE SPECIALISTS.....	81
Romaniuk L.V. METHODOLOGY AND METHODS OF STUDYING VALUES IN PSYCHOLOGY.....	87
Savchyn M.V. PSYCHICAL CONSTITUENT OF PERSON'S HEALTH.....	93
Sannikov A.I. DECISIVENESS AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR OF SELF-ACTUALIZATION OF PERSONALITY.....	98
Sydorenko Zh.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF ANTICIPATION DEVELOPMENT DURING THE CONSTRUCTIVE EXPERIENCE OF THE LIFE CRISIS BY THE PERSONALITY.....	106

Tavrovetska N.I. A PERSON'S LIFE POSITION IN TRANSACTIONAL ANALYSIS.....	111
Tkachenko O.A. DYNAMICS OF THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE AND POST-TRAUMATIC DEVELOPMENT OF MILITARY MAN AT THE TIME OF ANTITERRORIST OPERATION	118
Kharchenko S.V. STRUCTURE OF SOCIAL INTELLIGENCE OF PERSONALITY.....	127
Shebanova V.I. EATING BEHAVIOR IN THE CONTINUUM "NORM – PATHOLOGY".....	133
Shcherbak T.I. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF IMMIGRANTS' FEELING OF LONELINESS.....	139
SECTION 2	
HISTORY OF PSYCHOLOGY	
Tsokota V.R., Kravchenko O.V. CYBERPSYCHOLOGY: EVOLUTION OF THE NOTION AND CURRENT STATE.....	144
SECTION 3	
ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY	
Voloshyna N.V., Terletska Yu.M. THE TRAINING PROGRAM "FACILITATION OF RESISTANCE TO CHANGES IN THE ORGANIZATION".....	149
Mytnyk O.Ya., Serediuk T.V., Sviatenko Yu.O. THE PROBLEM OF MATURITY OF A FUTUREPSYCHOLOGIST AS A COMPETITIVE SPECIALIST WITHIN HIS VOCATIONAL TRAINING.....	154
SECTION 4	
LEGAL PSYCHOLOGY	
Babenko O.O. THEORETICAL ANALYSIS OF THE POSSIBILITY OF USING PSYCHOLOGICAL INFLUENCE IN THE WORK OF THE INVESTIGATOR DURING THE INTERROGATED	160
Shtanko N.A. PSYCHOLOGIC-PEDAGOGICAL MODEL OF DEVELOPMENT OF LEADER QUALITIES AMONG HEADS OF ORGANS OF INTERNAL AFFAIRS IN THE COURSE OF PROFESSIONAL AND PSYCHOLOGICAL PREPARATION.....	165
SECTION 5	
ECONOMICAL PSYCHOLOGY	
Ralko A.I. METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE FUTURE SPECIALIST FOR AUDIT ACTIVITY.....	170
SECTION 6	
MEDICAL PSYCHOLOGY	
Zaviazkina N.V. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF A MODERN JUDICIAL EXPERTOLOGY.....	176
Molotokas A.A. FEATURES OF MANIFESTATION OF WOMAN DEPRESSION ACCORDING TO HAMILTON SCALE.....	181
Tzarkova O.V., Rabota T.O. FAMILY SUPPLY, WHERE A CHILD'S GROWTH WITH PSYCHOPHY-SIOLOGICAL WEDGES IN THE PUBLIC HEALTH SYSTEM	185

SECTION 8 SPECIAL PSYCHOLOGY

Yesyp M.Z. VIDEOINTERACTIVE TRAINING TO ASSIST FAMILIES HAVING CHILDREN WITHAUTISM SPECTUM DISORDER (ASD): PSYCHOLOGICAL VIEW.....	191
Lysenkova I.P. PSYCHOLOGY OF EMOTIONAL SPHERE OF CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION.....	196
Martseniuk M.O., Myhovych E.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF AUTISM AS A GENERAL DEVELOPMENT DISORDER	201

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.91

ДО ПИТАННЯ НОРМИ У ПСИХОСОМАТИЦІВидолоб Н.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

Питання норми у психосоматиці є актуальним. Якщо ми визнаємо дуалістичну єдність тіла і душі, то не викликає жодних сумнівів, що порушення одного стану, психічного чи тілесного, призводить до втрати цілісності і гармонійності. Однак, якщо ми їх розглядаємо в єдності і взаємозалежності, то видимі реакції однієї складової частини як результат порушення іншої доцільно вважати нормальним. Однак не завжди людина може оцінити свій стан адекватно. У такому разі потрібна зовнішня допомога психолога чи психотерапевта.

Ключові слова: психосоматика, тілесно-орієнтована терапія, тіло, душа, здоров'я, норма, патологія.

Вопрос нормы в психосоматике является актуальным. Если мы признаем дуалистическое единство тела и души, то не вызывает никаких сомнений, что нарушение одного состояния, психического или телесного, приводит к потере целостности и гармоничности. Однако, если мы рассматриваем их в единстве и взаимозависимости, то видимые реакции одной составляющей как результат нарушения другой целесообразно считать нормальным. Однако не всегда человек может оценить свое состояние адекватно. В таком случае нужна внешняя помощь психолога или психотерапевта.

Ключевые слова: психосоматика, телесно-ориентированная терапия, тело, душа, здоровье, норма, патология.

Vydolob N.O. THE QUESTION OF NORM IN PSYCHOSOMATICS

The issue of norm in psychosomatics is relevant. If we recognize the dualistic unity of the body and soul, then there is no doubt that the violation of one state, of the psyche or of the physical, leads to loss of integrity and harmony. However, if we consider them in unity and interdependence, then the visible reactions of one component as a result of a violation of another, should be considered as normal. However, people not always can assess their condition adequately. External assistance by a psychologist or psychotherapist is required in such cases.

Key words: psychosomatics, body-oriented therapy, body, soul, health, norm, pathology.

Постановка проблеми. Нині дедалі більше сучасне наукове товариство актуалізує дослідження у психологічній, соціально-філософській, медичній площинах, присвячені проблемам психосоматики (тілесно орієнтованій психології, соматичній психології), предметом яких є дуалізм соматичного і психічного. Фізичне і психічне здоров'я розглядаються системно і комплексно, в діалектичній єдності, а не як окремі атрибути здоров'я людини. Психічна складова частина здоров'я залежить як від емоційної реакції людини на зовнішні подразники, так і від збою біологічного організму і, відповідно, навпаки. Це дві сторони «однієї медалі», і, незважаючи на їхню різну якісну наповненість, вони характеризують цілісний стан речей. Психічні і соматичні показники стану людського організму в єдності утворюють загальну картину здоров'я індивіда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про актуальність вивчен-

ня проблеми взаємозв'язку соматичного і психічного. Прикладом слугують праці Т. Андрущенко, Г. Мозгової, Л. Дідківської, І. Наказної, Є. Ільїна, Н. Логінової, А. Лобазової, Л. Шеховцової, В. Мурзи, В. Нікітіна та інших.

Перспективними нині є дослідження, які мають вузько предметну специфіку, адже Л. Арнаут розглядає тілесно-орієнтовану психотерапію у контексті лікування деяких соматичних захворювань. Зокрема, вона зосереджує свій науковий інтерес на вікових психологічних компонентах жінок, хворих на рак молочної залози, ставлення їх до хвороби та розробки психолого-дидактичних засобів реабілітації. Г. Мозгова, Т. Андрущенко, Т. Хаєцька та інші, які досліджують психосоматику не тільки як поєднання психічного і тілесного, ще й акцентують на соціальній складовій частині. В. Шмаргун акцентує на теоретико-емпіричному обґрунтуванні нового напрямку

дослідження психосоматичної проблеми у педагогічній та віковій психології – психосоматика норми.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в дослідженні питання норми у психосоматиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фізичне і психічне здоров'я розглядаються системно і комплексно, в діалектичній єдності, а не як окремі атрибути здоров'я людини. Психічна складова частина здоров'я залежить як від емоційної реакції людини на зовнішні подразники, так і від фізичного стану організму. Психічні і соматичні показники стану людського організму в єдності становлять загальну картину здоров'я індивіда.

Уперше в науковий обіг дефініцію «психосоматика» ввів німецький лікар R. Heinroth у 1818 р. [1, с. 120]. Новаторство його ідей полягало у тому, що такі хвороби, як гіпертонія, бронхіальна астма, виразка шлунку і дванадцятипалої кишки, артрит, нейродерміт, виразковий коліт та цукровий діабет, спричинені порушенням психічного стану людини. На сьогодні перелік захворювань, які викликані психологічним станом, значно ширший.

У простонародді говорять: «Усі хвороби від нервів», і це не є безпідставним твердженням, хоча і не є абсолютно істинним. Розглянемо такі випадки, як-от розлади шлунково-кишкового тракту перед іспитом, важливою зустріччю тощо, тобто відповідальними, на думку людини, моментами життя, і такими, які мають бути наступною сходинкою їх соціального, духовного чи матеріального зростання, чи погіршення стану здоров'я у вигляді гострих респіраторних захворювань у перші дні на новій роботі. А у разі виконання небажаних або примусових видів робіт здебільшого включаються захисні функції організму, одним із найпоширеніших проявів яких є фізичне захворювання організму. Це своєрідна втеча, аналог дитячої поведінки «я в будиночку».

Глибокі переживання відчаю, страху, самотності тощо завжди відображаються на фізіологічному стані людини: від сорому – червоніє, від страху – тремтить, плаче тощо і, навпаки, від фізичного болю і недуг індивід схильний до психічних розладів. Так, візьмемо застуду, яка є найчастішим захворюванням. Однією з причин її виникнення є психологічна компонента: стрес, негативні думки та емоції, зовнішні та внутрішні конфлікти, через що імунна система втрачає частку захисних бар'єрів. Проте позитивно налаштована людина в прекрасному гуморі істотно знижує ймовірність «підхопити»

застуду, а якщо й так, то має більше шансів на швидше одужання.

Дедалі частіше сучасні учені визнають факт того, що наше здоров'я людини залежить від внутрішнього душевного стану, думок і настрою, характеру, переконань, наявності або відсутності друзів, коханої людини, сім'ї, тверезої оцінки дійсності, здатності до самоствердження й самореалізації, що якісно наповнюють життєвий простір й проявляється у категорії «щастя». Тому ставлення людини до невдач і успіхів, поразки і перемоги частково є запорукою її стану фізичного здоров'я. Часті стреси ускладнюють роботу серцево-судинної, ендокринної систем, а через них впливають на внутрішні органи організму. Образа, придушення гніву (злості), безмежне відчуття провини і глибоке каяття, неприйняття себе, бажання помсти, страх – усе це може призводити не просто до погіршення самопочуття, а й до виникнення різних патологічних процесів в організмі.

Проблема взаємозв'язку тіла і душі у контексті здоров'я не нова. Ще в античності Сократ, для якого людина була головною загадкою і об'єктом пізнання протягом усього життя, стверджував, що всі хвороби тіла пов'язані з душевним болем. Тіло, на його думку, може захворіти, і тоді людина звернеться до лікаря, оскільки нікому не подобається бути хворим фізично. Так і душа людини може захворіти і також вимагає лікування. Усі душевні хвороби мають моральне підґрунтя, тому людина має стежити за чистотою своєї душі і пізнавати себе, а тіло дано людині для вирощування душі, тобто удосконалення своїх душевних якостей.

Знаменитий давньогрецький лікар Гіппократ також висловлювався про єдність тілесного і духовного в людині і закликав при лікуванні усувати причину хвороби, а не симптоми захворювання. Ефективність лікування він вбачав у всебічному дослідженні людини – від харчування до психічної поведінки.

Тілесне і психічне є якісними показниками одного цілого – людини, і тому неможливо говорити про здоров'я, враховуючи лише фізичну складову частину, і навпаки, під час дослідження психічного здоров'я не можна уникнути фізіологічних особливостей індивіда.

Справжній психосоматичний біль має у своїй основі нефізіологічні причини: стрес, тотальний відчай, глибоке переживання втрати, відчуття самотності, страху, ненависті, злоби тощо.

Однак психологи і психотерапевти звертають особливу увагу, що психосомати-

ка – це не патологія, а лише взаємозв'язок психіки і тіла ($\psi\upsilon\chi\eta$ – душа і $\sigma\mu\alpha$ – тіло). А. Лобазова акцентує: «На ряду з патологічною, існує поняття нормальної (здорової) психосоматики. Саме воно переводить «психосоматику» в область науки, тому що дає змогу простежити взаємозалежність, зворотний зв'язок, результат. Тобто неможливо дізнатися, що щось є патологією, не маючи розуміння, яким воно має бути в нормі! Нормальна (здорова) психосоматика, вона ж «психологічна психосоматика» або «соматопсихологія» – галузь знань, якою володіє практично будь-який психолог» [2]. Вона поділяє психоматичні підходи в науці на «психоцентричний, соматоцентричний та теософський. У першому випадку причиною болю чи захворювання є психологічна, так звана «Робота захисних механізмів психіки». Наприклад, жінка, яка пережила насильство в дитинстві, може забути про це, але її захворювання будуть всіяко перешкоджати нормальному статевому життю з чоловіком. Захворювання при цьому зовсім не обов'язково будуть належати до гінекологічних. Дитина може захворіти перед контрольною. Іноді навіть дуже складні захворювання пацієнти неусвідомлено посилюють і «утримують», щоб отримувати пільги і компенсації від держави тощо. Соматоцентричний підхід включає такі теорії: «Теорія стрес фактору» (сильні психологічні переживання, як позитивні, так і негативні, викликають психосоматичну патологію); «Імунна теорія» (причиною виступає зниження імунітету внаслідок випробуваного людиною стресу: послаблення імунітету перед іспитом, виступом тощо); «Гормональна теорія» (певні гормони, накопичуючись, порушують роботу конкретних органів: надлишок адреналіну призводить до захворювань серця тощо). Теософський підхід розглядає причину психосоматичної патології через призму уроку, досвіду, покарання, знаку, карми тощо [2].

Якщо А. Лобазова застерігає від підміни понять, звертає увагу на розмежування нормальної (здорової) психосоматики й патологічної, то В. Шмаргун пропонує «психосоматику норми як самостійний напрям психологічних досліджень, де за своїм предметним змістом цей термін не збігається з традиційним змістом терміна «психосоматика», що затвердився в медицині. Медичний підхід до психосоматичного стосується здебільшого психосоматичних розладів (розладів із соматичними проявами, у генезі й динаміці яких суттєве значення мають психологічні чинники)». На відміну від медичного, введене ним «поняття «психосоматика норми» за своїм змістом ста-

новить самостійний напрям психологічної науки, де вивчаються психосоматичні особливості дитини за нормального розвитку, які включають сенсорноперцептивні, сенсомоторні, психомоторні характеристики, інші якості тілесності як комплекс психосоматичних особливостей індивіда» [6, с. 38].

Основні поняття психосоматики норми зводяться до того, що в ній одним із центральних є принцип розвитку (як у психологічній науці взагалі), у цьому контексті – «психосоматичного». У феноменологічне поле включаються як психологічні відхилення, так і феномени норми. У новому контексті розкривається роль суб'єкта у перетворенні й розвитку психосоматичних особливостей. По-новому ставляться питання про психологічний зміст і специфіку образу власного тіла в структурі самосвідомості індивіда. Отримують нове наповнення поняття, «психосоматика норми», «психосоматична єдність», «психосоматичний розвиток», «психосоматичний онтогенез – дизонтогенез», «психосоматичні особливості», «психосоматичний потенціал», «процеси усвідомлення особистості власного психосоматичного досвіду», «психосоматична гармонізація» [6, с. 39].

Очевидно, що питання норми у психосоматиці є актуальним. Якщо ми визнаємо дуалістичну єдність тіла і душі, то не викликає жодних сумнівів, що порушення одного стану, чи то психо чи то соми, призводить до втрати цілісності і гармонійності. Однак, якщо ми їх розглядаємо в нерозчленованій єдності і взаємозалежності, то видимі реакції однієї складової частини як результат порушення іншої, доцільно вважати нормальним. Однак варто зазначити, що не завжди людина сама може адекватно оцінити свій стан, у таких випадках потрібна зовнішня допомога. Доцільно тут згадати А. Маслоу, який задається питаннями симптоматики хвороби. Чи завжди хвороба супроводжується зовнішньо вираженими симптомами? І він не погоджується з твердженням: чому не може бути симптомів у здорової людини? Кого з нацистів, які були в Освенцімі і Дахау, можна вважати «здоровими» людьми? Тих, хто відчував провини і ставив гуманітарні цінності за пріоритет, однак керувався обов'язком військового, чи навпаки? [3].

А. Маслоу зазначає про зміну ставлення до різних соціальних явищ, таких як популярність, пристосованість і навіть злочин. Тут є внутрішній конфлікт і бажання опору. До прикладу, кожна людина вибирає те середовище, в якому проявляє свою популярність, незважаючи на власні дії, вчинки, що часто суперечать традиціям сімейного ви-

ховання. Таким чином, підліток обирає од-нолітків, керівник – підлеглих, незважаючи на нездорові мотиви, не враховуючи пра-вила безпеки тощо. Хлопці показують свою невиправдану хоробрість, сміливість, ді-вчата раніше дорослішають. Це пояснюєть-ся віковими психологічними особливостя-ми. Але у є ситуації, якими рухають здорові мотиви. Деспотичне ставлення авторитар-них батьків до дітей є причиною здорового опору. Тому чи треба пристосовуватися, чи чинити опір у ситуаціях «батьки–тирани», «чоловік–диктатор» тощо, що призводять до руйнування психіки людини? А. Маслоу наголошує тут на необхідності гучного про-тесту проти руйнування психіки конкретної людини, його істинної внутрішньої приро-ди. І в такій ситуації хворобою варто вва-жати пасивність та підкорення. Простежу-ється чіткий причинно-наслідковий зв'язок між буттям і невротичними та психосоматичними хворобами, що унеможлиблює са-моствердження та самореалізацію особи-стості [3]. Дійсно, прийнявши роль жертви, неможливо таким чином отримати естетич-не та моральне задоволення, пізнати межі і можливості свого «Я».

Нині просто необхідні знання, які б допо-магали людині адекватно оцінювати себе, свої можливості і перспективи їх реалізації, сприймати себе й інших таким, як є, і які мають право на існування й реалізацію сво-го життєвого потенціалу, а також усвідом-лювати свою біологічну тілесну й душевну сутність у єдності зі своїми індивідуальни-ми особливостями, відмінними від інших. Потрібні усвідомлення, що не тільки фізі-ологічні характеристики дані від природи, а й деякі психологічні є даністю нервової системи. Такі знання є рішенням і профі-лактикою багатьох психологічних проблем. А. Лобазова зазначає: «Багато психологіч-них технік побудовані саме за принципом нормальної психосоматики. Наприклад, коли ми застосовуємо ряд вправ із балан-сування/розбалансування, з метою поліп-шення процесів мислення, пам'яті тощо. Ми говоримо: «Як мозок дає команду тілу виконувати конкретні дії, так само і ряд дій стимулює певні зони головного мозку». Або інший приклад: вправи зі структуризації простору, що призводять до розширення свідомості. Тобто коли ми організуємо свою роботу за певним алгоритмом, графіком, відокремлюючи головне від другорядного, ми автоматично навчаємося розпізнава-ти свої відчуття, думки. Навіть елементар-ні хобі типу в'язання, різьблення по де-реву, гра на музичних інструментах – все це через дію розвиває певні психологічні риси характеру, особливості особистості,

або, просто стимулюючи деякі рецептори, викликаються певні почуття, настрої. Таким чином, усі ці психологічні напрями, які пра-цюють через вивчення і вплив фізичного на психічне і, навпаки, належать до нор-мальної (здорової) психосоматики [2].

Звичайно, мова йде про нормальні пси-хотілесні процеси, а не про патологічну психосоматику, яка потребує злагоджених дій психолога і медика. І знову не можна не погодитися з А. Маслоу, який наголо-шує на тому, що в основі системи ціннос-тей самоактуалізованої людини лежить її філософське ставлення до життя, її згода з собою, зі своєю біологічною природою, прийняття соціального життя і фізичної ре-альності. Це ставлення до життя тотальне і повсякденне, його сліди можна розпізнати в кожній оцінці буття і себе і в кожному су-дженні. Усе, що любить чи не любить люди-на, все, що вона схвалює або засуджує, усе, що вона пропонує або відкидає, все, що їй приносить радість або засмучує, всі смаки, уподобання та оцінки – усе це сягає корін-ням у властиве їй базове прийняття життя. Ця характеристика, судячи з усього, уні-версальна і надкультурна, це щось спільне, що об'єднує всіх самоактуалізованих лю-дей незалежно від культури, яка вирости-ла їх; вона лежить в основі інших якостей і особливостей, таких як: 1) комфортні вза-ємини з реальністю; 2) почуття спільності (Gemeinschaftsgefühl); 3) базова задово-леність та її епіфеномени, такі як відчуття благополуччя, достатку; 4) вміння відділяти засіб від мети й інші якості [3].

Важливо не розглядати психосоматику у контексті норми. Наше суспільство уже відійшло від тоталітарних штампів поведін-ки людини, які корегували усі прояви жит-тєдіяльності: від особистих до суспільних. Натомість надана свобода вибору розши-рює горизонти як істинних, так і хибних можливостей самореалізації і самоствер-дження. Психосоматика як напрям у меди-цині та психології, що вивчає вплив психо-логічних чинників на виникнення і перебіг тілесних захворювань та, навпаки, є акту-альним нині. Усвідомлення взаємозалеж-ності психічних і тілесних сторін людської буттєвості, здатність бачити себе і своє місце у культурі, суспільстві, усвідомлен-ня своєї причетності до світу, розпізнання, контроль і регулювання своїми емоціями дають змогу знайти людині себе і сприй-няти як цінність. Існують деякі універсальні техніки, орієнтовані на підсвідомість. На-ведемо приклад.

Перше, що може зробити людина само-стійно, коли відчуває недугу, – це записати на аркуші паперу п'ятдесят і більше відпові-

дей на запитання: «Навіщо мені здоров'я?». У такий спосіб свідомість переорієнтується на здоровий стан душі і тіла, і процес одужання буде швидшим та ефективнішим. Таким чином людина мотивує себе й усвідомлює важливість здоров'я.

Ця техніка універсальна. Вона може бути застосована для розуміння себе у різних життєвих ситуаціях і стосуватися як сімейних відносин, так і матеріального статку, професійної орієнтації тощо. Час від часу, коли погіршується настрій, треба передивлятися ці записи. Це дає змогу вибудувати людині чітку систему координат її життєвих орієнтацій та цінностей, що призводить до поліпшення стану здоров'я чи реалізації життєвоважливих цілей. Така універсальна вправа допомагає правильно орієнтувати підсвідомість та вектор свого життя у напрямі здоров'я та задоволення.

Існує багато тілесно-орієнтованих психотехнік, які сприяють розумінню та корекції тілесного та емоційного станів особистості: одні націлені на доступ до заблокованих (пригнічених) емоцій, інші – на їх вивільнення, а отже, на усвідомлення себе такого, який є. Це додає перспектив подальшим науковим розвідкам у площині тілесно-орієнтованої терапії загалом та проблемі норм психосоматики.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, питання норми у психосоматиці є актуальним, оскільки такі знання роз-

ширюють горизонти можливостей проявів та реалізації свободи «Я» у мінливому просторі соціального буття, однак є обмеженими природними вродженими індивідуальними психологічними та біологічними факторами, а отже, потребують подальшого дослідження та пошуку технік на виявлення норм та крайнощів психосоматичних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кулганов В.А. Основы клинической психологии. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения / В.А. Кулганов, В.Г. Белов, Ю.А. Парфеноч. Санкт-Петербург: Издательский дом «Питер». 464 с.
2. Лобазова А. «Психосоматика» – это не то, что вы сейчас подумали! О масках «психосоматики», норме и патологии. URL: <https://psy-practice.com>.
3. Маслоу А. Психология бытия / Перевод О. Чистякова под ред. В. Данченко. М.: «Рефл-бук» – К.: «Ваклер», 1997. К.: PSYLIB, 2003. URL: <http://psylib.ukrweb.net/books/masla02/>.
4. Маслоу А. Самоактуализация Самоактуализированные Люди: Исследование психологического здоровья (Мотивация и личность) / Перевод А.М. Татлыбаевой. URL: <http://lib.ru/PSIHO/MASLOU/motivaciya>.
5. Тілесно-орієнтована психотерапія [Текст]: практикум / уклад. А.Е. Пасніченко. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці: ЧНУ. 2003. 43 с.
6. Шмаргун В. Проблема психосоматичного в сучасній психології. Педагогічний Процес: теорія і практика. 2016. № 1(52). С. 35–41.

УДК 159.955

СОЦІАЛЬНА ТА МЕТАКОГНІТИВНА ПРИРОДА ПСИХОСОМАТИКИ: РЕФЛЕКСІЯ ТА МЕТАПІЗНАВАЛЬНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ЗНАЧИМОСТІ ХВОРОБИ

Волошина В.О., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Острозька академія»

Довгалюк Т.А., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Острозька академія»

У статті теоретично проаналізовано психологічні аспекти формування уявлень особистості про хворобу та її соціальну значимість. Представлено основні результати емпіричного дослідження ролі рефлексії та метапізнавальної сфери особистості у контексті соціальної значимості хвороби. Встановлено, що саморефлексія та метакогнітивні процеси виступають медіаторами того, яким чином люди оцінюють хворобу та її значимість у соціальній сфері.

Ключові слова: соціальна значимість хвороби, рефлексія, метапізнання.

В статье теоретически проанализированы психологические аспекты формирования представлений личности о болезни и ее социальной значимости. Представлены основные результаты эмпирического исследования роли рефлексии и метакогнитивной сферы личности в контексте социальной значимости болезни. Установлено, что саморефлексия и метакогнитивные процессы выступают медиаторами того, каким образом люди оценивают болезнь и придают ей значимости в социальной сфере.

Ключевые слова: социальная значимость болезни, рефлексия, метапознание.

Voloshyna V.O., Dovhaliuk T.A. THE SOCIAL AND METACOGNITIVE NATURE OF PSYCHOSOMATICS: INDIVIDUAL'S REFLEXIVITY AND METACOGNITION TOWARDS THE SOCIAL VALUE OF THE DISEASE

In the article, the psychological aspects of the formation of personality representations about a disease and its social significance are theoretically analyzed. The main results of the empirical study of the role of the individual's reflection and metacognition in the context of the social significance of the disease are presented. It has been established that self-reflection and metacognitive processes serve as mediators of how people form an understanding of the disease and its significance in the social sphere.

Key words: social significance of a disease, reflection, metacognition.

Постановка проблеми. Зростання наукового інтересу до вивчення психосоматики пов'язане з виявленням психологічних особливостей формування внутрішньої картини хвороби. У психотерапевтичній практиці виникає низка труднощів із суб'єктами, що тривалий час прив'язані до своїх симптомів та мають стійкі установки та вірування щодо їх захворювання [5]. Це свідчить про те, що природа їх захворювань має, скоріше, психологічний характер, аніж органічну природу. R. Bailey та A. Wells [7] обґрунтували, що метапізнавальні процеси та рефлексивність є факторами, що опосередковують розуміння індивіда процесу протікання захворювання. Нездатність багатьох психосоматичних хворих усвідомлювати емоційні проблеми та відповідну схильність до переоцінювання соматичних проявів часто є вираженням страху перед стигматизацією [4]. Окрім того, зв'язок психосоматичних порушень, первин-

на природа яких пов'язана з органічними симптомами, з психічними процесами часто виявляється нечітким. Коли психічні та органічні процеси протиставляються один одному, неминуче постає питання про механізми їхньої взаємодії. Окремі автори підкреслюють, що суб'єктивне ставлення пацієнтів до протікання захворювання суттєво визначає подальші наслідки захворювання [4; 5]. M. Quattropani, V. Lenzo, W. Fries та A. Belvedere [14] вказують на те, що викривлене розуміння захворювання та помилкове його трактування мають тісний взаємозв'язок із метакогнітивною сферою особистості. Окрім того, завдяки рефлексії здійснюються усвідомлення та порівняння актуального стану організму з початковим і, відповідно, формується внутрішня картина хвороби та уявлення хворого щодо значимості впливу захворювання на ту чи іншу умовно виділену сферу його соціального статусу. Отже, важливим є визначення ролі

рефлексії та метапізнання у контексті соціальної значимості хвороби.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У медицині хвороба характеризується як закономірна сукупність симптомів, пов'язаних з органічною або функціональною патологією. Однак необхідно розрізняти хворобу як патологію органів та хворобу як феномен самопочуття [4]. Хвороба у розумінні самого хворого, скоріше, є індивідуальним способом проживання змін органічної природи, що також включає суб'єктивну оцінку власних можливостей функціонування та подальшої діяльності в соціальній сфері. У сучасних дослідженнях увага приділяється вивченню питань того, як люди, серйозно захворівши, намагаються «зрозуміти» (приписати) причини хвороб, а «встановивши» контроль над ними, розробити відповідну стратегію поведінки.

У психологічних дослідженнях А.В. Карпов аналізує рефлексію як фундаментальну властивість суб'єкта, за допомогою якої здійснюється усвідомлення і регуляція його життєдіяльності [3]. Завдяки рефлексії здійснюються усвідомлення, оцінка та порівняння актуального стану з початковим, і, відповідно, в разі необхідності суб'єктом вноситься корекція в застосовувані способи і прийоми регуляції. Рефлексія є не лише результатом, а й процесом, що дає змогу переосмислити хід свого мислення та особливості психологічного стану.

На думку В.М. Мясичева, ставлення до хвороби формується як нове ставлення, яке формується в системі відносин, що передувало захворюванню та сприяє зміні цих відносин [2]. Основними характеристиками ставлення до хвороби є цілісність, активність, свідомість, вибірковість, а його компонентами – когнітивний, емоційний та мотиваційно-поведінковий [2]. На нашу думку, рефлексія служить не просто підсумком діяльності, а й впливом на функціонування когнітивного, емоційного та мотиваційно-поведінкового компонентів, що виступають основними характеристиками ставлення до хвороби. Рефлексія в цьому разі є метакогнітивним механізмом, яка виконує функцію пізнавального характеру. Так, судження людини про свій стан групуються навколо симптомів, причин, наслідків, тривалості та особливостей лікування [12]. Незважаючи на те, що в науковій літературі підтверджено зв'язок між емоційними, когнітивними та мотиваційно-поведінковими процесами, мало досліджень, які оцінюють метакогнітивні аспекти психосоматизації захворювань.

V. Lenzo, T. Buccheri, C. Sindorio та інші вчені [11] встановили, що метапізнавальна

та емоційна сфери особистості впливають на функціональну й органічну етіологію гастроентерологічних захворювань. Автори також визначили, що такі фактори, як метакогнітивна впевненість, наявність негативних вірувань про небезпечність та неконтрольованість стану тривоги (занепокоєння), а також наявність переконань про необхідність контролю тривожних думок, найбільш часто корелюють із такими емоціями, як страх, злість і сум у пацієнтів з органічним захворюванням кишечника. У таких пацієнтів також були виявлені позитивні взаємозв'язки між низькою метакогнітивною впевненістю та такою копінг-стратегією, як самообвинувачення (самобичування). Із цією ж стратегією пов'язана наявність негативних вірувань про стан тривоги (занепокоєння) як стан небезпеки та відсутності контролю [11]. Такі результати дослідження свідчать про наявний взаємозв'язок метакогнітивної сфери з емоційними, когнітивними та мотиваційно-поведінковими процесами при операціоналізації симптоматики захворювання.

Незважаючи на потенціал різних підходів, очевидним є те, що суб'єкт намагається досягнути причини захворювання і будує план своїх дій. Метапізнавальна сфера особистості, що тісно пов'язана із наявністю вірувань у ефективність оцінювання та контролю протікання захворювання, може виступати важливим чинником у формуванні внутрішньої картини хвороби та уявлення хворого щодо значимості впливу захворювання на ту чи іншу умовно виділену сферу його соціального статусу [10]. Серед загальних соціально-психологічних теорій, що використовуються для аналізу проблем здоров'я, часто використовується соціально-когнітивна теорія А. Бандури [8]. У контексті цієї теорії особлива увага приділяється конструкту сприймання само-ефективності (впевненості суб'єкта у тому, що він чи вона може виконати сплановану систему дій), розглядаються основні джерела формування сприймання само-ефективності (досвід поведінки, соціальне моделювання, фізіологічний стан) тощо. Серії досліджень свідчать про те, що на основі сприймання само-ефективності можна передбачати поведінку, пов'язану з особливостями протікання захворювання.

Згідно з дослідженнями, низька «алостатична само-ефективність», де при постійному збільшенні розбіжності між уявленнями про здатність регулювати власний тілесний стан за наявності хвороби (передбачення власної поведінки за наявності хвороби) та реальною поведінкою (наявності помилок такого передбачення) у разі цієї хвороби,

знижує власну віру в здатність керувати такими тілесними станами в майбутньому [13]. Встановлено, що такий метакогнітивний «діагноз» низького контролю може призводити до депресії та ожиріння як форм навченої безпомічності [13; 15]. S. Babaei, S.R. Varandi, Z. Hatami та M. Gharechahi [6] встановили, що існує взаємообернений зв'язок між проявом алекситимії та деякими меткогнітивними стратегіями, такими як здатність до контролю ризику. У результаті, коли люди розуміють, що міра їхнього контролю над обставинами знизилася, вони інтерпретують свій стан як стресовий та негативний, що, у свою чергу, призводить до переживання ними негативних емоцій. Загалом автори вважають, що метапізнання є важливим чинником, який визначає реакцію людини на негативні думки та емоції.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження. Метою нашого емпіричного дослідження було встановлення ролі рефлексії та метапізнавальної сфери особистості у контексті соціальної значимості хвороби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самооцінка хворими впливу захворювання на їх соціальний статус суттєво впливає на формування уявлень щодо значимості впливу захворювання на соціальну сферу діяльності особистості. Разом із тим клінічні спостереження свідчать, що різні хворі часто вкладають у розуміння такої самооцінки цілковито різний зміст [2; 4; 5]. Із метою встановлення взаємозалежності рефлексивності та метапізнавальної сфери особистості у розрізі соціальної значимості хвороби нами було проведено емпіричне дослідження.

Методологія дослідження. У процесі дослідження було використано три психодіагностичних методики. Перша методика, а саме шкала самооцінки метакогнітивного поведінки ЛаКоста, була спрямована на діагностику метапізнавальної сфери особистості та визначення рівня сформованості метакогнітивних стратегій. Друга методика (М. Гранта) дала змогу оцінити рівень вираженості і спрямованості рефлексії респондентів (соціорефлексія та ауторефлексія). Остання методика (О.І. Сердюка) використовувалась із метою вивчення самооцінки соціальної значимості хвороби. У процесі дослідження респондентам було запропоновано пройти онлайн-опитування через систему Google Forms.

Вибірка. Участь в емпіричному дослідженні взяло 80 респондентів, із них 16 осіб чоловічої та 64 – жіночої статі

($M_{\text{вік}} = 18,54$; $SD = 2,10$). Учасники дослідження відбирались стихійним методом із сукупності студентів різних спеціальностей та різних курсів Національного університету «Острозька академія».

Результати. Усі статистичні виміри та обрахунки здійснювалися за допомогою IBM SPSS Statistics 20 з використанням методів описової статистики. З метою визначення статистично значимих відмінностей у показниках соціорефлексії, ауторефлексії та самооцінки метакогнітивної поведінки у розрізі рівнів соціальної значимості хвороби нами були використані однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) та додатковий апостеріорний критерій Тьюкі. Для встановлення взаємозв'язку між досліджуваними змінними був використаний коефіцієнт кореляції Пірсона.

Рефлексія у контексті соціальної значимості хвороби. Виявлено статистично значимі відмінності у показниках рефлексії як функції спрямованості рефлексії [$F=6,95$; $p=0,002$], що свідчить про відмінність розподілу показників між шкалами ауторефлексії та соціорефлексії. Іншими словами, цей результат підтвердив, що показники саморефлексії та соціальної рефлексії по-різному представлені у рівнях соціальної значимості хвороби.

Додатково проведений аналіз ANOVA показав статистично значиму відмінність [$F=4,63$; $p=0,013$] у розподілі показників ауторефлексії у розрізі рівнів соціальної значимості хвороби. Зокрема, як візуально видно з Рис. 1, респонденти з низьким ($M=46,25$, $SD=5,80$) та високим ($M=45,77$, $SD=7,68$) рівнями соціальної значимості хвороби мають вищі показники ауторефлексії, аніж респонденти із середнім рівнем ($M=41,27$, $SD=6,63$). Додатковий апостеріорний критерій Тьюкі підтвердив, що ці відмінності є статистично значимими, проте не було підтверджено статистично значимих відмінностей у розподілі показників ауторефлексії між низьким та високим рівнями соціальної значимості хвороби ($p=0,97$). Цей результат демонструє, що респонденти з низьким та високим рівнями соціальної значимості хвороби мають вищі показники ауторефлексії, тобто підвищений рівень схильності до самоаналізу, змісту і функцій власної свідомості.

Додатково проведений аналіз ANOVA показав відсутність статистично значимих відмінностей [$F=0,49$; $p=0,68$] у розподілі показників соціорефлексії у розрізі рівнів соціальної значимості хвороби. Додатковий апостеріорний критерій Тьюкі також підтвердив, що ці відмінності у розподілі показників за шкалою соціорефлексії

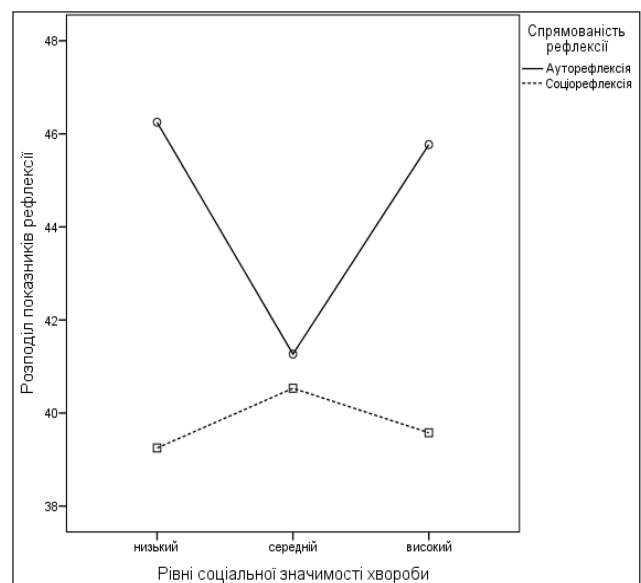
не є статистично відмінними ($p's \geq 0,05$) між низьким ($M=39,25$, $SD=3,98$), середнім ($M=40,53$, $SD=4,23$) та високими ($M=39,59$, $SD=6,45$) рівнями соціальної значимості хвороби. Цей аналіз показує, що, незалежно від схильності до аналізу, змісту та діяльності інших людей (наприклад, прагнення до розуміння їх почуттів, думок тощо), рівні соціальної значимості є не диференційованими. Отже, соціальна значимість хвороби не залежить від міри розвитку соціорефлексії.

Таким чином, отриманий результат свідчить про те, що присвоєння низького або високого рівня соціальної значимості хвороби залежить від вищих показників саморефлексії (ауторефлексії), а не соціорефлексії. Такий результат узгоджується з поглядами В.М. Мясичева [2] та підтверджує той факт, що ставлення до хвороби є внутрішнім ставленням, яке формується під впливом власних уявлень та спостережень. Таке співвіднесення внутрішнього досвіду з аспектами переживання хвороби визначає особливості самоставлення та соціальної значимості хвороби.

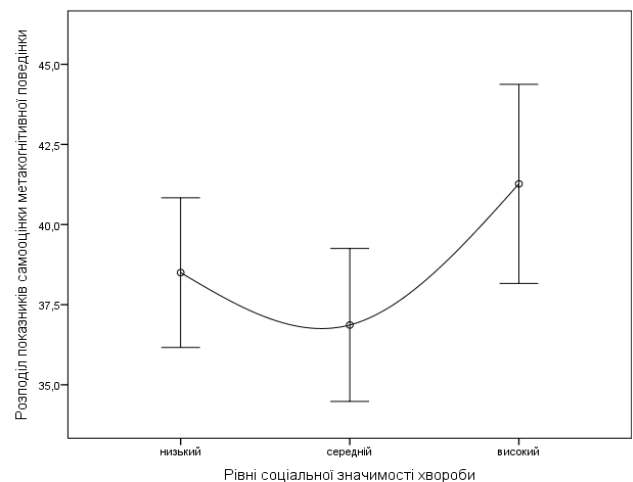
Метапізнавальна сфера у контексті соціальної значимості хвороби. З метою порівняння показників самооцінки метакогнітивної поведінки у розрізі соціальної значимості хвороби було проведено однокласний дисперсійний аналіз ANOVA та виявлено статистично значимі відмінності [$F=3,12$; $p=0,05$]. Проте додатковий апостеріорний критерій Тьюкі підтвердив, що ці відмінності між показниками самооцінки метакогнітивної поведінки є статистично значимими ($p=0,04$) лише між середнім ($M=39,25$, $SD=3,98$) та високим ($M=39,25$, $SD=3,98$) рівнями соціальної значимості хвороби (Рис. 2). Жодних інших статистично значимих відмінностей між показниками самооцінки метакогнітивної поведінки у розрізі рівнів соціальної значимості хвороби не було встановлено ($p's \geq 0,05$). Іншими словами, нами встановлено, що чим вищі показники самооцінки метакогнітивної поведінки, тим вищою є соціальна значимість хвороби.

Отриманий результат свідчить про те, що між метапізнавальною сферою та соціальною значимістю хвороби є відповідна взаємозалежність. Зокрема, встановлено, що високий рівень соціальної значимості притаманний суб'єктам із вищими показниками самооцінки метакогнітивної поведінки. Оскільки вибірка нашого дослідження була сформована зі студентів, високий рівень розвитку метакогнітивних стратегій характерний для осіб, які мають високий рівень планування навчальної діяльно-

сті, здатність досягати поставлених цілей, у них є схильність спостерігати за ходом своїх думок тощо. Саме тому це співвідноситься з тим фактом, що студенти з вищими показниками самооцінки метакогнітивної поведінки схильні до надання хвороби вищого соціального значення. Як підтвердження, нами також було встановлено слабкий статистично значимий взаємозв'язок ($R=0,21$, $p=0,05$) між соціальною значимістю хвороби та самооцінкою метакогнітивної поведінки. Ці результати є частковим відображенням дослідження Z. Zeinodini та співавторів [16], де наявність дефіциту метапізнавальних здібностей пов'язана зі схильністю особистостей до дисмор-

Рис. 1. Графік розподілу показників рефлексії залежно від рівня соціальної значимості хвороби

Рис. 2. Графік розподілу показників самооцінки метакогнітивної поведінки залежно від рівня соціальної значимості хвороби

фофобії, що включає проблеми із самооцінкою, уникнення соціальних зв'язків, дзеркал, освітлення і передбачає наявність негативних метакогнітивних стратегій контролю. Також М. Spadaa зазначає, що такий дефіцит є визначальним у схильності до депресії, яка виражається в нездатності функціонувати на роботі, взаємодіяти із соціальним середовищем на нормальному рівні (наприклад, труднощах у підтримці міжособистісних відносин) [9]. У випадку студентської молоді така взаємозалежність між соціальною значимістю хвороби та функціонуванням метапізнання може мати місце, оскільки соціальне оточення (вплив ровесників) у період юності залишається значимим чинником у формуванні ставлень до власної зовнішності і, як наслідок, формуванні самоствердження та становлення їхньої самосвідомості. Тому, ймовірно, суб'єктивна оцінка міри соціальної значимості хвороби для оточення корелює з мірою метакогнітивної включеності щодо власної діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене емпіричне дослідження показало, що суб'єкти, що схильні до саморефлексії, схильні надавати своїй хворобі більшої або ж, навпаки, нижчої соціальної значимості, ніж суб'єкти, що мають середні показники саморефлексії. Щодо метапізнавальної сфери, то встановлено, що суб'єкти з високим рівнем соціальної значимості мають вищі показники самооцінки метакогнітивної поведінки. Отже, саморефлексія та сформованість метакогнітивних процесів виступають медіаторами того, яким чином люди формують уявлення про хворобу та її роль у соціальній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Довгалюк Т.А. Децентрована довільна уважність в контексті метакогнітивної регуляції розладів тривожності. «Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги»: Матеріали VII Харківських міжнародних психологічних читань. 2015. С. 21–23.
2. Иовлев Б.В. Психология отношений: Концепция В.Н. Мяснищева и медицинская психология / Б.В. Иовлев, Э.Б. Карпова. СПб.: Сенсор, 1999. 76 с.
3. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. М.: ИП РАН, 2004. 450 с.

4. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. М.: Изд-во Эксмо, 2005. 992 с.
5. Хомуленко Т.Б. Потенциал теории установки для исследований в психосоматике и психологии здоровья. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. 2011. № 47. С. 218–221.
6. Babaei S., Varandi S. R., Hatami Z., Gharechahi M. Metacognition beliefs and general health in predicting alexithymia in students. *Global journal of health science*. 2016. Vol. 8. № 2. P. 117–125.
7. Bailey R., Wells A. Does metacognition make a unique contribution to health anxiety when controlling for neuroticism, illness cognition, and somatosensory amplification? *Journal of Cognitive Psychotherapy*. 2013. № 27(4). P. 327–337.
8. Bandura, A. Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual review of psychology*. 2001. № 52(1). P. 1–26.
9. Bo S., Abu-Akel A., Kongerslev M., Haahr U. H., Simonsen E. Risk factors for violence among patients with schizophrenia. *Clinical psychology review*. 2011. № 31(5). P. 711–726.
10. Cook S.A., Salmon P., Dunn G., Holcombe C., Cornford P., Fisher P. The association of metacognitive beliefs with emotional distress after diagnosis of cancer. *Health Psychology*. 2015. Vol. 34. № 3. P. 207–215.
11. Lenzo V., Buccheri T., Sindorio C., Belvedere A., Fries W., Quattropiani M. C. Metacognition and negative emotions in clinical practice. A preliminary study with patients with bowel disorder. *Mediterranean Journal of Clinical Psychology*. 2013. Vol. 1. № 2. DOI: 10.6092/2282-1619/2013.2.918.
12. Leventhal H., Benyamini Y., Shafer, C. Lay beliefs about health and illness. *Cambridge handbook of psychology, health and medicine*. 2007. P. 131–135.
13. Petzschner F.H., Weber L.A., Gard T., Stephan K E. Computational Psychosomatics and Computational Psychiatry: Towards a joint framework for differential diagnosis. *Biological Psychiatry*. 2017. Vol 82. № 6. P. 421–430.
14. Quattropiani M.C., Lenzo V., Fries W., Belvedere A. Dysfunctional metacognitive beliefs and gastrointestinal disorders. Beyond an “organic”/“functional” categorization in the clinical practice. *Mediterranean Journal of Clinical Psychology*. 2014. № 2(1). P. 1–19.
15. Stephan K.E., Manjaly Z.M., Mathys C.D., Weber L.A., Paliwal S., Gard T., Petzschner F.H. Allostatic self-efficacy: A metacognitive theory of dyshomeostasis-induced fatigue and depression. *Frontiers in human neuroscience*. Vol. 10. DOI: 10.3389/fnhum.2016.00550.
16. Zeinodini Z., Sedighi S., Rahimi M.B., Noorbakhsh S., Esfahani S.R. Dysfunctional metacognitive beliefs in body dysmorphic disorder. *Global journal of health science*. 2016. Vol. 8. № 3. P. 10–16.

УДК 159.95+ 316.733

ОСОБЛИВОСТІ ҐЕНДЕРНОГО МОВЛЕННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКИХ СТУДІЙ

Гапон Н.П., д. філос. н.,
професор кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

Проаналізовано напрацювання постструктуралістського дискурсу, які показують відмінні лінгвістичні репрезентації чоловіків та жінок. Обґрунтовано, що сприйняття й усвідомлення гендерних особливостей відбувається не тільки на рівні академічного дискурсу, а й на рівні повсякденних практик комунікації, зокрема в інтернет-мережі. Результати дослідження гендерних відмінностей комунікації можуть бути у подальшому враховані в організації навчального процесу (дистанційне навчання) за допомогою інтернет-технологій.

Ключові слова: мовлення, комунікація, гендер, дискурс, інтернет.

Проанализированы наработки постструктуралистского дискурса, которые показывают различные лингвистические репрезентации мужчин и женщин. Обосновано, что восприятие и осознание гендерных особенностей происходит не только на уровне академического дискурса, но и на уровне повседневных практик коммуникации, в том числе в интернет-сети. Результаты исследования гендерных различий коммуникации могут быть в дальнейшем учтены в организации учебного процесса (дистанционное обучение) с помощью интернет-технологий.

Ключевые слова: речь, коммуникация, гендер, дискурс, интернет.

Напон Н.П. FEATURES OF GENDER DISCOURSE AND COMMUNICATION AS A PROBLEM OF POST-STRUCTURALIST STUDIES

The article analyze post-structuralist ideas, which show distinct linguistic representations of men and women. Also it is substantiated that perception and awareness of gender peculiarities occur not only at the level of academic discourse, but also at the level of everyday communication practices, in particular on the Internet. The results of the study of gender differences in communication may be further taken into account in the organization of the learning process (distance learning) through Internet technologies.

Key words: gender, discourse, communication, internet.

Постановка проблеми. У ХХ ст. дослідники ґендеру звернулися до лінгвістики, щоб вивчити структурні відносини у світі між суб'єктами та об'єктами, а також з'ясувати їхній зв'язок із комунікацією. Стосовно цього західна думка мала два підходи. Перший підхід називають картезіанською лінгвістикою, або лінгвістикою подвійного суб'єкта, яка постулює залежність від суб'єкта мовлення (*cogito*) і суб'єкта твердження (*sum*). Ілюстрацією до нього може слугувати декартівський вислів: «*Ego cogito, ergo sum*» («Я мислю, отже, я існую»). Інший підхід пов'язаний із ніцшеанським уявленням про оманливість мови. Його представники (Гайдегер, Фуко, Дельоз, Ліотар тощо) критикували стабільність та однаковість подвійного суб'єкта. Формується постструктуралістське уявлення про мову як про кореневу структуру. Це дає змогу філософу Ж. Дельозу та психологу Ф. Гваттарі у праці «Тисяча плато» [5] припустити, що мова ніби долає відстані простору та часу. Ними було поставлено під сумнів просвітницькі уявлення про те, що мова і думка є апріорним процесом. Окреслюється потреба постструктураліст-

ської науки осмислити різні контексти (історичний, політичний, ґендерний), щоб по-новому розглянути місце перетину мови та думки. У цьому сенсі для психології ґендеру залишається актуальною проблема дискурсивного розвитку чоловічої/жіночої суб'єктивності. Адже ґендер визначається як сукупність соціокультурних, поведінкових ролей, що характеризують статуси жінок та чоловіків.

Аналіз останніх наукових досліджень.

Ця проблема у другій половині ХХ ст. переважно досліджувалася французькими теоретиками жіночих студій, психоаналітиками та філософами Л. Ірігаре, Г. Сіксу, Ю. Кристеву. Окремі положення їхніх праць дискутувалися сучасними зарубіжними філософами Р. Брайдотті та Дж. Батлер, вони обговорювали спільне та відмінне у дослідницьких проектах французьких жіночих студій 70–90-х рр. ХХ ст. До праць І. Сіксу зверталися також вітчизняні автори Н. Зборовська, Т. Гундорова, Н. Чухим тощо. Менш акцентованим залишився аспект аналізу, пов'язаний із висновками представниць французьких жіночих студій щодо спадкоємності текстових епох, їх-

нього розвивального значення для жіночої суб'єктивності та суб'єктивації з урахуванням нових соціокультурних обставин комунікації.

Метою розвідки є розгляд напрацювань постструктуралістського дискурсу щодо ґендерного мовлення й комунікації, а також аналіз досліджень особливостей віртуальних форм комунікації чоловіків та жінок за допомогою інтернет-мережі.

Виклад матеріалу. У постструктуралістському дискурсі другої половини ХХ ст. був зауважений факт, що рух класичних текстів через текстові епохи, по суті, є культурною міграцією. Цей процес забезпечує текстову спадковість, наприклад, З. Фрейд, ґрунтуючись на античному тексті Софокла, міфі про Едипа, інтерпретує та використовує його для пояснення психологічних явищ сучасного йому людського світу, щоправда, переважно жіночого. К.-Г. Юнг узагальнює теорію З. Фрейда, урізноманітнює її поняттям архетипу як колективного несвідомого та архетипними образами анімі/анімуса. Е. Фромм акцентує на соціально-культурних та психологічних маркерах чоловічого/жіночого світу.

Найбільш виразною є тема культурного міграційного зв'язку в епохальних текстах. Ж. Дерріда зауважив, що західний логоцентризм, із притаманними йому дихотомними поняттями (буття/ніщо, присутність/відсутність, розум/матерія, чоловік/жінка тощо) розвивався з опорою на ідею синівства (як обміну Словом між батьком і сином) [2, с. 17]. Ці думки філософа відкривали нову лінію аналізу епохальних текстів для дослідників ґендеру. Французькі психоаналітики та філософи Л. Ірігаре і Г. Сіксу, спираючись на теорію деконструкції Ж. Дерріди, розпочали критичний аналіз дискурсивного порядку західної метафізики. Своєрідна «культурна амнезія» жіночої літературної творчості оберталась міркуваннями (наприклад у Фрейда) щодо культуральної недолугості жінок, висновуванням про відсутність текстової жіночої традиції.

Процеси суб'єктивації згідно з епохами наскрізь мінливі і здійснюються за дуже відмінними правилами. Суб'єктивація – як цей процес розумів Ж. Дельоз, – не має нічого спільного з індивідуалізацією, вона, швидше, є моделюванням свого життя у соціальному просторі, відкриття нового простору, відчуття себе суб'єктом соціальних практик [5, с. 66]. Суб'єктивація дає змогу чоловікові виокремитись як дієвому учасникові творення найрізноманітніших життєвих сфер і просторів. Натомість жіночий досвід осілої зумовлює іншу специфіку суб'єктивації. Мова демонструє цю особливість ґендер-

ної суб'єктивації. На мовному, лексичному рівні, як зазначає Л. Ірігаре у праці «Я, ти, ми: до культури розрізнення», жінці приписують роль пасивного суб'єкта, а чоловікові – активного [6, с. 6]. Це зумовлюється мовою і впливає на мову. Ґендерні відмінності визначають не лише систему займенників, дієприкметників, вони відображаються у тому, який рід присвоєний словам. Таке відбувається у поділі слів на класи, що перебувають на межі природи і культури, наприклад, як одухотворений/неодухотворений, конкретний/абстрактний. Як стверджує Ірігаре, андроцентрична культура значно знецінила все жіноче. У своїй праці вона попутно напрацьовує низку практичних рекомендацій, скерованих на відновлення жіночої генеалогії, яка ґрунтується на суб'єктних стосунках «мати-донька» [6, с. 7]. Дослідниця також не поодиноким у думці, що помітна тенденція «виштовхування» жінки з багатьох граматичних форм, «дозування» її в мовному просторі як пасивного об'єкта. Тому опис світу за допомогою мовних реалій жіночого роду традиційно сприймали не завжди доречним.

Отже, текстуальність впливає на становлення мовлення чоловіків та жінок. Складні синтаксичні конструкції, які більш характерні для письмового мовлення (чоловічого), ніж усного (жіночого), переважають у мові тих людей, які часто пишуть, або в тих культурах, в яких писемність переважає. Ірігаре стверджує, що такий стан європейської культури так чи інакше виявляє себе у ХХ ст. Якщо погодитися з тим, що письмове мовлення впливає на спосіб мислення, то це має наслідки для специфіки жіночого мислення. Останнє формується під впливом чоловічої текстуальності, що закладає подальші суперечності жіночого висловлювання.

Основна відмінність між письмовим та усним мовленням полягає не лише у тому, що перше сприймається візуально, а друге – аудіально. Інші основні відмінності можуть значною мірою можуть увиразнювати специфіку соціально-рольового чоловічого та жіночого (ґендерного) мовлення, здатного трансформувати мислення та позначатися на соціальній поведінці. Отже, письмове мовлення є постійним, у той час як усне мовлення – скороминучим, мінливим. Письмове мовлення є незалежним від дискурсивної ситуації, тобто написаний текст не залежить від присутності автора, слухача. Натомість для усного виступу необхідна присутність і промовця, й слухача. Зазвичай, написання тексту йде за створеним задумом та за відсутності читача. Промовець часто має створювати

текст свого виступу у момент усного мовлення та у присутності слухача. Тобто промовець має одразу в присутності слухача інтерпретувати висловлене.

За своєю природою письмове мовлення є зазвичай монологічним, а усне мовлення – діалогічним. Отже, письмове мовлення передбачає менше можливостей для автора пояснити свої наміри, пересвідчитися, чи були зрозумілими його ідеї, якими були прагнення автора. Усне мовлення мимоволі містить низку інтерпретацій промовця, зізнань щодо намірів автора, турботу про зрозумілість думок слухачами. Знову таки написаний текст завжди можна перечитати, а результат усного мовлення «зникає» після проголошення, тобто письмове мовлення послаблює необхідність запам'ятовування. Щоправда, усне мовлення часто створює різноманітні мнемонічні прийоми, велику різноманітність технік і правил для запам'ятовування. У розпорядженні автора та читача є більше часу для відтворення, тобто письмове мовлення дозволяє використання більш складних (порівняно з усним мовленням) граматичних конструкцій, а також побудову абстрактних концепцій, доведень.

Інтонація, тембр голосу робить усне мовлення полем для вияву більшої емоційності, ніж текст, в якому існує менше інструментів емоційного виразу. Писемне мовлення віддалене від дискурсивної ситуації, воно є більш відчуженим та об'єктивним, ніж усне мовлення. Крім того, писемне мовлення забезпечує автору більшу свободу міркувань, незалежно від свого соціального середовища, містить деяку оригінальність. У цьому сенсі усне мовлення є більш традиційним й загальноприйнятим. Однак для письмової мови характерною є більша фіксація на нормах та шаблонах (правила написання). Усне мовлення часто є більш гнучким, містить повтори, характеризується багатослів'ям.

Зіставлення особливостей видів мовлення полегшує розуміння, чому теоретики французьких жіночих студій (Ірігаре, Сіксу) атрибували письмовому та усному мовленню певні ґендерні характеристики. Адже епохально текстуальність була позначена домінуванням чоловічого авторства. Отже, низька присутність жіночого авторства в епохальних текстах, домінування усного мовлення жінок виробили таку психологічну специфіку мовлення як пластичність, діалогічність. У ситуації виступу, коли жінка опирається на текст зі синтаксичними конструкціями, характерними для письмового (чоловічого) мовлення, то жіноче усне мовлення намагається виявити влас-

не Я, подолати конструкції письмового мовлення. Психолог Г. Сіксу пише: «Послухайте, як жінка говорить на публічних зборах (якщо вона не приховує свій голос). Вона не «говорить», вона кидає своє тремтяче тіло вперед; вона випускає себе, вона летить; вона вся у голосі, і саме тілом вона підтримує «логіку» своєї промови. Її тіло не бреше. Вона оголює себе. Справді, вона фізично матеріалізує свою думку; вона виявляє її своїм тілом. Певною мірою, вона виводить своїм тілом те, що говорить, бо виключає зі своєї мови безпристрасні або нелогічні аспекти. Її мова, навіть «теоретична» або політична, ніколи не приймає простий, або лінійний, або «об'єктивуючий», узагальнений характер: вона наповнює конкретно собою історію» [3, с. 80].

Г. Сіксу оптимістично дивиться на проблему жіночої дискурсивної відсутності. У своєму революційному за стилем есеї «Сміх Медузи» вона переконає: «Жінка повинна писати саму себе: повинна писати про жінок і привабити жінок до процесу написання <...> Жінка має вкласти себе у текст – як у суцільний світ, і в людську історію – здійснивши самостійний рух» [3, с. 81]. Лінгвістичний проект ґендерної суб'єктивності Г. Сіксу має свою мету – відірвати жінку від вирішального парадоксу її особистості – страху найменування та через малі наративи вийти у дискурсивний світ «мовних ігор», які сприятимуть розкриттю раніш недостатньо артикульованої жіночої суб'єктивності.

Сучасні дослідження ґендеру у комунікації представлені працею Д. Таннен «Ти мене просто не розумієш. Жінки і чоловіки у діалозі» [7]. Автор аналізує комунікативні невдачі у спілкуванні осіб різної статі й пояснює їх різними вимогами, що висуваються суспільством до чоловіків і жінок, а також специфікою соціалізації в дитячому і підлітковому віці, коли спілкування відбувається переважно в одностатевих групах. Під впливом цих факторів у чоловіків і жінок виробляються різні мотиви поведінки, різні стратегії і тактики спілкування. Мовленнєва поведінка чоловіків, як правило, націлена на досягнення і збереження незалежності і високого статусу. Від жінок суспільство очікує неконфліктності, поступливості, емоційності. Великий інтерес становить дослідження ґендеру в професійній комунікації. У дослідженні Б. Барон ґендерної специфіки професійного спілкування було встановлено, що чоловіки і жінки виявляють тенденції до різних стилів проведення полеміки. Чоловіки рідше погоджуються з критикою, частіше вдаються до іронії, роблять посилення на авторитети, використовують

менше мовних засобів, що виражають невпевненість. Отже, справляють враження більш компетентних експертів та впевнених у своїй правді фахівців [4, с. 115].

У сучасній науковій літературі недостатньо з'ясовано, що може відбуватися із мовленням, як воно може вплинути на ефективність сприйняття інформації (зокрема на якість навчання). Адже ми живемо у час інтернету, дистанційних форм навчання в освіті. На процес сприйняття інформації впливає кілька чинників – ґендерний, освітній, мовленнєвий (комунікативний). Дослідники Г. Ві (1993), О. Горошко (2008) у своїх дослідженнях ґрунтувались на теорії мовних практик в інтерпретації ґендерного вербального матеріалу й відкрили основні ґендерні особливості комунікації. Дослідницьким інструментарієм був обраний певний набір психолінгвістичних методик (метод вільних і ланцюгових асоціацій, ранжування, семантичний диференціал, анкетування). Використовувалася якісна методологія аналізу даних, яка дає змогу точніше описати усі нюанси, пов'язані з ґендерними особливостями мовленнєвої поведінки. Звісно, що ґендерні особливості інтернет-комунікації можуть бути зумовлені частково цифровим розривом у доступності до високих технологій та їхнього використання статтями. Для всебічного вивчення ґендерного дисбалансу в цифрових технологіях потрібні розробки методологій, кількісного та якісного аналізу даних, проведення широкомасштабних досліджень, які охоплюють усі соціальні комунікативні практики, що реалізуються в інтернеті. Поширення дистанційного навчання як нової освітньої практики зумовлює перспективи дослідження особливостей ґендерної комунікації. Розроблення методології дистанційної освіти потребує психологічного знання про те, як відсутність візуального каналу передачі інформації та ускладнений процес врахування ґендерних відмінностей адресатів впливають на ефективність процесу навчання.

У цьому плані доволі інформативними є емпіричні дослідження Г. Ві «Cross-Gender Communication in Cyberspace» (1993) та О. Горошко [1]. В опитуванні, що провела О. Горошко, взяло участь 105 осіб (55 дівчат і 50 юнаків) віком від 20 до 22 років із незакінченою вищою освітою. Рідними мовами респондентів були російська, українська, туркменська. Був застосований модифікований опитувальник Г. Ві, який складався із 12 запитань. Звернемося до окремих результатів опитування, які увиразнюють усвідомлення ґендерних відмінностей письмового мовлення інформан-

тами. Жінки помічають відмінність комунікації чоловіків та жінок, зокрема, від живого спілкування. Вони називають такі відмінності: відсутність емоційного компонента («не видно емоцій»); відсутність візуального контакту («так не видно обличчя співрозмовника»); відсутність міміки, жестів («не видно реакцію співрозмовника»); підкреслюється велика розкутість і свобода цього спілкування; анонімність середовища і можливість передачі неправдивої інформації («так, в інтернеті легше обдурити, немає живого контакту»). Зауважуються позитивні (часто прагматичні) аспекти цієї комунікації, пов'язані також з анонімністю середовища, відсутністю зорового контакту [1, с. 1]. Чоловіки підкреслюють відсутність паравербальних компонентів у комп'ютерній комунікації («Я думаю, що візуальний контакт дуже важливий»), розкутість («В інеті все більш розкуті»), окремі ґендерні особливості («Є «жіноча логіка», яку нам не зрозуміти»), можливість передачі неістинної інформації («Так! Більше брехні») [1, с. 2].

Можна сказати, що дослідження Г. Ві «Cross-Gender Communication in Cyberspace» (1993) відкрило завесу трансформації комунікації між чоловіками та жінками в інтернеті. Сором'язливі, нерішучі та замкнуті особи у своїх постах та коментарях у соціальних інтернет-мережах демонстрували себе зовсім інакше, ніж у ситуації реальної взаємодії. Сором'язливі особи охоче експериментували в інтернет-комунікації, допасовували різноманітні образи активних, розкутих, сміливих. Ці образи, на нашу думку, є важливими для соціального моделювання формальної та неформальної ролей, а також для подальшого входження цих ролей у презентації особи у повсякденному житті. Отже, можемо припустити, що опосередкована комп'ютером комунікація є доволі захоплюючою справою, у результаті якої вивільняється потенціал, що має розкріпачувальний зміст. Чоловіки та жінки у процесі інтернет-спілкування «програють» різноманітні, інколи надумані ролі. Проте ця надуманість ролей фактично є дублюванням саме соціальних непорозумінь, конфліктів, змагальності, суперечностей. Ця комунікація відображає те, що нині відбувається у взаєминах між чоловіками та жінками на рівні професійних переваг, інтересів, загалом побутового життя. Саме щоденна комунікація чоловіків та жінок в інтернеті, своєрідний інтернет-дискурс, із його специфікою тематики та способів мовлення визначає культуру ґендерної комунікації у кіберпросторі.

Згадуване дослідження Г. Ві показало, що сприйняття і усвідомлення ґендерних

особливостей комп'ютерних комунікацій є важливим для культурницького дискурсу і має далі емпірично досліджуватися. Натомість дослідження О. Горошко має доволі чіткий практичний вимір. Такі дослідження можуть бути корисні для подальшого застосування їхніх результатів в організації навчального процесу за допомогою інтернет-технологій. Нині є дуже важливим розроблення та вдосконалення методики дистанційного викладання через інтернет-мережу. Тут необхідно звернути увагу на відсутність емоційного, візуального контакту й розробити засоби компенсації «втрати» цього виду інформації. Пропонується планування більшої кількості відео-конференцій або проведення спеціального тренінгу про особливості використання паравербальних засобів у комунікативному просторі інтернет-мережі [1, с. 3]. Гарною є ідея подання гіперпосилання електронних курсів на джерела в інтернеті, присвячені питанню компенсації емоційної сторони мовлення, а також правил мережевої мовленнєвої поведінки. Зрештою, це мають робити тьютори, викладачі, які ведуть навчання через мережу інтернету. Вони розкриватимуть особливості функціонування мови в інтернеті, загалом перебіг комунікативних процесів для підтримання рівня постійної інтерактивності та ефективною взаємодії з віртуальною аудиторією [1, с. 5]. Корисною є пропозиція використати кілька комунікативних платформ для онлайн-методичної підтримки віртуального класу (ведення класного «живого журналу», організація спілкування через миттєвий месенджер або чат із тьютором курсу), презентації проектних студентських робіт через форум в інтернеті. Щодо консультаційних майданчиків, то над цим теж треба думати. Адже викладач має постійно вдосконалюватися у плані інформаційної та методичної підтримки дистанційного виду навчання. Всі учасники освітнього процесу мають усвідомити, що сучасні високі технології освіти не можуть зігнорувати віртуального компонента. Тому треба поглиблювати розроблення гендерно чутливих освітніх методик, методичних матеріалів, технік, методів викладання конкретних дисциплін у дистанційному форматі.

Отже, аналіз текстів різних епох, здійснений у межах французьких жіночих студій дав змогу актуалізувати тему авторства, яка була переважно чоловічою. Адже наявні дискурси засвідчували тисячолітню чоловічу (філософську, літературну тощо) традицію. Ретроспективний розгляд дискусій про мову у постструктуралістській

науці та основних ідей теоретиків жіночих студій дає змогу збагнути кілька перспективних висновків. Не мова, а, радше, дискурс (як процес виробництва знання, ідей тощо) відіграє основну роль у формуванні досвіду людиною, надає змогу їй створювати ідентичність, а також відмінні й особливі «Я». Існування чоловічого і жіночого дискурсів є наслідком впливів мови і суспільства: зміни одного приводять до змін іншого. Звичайно, чоловіки і жінки мають відмінні лінгвістичні репрезентативні контексти, які можуть дискутуватися, але нині важливо, щоб у цих контекстах та дискусіях вони займали рівновартісні позиції суб'єктів. У сучасних умовах дискурс і його психологічну мову треба цілеспрямовано використовувати для досягнення більшої культурної зрілості, більшої толерантності між гендерними суб'єктами, що мають однакову вартість.

Постсучасність характеризується зростанням ролі віртуальної комунікації. Сучасні емпіричні дослідження показують, що гендерні особливості в інтернет-комунікації можуть бути зумовлені частково цифровим розривом у доступі до високих технологій та їх використання статями. Сприйняття та усвідомлення гендерних особливостей комп'ютерних комунікацій відбувається не тільки на рівні академічного дискурсу, а й на рівні побутової свідомості. Ці відмінності усвідомлюються самими комунікантами на рівні їхніх повсякденних практик спілкування у мережі, що може бути надалі застосовано в організації навчального процесу (дистанційне навчання) за допомогою інтернет-технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горошко Е.И. Гендерные аспекты коммуникаций на примере образовательных практик интернета. *Educational Technology & Society*. 2008. 11(2). P. 2–7.
2. Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. Минск: Современный литератор, 1999. 832 с.
3. Сиксу Э. Хохот Медузы. Гендерные исследования. Харьков: ХЦГИ. № 3. 1999. С. 71–89.
4. Baron B. Geschlossene Gesellschaft. Gibt es geschlechtsspezifische Unterschiede im universitären Fachgespräch? *Gender Studies an der Universität Konstanz*. Vortragsreihe in Sommersemester. 1996. S. 114–129.
5. Deloz G., Guattari F.A. *Thousand Plateaus*. Trans and foreword by Brian Massumi. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1987. 325 p.
6. Irigaray L. Je, Tu. *Nous. Toward a Culture of Difference*. Trans. by Alison Martin. N.Y.; London: Routledge, 1993. 142 p.
7. Tannen D. *You just don't understand. Women and men in conversation*. N.Y.: Ballantine Books, 1990. 330 p.

УДК 159.9:7.01

АНАЛИТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОМПОЗИЦИОННЫХ ДИСПОЗИЦИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ И.И. ЛЕВИТАНА

Головкова Н.А., к. психол. н.,
доцент кафедры практической психологии
Херсонский государственный университет

В статье представлена разработка психологического анализа изобразительных моделей полотен И.И. Левитана разных лет. В ходе интерпретации прослеживается связь основных стилистических приемов с биографическим контекстом и событийными характеристиками. Основным в психологическом дискурсе является герменевтический метод.

Ключевые слова: аналитическая интерпретация, композиция, биографический метод, герменевтика, психология искусства.

Статья посвящена психологическому анализу образотворческих моделей у полотен И.И. Левитана разных лет. В процессе интерпретации прослеживается связь основных стилистических приемов с биографическим контекстом та подієвими характеристиками. Основним у психологічному дискурсі є герменевтичний метод.

Ключові слова: аналітична інтерпретація, композиція, біографічний метод, герменевтика, психологія мистецтва.

Holovkova N.A. ANALYTICAL INTERPRETATION OF THE ART-COMPOSITION IN THE WORKS BY I. LEVITANE

The article presents the results of the psychological analysis of art models. The objects are I. Levitan's paintings of different years. The connection of the basic stylistic devices with the biographical context and event characteristics is traced in the course of the interpretation. The hermeneutic method is the main one in psychological research.

Key words: analytical interpretation, composition, biographical method, hermeneutics, psychology of art.

Постановка проблемы. Используя в качестве преамбулы известную фразу «Мир есть текст», которой Жак Деррида иллюстрирует понятие деконструкции, следует отметить необходимость владения адекватными инструментами чтения данного текста. Художественный образ, формирующий композицию живописного полотна, является носителем определенных смыслов, раскрывающихся на разных уровнях познания. Он позволяет осуществить удаленный доступ к личности автора полотна, глубинным мировоззренческим конструктам, организующим метапространство взаимодействия познающего и художника.

Автор живописи настроения Исаак Левитан, безусловно, является достойной внимания личностью для психологического дискурса. Тонко чувствующий художник, мастер света и цвета, ученик А.К. Саврасова и В.Д. Поленова и сейчас предлагает нам возможность приобрести умение читать и различать за игрой светотеней, выбором цвета, индивидуальной композицией движения живой души, уникально преобразующей свой опыт.

Анализ последних исследований и публикаций. В современном научном сообществе перманентные исследования в области психологии художествен-

ного творчества реализовали Р. Архейм, Дж. Брунер, В. Зинченко, В. Знаков, Е. Коротченко, Ю. Лотман, В. Петренко и др. Установлено, что в художественном образе выявляются проблемы смысла бытия, вопросы мировоззрения. Через переживание стимулируемых полотнами эстетических чувств у реципиента конфигурируются художественные конструкты. Реконструкция или репрезентация целостного образа происходит через рекомбинацию элементов композиции в метапространстве реципиента. При этом на глубинном коннотативном уровне семантики происходит считывание, декодирование базовых образов композиции. Субъективный образ реципиента насыщается ассоциативными компонентами. Завершается контакт с полотном на критической стадии чтения. Результатирующей является фиксация личностного отношения к полотну и автору.

Следует отметить, что пейзаж рассматривается как проекция эмоционального состояния художника, как «пейзаж его души». В исследовании В.Ф. Петренко и Е.А. Коротченко были выявлены такие факторы восприятия пейзажа: самость, индивидуальность, связанная чаще всего с летними пейзажами; противостояние, преодоление, актуализирующееся при восприятии мари-

нистов; мистика-загадочность в полотнах с изображением ночи, луны; активность, выявленная в реакциях на изображение дороги и людей; статика, соответствующая тихой воде в теплых тонах; монументальность, усталость в образах деревьев, леса в темных тонах; динамика в изображениях облаков над спокойной водой. Также группы факторов коррелируют с изображением времен года.

Таким образом, пейзаж – это особый жанр выражения эмоциональных настроений и духовных смыслов художника, которые доступны для считывания и понимания.

Постановка задачи. Понимающее чтение базируется на аналитико-синтетических процедурах. Художественные образы, положенные в основу пейзажей И.И. Левитана, являются изобразительным текстом, к которому приложимы данные процедуры.

Цель статьи – психологический дискурс полотен И.И. Левитана.

Изложение основных материалов исследования. О необходимости понимающего чтения. Практическая значимость овладения инструментами понимающего чтения раскрывается в нескольких аспектах. Базовым основанием служат предварительные наработки в культурном, научном, личностном слоях личности. То есть определенная готовность к смещению с привычного в современном пространстве постмодерна и постнеклассических тенденций «психологического серфинга», скольжения по поверхности восприняемого на глубинные коннотативные уровни семантики. Сам процесс понимающего чтения предполагает преобразование изучающего, трансформацию его личности. Результат – переосмысление базовых личностных конструктов, особенно мало-осознаваемых пластов. Терапевтическая функциональная нагрузка от понимающего чтения шедевров живописи проявляется, в том числе, и в развертке дотоле сжатых, «заархивированных» контекстов эмоциональных переживаний, самораскрытие.

В. Набоков так описывает понимающее чтение: «<...>хороший читатель – тот, кто располагает воображением, памятью, словарем и некоторым художественным вкусом, причем последний я намерен развивать в себе и в других при всякой возможности. Должен оговориться, что слово «читатель» я употребляю весьма свободно. Пусть это покажется странным, но книгу вообще нельзя читать – ее можно только перечитывать. Хороший читатель, читатель отборный, соучаствующий и созидающий, – это перечитыватель» [7, с. 25].

Об инструментах понимающего чтения. «Каков же тот единственно правильный инструмент, которым читателю следует пользоваться? Это – безличное воображение и эстетическое удовольствие. Следует стремиться, как мне кажется, к художественно-гармоническому равновесию между умом читателя и умом автора. Следует оставаться немного в стороне, находя удовольствие в самой этой отстраненности, и оттуда с наслаждением, – переходящим в страсть, исторгающим слезы и бросающим в дрожь, – созерцать глубинную ткань шедевра» [7, с. 27].

«Читая книгу, мы должны держаться слегка отрешенно, не сокращая дистанции. И тогда с наслаждением, одновременно и чувственным и интеллектуальным, мы будем смотреть, как художник строит карточный домик и этот карточный домик превращается в прекрасное здание из стекла и стали» [7, с. 29].

Для соблюдения означенной дистанции необходимо применять инструменты аналитической интерпретации композиционного материала, доступного для исследования. Данные инструменты демонстрируют наибольшую эффективность как составляющие герменевтического метода, основа которого состоит в многократном прочтении материала, том самом Набоковском перечитывании.

Герменевтический круг – последовательное погружение с поверхностных уровней считывания непосредственно сюжета на глубинные уровни смыслов и значений. Коннотативных уровней позволяет достигать послойное многократное чтение с постоянным уточнением диспозиций элементов и верификацией извлекаемых связей между ними. Инструментом верификации в данном случае выступает биографический метод. Таким образом, мы получаем опосредованный полотном удаленный доступ к личности автора.

О субъект-субъектном методе чтения. Для сохранения баланса между идеографическими и номотетическими методами в психологии необходимо развести понятия субъектного и субъективного. Субъективность предполагает идентификацию, нарушение дистанции изучающего с изучаемым, тогда как субъектность – встреча самодостаточных, не присваивающих и не уклоняющихся от ответственности за результаты этой встречи, активно действующих персон. Текстуально это соответствует активному залого. В данном случае при изучении живописи и ее автора на первом месте находится художественный образ как активное самовыражение личности.

В данной работе целесообразным является обращение к позиции Т. Касаткиной, операционализировавшей субъект-субъектный метод чтения. Автор фундаментальных исследований художественных текстов рассматривает познание как причастность, предполагающую выход познающего за пределы собственного «Я». При этом доступ к глубинам познаваемого определяется уважением к субъекту, признанием равным себе. Эмоциональный контакт становится орудием познания.

Децентрация при умеренной дистанции и психологической готовности создает оптимальные условия для взаимодействия с автором через художественный образ, созданный им. Компилируя интерпретационную модель с биографическим контекстом, мы получаем доступ к автору. То есть появляется возможность узнать о художнике от него самого.

Субъект-субъектное чтение выдвигает ряд требований к познающему. Прежде всего, не занимать пространство собой (субъектом, который изучает), но освободить это метапространство для изучаемого субъекта и его творчества. Далее следует определить места входа в композицию. Цветовое пятно, содержательный и смысловой акцент, чаще всего неожиданный, противоречивый, непонятный, вызывающий недоумение.

Следует подчеркнуть, что субъект-субъектный способ чтения предполагает смыслоизвлечение, а не внесение в анализ сгенерированных извне смыслов и значений. Данная позиция соотносится с анализом переноса и контрпереноса в психологическом консультировании и психотерапии.

О нейропсихологических основах. В последние десятилетия интерес ученых, занимающихся мозговой организацией высшей нервной деятельности человека, прикован к теме раскрытия нейронных механизмов восприятия прекрасного. Междисциплинарное направление научных исследований, посвященных данному вопросу, получило название «нейроэстетика». Выявлены закономерности влияния функциональной асимметрии мозга на восприятие музыки, танца, ритма, поэзии, которая, в свою очередь, связана с особенностями организации работы слуховой коры в больших полушариях.

Во взаимодействии с живописью активность мозговых структур направлена, прежде всего, на соотнесение таких категорий высокого уровня абстрагирования, как Хаос и Порядок, Жизнь и Смерть, Симметрия и Асимметрия. Мозг фокусируется на установлении закономерностей при умеренной

новизне материала. Результатом является осознание глубокой диалектики бытия, осмысление и переосмысление сущностных категорий.

Хорошо организованный мозг обладает умением находить прекрасное в обыденном. Для этого важны реципрокные связи между полушариями, межцентральные, межъядерные связи, обеспечивающие синтез образно-символического и структурно-аналитического считывания композиции полотна. На нейропсихологическом уровне такая доминанта нейронных связей проявляется в реализации процесса чтения, а именно в восприятии и осмыслении сложного текста.

О пейзаже и биографии художника. И.И. Левитан (1860–1900) – автор пейзажа состояния, тонко нюансированной, пленэрной живописи. В его работах заложен основной принцип художественного мастерства – гармония частей для построения целого. Гармоническая уравновешенность композиции основана на противопоставлении и балансировке архитектурных объектов с природными, надежности берега и водной глади, за которой – глубина цветowych пятен и акцентов, на контрасте светотеней.

Здесь стоит отметить пересечения с базовыми постулатами теории личностных конструктов Дж.А. Келли и синергетикой И.Р. Пригожина. Система антиномий и противовесов, в пространстве которых возникают диссипативные колебания, движение от хаоса к порядку, от герметичных конструктов к проницаемым. Вектором движения субъекта является аттрактор. При взаимодействии с шедеврами живописи аттрактором выступает потребность преобразования резонанса, возникающего между полотном и воспринимающим субъектом, в сущностные категории смыслов и значений. Так образуется некий семантический потенциал, запускающий преобразование личностных конструктов на основе эстетических переживаний художественного образа.

Живописная гамма И.И. Левитана построена на сочетании взаимодополняющих цветов, конфронтации теплого с холодным, монументальности с изяществом, шероховатых фактур с атласно гладкими. И это конфронтация с взаимопроникновением. На уровне мозговых структур такой композиции будет соответствовать сложная сеть нейронов, организованных в уникальное семантическое пространство.

Пейзаж предполагает вариативность, выбор художника между первоизданной и преображенной человеком природой.

В биографическом ключе такой выбор осуществляется непосредственной сменой обстановки, переездами, поиском природы, вида, который будет резонировать с психоэмоциональным состоянием автора полотна. В аналитическом ключе степень неявного или наблюдаемого присутствия человека в общей композиции имеет определенное значение. Чем меньше человеческих следов мы наблюдаем, тем глубже погружение на уровень витальности, жизненных основ, мироощущения. Чем больше регистрируется прямое или косвенное присутствие человека, тем более социальный аспект личности находит свое отображение в художественном образе полотна.

Аналитическая интерпретация предполагает работу с такими компонентами: содержание, манера письма, колористика, и шире – средства художественной выразительности, цвет и композиция.

Через соотнесение элементов происходит смыслоизвлечение как послойное движение в пространстве герменевтического круга.

Биография художника создает верифицирующий контекст. Основные вехи жизненного пути распределяются, как текст на главы. Хронология И.И. Левитана представлена такой общепринятой «рубрификацией» (названия призваны отображать психологическую доминанту данного временного отрезка): унылое детство, начало обучения, первые достижения, школа жизни, становление художника, зрелость мастера, Левитан и Чехов, радость жизни, всеобщее признание, предчувствие смерти.

Дополним также инструментарий пространственно-интерпретационной схемой. Полотно обычно представляет собой прямоугольник правильной формы и может быть представлено в разных размерах и раскладках. Большая часть работ автора выполнена в альбомной раскладке, которая в психогометрии соответствует наибольшей личностной динамике. Нижний горизонтальный сегмент, проецируясь на мозговые структуры и структуру личности, отображает базис, основу, содержащую энергетический эмоциональный потенциал. Средняя линия – зона актуального состояния, проблемы, вопроса, которым задается художник. Верхний горизонтальный сегмент – пространство замыслов и идей. Исходя из основ психомоторики и привычной в нашей культуре манеры нехудожественного письма слева направо, можно заключить, что левая часть полотна связана с контекстом прошлых событий и переживаний, тогда как правая демонстрирует цель движения, ожидаемое будущее, тот самый аттрактор.

В пространственной сетке особенно значимы основные диагонали: восходящая (из левого нижнего угла в правый верхний) – положительная динамика, движение вперед и вверх, на духовном уровне некая «лестница»; нисходящая (из левого верхнего угла в правый нижний) – условно отрицательная динамика, может быть следствием пережитой травмы, кризиса, посттравматического стрессового расстройства, на духовном уровне – падение.

Детство художника проходит в стесненных обстоятельствах. Левитан получил домашнее образование, его и брата обучал отец. Однако скромное жилье имело одно преимущество – с четвертого этажа под самой крышей открывался замечательный вид на город, восходы и закаты. Эту с детства впитанную панорамность и грусть мы увидим в большей части полотен автора.

На этапе начала обучения Исаак становится сиротой, но получает замечательных учителей, среди которых были знаменитые передвижники. Мы увидим в полотнах Левитана отражение этого диалектического противопоставления утраты и обретения.

Первые достижения представлены такими работами, как «Осенний день. Сокольники», 1879; «Осень. Охотник», 1880; «Весна в лесу», 1882. Первые две композиционно очень близки, мы видим дорогу, разделяющую полотно на правую и левую части. По обе стороны дороги густые деревья, в центре человеческая фигура. В «Сокольниках» – женская, в «Охоте» – мужская. Мужчину с ружьем сопровождает собака. Небо плотно укрыто тучами. Символ дороги – жизненного пути, на котором деликатность и чувственность Левитана в женском облике находится в раздумье, рядом со скамейкой, значит, можно присесть и поразмыслить. Осуществляется выбор направления в жизни.

Охотник уже действует, он вооружен ружьем, как художник вооружен кистями и красками. Есть помощник – охотничья собака, символически отображающая опору на инстинкты, чутье. Для художника – это вкус, чувство гармонии, равновесия композиции.

«Весна в лесу» приводит нас к ручью, через который перекинуты бревна. Это первая соединительная деталь между пережитым в прошлом и реализуемыми планами на будущее. В колористике мы видим более яркую изумрудную траву справа. Ручей, как более динамическая среда движущейся воды, приходит на смену грунтовой дороге. Он еще узок, но ведь всякая полноводная река начинается где-то с ручья.

Так Левитан заявляет о себе как о перспективном художнике.

Этап школы жизни ознаменовался такими работами: «Мостик. Саввинская слобода» (1884), «Саввинская слобода под Звенигородом» (1884), «Сакля в Алулке» (1886). Итак, мост укрепляется, деревья уже не обступают, а склоняются над ним, что отображает признание общества. Появляются избы, а, значит, вопрос устройства среди людей актуален. Под Звенигородом мы видим мощное одинокое голое дерево, которое призвано выразить образ «Я» художника на данном жизненном этапе. Под деревом куры – кудахтанье, суета. Но дорога широка и простора больше. Вал кучевых облаков на заднем плане говорит о масштабных проектах и замыслах. В образе сакли мы видим хрупкость души, пережившей неразделенную любовь (коей была сестра А.П. Чехова Мария). Зона ожидаемого похожа на курган под массивным камнем – это камень преткновения, символ стагнации, остановки.

Завершается «Школа жизни» картиной «Заросший пруд» (1887). Возвращается живость воды, но это не ручей, а пруд. И от бездействия он зарастает ряской. Душевные лакуны и прорехи затопляет печаль, тихая грусть.

Период становления художника ярко виден в полотнах «Вечер. Золотой Плес» (1889); «После дождя. Плес» (1889). В «Вечере» мы видим четкую нисходящую диагональ, как некий посттравматический катарсис в центре воздвигается храм с маковками и дом с красной крышей, где в то время остановился Левитан. Этот красный покров – яркая романтичность новых переживаний. Весь верхний треугольник занят водой и небом, затянутых туманом. Впереди вверху все еще туманно для художника, но он уже обрел «дом души» на сочно зеленом склоне.

«После дождя» привлекает внимание центральным элементом композиции – это корабль со спущенными парусами. Так, после душевной бури Левитан нашел тихое пристанище на берегу Волги.

Зрелость мастера мы видим в картине «Вечерний звон» (1892). Четкую восходящую диагональ создает русло реки, огибающее пригорок, на котором расположен храм. Эта картина связана с биографическим фактом из жизни художника. В день Святой Троицы Левитан, воспитанный в традиции иудаизма, пришел в этот храм на литургию. Слушая праздничные молитвенные песнопения, он прослезился и сказал: «... это не православная, а какая-то...мировая молитва!» Духовные переживания настро-

или его на глубокий философский лад. На картине же мы видим лодку с людьми, проплывающую мимо храма. Наблюдаем мы вид с противоположного берега, моста нет. Эмоциональность, символически обозначенная водной средой, отделяет нас, как и самого автора, от обитатели.

Жизненный период «Левитан и Чехов» выражен в полотнах «Владимирка» (1892); «Над вечным покоем» (1894). Снова дорога, и теперь она занимает все пространство, как и масштаб водной глади в другой работе. «Камо грядеши?» – словно спрашивают они. И автору снова надо отвечать.

«Золотая осень» (1895) и в названии, и в содержании отражает радость жизни. Мы видим реку среди золотых берез, широкую полосу неба, которая отражается в водной глади. Только темное пятно в нижнем правом углу отягощает золотистую гамму. Так появляется предчувствие.

В картине «Сумерки» (1899) мы видим сложенные стога сена, работа закончена. Такое послание нам оставляет Левитан. Половинка луны в небе и темный густой лес за забором. Неизвестность, которая отождествляется у нас с темой смерти. Граница жизни очерчена тонкими перекладинами деревенского забора. Все спит, и все спят. Затишье перед тайной.

Так галерея работ И.И. Левитана и инструменты аналитической интерпретации позволили нам узнать об авторе от него самого.

Выводы из проведенного исследования. Аналитическая интерпретация художественного образа позволяет взаимодействовать с личностью автора через его работы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аллахвердов В.М. Психология искусства. Эссе о тайне эмоционального воздействия художественных произведений. СПб.: ДНК, 2001. 200 с.
2. Архейм Р. Искусство и визуальное восприятие : пер. с англ. / Стер. изд. М.: Архитектура-С, 2007. 392 с.
3. Знаков В.В. Понимание произведения искусства. Психология искусства. Самара: Изд. Самарский гос. пед. универ. Т. 1. 2003. С. 29–33.
4. Зинченко В.П. Психологические аспекты влияния искусства на человека. Культурно-историческая психология. 2006. № 4. С. 3–21.
5. Касаткина Т.А. О субъект-субъектном методе чтения. Новый мир. 2017. № 1. URL: http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2017_1/Content/Publication6_6531.
6. Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики / И. Ренчлер и др.; пер. М. А. Снетков; ред. И. Ренчлер и др. М.: Мир, 1995. 335 с.

7. Набоков В.В. Лекции по зарубежной литературе. Остен, Диккенс, Флобер, Джойс, Кафка, Пруст, Стивенсон [Текст] / В.В. Набоков; пер. И.М. Бернштейн и др.; ред. пер. ХаВ. А. Харитонов. М.: Независимая газета, 1998. 510 с.

8. Петренко В.Ф., Сапсолова О.Н. Художественные конструкты как образующие смысла произведения искусства. Электронная культура и экранное творчество. М.: Изд РИК. 2006. С. 207–229.

УДК 159.922.27.7/8

СПЕЦИФІКА ВІДОБРАЖЕННЯ ҐЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У САМОСТАВЛЕННІ СТУДЕНТІВ

Кубриченко Т.В., к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Зіненко О.С., магістр психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті представлено результати теоретичного обґрунтування та емпіричного дослідження специфіки відображення ґендерних стереотипів у самостваленні студентів. Встановлено відмінності між студентами з різним рівнем ґендерної стереотипизованості за показниками самоствалення. З'ясовано характер зв'язку між показниками ґендерної стереотипизованості студентів і показниками самоствалення.

Ключові слова: ґендерні стереотипи, самоствалення, самосвідомість, маскуліність, фемініність.

В статье представлены результаты теоретического обоснования и эмпирического исследования специфики отражения гендерных стереотипов в самоотношении студентов. Установлены различия между студентами с разным уровнем гендерной стереотипизованности по показателям самоотношения. Выявлен характер связи между показателями гендерной стереотипизованности студентов и показателями самоотношения.

Ключевые слова: гендерные стереотипы, самоотношение, самосознание, маскулинность, феминность.

Zinenko O.S., Kubrychenko T.V. GENDER STEREOTYPES REFLECTION SPECIFICITY IN STUDENTS' SELF-ATTITUDE

The article presents the results of theoretical substantiation and empirical research of the specifics of the reflection of gender stereotypes in students' self-attitude. Differences between students with different levels of gender stereotyping in terms of self-attitude indicators are established. The nature of the relation between the indicators of gender-stereotyped students and indicators of self-relationship is revealed.

Key words: gender stereotypes, self-attitude, self-awareness, masculinity, femininity.

Постановка проблеми. В умовах динамічних суспільних змін все більш нагальною стає відповідність нової генерації фахівців зростаючим вимогам до рівня їхньої професійної підготовки і сформованості особистісних характеристик, адже саме сучасне студентство постає однією з тих великих соціальних груп, від яких залежить майбутнє. Саме в студентському віці відбуваються помітні зміни в самостваленні юнаків і дівчат, що надалі позначається на самостваленні особистості в дорослості. Демократизація сучасного суспільства, прогресивні зміни в ґендерній ідеології, прагнення до досягнення ґендерного паритету спричиняють зрушення у процесі ґендерної соціалізації молоді, одним із

провідних чинників якого є ґендерні стереотипи. Останні, попри відому ригідність, зазнають сучасних трансформаційних змін і можуть певним чином позначатися на розвитку і самореалізації особистості. Зазначене, на нашу думку, робить необхідними подальші дослідження ґендерних стереотипів і самоствалення сучасної української студентської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен самоствалення є предметом наукового інтересу широкого кола авторів та визначається як підклас соціальної настанови, ставлення суб'єкта потреби до ситуації її задоволення, яке спрямоване на самого себе (Н. Сарджвеладзе); як складне когнітивно-афективне утворен-

ня, зрілість якого визначається якістю взаємозв'язку і ступенем узгодженості його складників (О. Колишко); як психологічне утворення, що взаємодіє із самопізнанням, саморегуляцією і самоконтролем; як вираз сенсу «Я» для суб'єкта (С. Пантілеєв). Зауважується, що ставлення до себе поряд із соціальним статусом і настановою особистості щодо зовнішнього світу є змістом системи «особистість – соціальний світ» і однією зі структурних одиниць диспозиційного ядра особистості (Н. Сарджвеладзе). Відзначена значущість настанови як загального і єдиного механізму, що визначає способи і змістовні характеристики ставлення особистості до себе (Д. Узнадзе).

Показано, що самоствавлення входить у структуру «Я-концепції» особистості, а також має власну трикомпонентну структуру з виокремленням у ній когнітивної, афективної та поведінкової складових частин. Названо види ставлення особистості до себе (С. Рубінштейн, Н. Сарджвеладзе, А. Спіркін); описано низку функцій самоствавлення (Н. Ганошенко, О. Колишко, Н. Сарджвеладзе, Е. Берн).

Показано, що формування самоствавлення відбувається в процесі самопізнання, водночас суттєво впливаючи на нього, визначаючи його специфіку, спрямованість і індивідуальний, особистісний відтінок, що засвідчує двосторонність цього процесу (О. Бирдіна), складається через практичне ставлення до речей і через спілкування з іншими людьми, опосередковується зовнішніми оцінками особистості.

Визначено два рівні самопізнання, на яких відбувається формування самоствавлення як афективного компонента самосвідомості. Водночас на другому, більш зрілому, рівні самопізнання (у юнацькому віці і старше), формування самоствавлення здійснюється в межах порівняння «Я – Я» за допомогою внутрішнього діалога. Провідними формами такого самопізнання є самоаналіз і самоосмислення (О. Колишко).

У літературі представлено численну кількість досліджень, присвячених ґендерним стереотипам. Вони аналізуються, за зауваженням авторів, і як продукт культури, і як індивідуальний когнітивний конструкт особистості. Під час визначення сутності ґендерних стереотипів дослідники відзначають їхню ригідність, консервативність, зорієнтованість на патріархальний розподіл соціальних ролей; визнають їх стійкими очікуваннями статево відповідних моделей та якостей поведінки; суспільними уявленнями про те, що значить бути жінкою або чоловіком, сукупністю приписів стосовно відповідних певній статі особливостей

особистості, видів діяльності, еталонів зовнішнього вигляду, соціальних ролей (Т. Говорун, О. Кікінежді, Д. Майерс, Д. Мані, П. Такер та інші).

Будучи різновидом соціальних стереотипів, ґендерні стереотипи характеризуються наявністю в їх складі відповідних компонентів (когнітивного, афективного, поведінкового) (Н. Рождественська), а також поєднуються авторами в групи. Під час аналізу функцій ґендерних стереотипів можна припустити, що вони виконують як функції, властиві всім соціальним стереотипам (захисну, або виправдовувальну; адаптивну, або інструментальну; еґо-захисну; організаційну; ретрансляційну, або соціалізаційну (Н. Таґфел), так і власні, специфічні функції: 1) функція соціального контролю; 2) інтегративна функція; 3) функція встановлення і підтримання відносин влади і підпорядкування (Г. Андреева, Т. Власова, Т. Грушевицька, Н. Таґфел та інші).

Велику увагу приділено численним негативним наслідкам ґендерних стереотипів, але вказано також на деякі позитивні ефекти. Дослідники називають параметри, за якими простежуються проблеми порушення ґендерної рівноваги [1], а також вважають помилковою думку про те, що страждають представники тільки однієї статі, адже якщо в дівчат і жінок констатується нереалізованість потенціалу соціальних ролей, то в юнаків і чоловіків – батьківських ролей [2].

Зазначено, що юнацький вік характеризується якісно новим рівнем у формуванні ґендерної самосвідомості особистості: хлопці і дівчата усвідомлюють себе як представника певної статі та, спираючись на пізнання власних особистісних якостей і емоційно-ціннісного ставлення до себе, оцінюють себе як особистість визначеної статі (І. Кузнецова). Дослідниками вказано на патріархальність світосприйняття студентів, сутністю якого є «природні» основи, пов'язані з біологією статі та закріплені соціально (Л. Міщик). Водночас уявляється важливим зауваження стосовно того, що статевотипізуючі впливи середовища формують в особистості комплекс почуттів і переконань щодо того, якою вона є і якою мірою відповідає зразку фемінінності / маскуліності (Л. Щеглов). Показано, що орієнтація дівчат і хлопців на ґендерну стереотипну модель впливає на особистісно-сміслову самовизначення особистості й орієнтацію її поведінки в певних соціальних контекстах (В. Собкін). З іншого боку, ґендерні відмінності в самоствавленні можуть спричинятися, на думку авторів, асиметрією ґендерної соціалізації,

адже соціалізаційна ситуація специфічна для кожної статі. Виявлено статеві відмінності в особливостях самоствалення юнаків: більший середній рівень аутосимпатії та саморозуміння в хлопців і підвищені значення самозвинувачення й більше орієнтування на ставлення оточуючих у дівчат [3]. Крім того, під час дослідження характеру зв'язку ґендерних стереотипів із самостваленням студентів можна взяти також до уваги і той факт, що ґендерні стереотипи знаходять своє відображення у впевненості особистості в собі, у поведінці, позначаються на виборі професії, стилі життя особистості тощо (Л. Ожигова). Спираючись на зазначені вище теоретичні положення, ми припустили, що ґендерні стереотипи відображуються в самостваленні студентів.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні специфіки ґендерних стереотипів у самостваленні студентів за допомогою емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. До емпіричного дослідження загалом було залучено 60 студентів (30 хлопців і 30 дівчат) віком від 17 до 24 років, різного профілю й курсів навчання різних закладів вищої освіти, що дозволило збалансувати склад вибірки за характеристиками віку, статі, спеціальності, місця навчання.

Для з'ясування характеру зв'язку ґендерних стереотипів зі самостваленням студентів було обрано такі психодіагностичні засоби:

- 1) тест-опитувальник самоствалення (В. Столін, С. Пантілеев);
- 2) методика «Тест двадцяти тверджень» (М. Кун, Т. Макпартленд);
- 3) методика «Особистісний семантичний диференціал» (О. Кустова).

Оброблення результатів дослідження проводилося за допомогою *кількісних математико-статистичних методів*: дослідження кореляційних зв'язків за коефіцієнтом ρ -Спірмена, кластеризація за алгоритмом k-середніх, оцінка міжгрупових та міжкластерних розбіжностей за критерієм U-Манна-Уїтні. Узагальнення результатів було здійснено з використанням *інтерпретаційних методів* (класифікація й узагальнення емпіричних даних).

Перевірка висунутого припущення показала, що наявні значущі позитивні зв'язки між показником «очікування позитивного ставлення інших» і показниками ґендерної стереотипованості, показниками за чинниками «сили особистості» та «соціального статусу» в разі оцінки образу ідеального чоловіка та за чинниками «емоційності» й «емпатійності» під час оцінювання образу ідеальної жінки (за методикою «Особистісний семантичний диференціал»). Встановлені значущі позитивні зв'язки між «глобальним самостваленням» і ґендерною стереотипованістю за показником чинника емпатійності жінки; між «самоповагою» і ґендерною стереотипованістю за показниками чинника соціального статусу чоловіка; між «аутосимпатією» і ґендерною стереотипованістю за методикою «Особистісний семантичний диференціал», а також ґендерною стереотипованістю за показниками чинника емпатії під час оцінювання образу ідеальної жінки; між «очікуванням позитивного ставлення інших» і ґендерною стереотипованістю за показниками чинника маскулінності ідеального чоловіка, фемінінності ідеальної жінки (таблиця 1).

Таблиця 1

Значення коефіцієнта кореляції ρ -Спірмена між показниками «глобального самоствалення» (S), «самоповаги» (I), «аутосимпатії» (II), «очікування позитивного ставлення інших» (III) і «самоінтересу» (IV) студентів і показниками їхньої ґендерної стереотипованості

Показники	S	I	II	III	IV
ґендерна стереотипованість	0,247	-0,22	0,259*	0,451**	0,217
Сила особистості ідеального чоловіка	-0,124	0,178	0,201	0,401**	0,24
Соціальний статус ідеального чоловіка	0,235	0,322*	-0,192	0,371**	-0,31*
Сучасність ідеального чоловіка	0,14	0,213	0,155	0,241	-0,181
Маскулінність ідеального чоловіка	-0,253	-0,163	0,226	0,316*	-0,29*
Емоційність ідеальної жінки	0,223	-0,221	0,225	0,455**	0,195
Залежність ідеальної жінки	-0,28*	-0,293*	-0,264*	0,242	0,148
Емпатія ідеальної жінки	0,284*	-0,189	0,311*	0,391**	0,265*
Фемінінність ідеальної жінки	0,221	-0,224	0,202	0,268*	0,16

Примітка: * – статистично значущий кореляційний зв'язок за $p < 0,05$;
 ** – статистично значущий кореляційний зв'язок за $p < 0,01$.

Крім того, як видно з таблиці 1, наявні значущі негативні зв'язки між показником гендерної стереотипизованості за чинником «залежність» і «глобальним самоставленням», «самоповагою», «аутосимпатією»; а також між «самоповагою» і гендерною стереотипизованістю за методикою «Прислів'я»; «самоінтересом» і гендерною стереотипизованістю за показниками чинників «соціальний статус» і «маскулінність». Водночас зв'язку між «глобальним самоставленням» і показниками чинників «сили особистості», «сучасності»; «самоповагою» і показниками чинників «сили особистості», «сучасності», «маскулінності», «емпатійності»; «аутосимпатією» і показниками чинників «сили особистості», «соціального статусу», «сучасності», «фемінності»; «самоінтересом» і показниками чинників «емоційності», «залежності», «фемінності», гендерною стереотипизованістю за методикою «Прислів'я» виявлено не було.

Отже, чим вище показники «аутосимпатії», «очікування позитивного ставлення інших», тим вище гендерна стереотипизованість студентів. З огляду на виявлені тенденції до негативного зв'язку «самоповаги» і гендерної стереотипизованості можна припустити, що, чим вище рівень «самоповаги», тим нижче рівень гендерної стереотипизованості. Тобто студенти, які поділяють традиційні погляди на чоловіка і жінку і вважають ідеального чоловіка агресивним, доміантним, особистісно сильним, принципом, раціональним, який є головою сім'ї, має високий соціальний статус тощо, а ідеальну жінку визнають пасивною, емоційною, емпатійною, фемінною, менш активною, сімейною тощо, можуть переживати переважно дружність до власного «Я», схвалювати себе загалом і в істотних деталях, довіряти собі, мати позитивну самооцінку, очікувати позитивного ставлення інших до себе, проте менше вірити у свої сили, здібності, енергію, самостійність, нижче оцінювати свої можливості, власну здатність контролювати своє життя і бути самопослідовним, розуміти самого себе. Отримані результати не тільки підтверджують відомі положення про високу гендерну стереотипизованість осіб юнацького віку, а й доповнюють їх висновком про зв'язок гендерної стереотипизованості з показниками «самоповаги», «аутосимпатії», «очікування позитивного ставлення інших». Також зауважимо, що це не суперечить даним, отриманим під час перевірки гіпотези про відмінності між студентами з високим і низьким ступенем гендерної стереотипизованості за показниками «глобального самоставлення», «самоповаги», «аутосим-

патії», «очікування позитивного ставлення інших» і «самоінтересу».

«Очікування позитивного ставлення інших» позитивно корелює з усіма іншими показниками гендерної стереотипизованості. Ймовірно, слідування гендерним стереотипам і відповідність їм породжує в студентів очікування соціального схвалення. Водночас виявлена тенденція негативного зв'язку «самоповаги» з гендерною стереотипизованістю студентів дозволяє припустити, що наслідування переконань інших може не викликати в юнаків і дівчат самоповаги. Тільки один показник гендерної стереотипизованості («соціальний статус» в образі ідеального чоловіка) має позитивну кореляцію із «самоповагою». Мабуть, незважаючи на саму гендерну стереотипність переконання у високому соціальному статусі чоловіків, він викликає самоповагу юнаків через здатність спиратися на себе, свої можливості, ресурси, які часто супроводжують статусність, а головне – професійну реалізацію, яка важлива як для чоловіків, так і для жінок (Т. Рябова). Дівчата ж, напевне, можуть почувати самоповагу, перебуваючи поруч із таким статусним чоловіком, що робить його привабливим в очах жінок.

Також викликає інтерес негативний кореляційний зв'язок «глобального самоставлення», «самоповаги» і «аутосимпатії» з показником гендерної стереотипизованості за чинником «залежність» в образі ідеальної жінки: чим більш залежною уявляється студентам ідеальна жінка, тим менше внутрішнє почуття «за» самого себе, дружність студента щодо себе, здатність спиратися на самого себе, бути послідовним. Можливо, отримані результати свідчать на користь поступової модифікації гендерних стереотипів, адже, як відомо, жіночий гендерний стереотип зазнає більш помітних змін порівняно із чоловічим.

Водночас, чим більш емпатійною є ідеальна жінка в уявленнях студентів, тим вище їхні показники за «глобальним самоставленням», «аутосимпатією», «очікуванням позитивного ставлення інших», «самоінтересом». Напевне, емпатійність жінок оцінюється студентами як позитивна якість, яка зберігає свою цінність і в сучасному суспільстві. Крім того, зважаючи на те, що «самоінтерес» негативно корелює з показниками гендерної стереотипизованості ідеального образу чоловіка за шкалами «соціального статусу» і «маскулінності», можна припустити, що студенти, які вважають, що чоловік повинен бути незалежним, активним, допитливим, ризикованим, агресивним, раціональним, авторитарним, а також

мати високий соціальний статус, напевне, будуть менш близькі зі своїм «Я», менш зацікавлені власними думками і почуттями.

Для подальшої перевірки висунутого припущення ми розділили вибірку на два кластери за показниками «глобального самоставлення» та перевірили можливі розбіжності між кластерами за показниками гендерної стереотипізованості за допомогою статистичного критерію U-Манна-Уїтні. Як з'ясувалося, статистично значущих розбіжностей між групами студентів із високим і низьким «глобальним самоставленням» за гендерною стереотипізованістю не існує, хоча й помічені тенденції до більш високої гендерної стереотипізованості студентів із вищими показниками глобального самоставлення.

Пошук можливих відмінностей між студентами з високим і низьким ступенем гендерної стереотипізованості за показниками «глобального самоставлення», «самоповаги», «аутосимпатії», «очікування позитивного ставлення інших» і «самоінтересу» також вимагав насамперед поділу вибірки на два кластери за показниками гендерної сте-

реотипізованості студентів. Дослідження показало, що наявні статистично значущі розбіжності за показниками «самоповаги», «аутосимпатії», «очікування позитивного ставлення інших» між студентами з різним ступенем гендерної стереотипізованості, натомість розбіжностей за «глобальним самоставленням» і «самоінтересом» між кластерами не виявлено (таблиця 2).

Як засвідчують дані таблиці 2, студенти з високим ступенем гендерної стереотипізованості характеризуються більш високими показниками «аутосимпатії» й «очікування позитивного ставлення інших» і нижчими показниками «самоповаги» порівняно зі студентами з низьким ступенем гендерної стереотипізованості. Отже, слідуючи гендерним стереотипам, досліджувані студенти очікують схвалення від соціуму, а узгоджуючи свою поведінку з еталонами мужності/жіночності, позитивно ставляться до себе, натомість менше поважають себе, що, можливо, говорить про тенденції до поступових змін у гендерно стереотипному сприйманні студентів у напрямі модифікації традиційних уявлень. Отже, загалом

Таблиця 2

Показники «глобального самоставлення», «самоповаги», «аутосимпатії», «очікування позитивного ставлення інших» і «самоінтересу» студентів із високим і низьким рівнем гендерної стереотипізованості та значення U-критерія Манна-Уїтні

Показники	Показники кластерів		Показники U-критерія Манна-Уїтні
	кластер 1 (студенти з низьким рівнем гендерної стереотипізованості)	кластер 2 (студенти з високим рівнем гендерної стереотипізованості)	
«Глобальне самоставлення»	75	83	Uemp = 231,5 (зона незначущості).
«Самоповага»	81	64	Uemp = 183 (зона значущості)**
«Аутосимпатія»	61	71	Uemp = 201,5 (зона значущості)*
«Очікування позитивного ставлення інших»	35	51	Uemp = 172,5 (зона значущості)**
«Самоінтерес»	59	53	Uemp = 249,5 (зона незначущості)

Таблиця 3

Показники гендерної стереотипізованості студентів із різною актуальністю категорії статі та значення U-критерію Манна-Уїтні

Показники	Показники груп із різною актуальністю категорії статі в самосвідомості		Показники U-критерія Манна-Уїтні
	група, для якої категорія статі не є актуальною і значущою	група, для якої категорія статі є актуальною і значущою	
Гендерна стереотипізованість	581	603	Uemp = 319,5 (зона значущості)*

традиційність поглядів студентів на чоловіка і жінку знаходить своє відображення в їхній самоповазі, аутосимпатії, очікуванні ними позитивного ставлення інших.

Крім того, нам здалося цікавим перевірити наявність можливих відмінностей за показниками ґендерної стереотипизованості між студентами з різним рівнем актуальності та значущості категорії статі. Виявилось, що такі відмінності є статистично значущими (таблиця 3).

Як видно з таблиці 3, студенти, для яких категорія статі є актуальною і значущою, мають більш високі показники ґендерної стереотипизованості за методикою «Семантичний диференціал», характеризуються більшою типовістю образів ідеальної жінки й ідеального чоловіка, ніж ті, для кого категорія статі не є настільки важливою. Це доволі логічно: студенти, для яких важлива їхня статева приналежність, ґендерна ідентичність, більш прихильні до ґендерних стереотипів. І навпаки: для ґендерно стереотипизованих студентів категорія статі з більшою вірогідністю стає актуальною і значущою. Стереотипні образи маскуліності/фемінінності для цієї групи студентів, напевно, виступають взірцем, на який вони можуть рівнятися і якому можуть слідувати.

Висновки із проведеного дослідження. Проведене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1. Студенти з високим рівнем ґендерної стереотипизованості характеризуються більш високими показниками аутосимпатії й очікування позитивного ставлення інших і нижчими показниками самоповаги, ніж студенти з низьким рівнем ґендерної стереотипизованості.

2. Чим вище ґендерна стереотипизованість студентів, тим більш позитивного ставлення від інших вони очікують і тим більше симпатизують собі. Чим більш стереотипним уявляється студентам образ ідеального чоловіка за показниками чинників сили особистості, соціального статусу,

маскуліності та чим більш стереотипним в їхніх уявленнях є образ ідеальної жінки за показниками чинників емоційності, емпатії, фемінінності, тим вище їхні очікування позитивного ставлення до себе від інших людей. Чим більш високостатусним має бути, на думку студентів, ідеальний чоловік, тим вище їхня самоповага, але нижче самоінтерес. Натомість чим менше залежною вбачається ідеальна жінка, тим краще глобальне самоставлення, вище самоповага й аутосимпатія студентів, чим більше емпатійність приписують студенти ідеальній жінці, тим більш високими є показники їхнього глобального самоставлення, аутосимпатії, очікування позитивного ставлення інших й самоінтересу.

3. Студенти, для яких категорія статі є актуальною і значущою, є більш ґендерно стереотипизованими, ніж студенти, для яких ця категорія не є такою.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в з'ясуванні впливу ґендерних стереотипів на самоставлення студентів і представників інших соціальних груп, у здійсненні лонгітюдного дослідження розвитку самоставлення особистості в контексті модифікації ґендерних стереотипів. Також перспективними можуть бути вивчення зв'язків окремих показників самоставлення особистості з ґендерною стереотипизованістю, з'ясування характеру відображення ґендерних стереотипів у самоставленні осіб інших вікових і соціальних груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Говорун Т. ґендерні аспекти економічної соціалізації. Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. 2010. № 1–2. С. 62–67.
2. Кікінежді О., Кізь О. Формування ґендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 8. С. 64–69.
3. Кононенко О. ґендерні особливості емоційно-оцінного ставлення особистості до себе. Вісник Одеського національного університету. Психологія. 2013. Т. 18. Вип. 22 (2). С. 141–148.

УДК 159.938.3: 378

САМОДЕСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ: ДЕТЕРМІНАНТИ ТА МОЖЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Іваненко Б.Б., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано різні погляди дослідників на феномен самодеструктивної поведінки; виокремлено основні детермінанти самодеструктивності; окреслено шляхи подолання і запобігання самодеструктивній поведінці.

Ключові слова: *особистість, самодеструктивна поведінка, агресивність, психологічна травма, психологічна запрограмованість.*

В статье проанализированы различные взгляды исследователей на феномен самодеструктивного поведения; выделены основные детерминанты самодеструктивности; очерчены пути преодоления и предупреждения самодеструктивного поведения.

Ключевые слова: *личность, самодеструктивное поведение, агрессивность, психологическая травма, психологическая запрограммированность.*

Ivanenko B.B. SELF-DESTRUCTIVE BEHAVIOR OF THE PERSONALITY: DETERMINANTS AND POSSIBILITIES OF SELF-DIRECTION

In this article were analyzed different views of researchers of the phenomenon known as self-destructive behavior; marked out essential determinants of self-destruction; described ways to break and preempt self-destruction behavior.

Key words: *personality, self-destructive behavior, aggressiveness, psychological trauma, psychological program.*

Постановка проблеми. Проблема деструктивних змін особистості є однією з найбільш складних і найбільш актуальних проблем сучасної психології. Даний феномен вивчається переважно в галузі психіатрії, у контексті девіантної поведінки особистості, а також у глибинній психології в межах теорій агресивності. Проте заслуговує на увагу дослідження причин і наслідків самодеструктивної поведінки суб'єкта, психологічний стан якого перебуває в межах психологічної норми, проте характеризується тенденціями завдання шкоди самому собі, що знижує якість життя, призводить до спотворень самосприйняття, зниження самооцінки, згортання творчої активності й самореалізації тощо.

З погляду психіатрії, деструктивна поведінка характеризується відхиленням від нормативного еталона поведінки в соціумі, заснованому на гуманістичних цінностях, що викликає негативну оцінку оточуючих. У багатьох теоріях психології вказується на вроджений потяг до зла, що має вияв в агресивності. Актуалізуючись у складній, нестандартній або конфліктній ситуації, деструктивна поведінка може набувати ознак ірраціонально-захисної активності. Е. Фромм виділив поняття ірраціональної деструктивності, яка живиться деструктивними спонуканими (агресія, руйнування іншої людини чи об'єкта) і має суттєву

відмінність від раціональної деструктивності, що набуває сили в разі загрози життю й цілісності особи. Ірраціональні деструктивні пристрасті перемагають раціональність і пов'язані з нею можливості самоконтролю за своєю енергетичною потужністю. Тому особа змушена діяти всупереч своїм інтересам, що спричиняє її страждання. На неминучість вродженої агресивності вказували З. Фрейд, К. Хорні, К. Лоренц, А. Адлер, С. Шпільрейн та ін. В. Штекель зазначав, що ненависть як різновид агресивності є більш первинною, ніж любов. Філософ Ж.-Ж. Руссо вважав причиною зла та деструктивності суспільство та його устрій, а не людську природу: людина народжується доброю та розумною, причиною ж розвитку деструктивних нахилів є несприятливі для її гармонійного розвитку обставини та неадекватне виховання.

У наукових джерелах самодеструктивність ототожнюється з іншими феноменами: самовідчуження як невротична втрата власного «Я» (З. Фрейд); деперсоналізація як почуття втрати власної особистості (Л. Дюгас); деіндивідуалізація як нівелювання себе, втрата автономності та соціальна безвідповідальність (В. Столін). На наявність деструктивних «програм» життя звертали увагу А. Адлер, Е. Берн, У. Джеймс, Х. Хекхаузен, А. Шутценбергер. Б. Де Анжеліс, Б. Хеллінгер, З. Фрейд,

Т. Яценко й ін. Термін «запрограмованість» означає усталеність, автоматизм поведінки й самовідчуття суб'єкта, дотримання неусвідомленого й стійкого «життєвого плану» або «життєвого сценарію», що має деструктивні ознаки (наприклад, сценарій невдахи або жертви за Е. Берном). Причини виникнення деструктивних «життєвих сценаріїв»: неусвідомлена потреба вивільнитися від тиску лібідної та мортідної енергії, що зафіксувалася в ранній (едіпальній) період розвитку суб'єкта (психоаналіз); могутня енергетична потужність інфантильних тенденцій – необхідність завершення «незавершених справ дитинства» (глибина психологія); батьківські настанови, що передаються дитині і характеризуються ригідністю, невідповідністю реальності та негативізмом (трансактний аналіз).

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати поняття самодеструктивної поведінки в її непатологічних, проте руйнівних характеристиках; виокремити основні детермінанти самодеструктивності; окреслити шляхи подолання і запобігання самодеструктивній поведінці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Великій психологічній енциклопедії аутодеструктивна поведінка трактується так: ненавмисні дії та ненавмисні вчинки (за неусвідомлюваності можливості смертоносності їх результату), наслідком яких є фізичне або психічне руйнування особистості [2, с. 175]. Деструктивна поведінка – дії (словесні або практичні), спрямовані на руйнування будь-чого – миру, спокою, дружби, настрою, здоров'я, матеріальних предметів, себе. Це передусім: суїцид – умисне фізичне знищення людиною самої себе, фізичне і психологічне саморуйнування – зловживання психоактивними речовинами (алкоголізм, токсикоманія, наркотична залежність) та реалізація патологічної залежності – інтернет, азартні ігри, деструктивні ідейні переконання (секти).

Аналіз аутодеструктивності потребує визначення властивостей і рис цілісної гармонійної особистості, недеформованої деструктивними процесами: адекватність (відповідність) поведінкових реакцій ситуації; впорядкованість життєдіяльності; узгодженість цілей, мотивів і способів поведінки; відповідність рівня домагань реальним можливостям людини; оптимальна взаємодія з іншими людьми; здатність до самокорекції поведінки відповідно до соціальних норм та вимог ситуації. Самодеструктивну ж поведінку ми розуміємо як процес саморуйнування (фізичного, психологічного, емоційного), який не усвідомлюється особою або усвідомлюється част-

ково, і має своїм підґрунтям психологічно навантажливі почуття, пов'язані з базальною провиною, соромом, неприйняттям – тобто відчуженням себе.

Говорячи про особистість, поведінка якої не характеризується патологічною деструктивністю, і яка перебуває в межах психічного здоров'я, є соціально адаптованою, можна назвати вияви самодеструктивної поведінки: самозвинувачення, завдання собі фізичної шкоди (шкідливі звички, провокування нещасних випадків, травматизм), самодепривація (відмова від бажаного, відмова від повноти життя), соціальне самоізолювання (тенденція замикатися в собі, у своєму світі, руйнувати стосунки), схильність будувати співзалежні стосунки і виступати в ролі жертви людей, обставин; тенденції до суїцидальної поведінки (як крайня форма самодеструкції). Усі вияви самодеструктивної поведінки пов'язані з усталеним, проте неусвідомлюваним суб'єктом страхом життя, за яким, виходячи з дуальної природи світу, криється страх смерті.

Найпершою причиною виникнення аутодеструктивності є ранній дитячий досвід взаємин у родині. Характер взаємодії суб'єкта з його соціальним оточенням, батьківськими фігурами визначає формування адаптаційних механізмів його психіки (Г. Салліван, Е. Еріксон, Б.-Д. Фурст та ін.) Аутодеструкція є наслідком порушення в системі дитячо-батьківських стосунків. Вирішальною у виховному впливі Б.-Д. Фурст вважає не так психіку і поведінку батьків, скільки природу суспільної ідеології і моралі, які батьки передають дітям. Доросла людина може витримати шкідливі для неї психологічні умови, проте дитина не розуміє справжніх причин поганого поводження з нею. Тому в дитини може сформуватися уявлення про себе, яке відповідає негативному характеру поводження з нею близьких людей. Дитина може чинити опір таким впливам (негативізм), проте в неї неминуче сформується відчуття неповноцінності, буде складатися одностороння система поведінки і поглядів, зберігатися і зміцнюватися завдяки постійному впливу на дитину – як у сім'ї, так і поза нею. Сформована під впливом родини система поглядів дитини визначає розуміння нею нових ситуацій і її реакції на них. К. Хорні [8] довела, що в дітей, які виховуються в несприятливих умовах, коли батьки чинять психологічний тиск на дитину, поєднуючи задушливу любов і залякування, тиранію і вихвалання, непередбачувані переходи від дружнього ставлення до суворой авторитарності, культивують стан емоційної залежності –

закріплюється почуття безпорадності, і, як наслідок, – витіснення почуттів, невміння чинити опір негативним впливам.

Емоційна депривація раннього періоду розвитку суб'єкта визначає ригідність форм емоційного реагування людини. «Навіть дорослій людині, – стверджує К. Ізард, – іноді важко впоратися із життєвими труднощами, якщо їй бракує любові. Саме це стає причиною багатьох психологічних порушень, і особливо депресії» [3, с. 79]. З ранньою емоційною депривацією пов'язана відсутність стійкості в поведінковій сфері як певного «стрижня» особи, нездатність протистояти шкідливим впливам. Аутодеструктивність формується у зв'язку з ригідністю сприйняття дитини в очах дорослих: вона сприймається батьками як механізм, який потребує відповідного налагодження, або як тварина, яку потрібно дресировати. За такої позиції виховання втрачає невимушеність, поступальність соціалізації дитини. Натомість формуються жорсткі очікування та настанови не лише щодо інших, навколишнього світу, а й щодо себе самого.

Узагальнюючи зміст праць із проблеми деструктивного впливу неадекватного виховання на психіку дитини, назвемо «зони ризику» батьківського виховання для психологічного благополуччя дитини: придушення особистості дитини, її емоцій і темпераменту; культивування почуттів неповноцінності, провини, сорому; передчасні наполегливі примуси та психологічний тиск на дитину; підміна реалій життя щодо дитини вигадками і фантазіями; емоційна нестриманість, егоцентризм самих батьків; психологічна атмосфера емоційної депривації й поневер'янь; непередбачувані різкі перепади в ставленні до дитини; фрустрованість, тривожність і низька самооцінка батьків; відкидання, приниження, зрада, несправедливість щодо дитини. Варто зазначити, що доля особистості, вільної від самодеструктивних тенденцій, залежить не стільки від об'єктивних труднощів, з якими зіткнулася дитина, скільки від її ставлення до них, а також від досвіду успіху в подоланні цих труднощів. Вагома роль у цьому процесі належить позитивному прикладу батьків і значущих дорослих, їхньої здатності надати адекватну допомогу дитині, закріпити в неї відчуття спроможності й успіху в подоланні труднощів.

Дослідники акцентують увагу на потенційній могутності руйнівних тенденцій, які деструктивно усталюють психіку. Водночас, за твердженням Е. Еріксона, «лише незначна частина внутрішніх ліній розвитку не може бути використана для конструк-

тивної й мирної ініціативи» [9, с. 117–118]. Деструктивність, як зазначає дослідник, пов'язана із психологічно навантажливою інфантильною емоцією – соромом. Присоромлення експлуатує почуття меншовартості, що зумовлює формування в дитини деструктивно-ритуального повторення власних дій. А. Маслоу зазначає значні складнощі в подоланні звичного способу життя: «Те, що спочатку наповнює радістю, потім може вже засмучувати; її імпульси, бажання і задоволення стають їй поганими порадами в житті. Отже, вона вимушена не довіряти імпульсам і задоволенням, боятися їх, тому що вони «збивають її зі шляху». У результаті, особа приречена стати жертвою конфлікту, розладу, нерішучості» [5, с. 198].

Окремі форми ситуативного психологічного захисту є чинником виникнення самодеструктивної поведінки особистості. До такого захисту М. Літвак відносить скам'янілість, коли почуття й емоції людини не мають зовнішнього вияву. Проте така «стриманість» виявляється в м'язових застисках і масках обличчя (наприклад, завжди невдоволений або «порожній» вираз обличчя). Тривала закам'янілість призводить до ствердіння характеру, цілковитої втрати спонтанності, гнучкості й, врешті-решт, самототожності, коли будь-яка зміна ситуації спричиняє цілковиту дезадаптацію особи.

Аутодеструкція «живиться» соціально-перцептивними викривленнями, що працюють на збереження статичності психіки – її суб'єктивної інтегрованості. Якби всі людські бажання, зміст пам'яті та конфлікти були цілком доступні для свідомості, то люди надали б перевагу нормальному й реалістичному оволодінню дійсністю, а не застосовували б захисні психічні механізми, які часто вводять в оману (Г. Олпорт). Крім того, у людській природі закладена схильність приховувати своє внутрішнє життя від самих себе, вдаватися до самообману, що супроводжується неправильним судженням про зовнішній світ (Х. Хартман). Викривлення досвіду слугує збереженню Я-концепції суб'єкта, яка несумісна з об'єктивним її відображенням іншими людьми, що породжує аутодеструктивні тенденції (К. Роджерс).

Не менш вагома детермінанта самодеструктивної поведінки – психологічна травма, що супроводжується переживанням потрясіння та душевного болю. З огляду на силу травматичного впливу та суб'єктивну значущість для особистості травмуючих подій, відбувається міцна фіксація на травмі. Травмуюча подія немовби «перевертає» підґрунтя попереднього

життя особи, внаслідок чого вона втрачає інтерес до теперішнього і майбутнього, залишається фіксованою на травмуючому минулому. Фіксація на травмі свідчить про невдалу інтеграцію травматичного досвіду в життєвий досвід особистості. Виникає стереотипія – тенденція до сліпого повторення фіксованої поведінки (Ф. Василюк, Г. Селює, Н. Левітов). Оскільки психічні травми не існують у психіці ізольовано, а взаємодіють одна з одною, виникає сумація емоційних компонентів, що пов'язано зі зростанням психічної напруги, появою деструктивних настанов («злої долі», «нещадного життя», «чужого на святі життя» тощо). Травма призводить до розбалансування, дезінтеграції психіки, відбувається втрата необхідної для оптимальної життєдіяльності рівноваги. Виникає магістральна життєва орієнтація особистості, негативно фіксована минулим; професійні та сімейні стосунки втрачають ефективність, життєві інтереси і відносини стають мінливими, відбувається звуження життєвих перспектив.

Самодеструктивна поведінка дорослої людини пов'язана з недостатнім саморозумінням і порушеннями (недостатністю) когнітивного контролю. Наявна підпорядкованість емоцій когнітивним процесам і розуму, а з іншого боку – емоції характеризуються енергетичною наповненістю, саме вони запускають когнітивні процеси. Варто враховувати, що окремі форми емоційного реагування, що повторюються, можуть потрапляти в поле самостійного усвідомлення суб'єктом, проте «за кадром» залишаються неусвідомлені аспекти, пов'язані з емоційним фоном ранньої едіпальної ситуації. Саме едіпальна ситуація зумовлює складні емоційні «ходи», які жорстко визначають соціальну й особистісну реалізацію людини. Саме із цим пов'язана тенденція в дорослої людини до емоційної залежності від іншої людини, до формування співзалежних стосунків. На думку К. Хорні, лібідні об'єкти (батьки) спочатку «роблять наступ» на почуття, а потім ігнорують емоційні реакції дитини й змушують її почувати себе винною [8, с. 85]. Ситуація ускладнюється тим, що можливість протестувати й виражати агресивні почуття пригнічується спочатку рідними, а згодом, унаслідок витіснення й інтроєкції, й самою людиною, спричиняючи стабілізоване відчуття пригнобленості. Так зароджується невротична залежність від іншої людини, інтимного партнера. Водночас жінка несвідомо обирає емоційно нечутливого партнера, що ігнорує її почуття. Формуються фіксація на партнері, настанови отримувати захист, любов і

водночас неможливість розуміти іншу людину, її потреби. Закріплюється тенденція до страждань, до постійного перебування в стані відчаю, безпорадності.

Здатність до когнітивного контролю емоційної сфери суб'єкта значною мірою обумовлена особливостями його соціального досвіду, особливо досвіду, набутого в ранньому дитинстві, від якого залежить успішність взаємодії з оточуючими людьми, а значить, і успішність соціального розвитку, соціалізації. К. Ізард зазначав, що переживання сорому протилежне відчуттю особистої автономії. Емоція сорому породжує ворожість, спрямовану всередину, на самого себе. Водночас стабілізується страх або очікування ганьби, що стримує спонтанність поведінки суб'єкта та перешкоджає формуванню самоідентичності. Особливу роль у виникненні самодеструктивної поведінки відіграють невідреаговані напруги – комунікативні дії, що не відбулися з якихось причин, стали напругою: емоційні імпульси, що не вербалізувалися, не мають зовнішнього або аутокомунікативного вираження, спричиняють енергетичну заблокованість, а отже, енергія спрямовується на аутодеструкцію. Адже пролонгована негативна емоція, навіть за помірної інтенсивності, може бути вкрай небезпечною й, врешті-решт, загрожує фізичними або душевними розладами.

Отже, до причин самодеструктивної поведінки можемо віднести:

- 1) порушення в системі дитячо-батьківських стосунків, деструктивна спрямованість і зміст яких ведуть до соціальної дезадаптації та відтворюються в подальшій міжособовій комунікації й ставленні до себе;
- 2) глибинні передумови: суперечливість психіки, глибока особистісна проблема, неусвідомлюване прочуття провини, тенденція до самопокарання та психологічної смерті;
- 3) пережиті психологічні травми (у їхньому сумарному значенні), що формують страх перед життям, перед іншими людьми, перед активністю як такою, й тенденція до самоізоляції;
- 4) особистісні якості: негативна спрямованість особистості, нездатність брати відповідальність і визнавати власні недоліки, нездатність до раціональної і доцільної поведінки; агресивність як спрямованість на руйнування зовнішніх об'єктів або себе;
- 5) особистісний досвід: екзистенційний досвід, відсутність досвіду подолання труднощів, превалювання досвіду невдач над досвідом успіхів;
- 6) порушення саморегуляції: безконтрольність емоційної сфери, дерефлексивність як зниження критичності до своєї поведінки; несформована здатність до самопізнання й саморо-

зуміння, невміння отримувати задоволення від самопізнання.

Видатний педагог А. Макаренко стверджував, що стабілізовані деструктивні утворення в особистісній структурі не варто оберігати. Займаючись перевихованням асоціальних осіб, педагог зауважував, що «вибух», який «перевертає» внутрішній світ людини, задає прогресивну динаміку особистісного розвитку. Хоча є небезпека виникнення сильних емоційних навантажень, однак «вибух» ефективний у разі крайньої ригідності та деструктивної поведінки суб'єкта.

Теорія психосинтезу Р. Ассаджолі розкриває важливий шлях виходу з аутодеструктивної поведінки. Засвоєні в дитинстві мислеобрази (фантазми) імперативно керують поведінкою суб'єкта, виявляючися в динаміці енергетично спустошливих страхів, внутрішніх конфліктів. Водночас резерви та потенційні можливості психіки входять у суперечність із недиференційованою психічною енергією (пластичною частиною несвідомого). «Я» людини стає поневоленим унаслідок ототожнення зі слабкістю, провинною, страхом. Щоб набутти внутрішньої динамічності (здатності до творчої самореалізації), потрібно створити новий об'єднувальний центр «Я», тобто досягти інтеграції психіки на більш високому рівні. Треба синтезувати нову, прогресивнішу «внутрішню програму», яка ґрунтувалася б на глибокій саморефлексії та самоусвідомленні. Для цього на певний час знадобиться «ідеальна модель», яка містить динамічну творчу силу. Тут необхідна динаміка, трансформація, здатність до внутрішнього перетворення. Це стає можливим завдяки властивій людям природній пластичності й мінливості, яка постійно притаманна психіці людини: «Подібно до того, як енергія тепла перетворюється на енергію руху або електроенергію і навпаки, наші емоції і потяги перетворюються на фізичні дії або діяльність розуму та уяви» [1, с. 211].

Відсутність розуміння особистістю сутності власної аутоагресивної поведінки та необхідності її зміни пов'язана з несформованістю особистісного ідеалу «Я» та відсутністю мотивації прагнення до нього. Людині необхідні узагальнені орієнтири особистісної зміни і зростання. Адже неможливо легко позбавитися від самодеструктивних тенденцій – необхідно замінити їх на прогресивні життєві настанови. А тому необхідні критерії ідеалу, психологічно благополучної особистості. З погляду глибинної психології, такими критеріями є: бажання пізнавати власну несвідому сферу, мотиви, особистісні характеристики;

прийняття істинних потреб і можливостей, розуміння природи «Я»; прийняття світу та інших людей такими, які вони є, здатність децентрувати увагу й враховувати інтереси інших; система гуманістичних цінностей, яка не суперечить індивідуальній неповторності власної психіки й сприяє творчій реалізації в соціумі; досягнення стану психологічної зрілості, що передбачає здатність брати на себе відповідальність; інтеграція та гармонізація раціонального й емоційного аспектів особистості, відкритість до набуття нового досвіду та пізнавального його опрацювання; уміння поєднувати психічну й об'єктивну реальність, мінімізація відступів від реальності та викривлень; уміння абстрагуватися від емоцій й почуття психологічної слабкості, перетворити себе на об'єкт самопізнання та самокорекції; здатність сублімувати психічну енергію в суспільно корисну працю та відчувати задоволення від процесу самореалізації; здатність до конструктивної співпраці та партнерських стосунків із людьми за збереження особистої незалежності та самоповаги; комфортне самовідчуття в ситуаціях спілкування й професійної взаємодії в межах психологічної захищеності; розуміння власного внеску в ситуацію спілкування; сформоване почуття вдячності [4].

У подоланні аутодеструктивних тенденцій перший крок – це усвідомлення наявності та змісту аутодеструкції як реальної проблеми. Пізнаючи власну несвідому сферу з її конфліктами, суперечностями, страхами, суб'єкт має змогу досліджувати себе, роз'єднатися зі страхами, слабкістю, провинною і мати контроль над собою. Шляхом пізнання несвідомої сфери відбувається самопізнання і, як наслідок, – вивільнення психічної енергії, яка може бути спрямована на перебудову, оновлення особистості. Цей шлях, на думку дослідника, передбачає формування уявлення про нову особистість, що співвідноситься з розвитком та життєвим шляхом кожного конкретного суб'єкта. Така трансформація потребує напруження душевних сил і проходить критичні стадії, пов'язані з регресом і навіть деструктивними поведінковими проявами, які характеризують процес об'єднання частин дезінтегрованої особистості. Високий ступінь самодосягнення, уявлення про справжню сутність, шлях до якої ще потрібно прокласти, долаючи труднощі самостановлення, сприяє оновленню особистості, перетворенню та сублімації енергії несвідомої сфери, розвитку почуття внутрішньої незалежності, стійкості, довіри до себе, самостійності. Другий крок – рішучість до самозміни. Формування здатності

до пошукової поведінки – здатності вирішувати складні життєві ситуації, мати активну позицію щодо змінних і складних життєвих ситуацій. Формування уміння заміни патогенного мислення на саногенне. Патогенне мислення характеризується безконтрольністю уяви, цілковитою відсутністю рефлексії, неможливістю поглянути на себе «стороннім поглядом», тенденцією плекати в собі, зберігати і примножувати негативні образи. Саногенне мислення характеризується відділенням «Я» від негативних образів, поглядом на власні почуття і поведінку ніби збоку, довільний контроль за внутрішніми образами і здатність до концентрації уваги. Третій крок – відмова від боротьби з деструктивними проявами і переорієнтація уваги на розвиток конструктивного потенціалу і позитивного самоствалення. Адаптивною самодеструктивної поведінки є самоактуалізація як вияв найвищого особистісного розвитку.

Отже, сукупність чинників – деструктивне сімейне виховання і родинні взаємини, вроджений потяг до агресивності, суперечливість психіки, психічна травматизація, особистий досвід неуспіху – чинники виникнення самодеструктивної поведінки. У сукупності вони дають крайні вияви аутодеструктивності, її патологічні форми. Профілактика виникнення та шляхи подолання аутодеструктивної поведінки передбачає набуття варіативності й адаптивності в поведінці, щоб не спалювалася енергія через внутрішні суперечності й

супутні деструкції самовідчуття й поведінки суб'єкта. Прогресивна зміна внутрішнього змісту психіки передбачає постійне поповнення психологічних ресурсів, формування нових прогресивних настанов, які є динамічними в аспекті відкритості щодо нового досвіду, набуття соціально перцептивного позитивного досвіду, розвиток емоційного інтелекту й рефлексії як здатності до самопізнання, а також формування нових, прогресивних еталонів поведінки, ставлення до себе, до людей і світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ассаджоли Р. Психосинтез: теория и практика. М.: REFL-book, 1994. 314 с.
2. Большая психологическая энциклопедия / под ред. Н. Дубенюк. М.: Эксмо. 2007. 554 с.
3. Изард К. Психология эмоций; пер. с англ. К. Изард. СПб.: Питер, 1999. 460 с.
4. Іваненко Б., Яценко Т., Аврамченко С. та ін. Статичні й динамічні характеристики психіки. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: навч. посіб. / за ред. Т. Яценко. К.: Вища шк., 2008. С. 111–167.
5. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование; пер. с англ., предисл. Г. Балла. Киев; Донецк, 1994. 52 с.
6. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Мн.: Попурри, 1999. 624 с.
7. Фурст Б. Невротик, его среда и внутренний мир. М.: Изд. иностр. лит., 1957. 375 с.
8. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза. СПб.: Лань, 1997. 240 с.
9. Эриксон Э. Детство и общество; пер. с англ. СПб.: Ленато; АСТ, 1996. 592 с.

УДК 159.938.3:378

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА РОЗВИТКУ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ПСИХОЛОГІВ

Іващенко О.А., викладач кафедри психології
Уманський державний педагогічний університет

У статті розглянуто методики визначення рівня розвитку таких моральних цінностей, як відповідальність, доброзичливість, повага, співчуття, та проаналізовано результати діагностики даних цінностей у майбутніх психологів.

Ключові слова: моральні цінності, відповідальність, доброзичливість, повага, співчуття, емпатія.

В статье рассмотрены методики определения уровня развития таких моральных ценностей, как ответственность, добродетельность, уважение, сочувствие, и проанализированы результаты диагностики этих ценностей у будущих психологов.

Ключевые слова: моральные ценности, ответственность, добродетельность, уважение, сочувствие, эмпатия.

Ivashchenko O.A. PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF MORAL VALUES DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGISTS

The article deals with the methods for definition of development level of such moral values, as responsibility, benevolence, respect, compassion, and with the analysis of diagnostic results of these moral values of future psychologists.

Key words: moral values, responsibility, benevolence, respect, compassion, empathy.

Постановка проблеми. Для українського суспільства, яке прагне до ефективної співпраці й інтеграції із країнами Європи, актуальною була і залишається проблема розвитку моральних цінностей особистості.

Розглядали поняття «мораль», «цінності», «моральні цінності», визначали й аналізували моральні цінності філософи та психологи, за часів Стародавнього Сходу (Конфуцій) і Античності (Платон, Аристотель, Сократ), наприкінці XIX – на початку XXI ст. (З. Фрейд, К. Юнг, А. Маслоу, К. Роджерс, І. Бех, І. Ващенко, Н. Павлик, С. Рубінштейн, О. Сухомлинська, О. Шкіренко). Однак залишається недостатньо дослідженим питання розвитку моральних цінностей психологів, одним із професійних обов'язків яких є допомога клієнту у формуванні та становленні гармонійної особистості на основі духовних і моральних цінностей.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути методики визначення рівня розвитку таких, на нашу думку, фундаментальних моральних цінностей психолога, як відповідальність, доброзичливість, повага, співчуття, та проаналізувати результати діагностики даних цінностей у майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Моральні цінності – це ставлення до себе, до інших людей і до праці на основі критеріїв Добра. Виражаючи потреби не лише всього суспільства, а і кожної його соціальної групи, моральні цінності реалізуються завдяки особистісним і професій-

ним цінностям у міжособистісному спілкуванні та діяльності, тому пов'язані також із виконанням професійних обов'язків. Згідно із цим, у результаті попереднього дослідження нами були виділені такі моральні цінності психологів: відповідальність, доброзичливість, повага, співчуття.

Базовою моральною цінністю психолога є відповідальність (почуття обов'язку). За В. Сухомлинським і С. Рубінштейном, відповідальність – це здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль на основі моральних принципів Добра. Для розвитку відповідальності необхідні принциповість і самовладання, працелюбність (потреба докладати всі свої сутнісні сили для створення або перетворення внутрішньої та зовнішньої реальності) тощо. Також є взаємозв'язок відповідальності та поваги до себе й інших, до своєї гідності та людської гідності загалом. Без сумніву, у професійній діяльності психолога необхідні і принциповість, і самовладання, і працелюбність, а особливо повага до людини та відповідальність за принципом «не зашкодь» [4].

Наступною фундаментальною моральною цінністю психолога є доброзичливість. За В. Сухомлинським, бути доброзичливим означає бути добрим у почуттях, думках, діях. У поведінці доброзичливість виражається в готовності допомогти, проявити увагу до людей та їхніх потреб і передбачає наявність уміння побачити в Іншому щось

добре. Доброзичлива людина уважна, тактовна, делікатна, уміє вислухати та почути співрозмовника. Отже, доброзичливість сприяє запобіганню конфліктів, стримуванню гніву [4].

Доброзичливість пов'язана з іншими моральними цінностями, такими, як рівність, толерантність, повага, співчуття. Реалізовується доброзичливість у прихильності, благодійності, відсутності критиканства, готовності до співробітництва. Доброзичливість також тісно пов'язана із силою волі: важко зберігати позитивну налаштованість на Іншого, коли під час спілкування виникла загроза нашому Его. Щоб стримати негативні емоції, необхідне вміння свідомо керувати своїми почуттями та думками і водночас вміння аналізувати свої переживання й оцінити ситуацію загалом. На думку В. Сухомлинського, виховувати доброзичливість допомагає залучення дитини до благодійних справ, тоді вона стає уважною до потреб інших людей і водночас вчиться помічати не лише в людях, а і в самому житті те, що варте любові і поваги [4].

Наступною моральною цінністю, потрібною психологу-професіоналу, є *повага* до людей. Для розвитку повноцінної особистості в спілкуванні між людьми повинні переважати стосунки поваги як визнання людської честі та гідності. Честь містить моральну оцінку особи відповідно до її конкретного соціального стану. Гідність прищеплена особистості як носієві загальнолюдських і водночас особистісних ціннісних властивостей. Бути гідним означає реалізувати духовні цінності добра, справедливості, моральну цінність відповідальності. Згідно із цим, повага як реалізація принципу гідності в спілкуванні передбачає добротворення, справедливість, сумлінне виконання обов'язків і намагання враховувати експектації іншої людини. Людина, яка поважає інших, вдячна, чуйна, толерантна, тактовна, делікатна, уважна, справедлива, благородна, великодушна. Великодушність є вищою формою терпимості та відображає ставлення до іншої людини як до найбільшої цінності. Оскільки повага формується на основі толерантності, рівності, довіри, уважності, чуйності, доброзичливості, ввічливості, то її наявність у міжособистісних стосунках унеможлиблює будь-яке обмеження прав особистості, приниження, брутальність, жорстокість, насильство.

Ще однією важливою моральною цінністю є *співчуття*, яке базується на визнанні інтересів і потреб іншої людини та виражається в розумінні її почуттів, думок, наданні моральної підтримки. Прототипом співчуття є властивість реагувати на зміни у внутріш-

ньому світі оточуючих, особливо близьких нам людей, «заражатися» їхніми емоційними станами. Отже, співчувати людині означає поділяти її негативні та позитивні почуття і переживання та прагнути допомогти їй.

Внутрішній світ людини може бути зруйнований стражданнями, але інші люди здатні тактовно підтримати того, хто страждає, тому, на нашу думку, здатність співчувати є однією з найважливіших цінностей психолога.

Форми вияву співчуття визначаються культурними особливостями того чи іншого суспільства. Французький філософ Ж.-Ж. Руссо виділяв у співчутті два взаємопов'язаних елементи: сильне душевне переживання, схоже на душевний стан того, хто страждає (співстраждання), та прагнення зарадити чужому горю, яке стримує надмірний егоїзм особистості.

Співчуття сприяє гуманним стосункам між людьми, уникненню конфліктів і безпечному співіснуванню, тому і є необхідною моральною цінністю психологів.

Діагностику розвитку перелічених моральних цінностей можна здійснювати за допомогою таких методик: методика «Рівень суб'єктивного контролю» (далі – РСК) (адаптація Є. Бажина, О. Голинкіної, О. Еткінда), методика «Доброзичливість у комунікаціях» (за шкалою Кемпбела), опитувальник «Повага» (авторський), методика А. Меграбяна та Н. Епштейна (опитувальник для визначення рівня емпатії).

Методика РСК. Рівень суб'єктивного контролю пов'язаний з усвідомленням і оцінкою власних дій, з почуттям гідності, відповідальності, самоповаги, а також із саморегуляцією, самостійністю та зрілістю особистості. Методика з визначення рівня суб'єктивного контролю поширилася в нашій країні 1984 р. Її авторами були Є. Бажин, О. Голинкіна, О. Еткінд. Вони розробили дану методику на основі шкали Дж. Роттера.

Опитувальник РСК Джуліана Роттера діагностує локалізацію контролю за значущими подіями, інакше кажучи, опитувальник діагностує рівень особистої відповідальності. За допомогою опитувальника можна оцінити рівень суб'єктивного контролю за різними ситуаціями, визначити ступінь відповідальності людини за свої вчинки і своє життя. В основі концепції Дж. Роттера – уявлення про різницю двох локусів контролю – інтернального й екстернального, а отже, наявність двох типів людей – інтерналів і екстерналів. Люди відрізняються тим, як вони пояснюють причини значущих для них подій і де локалізують контроль за ними. Можливі два полярних типи такої

локалізації: екстернальний (зовнішній локус) та інтернальний (внутрішній локус).

Людина з інтернальним типом локусу контролю вважає, що може впливати на реальність завдяки своїм особистим якостям (таким, як компетентність, цілеспрямованість, здібності тощо) і завдяки власній діяльності. Людина екстернального типу впевнена, що її успіхи і невдачі залежать передусім від зовнішніх обставин (умов навколишнього середовища, дій інших людей, випадковостей, везіння чи невезіння тощо). Високий РСК характерний для інтернальної особистості, низький – для екстернальної.

Для збільшення спектра можливих використань опитувальника були розроблені два його варіанти. Варіант А був створений для дослідницьких потреб. Варіант Б був створений для клінічної психодіагностики.

Опитувальник РСК складається із 44 пунктів.

У Дж. Роттера локус контролю вважається універсальним стосовно будь-якого типу ситуацій. Під час розроблення методики РСК російські автори виходили з того, що іноді можливі різні типи локусу контролю в різних ситуаціях. Ця гіпотеза дістала емпіричне підтвердження. Тому розробники теста запропонували виділити в методиці діагностики локусу контролю субшкали: шкалу загальної інтернальності (Із), шкалу інтернальності у сфері досягнень (Ід), шкалу інтернальності у сфері невдач (Ін), шкалу інтернальності у сфері сімейних стосунків (Іс), шкалу інтернальності у сфері професійних стосунків (Іп), шкалу інтернальності у сфері міжособистісних стосунків (Ім), шкалу інтернальності у сфері здоров'я і хвороби (Із).

Високий показник за шкалою загальної інтернальності свідчить про високий рівень суб'єктивного контролю за будь-якими значущими ситуаціями: інтернальний контроль, інтернальна особистість. Такі люди вважають, що більшість важливих подій їхнього життя є результатом їхніх власних вчинків, якими вони можуть керувати, тому інтернальні особистості відчують власну відповідальність за окремі події і за те, як складається їхнє життя загалом.

Низький показник за шкалою Із відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю: екстернальний контроль, екстернальна особистість. Такі люди не усвідомлюють зв'язку між своїми вчинками та значущими подіями в їхньому житті. Вони вважають, що більшість життєвих ситуацій є результатом випадку або діяльності інших людей.

Максимальне значення показників за даною шкалою становить 44, а мінімальне – 0.

Для професійної діагностики найбільш інформативними є результати за шкалою інтернальності у сфері професійних стосунків (Іп). Високі показники за шкалою інтернальності у сфері професійних стосунків виявляють схильність людини сприймати свої дії як важливий чинник організації власної професійної діяльності, своїх стосунків у колективі, свого професійного зростання тощо.

Низькі показники свідчать про те, що в професійній сфері людина надає значення лише зовнішнім чинникам (керівництву, колегам по роботі, різним випадковостям) та ігнорує роль особистої відповідальності за свою професійну діяльність.

Максимальне значення Іп – 8, мінімальне – 0.

Результати за іншими шкалами дозволяють побудувати багатомірний профіль особистості. Узагальнені дані експериментальних досліджень (зокрема за опитувальником Кеттелла) дозволяють виділити такі особливості інтерналів: доброзичливість, самоповагу і повагу до інших, самовладання, самостійність тощо. Їх відрізняє від екстерналів більш позитивна система ставлень до себе і світу та більша усвідомленість сенсів і цілей життя. Екстернали відзначаються підвищеною тривожністю, невпевненістю, конформністю, меншою терпимістю і підвищеною агресивністю, егоїстичністю, емоційною нестійкістю, некомунікабельністю, нещирістю.

Методика «Доброзичливість у комунікаціях» (за шкалою Кемпбела) визначає рівень дружності, спрямованості на інших, позитивного ставлення до людей. В основу методики покладене уявлення про доброзичливість як психічний стан, властивість людини, яка виявляється в емпатії, інтересі до інших, налаштованості на участь у спільній діяльності та на спільне вирішення задач. Тест складається з восьми пар тверджень, серед яких потрібно обрати одне. Тривалість тестування: 5–10 хвилин.

Методика повною мірою розкриває суть доброзичливого ставлення до людей як готовності особистості сприяти благу оточуючих, як зичення всім добра.

Достатній рівень доброзичливості передбачає схильність цілком довіряти людям, вірити в їхню чесність і порядність (якщо нема доказів іншого), допомагати їм, встановлювати в більшості ситуацій насаперед дружні стосунки, почувати себе в безпеці під час спілкування і взаємодії з оточуючими (такі риси допомагають психологу налагодити контакт із клієнтом).

Опитувальник «Повага» був розроблений на основі уявлень про повагу

як здатність до визнання людської честі та гідності (рівність у стосунках), до відповідальності, до емпатії, тактовності, довіри, інтересу до справ, почуттів, переживань співрозмовника, вміння вислухати, врахування інтересів іншого в спілкуванні та діяльності.

Люди з високими показниками поваги характеризуються такими властивостями: чуйність, уважність, довірливість, доброзичливість, здатність підтримувати дружні стосунки, готовність прийти на допомогу. Люди із середнім рівнем розвитку поваги мало довіряють людям, але проявляють тактовність, ввічливість, самовладання. Люди з низьким рівнем розвитку поваги в міжособистісних стосунках мають деякі проблеми через прояви егоїзму, неухважності до потреб та інтересів співрозмовника, нетактовності, недовіри.

Методика А. Меграбяна та Н. Епштейна (опитувальник для визначення рівня емпатії). У професійній діяльності психолог реалізує співчуття завдяки емпатії, тому рівень розвитку співчуття можна визначити за допомогою опитувальника А. Меграбяна.

Як індивідуально-психологічна якість емпатія характеризує здатність людини співчувати та співпереживати. Емпатія становить ядро комунікації. У комунікаційній діяльності вона допомагає гармонізувати міжособистісні стосунки, робить поведінку людини соціально зумовленою. Розвинута емпатія – один із важливих чинників успіху в тих видах діяльності, які потребують сприйняття світу партнера в спілкуванні: у психології, соціальній роботі, педагогіці, медицині, журналістиці, мистецтві.

Опитувальник для визначення рівня емпатії був розроблений Альбертом Мегра-

бяном (Albert Mehrabian), модифікований Н. Епштейном 1972 р. та адаптований російською мовою Ю. Орловим і Ю. Ємельяновим у 1986 р. У його основу було покладене уявлення про емоційну емпатію як здатність співпереживати людям, відчувати те, що відчувають інші, перебувати в тих самих емоційних станах, ідентифікувати себе з ними. Як показали дослідження, емоційна емпатія пов'язана зі станом здоров'я людини, з її соціальною адаптивністю і відображає рівень розвитку навичок взаємодії з іншими людьми.

Люди з високими показниками за шкалою емпатії характеризуються такими властивостями: емоційність, прояви альтруїзму в реальних вчинках, схильність надавати людям діяльну допомогу, доброзичлива поведінка (здатність підтримувати та скріплювати дружні стосунки), оцінка позитивних соціальних рис як важливих, моральність.

Люди із середнім рівнем розвитку емпатії в міжособистісних стосунках схильні оцінювати інших за їхніми вчинками, а не довіряти своїм враженням. Вони добре контролюють власні емоційні прояви, але мають труднощі в прогнозуванні розвитку стосунків між людьми.

Люди з низьким рівнем розвитку емпатії в міжособистісних стосунках важко встановлюють контакти з іншими, некомфортно почувають себе у великих компаніях, не розуміють емоційних проявів і вчинків людей, часто не знаходять взаєморозуміння з оточуючими. Вони більш продуктивні в індивідуальній роботі, ніж у груповій, схильні до раціональних рішень, цінують інших за ділові якості та ясність розуму, а не за чутливість, емоційність.

Таблиця 1

Кількісні показники рівнів розвитку моральних цінностей у студентів-психологів 1-го, 2-го, 3-го курсів (у %) n = 218

Моральні цінності психологів	Рівні розвитку моральних цінностей психологів	Розподіл студентів за курсами		
		1 курс (n = 143)	2 курс (n = 43)	3 курс (n = 32)
Відповідальність	Високий	46	51	56,2
	Середній	39	37	34,4
	Низький	15	12	9,4
Доброзичливість	Високий	68	53	72
	Середній	32	47	28
	Низький	0	0	0
Повага	Високий	22	21	31
	Середній	68	67	63
	Низький	10	12	6
Співчуття	Високий	13	7	9,4
	Середній	79	81	84,4
	Низький	8	12	6,2

Результати діагностики (первинна обробка даних) рівня розвитку моральних цінностей у майбутніх психологів (студенти 1–3-го курсів ФСПО Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та психологічного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди), проведеного з використанням вищезазначених методик, можна відобразити в таблиці 1.

Як свідчать дані таблиці 1, за рівнем розвитку таких моральних цінностей, як відповідальність, доброзичливість, повага, співчуття, студенти 3-го курсу посідають перше місце (за більшою кількістю студентів із високим рівнем розвитку даних цінностей), студенти 2-го курсу – третє місце, студенти 1-го курсу – друге місце. Виняток становить розвиток відповідальності. Це можна пояснити віковими особливостями. Активізація розвитку відповідальності (особливо відповідальності за іншого, за клієнта) відбувається в юності, тому на 1-му курсі найменше студентів із високим рівнем її розвитку, але помітна тенденція до їх збільшення з кожним роком. Що стосується доброзичливості, то, очевидно, на розвиток даної моральної цінності впливає професійне самовизначення, яке залежить від спрямованості на людей (тип професії психолога «людина – людина»), тому в майбутніх психологів виявлено лише високий і середній рівень розвитку доброзичливості.

Висновки із проведеного дослідження. На основі аналізу наукової літератури нами з'ясовано, що відповідальність, доброзичливість, повага, співчуття (емпатія)

є необхідними моральними цінностями для психологів, а такі методики, як: «Рівень суб'єктивного контролю» (адаптація Є. Бажина, О. Голинкіної, О. Еткінда), «Доброзичливість у комунікаціях» (за шкалою Кемпбела), опитувальник «Повага», методика А. Меграбяна і Н. Епштейна (опитувальник для визначення рівня емпатії), визначають рівень їх розвитку.

Аналіз результатів діагностики моральних цінностей у майбутніх психологів виявив вплив на розвиток даних цінностей вікових особливостей і професійного самовизначення (залежно від спрямованості особистості).

У подальших дослідженнях модель моральних цінностей психологів може доповнюватися, також потрібно підбирати валідні та надійні методики для діагностики рівня їхнього розвитку; крім того, варто брати до уваги не лише вікові чи професійні особливості, а й інші чинники розвитку моральних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков Ю. Личность и гуманизм. М.: Пресс-аспект, 1999. 226 с.
2. Рубинштейн С. Основы общей психологии. СПб.: Изд-во «Питер», 1999. 720 с.
3. Сухомлинська О. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ, 2006. 43 с.
4. Сухомлинский В. Избранные произведения: в 5-ти т. / под ред. А. Дзевежин и др. К.: Видавництво «Радянська школа», 1979–1980.
5. Чернокозова В., Чернокозова И. Этика учителя. Педагогическая этика. К.: Видавництво «Радянська школа», 1969. 224 с.

УДК 159.9:355

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Ковальчук О.П., к. психол. н.,
заступник начальника кафедри суспільних наук
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

У статті розкрито сутність структури професійної мотивації військовослужбовців – учасників антитерористичної операції. Її механізм проаналізовано в контексті розкриття діяльно-творчої природи людини, що дозволяє розглядати всі різновиди потреб особистості військовослужбовця, механізми спонукання його поведінки до діяльного утвердження та знаходження сенсу життя, самовизначення, самореалізації й самопізнання індивідуального Я у внутрішньому світі.

Ключові слова: антитерористична операція, професійна мотивація, особистісно-професійний розвиток, особистісні властивості військовослужбовця, професійна діяльність.

В статье раскрыта сущность структуры профессиональной мотивации военнослужащих – участников антитеррористической операции. Ее механизм проанализирован в контексте раскрытия деятельно-творческой природы человека, что позволяет рассматривать все разновидности потребностей личности военнослужащего, механизмы побуждения его поведения к утверждению и обретению смысла жизни, самоопределения, самореализации и самопознания индивидуального Я во внутреннем мире.

Ключевые слова: антитеррористическая операция, профессиональная мотивация, личностно-профессиональное развитие, личностные свойства военнослужащего, профессиональная деятельность.

Kovalchuk O.P. THE PSYCHOLOGICAL MECHANISM REGULATION OF BEHAVIOR OF THE SERVICEMEN-PARTICIPANTS OF THE ANTITERRORIST OPERATION

The article deals with the essence of the professional motivation structure of servicemen – participants of the Antiterrorist operation. The mechanism of the professional motivation structure is analyzed in the context of the disclosure of the person's active and creative nature, which enables to consider all varieties of the soldier's personality needs, the mechanisms of motivation of his/her behavior, to validate actively and to find the meaning of life, self-determination, self-realization and self-knowledge of the individual in the inner world.

Key words: Antiterrorist operation, professional motivation, personal and professional development, serviceman's personality, professional activity.

Постановка проблеми. Аналіз подій на Сході України, де українські воїни захищають рідну землю, засвідчує важливість зміцнення бойового духу кожного військовослужбовця, його впевненості в непереможності ідеалів свободи, віри в перемогу над ворогом. Концептуальне розуміння сутності порушеної проблеми, значущості її цілісного розв'язання для подальшого підвищення дієздатності Збройних сил України передбачає створення необхідних умов, що забезпечують ефективну професійну діяльність військовослужбовців, які беруть участь в антитерористичній операції. Для цього потрібно вивчити мотиваційні аспекти професійної діяльності військовослужбовців – учасників антитерористичної операції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема професійної мотивації завжди становила значний інтерес для психології і відобразилася в багатьох наукових школах, які пояснюють її з різних теоретичних позицій.

Прийняте в нашому дослідженні розуміння мотивації узгоджується з позицією відомих сучасних дослідників мотиваційної сфери за такими аспектами:

– мотивація розглядається як психодинамічна система особистості, а мотив – як окрема мотиваційна змінна, яка виконує в цій системі спонукальну, спрямовуючу, регулюючу функції;

– до поняття мотивації включено спонуки, потреби, стимули, інтереси, ідеали, цінності, очікування, тобто всі чинники, що спонукають і регулюють діяльність людини;

– основна функція мотивації – організувати певний вид діяльності людини для реалізації її мотивів.

У психологічній літературі основна проблематика професійної мотивації розглядається з позиції психологічної структури діяльності [1–5]. Важлива роль у дослідженні цього питання належить вивченню провідних мотивів діяльності та психологічних механізмів їх розвитку. Поглибити аналіз механізмів розвитку мотиву, на наш

погляд, доцільніше з погляду теорії особистості С.Д. Максименка [2]. В основу теорії особистості С.Д. Максименко ставить активність. На його думку, саме активність – один із головних і необхідних виявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення потреб організму. Учений вважає, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні потреби – в їжі, одязі, знаннях, праці. Народжена біологічна істота є втіленням нужди як вихідної тенденції в спонуканні до потребо-мотиваційного осмислення світу, нужда перетворюється на потребу і, як усвідомлена потреба, – на мотив. Отже, від початку особистість у своєму становленні має подвійне спонукання – нужду і деякі задатки, які можуть бути втілені в життя.

Отже, С.Д. Максименко розглядає нужду як певний базальний стан біосоціальної істоти, що виражає об'єктивну необхідність у доповненні, яке перебуває поза нею. Нужда є базальним станом, що передбачає її первинність як джерела спонукальної активності індивіда та її глибинність і початкову єдність (синтетичність). В усвідомлюваних мотивах, як зауважує вчений, завжди виявляється мета діяльності особистості. Водночас об'єкт, що може задовольнити потреби особистості, постає у її свідомості як мета. Якщо особистість, зазначає С.Д. Максименко, чітко усвідомлює власний життєвий шлях і життєву мету, передбачає реальні шляхи її досягнення, то розкривається перспектива особистості.

Так чи інакше, але система професійних мотивів завжди передбачає їх певну організацію, структуру. Однакові мотиви можуть бути різним чином організовані, перебувати в різних відносинах супідрядності, бути неоднорідними за походженням, характером зв'язку із професією і, що особливо важливо, різними можуть бути провідні мотиви, які перебувають в основі професійної мотивації.

З аналізу сучасних концепцій і дослідницьких парадигм (В.О. Бодров, Є.О. Клімов, Е.Ф. Зеєр, Є.П. Ільїн, В.В. Рибалка, В.І. Осьодло та ін.), присвячених професійній діяльності (праці), в якій особистість проводить більшу частину свого життя та якнайповніше виявляє себе, очевидно, що без досить високого рівня професійної мотивації неможливий оптимальний взаємозв'язок між людиною і працею, яку вона виконує. У зв'язку із зазначеним постає проблема ефективності професійної діяльності військовослужбовців, які беруть участь в антитерористичній операції, для вирішення якої важливо пізнати спонукальні аспекти їхньої професійної активності.

Постановка завдання. Для цього треба з'ясувати, як змінюється мотиваційна структура військовослужбовців – учасників антитерористичної операції в процесі їхньої професійної діяльності, що і є метою нашої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутність питання розроблення структури професійної мотивації треба аналізувати в контексті розкриття діяльно-творчої природи людини, що дає змогу розглядати всі різновиди потреб особистості військовослужбовця, механізми спонукання його поведінки до діяльного утвердження та знаходження сенсу життя, самовизначення, самореалізації й самопізнання індивідуального Я у внутрішньому світі.

Зазначимо, що діяльність – це сукупність дій, обумовлених мотивом. Професійна діяльність суб'єкта діяльності залежить від взаємодії чотирьох компонентів: мотивації (мотиваційного компонента), знань (когнітивного компонента), умінь (операційного компонента), особистісних властивостей (особистісного компонента).

Якщо перші три компоненти особистості в професійній діяльності (мотиваційний, когнітивний і операційний) мають функціональний характер, то четвертий компонент – це стійкі особистісні характеристики військовослужбовця – учасника антитерористичної операції. Саме особистісний компонент як комплекс особистісно-індивідуальних і мотиваційних психологічних характеристик особистості є найвагомим чинником, що стимулює продуктивну професійну мотивацію.

Отже, ми можемо припустити, що на професійну мотивацію суттєво впливають особистісні властивості. Коротко розглянемо їхні змістові характеристики та взаємозв'язок із професійною діяльністю.

У професійній мотивації важливу роль відіграє орієнтація особистості на певну ціль, що мобілізує як конкретні знання і вміння, так і досвід самостійної практичної роботи. Цілепокладання особистості свідчить про наявність у неї певних спрямованостей і бажань, що репрезентують у свідомості особистості процес вибору мотивів і цілей діяльності та зумовлюють динаміку їх розвитку.

Для ефективного цілепокладання після чіткого формулювання мети військовослужбовцю необхідно усвідомити значення мети, способи й етапи її досягнення, можливі труднощі в процесі досягнення мети і шляхи їх запобігання, необхідність самоконтролю [1]. Така динаміка цілепокладання потребує подальшої трансформації

професійної мотивації з урахуванням психологічних закономірностей «зсуву мотиву на цілі» (О.М. Леонтьев та ін.) та «фіксації настанови» (Д.М. Узнадзе й ін.).

Поставлення мети стимулює військовослужбовця докладати відповідних зусиль для її досягнення. Щоб поставити перед собою мету, необхідно мати такі мотиви: самоствердження, самореалізацію, інтерес до змісту діяльності, досягнення успіху, матеріальний стимул тощо. Зазвичай мета детермінується кількома мотивами. Встановлено, що мета, підкріплена багатьма мотивами, сильніше впливатиме на діяльність людини. Актуалізуючи додатково мотиви самореалізації та самовизначення, можна збільшити мотиваційний вплив мети.

Професійна активність військовослужбовців, які беруть участь в антитерористичній операції, залежить від оцінки різних аспектів військової служби з урахуванням особистих індивідуальних потреб і цілей, які можуть збігатися або не збігатися із цілями служби. Коли військовослужбовець сам ставить перед собою мету, то він може виконати великий обсяг роботи. Мета, задана ззовні, не завжди підвищує його активність, має меншу спонукальну силу, може не стати метою військовослужбовця, він не завжди автоматично прийме таку мету і прагнути її досягти.

У зв'язку із цим варто зазначити, що особистість, яка сама ставить перед собою цілі, стоїть на вищому ступені розвитку, ніж та, яка приймає цілі, нав'язані їй іншими людьми. Відомо, що мета, поставлена людиною самостійно, підсилює мотивацію, створює позитивний настрій. Водночас людина може працювати над її досягненням значно більше, ніж коли перед нею ставлять цілі (завдання) інші люди.

Загальні цілі, суспільні норми, вимоги, завдання, нав'язані іншими людьми, можуть стати індивідуальними для військовослужбовців – учасників антитерористичної операції, якщо сприяють задоволенню їхніх певних потреб або є етапом чи засобом їхнього задоволення. Щоб зовнішня вимога була прийнята, стала наміром військовослужбовців, необхідно брати участь не тільки в поставленні мети, але й в аналізі, обговоренні умов її досягнення. Це сприяє більшому залученню військовослужбовців до діяльності та поліпшує їхню активність.

Саме в цілепокладанні як суб'єктивній картині життєвого і професійного шляху відзеркалюються показники оцінки власних можливостей, прагнень, уподобань тощо. Суб'єктивна картина визначає можливості успішного засвоєння і виконання професій-

ної діяльності з урахуванням особливостей розвитку особистості та змін умов діяльності. Картина професійного шляху охоплює професійні цілі, плани, обставини і професійну програму, розгорнуті в перспективі психологічного майбутнього. Майбутнє своєї професійної діяльності військовослужбовець – учасник антитерористичної операції уявляє як потенційно можливе, що виконує функції регуляції поведінки і впливає на можливий вибір і вчинки. Свій професійний потенціал військовослужбовець реалізує через бачення перспективи, наявність чітких життєвих планів і способів їх досягнення.

Усвідомлення військовослужбовцем власних можливостей щодо реалізації професійних намірів, відповідальність за вибрану професію постає сферою реалізації найважливіших особистісних цінностей, що забезпечує мотиваційне налаштування на професійну діяльність. Винятково важливу роль у формуванні особистісного зростання відіграє особистісна система ціннісних орієнтацій – сукупність ознак, які відображають внутрішнє підґрунтя ставлень особистості до діяльності. Ціннісні орієнтації виявляються в цілях, ідеалах, інтересах, переконаннях, істотно впливають на мотивацію поведінки, інтереси, стиль мислення, певною мірою визначають зміст і сутність очікувань людини стосовно професії. Система ціннісних орієнтирів, репрезентована через професійні інтереси та цінності особистості, є вагомим спонукальним чинником у досягненні мети професійної діяльності. Професійні цінності визначають здатність особистості до організації власного життя, життєвих етапів і регуляції об'єктивно наявних життєвих обставин. Маючи важливе мотиваційне значення, професійні цінності свідчать про значущість професійної діяльності. Науковці стверджують, що саме в ціннісних орієнтирах полягає сенс життя більшості людей. Основним чинником, що стимулює продуктивну професійну реалізацію, є саме особистісний, який сприяє конструктивній самореалізації в професійній сфері [6].

Усвідомлений професійний інтерес є мотивом, наміром, свідомо поставленою метою. Задоволення інтересу здебільшого приводить не до його згасання, а до внутрішньої перебудови, збагачення і поглиблення зацікавленості, формує виникнення нових інтересів, що відповідають вищому рівню пізнавальної діяльності. Отже, інтереси діють як постійна спонукана механізму пізнання, зокрема і як мотив особистості до діяльності, і водночас як відповідне бажання й прагнення людини до самоакту-

алізації та реалізації власних здібностей у певній професійній сфері [7].

Саме тому інтерес розглядається серед інших мотиваційних утворень, оскільки передбачає цілепокладання військовослужбовців – учасників антитерористичної операції. Відомо, що професійні інтереси й особистісні характеристики людини пов'язані між собою та перебувають у діалектичній єдності, і кожен із цих елементів певним чином впливає на рівень успішності. Між особистісними характеристиками і мотивацією є складна система взаємозв'язків. Так, за умови високої зацікавленості особистості конкретною діяльністю може включатися компенсаторний механізм, а нестача особистісних якостей заповнюється розвитком мотиваційної сфери (зацікавленістю предметом, усвідомленням вибору діяльності тощо), тому вчені доходять висновку, що успішність особистості в професійній діяльності визначається силою і стійкістю мотивів, їхньою динамікою, структурою та ієрархічністю [4].

Розвиненість професійної мотивації тісно пов'язана із професійною самореалізацією, що розглядається як характеристика професійного становлення й тісно пов'язана із загальним поняттям професійних домагань та професійного самовизначення, які є властивостями, що дозволяють ефективно і надійно виконувати складну діяльність за найрізноманітніших умов.

У цьому аспекті прагнення до професійної самореалізації виявляється насамперед через професійну мотивацію та мотивуючий потенціал праці, який залежатиме від сили потреби індивідуального зростання, що зумовлює прагнення до досягнення бажаного результату. Військовослужбовці з великою силою потреби індивідуального зростання з більшою вірогідністю будуть переживати значущість праці, відповідальність за її результати, знання результатів праці тощо, що відобразиться у вищих результатах діяльності.

До важливих спонукальних сил належить професійне самовизначення, що виявляється в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності й передбачає самооцінку власних індивідуально-психологічних особливостей зі співвідношенням своїх можливостей із психологічними вимогами професії. Можна констатувати, що професійне самовизначення впливає на основі потреби, інтереси, систему цінностей професійної діяльності, на способи реалізації стилю свого життя.

Саме це допомагає людині добре орієнтуватися в житті, бути вільною у виборі свого життєвого шляху через відносну неза-

лежність від зовнішніх оцінок і схильність прислухатися до свого внутрішнього голосу, бути відповідальною за наслідки вибору. Отже, важливими завданнями й умовами особистісного самовизначення, які забезпечують повноцінне існування військовослужбовця в професійній діяльності, треба вважати актуалізацію та розвиток професійної Я-концепції як сукупності уявлень про працю на основі саморозуміння, самосприйняття й особистісного зростання.

Самовизначення є неперервним і поетапним, вертикально спрямованим процесом, що характеризує просування людини на високі рівні професійної майстерності. У змісті самовизначення варто виокремити феномени, що стосуються військово-професійної діяльності: ціннісні уявлення про військову професію (привабливість чи непривабливість військової служби), професійні знання, оцінку значущості військової діяльності, співвідношення військово-професійних цінностей із системою смисложиттєвих орієнтацій військовослужбовців – учасників антитерористичної операції та з іншими особистісними цілями й цінностями, місце військово-професійної діяльності в структурі «життєвих смислів» тощо.

Особливе значення в структурі професійної мотивації мають професійні домагання, що формуються через індивідуальний стиль професійної діяльності, який характеризує людей із чітко вираженою тенденцією до досягнення успіху в професійній сфері. Ці люди рішучі, наполегливі в досягненні поставлених цілей, упевнені в собі, не зупиняються на досягнутому. Їхні особистісні характеристики проявляються на рівні самосвідомості і розкриваються в процесі саморегуляції поведінки в професійній діяльності.

У досягненні людиною конкретної мети професійної діяльності актуальним є пошук місця локалізації сил, які впливають на результати дій і контролюють позитивні та негативні підкріплення. Безумовно, переконання стосовно можливості власного контролю та рівень самоконтролю і саморегуляції тісно пов'язані між собою, хоча й не тотожні. Отже, критерієм рівня розвитку професійної мотивації військовослужбовців – учасників антитерористичної операції має бути інтернальність у сфері професійних досягнень, яка характеризується схильністю до прояву ініціативи, взяття відповідальності на себе. Відповідна й ініціативна особистість вважає, що досягнення в професійній діяльності залежать передусім від її власних зусиль і здібностей.

Зазначимо, що для успішного виконання професійної діяльності в особливих умовах військовослужбовець змушений використувати внутрішні ресурси як для отримання позитивного результату діяльності, так і для компенсації несприятливого впливу середовища. Внутрішнім ресурсом професійної мотивації ми вважаємо аутопсихологічну компетентність, яка має такі показники зрілості особистості фахівця: інтелектуальну та поведінкову гнучкість, адаптивність, здатність управляти власним розвитком, високу мотивацію досягнень, адекватну самооцінку в поєднанні з високим рівнем самосприйняття та самоповаги, самоідентифікацію в професії тощо. Загалом рівень аутопсихологічної компетентності військовослужбовця дає змогу оцінити вміння оптимально використовувати в професійній діяльності власний психологічний ресурс.

Отже, проведений аналіз показує, що для оцінювання професійної мотивації особистості військовослужбовця треба використовувати такі критерії:

- спонукальний – характер цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій і умов їхнього розвитку, рівень домагань, ставлення до обраної професії, бажання оволодіти необхідними знаннями, уміннями, навичками тощо;

- суб'єктно-особистісний – рівень сформованості суб'єктних якостей і особистісно-професійного розвитку, ступінь реалізації професійного потенціалу особистості;

- операційний – переважаючі засоби і способи реалізації професійної діяльності, рівень результативності професійної діяльності, зокрема й реалізації професійних знань, умінь, навичок і практичних професійних дій.

Висновки із проведеного дослідження. Наведені узагальнення дозволяють зробити висновок про те, що процес розвитку мотивів військово-професійної діяльності полягає передусім у подальшому розкритті можливостей задоволення потреб військовослужбовця в конкретних формах. Потреби особистості військовослужбовця знаходять свій предмет у діяльності, так відбувається формування структури професійних мотивів і їх усвідомлення.

Військовослужбовці, які беруть участь в антитерористичній операції, очікують на відповідний результат власних дій і намагаються його уявно передбачити. Зміст професійних очікувань військовослужбовців певною мірою полягає в структурно-динамічному розвитку їх як суб'єктів професійного шляху, що відбувається на основі перетворення психологічної структури особистості, формування її професійно орієн-

тованих підструктур і професійно важливих якостей, які забезпечують реалізацію професійної активності.

У результаті цього процесу встановлюється особистісний сенс діяльності й окремих її аспектів, що відображається в характері її виконання. Це зумовлює подальше перетворення, що виявляється в настановах на професійні успіхи, у специфіці виконання службових завдань, їхній динаміці, напруженості і, у результаті, – у формуванні специфічної психологічної системи військово-професійної діяльності.

Отже, розглянуті вище положення дають підстави говорити про існування у військовослужбовця внутрішнього мотиваційного потенціалу, реалізація якого буде визначати потребу індивідуального зростання і прагнення до досягнення високих результатів у праці, навчанні й саморозвитку, а також переживання значущості діяльності.

Варто зазначити, що процес формування мотивації особистості військового професіонала буде зумовлюватися синтезом, з одного боку, можливостей, здібностей і активності його особистості, а з іншого – вимогами діяльності, зумовленими особливостями її змісту, засобів, умов та організації.

Отже, аналіз професійної мотивації військовослужбовців дає підстави до її структури включити професійні мотиви і цілі професійної діяльності, що проявляються залежно від способів і умов їх досягнення (реалізації), пов'язані з особистісними властивостями особистості, які існують і проявляються як потенційна можливість розгортання активності в професійній діяльності.

Перспективні напрями подальшого наукового пошуку окреслюються розробленням у системі бойової підготовки військовослужбовців комплексу заходів, необхідних для повної реалізації їхнього професійного потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодров В.А., Ложкин Г.В., Плющ А.Н. Нелинейная модель мотивационной сферы личности. Психологический журнал. 2001. Т. 22. № 2. С. 90–99.
2. Максименко С.Д. Генезис существования личности; пер. с укр. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. 239 с.
3. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа»; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2003. 320 с.
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы: учебное пособие. СПб.: Питер, 2003. 508 с.
5. Осьодло В.І. Вплив смисложиттєвих феноменів на професійну діяльність офіцера. Вісник Національ-

ної академії оборони України: зб. наук, праць. 2009. № 5 (13). С. 156–163.

6. Ковальчук О.П. Психологічні аспекти формування аксіологічної основи професійної діяльності офіцерів-авіаторів у сучасних умовах. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / за наук. ред. С.Д. Максименка,

Н.О. Євдокимової. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2014. Вип. № 2.12(103). С. 100–106.

7. Ковальчук О.П. Проектування уявлень про професійне майбутнє у військовослужбовців – учасників антитерористичній операції засобами психологічного супроводу. Психологічні перспективи. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. 2015. Вип. 26. С. 157–167.

УДК 159.9:378.635.5(477)

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК РЕСУРС САМОРЕГУЛЯЦІЇ КУРСАНТІВ ІЗ РІЗНИМ ДОСВІДОМ ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ламаш І.В., к. психол. н.,
доцент кафедри соціології та психології
Харківській національній університет внутрішніх справ

Мікаїлова Н.А., слухач магістратури
Харківський національній університет внутрішніх справ

У статті розглянуто теоретичні аспекти проблеми життєстійкості як ресурсу психічної регуляції. Представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язків складників життєстійкості та компонентів індивідуального профілю саморегуляції курсантів. На основі кореляційного аналізу доведено, що групи курсантів із наявністю та відсутністю досвіду військової діяльності демонструють різні структури взаємозв'язків між показниками життєстійкості та параметрами функціонування індивідуально-стильової саморегуляції.

Ключові слова: життєстійкість, індивідуальний профіль саморегуляції, курсанти, психічна саморегуляція, ресурси.

В статье рассмотрены теоретические аспекты проблемы жизнестойкости как ресурса психической регуляции. Представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязей составляющих жизнестойкости и компонентов индивидуального профиля саморегуляции курсантов. На основе корреляционного анализа доказано, что группы курсантов с наличием и отсутствием опыта военной деятельности демонстрируют различные структуры взаимосвязей между показателями жизнестойкости и параметрами функционирования индивидуально-стилевой саморегуляции.

Ключевые слова: жизнестойкость, индивидуальный профиль саморегуляции, курсанты, психическая саморегуляция, ресурсы.

Lamash I.V., Mikailova N.A. HARDINESS AS A RESOURCE FOR SELF-REGULATION OF CADETS WITH DIFFERENT EXPERIENCES IN MILITARY ACTIVITIES

The theoretical aspects of the problem of hardiness as a resource of psychic regulation are considered in the article. The results of an empirical study of the interrelationships of the components of hardiness and components of the individual profile of cadets' self-regulation are presented. On the basis of the correlation analysis it is proved that the groups of cadets with the presence and absence of experience of military activity demonstrate various structures of interrelations between the indicators of hardiness and the parameters of the functioning of individual-style self-regulation.

Key words: hardiness, individual self-regulation profile, cadets, psychic self-regulation, resources.

Постановка проблеми. Проблема регуляції психічної діяльності належить до числа фундаментальних проблем психології. Це обумовлено тим, що під час взаємодії з навколишнім світом людина безперервно стикається із ситуацією вибору різних способів реалізації своєї активності залежно від поставлених цілей, індивідуальних особливостей і умов навколишньої дійсності, особливостей людей, з якими вона вза-

ємодіє. На значущість психічної саморегуляції вказує В. Сушкова, яка зазначає, що проблема особистісних ресурсів суб'єкта діяльності в умовах виснаження ресурсної бази людства стає все більш актуальною. Психічна саморегуляція, що дозволяє оптимально витратити особистісні ресурси і забезпечувати успішність професійної та навчальної діяльності, у зв'язку із цим може розглядатися як пріоритетний напрям

дослідницьких інтересів сучасного суспільства психологів-теоретиків і практиків [10, с. 213].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психічну саморегуляцію В. Моросанова розуміє як «доцільну активність з організації та управління поведінкою, діяльністю, психічними станами і процесами», у цьому значенні «людина сама регулює свою активність (зовнішню чи внутрішню діяльність, поведінку, функціональні стани, особистісний розвиток, життєвий шлях тощо) [9, с. 13].

Д. Леонтьєв розглядає проблему особистісного потенціалу та психологічних ресурсів, що його забезпечують, і на ґрунті наявних досліджень демонструє, що феномени саморегуляції та життєстійкості існують у взаємозв'язку [4, с. 222]. Дослідження із проблеми показали, як констатує В. Сушкова, що саморегуляція людини являє собою складне психічне утворення, функціонування якого підтримується комплексом чинників. До їхнього складу автор відносить життєстійкість людини. Зазначена позиція ґрунтується на тому, що розвиненість життєстійкості визначає – чому в стресових ситуаціях деякі люди впадають у відчай, а інші, навпаки, набувають здатності перемагати проблеми; чому одні благополучно справляються із труднощами в житті, а інші одразу ж «ламаються» за найменших ударів долі [10, с. 214].

Залежно від вираженості ресурсів, як зауважує Д. Леонтьєв, завдання, які постають перед суб'єктом (це можуть бути завдання орієнтації і самовизначення, завдання досягнення поставлених цілей або завдання запобігання несприятливим наслідкам важкої життєвої ситуації), вирішуються легше або, навпаки, важче [5, с. 22].

Особливого значення Д. Леонтьєв надає універсальним ресурсам саморегуляції. Вони багато в чому компенсують дефіцит ресурсів стійкості навіть у найбільш екстремальних життєвих обставинах. Ця група ресурсів, на відміну від інших, заснована на переструктуруванні системних зв'язків у взаємодіях зі світом і завдяки цьому здатна перетворювати на переваги навіть те, що, на перший погляд, виглядає очевидним мінусом. Все це мобілізує людину на зміну структури і компенсаторне підвищення якості саморегуляції своєї життєдіяльності [5, с. 23].

Саморегуляція цілеспрямованої активності є найбільш загальною і сутнісною функцією цілісної психіки людини, у процесах саморегуляції і реалізується єдність психіки в усьому багатстві її окремих рівнів, сторін, можливостей, функцій, процесів,

здібностей тощо, що умовно виділяються. Отже, проблема психічної саморегуляції є однією з найбільш глобальних і фундаментальних проблем загальної психології. Засоби психічної саморегуляції сприяють розвитку і вдосконаленню механізмів, що забезпечують оптимізацію психічних можливостей, компенсацію недоліків, регуляцію індивідуальних станів у несприятливих і екстремальних умовах діяльності [2, с. 37].

Деякі психологічні змінні, як-от життєстійкість (С. Мадді), проявляють себе водночас і як ресурси стійкості, знижуючи загальну міру уразливості суб'єкта для стресових ситуацій, і як ресурси саморегуляції, визначаючи характер конкретних рішень, прийнятих суб'єктом у процесі взаємодії з обставинами його життя [5, с. 23].

С. Богомаз і Д. Баланьов вважають, що життєстійкість особистості є необхідним ресурсом, на який людина може спертися під час вибору майбутнього з його невідомістю і тривогою, що забезпечує отримання нового досвіду і створює певний потенціал і перспективу для особистісного розвитку. Так, життєстійка людина навчається бачити в постійних змінах все нові і нові можливості та шляхи вирішення життєвих завдань, що також сприяє розкриттю її творчого потенціалу і відчуттю власного прогресу. Згодом, із плином часу, мислення і поведінка людини з високою життєстійкістю стають все більш гнучкими, складними й індивідуалізованими завдяки її психологічному зростанню [1, с. 24].

Особистісна якість життєстійкості, на думку К. Маннапової, зумовлює атитюди, які мотивують людину перетворювати стресогенні життєві події. Ставлення людини до змін, як і її можливості скористатися наявними внутрішніми ресурсами, які допомагають ефективно управляти ними, визначають, наскільки особистість здатна впоратися із труднощами і змінами, з якими вона стикається щодня [7, с. 143–159].

Життєстійка людина здатна до ефективної саморегуляції діяльності не тільки в стресових ситуаціях, а і в ситуаціях досягнення успіху в різних сферах життя. Така людина використовує «гнучку» саморегуляцію, що дає їй можливість контролювати власну працездатність, вирішувати припинити чи продовжувати діяльність всупереч втомі [6, с. 5].

Життєстійкість особистості, як зазначають Т. Титаренко і Т. Ларіна, виступає як регулятивний механізм, який забезпечує розгортання власного потенціалу, зберігаючи життєвий ресурс, тобто підтримуючи внутрішню рівновагу особистості [11, с. 46]. Життєстійкість, як зазначають

автори, спрямовує людину на активний пошук способів подолання труднощів, а не на використання готових стратегій опанування. Для життєстійкої людини стимулом для конструювання життєвих завдань є складна, іноді кризова ситуація. Життєстійкість дозволяє підтримувати високий рівень активності, коли планування відбувається в складній життєвій ситуації. Також життєстійкість активізує пошук релевантних до ситуації способів подолання труднощів. Такі компоненти життєстійкості, як контроль і ризик, зумовлюють готовність ставити такі завдання, що дозволяють підтримувати здоров'я та досягати життєвого добробуту [11, с. 48].

Ми поділяємо думку О.О. Євдокімової, що інтерес до проблеми вивчення особливостей стильової саморегуляції та життєстійкості у військовослужбовців обумовлений тим, що життєдіяльність військових частин відрізняється насиченістю повсякденних буднів і динамічними процесами, пов'язаними з несенням бойового чергування, гарнізонної, вартової і внутрішньої служби, яке потребує високої напруги фізичних і психічних сил особистості, нерідко їх перенапруги. Характер військової служби «диктує» необхідність регулювання військовослужбовцями власної поведінки, що дозволить їм швидше і безболісніше впоратися із труднощами професійної діяльності. Однак передбачається, що стиль саморегуляції поведінки, а також здатність військовослужбовців долати труднощі професійної діяльності залежить від рівня життєстійкості, визначають як якийсь набір особистісних властивостей і поведінкових реакцій, які сприяють мобілізації внутрішніх ресурсів і дозволяють конструктивно долати труднощі в умовах служби [3 с. 13–16].

Отже, вивчення взаємостосунків саморегуляції та життєстійкості особистості в контексті військової діяльності, на нашу думку, є доцільним і актуальним.

Постановка завдання. На основі зазначеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у вивченні взаємозв'язків індивідуально-стильових характеристик саморегуляції та життєстійкості курсантів із різним досвідом військової діяльності. Об'єктом дослідження є життєстійкість як ресурс саморегуляції. Предметом було визначено взаємозв'язки індивідуально-стильових характеристик саморегуляції із життєстійкістю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричною базою дослідження став Гвардійський орден Червоної Зірки факультет військової підготовки імені Верховної Ради України Національного техніч-

ного університету «Харківський політехнічний інститут». Вибірку склали 20 курсантів, які мають досвід служби в армії й участі в бойових діях, та 20 курсантів, які вступили до вищого військового навчального закладу після закінчення середньої школи та не мають військового досвіду.

У дослідженні були використані такі методики: тест життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. Леонтєва та О. Рассказової) [6, с. 63] і методика «Стильові особливості саморегуляції поведінки (ССП-98)», розроблена В. Моросановою [8, с. 99]. Для математико-статистичного аналізу отриманих результатів було використано t-критерій Стюдента для незалежних груп та коефіцієнт рангової кореляції Ч. Спірмена.

Показники в першій і другій групі склали відповідно: за шкалою «Залученість» – $42,05 \pm 1,96$ та $40,05 \pm 2,34$; за шкалою «Контроль» – $39,10 \pm 1,56$ та $35,90 \pm 2,23$; за шкалою «Прийняття ризику» – $18,40 \pm 0,99$ та $16,65 \pm 1,30$; за інтегральною шкалою життєстійкості – $99,50 \pm 4,00$ та $92,60 \pm 5,50$. Математико-статистичний аналіз не виявив статистично значущих відмінностей між групами. Отже, з урахуванням довірчих інтервалів представників обох груп характеризує нормативний рівень життєстійкості як «міри спроможності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішнє збалансування та не знижуючи успішності діяльності», яка проявляється за необхідності вибудовувати особистісні смисли і життєві цілі в умовах обмежених ресурсів, в екстремальних ситуаціях.

Результати дослідження взаємозв'язків життєстійкості та стилів саморегуляції поведінки в групі курсантів, які мають досвід військової діяльності та брали участь у бойових діях, наведені в таблиці 1, у групі курсантів, які не мають досвіду військової діяльності – у таблиці 2.

Як свідчать дані, наведені в таблицях 1 та 2, як в групі курсантів із досвідом військової діяльності, так і в групі курсантів, які такого досвіду не мають, визначено зворотний значущий взаємозв'язок між шкалами «Залученість» і «Самостійність» ($r = -0,452$ та $r = -0,437$ відповідно). Отже, у представників обох груп зменшення переконаності в тому, що залученість у різні життєві події надає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве в житті, є джерелом сили та мотивації до реалізації, лідерства, здорового способу думок і поведінки, задоволення від власної діяльності та її результатів, а також відчуття себе значущим і досить цінним, щоб цілком включатися у вирішення життєвих завдань, незважаючи на наявність стресогенних чинників і змін,

супроводжується зростанням автономності, незалежності від оточення, самостійності в плануванні діяльності та поведінки, організації роботи з досягнення висунутої мети та контролі перебігу її виконання.

У групі курсантів із досвідом військової діяльності встановлена також зворотна значуща кореляція між шкалами «Прийняття ризику» та «Планування» ($r = -0,430$). Отже, чим більш виражено в представників цієї групи стає настанова розглядати життя як спосіб набуття досвіду, який формує готовність діяти за відсутності надійних гарантій успіху, тим меншої вираженості набуває потреба в усвідомленому плануванні діяльності, побудові реалістичних, деталізованих, ієрархічних і стійких планів.

У курсантів, які не мають досвіду військової діяльності, виявлено подібність у структурі значущих взаємозв'язків, які мають прямий характер, між шкалами «Програмування» та «Гнучкість» і всіма складниками життєстійкості («Залученість» (коефіцієнти кореляції становлять 0,755 і 0,529 відповідно), «Контроль» (коефіцієнти кореляції становлять 0,740 та 0,425 відповідно), «Прийняття ризику» (коефіцієнти кореляції становлять 0,519 і 0,412 відповідно) та інтегральним показником життєстійкості (коефіцієнти кореляції становлять 0,590 та 0,534 відповідно).

Отже, у цій групі з посиленням всіх складників життєстійкості стають більш вираженими такі компоненти індивідуально-стильової саморегуляції:

- потреба продумувати способи своїх дій і поведінки для досягнення намічених цілей, деталізувати розроблені програми і гнучко змінювати їх у нових обставинах, зберігаючи стійкість у ситуації перешкод, за невідповідності отриманих результатів цілям коригувати програми дій до отримання прийняттого результату;

- пластичність всіх регуляторних процесів, здатність за виникнення непередбачених обставин легко перебудовувати плани і програми виконавських дій і поведінки, спроможність швидко оцінити зміну значущих умов і перебудувати програму дій, своєчасно оцінювати сам факт неузгодженості та вносити відповідну корекцію в разі виникнення неузгодженості отриманих результатів із прийнятою метою, що дозволяє адекватно реагувати на швидку зміну подій і успішно вирішувати поставлену задачу в ситуації ризику.

Деяку подібність у цій групі виявлено в структурі взаємозв'язків між шкалами «Моделювання» й «Оцінювання результатів» і складниками життєстійкості: було визначено прямі значущі кореляції зі шкалою «Залученість» (коефіцієнти кореляції становлять 0,689 та 0,554 відповідно) та

Таблиця 1

Взаємозв'язки життєстійкості та стилів саморегуляції поведінки курсантів із досвідом військової діяльності (r)

Шкали	Залученість	Контроль	Прийняття ризику	Життєстійкість
Планування	- 0,065	- 0,132	- 0,430*	- 0,263
Моделювання	0,203	- 0,105	0,051	0,072
Програмування	0,193	0,350	0,259	0,334
Оцінювання результату	0,039	- 0,172	- 0,133	- 0,155
Гнучкість	0,153	0,368	0,294	0,324
Самостійність	- 0,452**	0,062	- 0,122	- 0,188

Примітка: * – рівень значущості $p \leq 0,05$; ** – рівень значущості $p \leq 0,025$.

Таблиця 2

Взаємозв'язки життєстійкості та стилів саморегуляції поведінки курсантів без досвіду військової діяльності (r)

Шкали	Залученість	Контроль	Прийняття ризику	Життєстійкість
Планування	0,468**	- 0,381	0,173	0,407*
Моделювання	0,689****	- 0,660****	0,849****	0,747****
Програмування	0,755****	0,740****	0,519**	0,590***
Оцінювання результату	0,554***	- 0,431*	0,320	0,462**
Гнучкість	0,529**	0,425*	0,412*	0,534***
Самостійність	- 0,437*	- 0,147	- 0,005	- 0,235

Примітка: * – рівень значущості $p \leq 0,05$; ** – рівень значущості $p \leq 0,025$; *** – рівень значущості $p \leq 0,01$; **** – рівень значущості $p \leq 0,005$

інтегральним показником життєстійкості (коефіцієнти кореляції становлять 0,747 та 0,462 відповідно), а також зворотній значущий взаємозв'язок зі шкалою «Контроль» (коефіцієнти кореляції становлять – 0,660 та – 0,431 відповідно). Крім того, шкала «Моделювання» виявилася прямо пов'язаною зі складником життєстійкості «Прийняття ризику» ($r = 0,849$).

Зміст отриманих взаємозв'язків свідчить про те, що зростання показників залученості та підвищення загального рівня життєстійкості супроводжується актуалізацією таких компонентів індивідуально-стильової саморегуляції:

– індивідуальна розвиненість уявлень про зовнішні і внутрішні значущі умови, ступінь їх усвідомленості, деталізованості й адекватності, здатність виділяти значущі умови досягнення цілей як у поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому, що проявляється у відповідності програм дій планам діяльності, а отже, відповідності одержуваних результатів прийнятим цілям;

– індивідуальна розвиненість і адекватність оцінки випробування себе і результатів своєї діяльності і поведінки, сформованість і стійкість суб'єктивних критеріїв оцінки результатів, а також оцінки як самого факту неузгодженості отриманих результатів із метою діяльності, так і причин цього, що забезпечує гнучку адаптацію до зміни умов. Водночас у групі курсантів, які не мають досвіду військової діяльності, вдосконалення процесів моделювання й оцінювання результатів відбувається разом зі зменшенням переконаності в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований; спрямованості на пошук шляхів впливу на результати стресогенних змін; віри досліджуваних у те, що вони самі вибирають власну діяльність, свій життєвий шлях. Водночас процеси моделювання в цій групі набувають більшої досконалості разом зі збільшенням вираженості настанови розглядати життя як спосіб набуття досвіду, який формує готовність діяти за відсутності надійних гарантій успіху.

Шкала «Планування» виявляє лише дві значущі кореляції зі складниками життєстійкості, а саме, зі шкалою «Залученість» ($r = 0,468$) та інтегральним показником життєстійкості ($r = 0,407$). Отже, потреба в усвідомленому плануванні діяльності, побудові реалістичних, деталізованих, ієрархічних і стійких планів стає більш вираженою в групі курсантів, які не мають досвіду військової діяльності, водночас з актуалізацією переконаності в тому, що за-

лученість у життєві події надає шанс знайти нові значущі сенси, отримати задоволення від власної діяльності, відчувати себе значущим і достатньо цінним, щоб повністю включитися у вирішення життєвих завдань, навіть якщо вони є стресогенними обставинами.

Висновки із проведеного проведеного дослідження. Отже, в емпіричному дослідженні взаємозв'язків складників життєстійкості та компонентів індивідуального профілю саморегуляції курсантів встановлено, що групи досліджуваних із наявністю та відсутністю досвіду військової діяльності, незважаючи на відсутність значущих відмінностей у показниках життєстійкості, демонструють різні структури взаємозв'язків між складниками життєстійкості та параметрами функціонування індивідуально-стильової саморегуляції. Встановлено лише один значущий взаємозв'язок, зворотний за характером, який виявився в обох групах, зміст якого свідчить про зростання самостійності й автономності в організації активності досліджуваних разом зі зниженням відчуття залученості в життєві події. Групи досліджуваних є відмінними за кількістю виявлених кореляцій, які досягають рівня значущості. У групі курсантів, які мають досвід військової діяльності, встановлено лише два значущі взаємозв'язки зворотного характеру, а саме, між шкалами «Залученість» і «Самостійність», «Прийняття ризику» і «Планування». У групі курсантів, які не мають досвіду військової діяльності, встановлено, що життєстійкість виявляє з компонентами індивідуально-стильової саморегуляції значно більшу кількість значущих взаємозв'язків, серед яких п'ятнадцять мають прямий характер і три кореляції є зворотніми. У цій групі процеси програмування удосконалюються, а рівень сформованості регуляторної гнучкості зростає разом із посиленням усіх складників життєстійкості. Зростання показників залученості та підвищення загального рівня життєстійкості супроводжується актуалізацією процесів моделювання й оцінювання результатів, які, своєю чергою, набувають меншої вираженості з посиленням такого складника життєстійкості, як прийняття ризику. Водночас процеси моделювання в групі курсантів, які не мають досвіду військової діяльності, набувають більшої досконалості разом зі збільшенням вираженості настанови розглядати життя як спосіб набуття досвіду, який формує готовність діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик.

Отже, виходячи з того, що представників обох груп рівною мірою характеризує

нормативний рівень життєстійкості як «міри спроможності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішнє збалансування та не знижуючи успішності діяльності», яка проявляється за необхідності вибудовувати особистісні смисли і життєві цілі в умовах обмежених ресурсів, в екстремальних ситуаціях, відмінності в структурі взаємозв'язків складників життєстійкості та компонентів індивідуального профілю саморегуляції курсантів із різним досвідом військової діяльності вказують на різний ресурсний внесок життєздатності у функціонування саморегуляції цих досліджуваних, що вимагає подальшого, більш деталізованого дослідження в означеному напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомаз С., Баланев Д. Жизнестойкость как компонент инновационного потенциала человека. Сибирский психологический журнал. 2009. № 32. С. 23–28.
2. Ванакова Г. Саморегуляция как критерий жизнестойкости субъектов образовательного процесса. Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия «Педагогика, психология». 2012. № 3. С. 36–40.
3. Євдокімова О. Саморегуляція як критерій життєстійкості курсантів. Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки в діяльності вищих навчальних закладів МВС України: матеріали наук.-практ. конф. Харків. 2015. С. 13–16.
4. Леонтьев Д. и др. Личностный потенциал. Структура и диагностика. М.: Смысл, 2011. 222 с.
5. Леонтьев Д. Саморегуляция, ресурсы и личностный потенциал. Сибирский психологический журнал. 2016. № 62. С. 18–37.
6. Леонтьев Д., Рассказова Е. Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 2006. 63 с.
7. Маннапова К. Життєстійкість в системі поняття життєздатності. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. 2012. Вип. 44. Ч. 1. С. 143–159.
8. Моросанова В. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. М., 1998. 99 с.
9. Моросанова В. Саморегуляция и индивидуальность человека. 2-е изд. М.: Наука, 2012. 519 с.
10. Сушкова В. Приоритеты безопасности как регуляторные механизмы жизнестойкости студентов вуза. Личностный ресурс субъекта труда: материалы IV Международной науч.-практ. конф., 8–10 октября 2015 г. Кисловодск: СКФУ, 2015. С. 213–217.
11. Титаренко Т., Ларіна Т. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. К.: Марич, 2009. 76 с.

УДК 159.923.2.07:17.036.2–051

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНИХ ТИПОЛОГІЙ ПЕРФЕКЦІОНІСТІВ У СТРУКТУРІ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Лукіна Н.Б., аспірант кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті представлені результати експериментального дослідження психологічних особливостей особистісних типологій перфекціоністів у структурі цільової спрямованості. Встановлено кореляційний зв'язок між типами перфекціонізму та психологічними властивостями особистості за опитувальником «Міні-мульти». Охарактеризовано типологічні характеристики особистості відповідно до трьох типів перфекціонізму: перфекціонізм, що орієнтований на себе, перфекціонізм, що орієнтований на інших, та соціально приписаний перфекціонізм.

Ключові слова: особистість, перфекціонізм, цільова спрямованість, рівні цільової спрямованості, особистісні типології.

В статье представлены результаты экспериментального исследования психологических особенностей личностных типологий перфекционистов в структуре целевой направленности. Установлена корреляционная связь между типами перфекционизма и психологическими свойствами личности по опроснику «Мини-мульти». Охарактеризованы типологические характеристики личности в соответствии с тремя типами перфекционизма: перфекционизм, ориентированный на себя, перфекционизм, ориентированный на других, и социально приписанный перфекционизм.

Ключевые слова: личность, перфекционизм, целевая направленность, уровни целевой направленности, личностные типологии.

Lukina N.B. THE RESEARCH OF THE PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE PERSONALITY TYPOLOGIES OF THE PERFECTIONISTS IN THE STRUCTURE OF THE TARGETED ORIENTATION

The results of the experimental research of the psychological peculiarities of the personality typologies of the perfectionists in the structure of the targeted orientation are presented in the article. The correlation between the types of perfectionism and the psychological properties of a person by the questionnaire "Mini-mult" is established. There are characterized typological characteristics of personality according to three types of perfectionism, which are perfectionism focused on yourself, perfectionism oriented on others and socially oriented perfectionism

Key words: *personality, perfectionism, targeted orientation, levels of targeted orientation, personality typologies.*

Постановка проблеми. Вивчення психологічних особливостей особистісних типологій перфекціоністів зумовлено поширеністю феномена перфекціонізму. Однак у дослідженнях немає чіткої структури цільової спрямованості особистості, що зумовлює складність у виділенні основних структурних компонентів загальної моделі цільової спрямованості перфекційних особистостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен перфекціонізму як психологічної категорії в Україні малодосліджений. Останнім часом ця тема висвітлювалася в роботах російських науковців (Н. Гаранян, С. Степанов, І. Грачова, Є. Соколова, П. Циганкова, А. Холмогорова, Т. Юдеєва, В. Ясная) та українських вчених (І. Гуляс, Л. Данилевич, О. Лоза, Г. Чепурна, В. Павлова, О. Кононенко). Але все ж таки основний внесок належить зарубіжним дослідникам (Д. Барнс, С. Блатт, Р. Фрост, П. Х'юїтт, Г. Флетт, Д. Хамачек, Д. Боучер, Л. Девідсон, Р. Слейні, Р. Оуенс, П. Слейд).

Що стосується дослідження цільової спрямованості особистості, то цьому питанню також присвячено багато наукових праць. Так, у дослідженнях Н. Левітова, В. Селіванова, П. Рудика, Л. Шифмана, В. Іваннікова, Є. Ейдмана цілеспрямованість визначається як вольова риса характеру. Науковці Н. Гуменюк і В. Клименко розглядають цілеспрямованість як мотиваційну властивість особистості, її спрямованість. В. Нікандров, вивчаючи вольові якості особистості, розглядає цілеспрямованість із погляду просторового параметру, що полягає в спрямуванні вольової дії на самого суб'єкта. Є. Ільїн вважає цілеспрямованість складною вольовою якістю, складовими елементами якої є терплячість, наполегливість і завзятість.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених перфекціонізму, питання його психологічних особливостей особистісних типологій у структурі цільової спрямованості особистості залишається недостатньо вивченим.

Постановка завдання. Завданням статті є аналіз результатів проведеного емпі-

ричного дослідження щодо психологічних особливостей особистісних типологій перфекціоністів у структурі цільової спрямованості особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Першим етапом дослідження було виявлення типів перфекціонізму за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта і Г. Флетта. Результати дослідження показують, що понад половину – 178 із 345 студентів – перфекціоністи (52%). Щодо видів перфекціонізму, то переважає перфекціонізм, що орієнтований на себе, – 130 студентів (38%). Нагадаємо, що даний тип перфекціонізму притаманний людям, які висувають занадто високі вимоги до себе. На другому місці – перфекціонізм, орієнтований на інших, – 35 студентів (10%). Перфекціоністи, орієнтовані на інших, висувають високі вимоги до осіб, які їх оточують. На третьому місці, за результатами нашого дослідження, соціально приписаний перфекціонізм – 13 студентів (4%). Особи, яким притаманний цей тип перфекціонізму, впевнені, що суспільство висуває занадто високі вимоги до них.

У нашому дослідженні ми брали за основу модель цільової спрямованості Я. Васильєва та його методикою [1, с. 104]. Тому другим етапом дослідження є аналіз особливостей рівнів цілепокладання за методикою Я. Васильєва «Дослідження цільової спрямованості особистості». Дана методика була використана з метою виявлення основних цілей перфекційних особистостей, визначення рівневої структури цих цілей і виділення трьох рівнів: альтруїстичного, раціонального й егоцентричного. За концепцією цільової спрямованості особистості Я. Васильєва [1, с. 128] виділено три рівні (позиції) особистості, які характеризуються двома параметрами – предметним освоєнням світу та ставленням до інших людей. Перший рівень – егоцентричний, на якому переважає задоволення біологічних і матеріальних потреб та меркантильно-утилітарна мотивація. Цілі даного рівня близькі за віддаленістю від ситуацій теперішнього часу.

Другий рівень – раціональний, в якому цілі спрямовані на задоволення соціальних

потреб, вони за віддаленістю середні, також у них наявні вказівки на умови досягнення цілей і оцінні судження щодо цілей, які ставляться.

Третій рівень, виділений Я. Васильєвим, – альтруїстичний. Для цього рівня характерно задоволення духовних потреб за творчою та внутрішньою мотивацією щодо діяльності, яка виконується. Цілі цього рівня далекі та високі, у них переважають загальнолюдські цінності.

Зіставимо результати методики цільової спрямованості особистості (далі – ЦСО) за рівнями особистості та результати за методикою «Багатомірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта і Г. Флетта, отримуємо такі результати: студентам, які схильні до типу перфекціонізму, орієнтованого на себе (далі – ПОС), притаманний егоцентричний і раціональний рівень особистості. Егоцентрична позиція відображає певне ставлення особистості до навколишнього середовища й особливо до людей, коли власні інтереси та бажання переважають над інтересами та бажаннями інших. З погляду перфекціонізму, це пояснюється тим, що людина прагне бути досконалою й ідеальною в усьому.

Студентам, які схильні до перфекціонізму, орієнтованого на інших (далі – ПОІ), притаманний альтруїстичний рівень, тобто вони висувають до інших вимоги досконалості з альтруїстичної позиції. Раціональний рівень особистості притаманний соціально приписаний перфекціоністам (далі – СПП), бо спрямований на задоволення соціальних потреб і престижної мотивації.

Для багатопланового дослідження типологічного профілю перфекційної особистості нами використаний опитувальник «Міні-мульти».

Отримавши результати, можемо проаналізувати їхнє середнє значення. Отже, перфекціоністам, що орієнтовані на себе, притаманні такі Т-бали за шкалами: іпохондрія – 38,8; депресія – 47,4; істерія – 45; психопатія – 43,7; паранойальність – 54,3; психастенія – 50,2; шизоїдність – 51,4; гіпоманія – 50,9; брехня – 39,7; достовірність – 53,8; корекція – 42,0.

Перфекціонізм, що орієнтований на інших: іпохондрія – 48,2; депресія – 46,5; істерія – 43,6; психопатія – 41,8; паранойальність – 46,6; психастенія – 51,5; шизоїдність – 48,5; гіпоманія – 56,1; брехня – 40,5; достовірність – 50,6; корекція – 42,4.

Соціально приписаний перфекціонізм: іпохондрія – 44,2; депресія – 50,4; істерія – 48,6; психопатія – 45,8; паранойальність – 52,4; психастенія – 47,4; шизоїдність – 46,9;

гіпоманія – 49,3; брехня – 45,3; достовірність – 53,9; корекція – 41,0.

Результати, отримані щодо кореляційних зв'язків, представлені в таблиці 1.

Як бачимо, всім типам перфекціонізму притаманні високі бали за шкалою «Депресія», також простежується прямий зв'язок. Так, для перфекціоністів, що орієнтовані на себе, коефіцієнт Пірсона становить $r = + 0,210^*$ (за $p \leq 0,05$), для перфекціоністів, що орієнтовані на інших, $r = + 0,223^*$ (за $p \leq 0,05$), для соціально приписаних перфекціоністів – $r = + 0,449^{**}$ (за $p \leq 0,05$). Це означає, що особи, які схильні до перфекціонізму, чутливі, сенситивні люди, схильні до тривоги, боязкі та сором'язливі. У справах вони старанні, сумлінні, високо моральні й обов'язкові, але не здатні приймати рішення самостійно, у них немає впевненості в собі, за найменших невдач вони впадають у відчай. Це підтверджується також дослідженнями закордонних науковців, зокрема Д. Бернс висунув гіпотезу про те, що перфекціоністи особливо схильні до депресії. У 1980-ті рр. С. Блатт, який цікавився проблемою перфекціонізму та його зв'язком із депресією та суїцидальною поведінкою, описав «інтроєктивну депресію», для якої характерна постійна критика на свою адресу, зосередженість на проблемах досягнення і постійне почуття провини. Р. Фрост пізніше досліджував зв'язок перфекціонізму з депресією й отримав підтвердження того, що перфекціонізм більш тісно пов'язаний із депресією самокритики, ніж із депресією залежності. А. Бек у практиці когнітивної психотерапії також отримав підтвердження зв'язку перфекціонізму з депресією. Він описав два типи особистісної конфігурації, які можуть підштовхнути до депресії: соціотропний тип, зосереджений на проблемах прихильності, залежності та близькості, і автономний тип, зосереджений на проблемах незалежного функціонування, досягнень, успіхів і невдач. Для останнього типу характерний перфекціонізм у сфері досягнень [2, с. 23].

Також із таблиці 1 видно, що перфекціонізм, який орієнтований на себе, корелює зі шкалою «Паранойальність» – $r = + 0,209^*$ (за $p \leq 0,05$).

Перфекціонізм, що орієнтований на інших, корелює зі шкалами: «Іпохондрія» – $r = + 0,246^*$ (за $p \leq 0,05$), «Істерія» – $r = + 0,286^{**}$ (за $p \leq 0,05$), «Психопатія» – $r = + 0,221^*$ (за $p \leq 0,05$). Як бачимо, соціально приписаний перфекціонізм має зв'язки зі всіма шкалами, окрім «Гіпоманії»: «Іпохондрія» – $r = + 0,449^{**}$ (за $p \leq 0,05$); «Істерія» – $r = + 0,393^{**}$ (за $p \leq 0,05$); «Паранойальність» – $r = + 0,333^{**}$ (за $p \leq 0,05$); «Психастенія» –

$r = + 296^{**}$ (за $p \leq 0,05$); «Шизоїдність» – $r = + 0,285^{**}$ (за $p \leq 0,05$).

Пояснити значущий зв'язок типів перфекціонізму та паранойальності, на нашу думку, можна із двох позицій. Російський психіатр П. Ганушкін розглядав паранойальність в егоцентричних людей і паранойальність без егоцентризму. Стосовно перших він стверджував, що найхарактернішою властивістю параноїків є їхня схильність до створення так званих надцінних ідей, у владі яких вони потім і опиняються; ці ідеї заповнюють психіку параноїка та домінуюче впливають на їхню поведінку. Найважливішою надцінною ідеєю параноїка зазвичай є думка про особливе значення його власної особи. Відповідно до цього, основними рисами психіки людей із параноїчним характером є дуже великий егоїзм, постійне самовдоволення та надмірна зарозумілість [3, с. 84]. Деякі із цих рис особистості властиві соціально приписаним перфекціоністам.

Але також є особливість щодо ставлення до діяльності параноїків. П. Ганушкін стверджує: «На обраному ним вузькому терені діяльності він працюватиме із властивою йому завзятістю, систематичністю, акуратністю та педантизмом, не відволікаючися жодними сторонніми міркуваннями та інтересами». Саме ці характеристики властиві перфекціоністам, що орієнтовані на себе.

Що стосується другої позиції, за П. Ганушкіним, паранойальності без егоцентризму, то таких осіб він називає фанатиками. Цим терміном зазвичай позначаються люди, які присвячують усе своє життя служінню одній справі, одній ідеї, служінню, що абсолютно не залишає місця для інших інтересів. Отже, фанатики, як і параноїки, люди «надцінних ідей», як і ті, украй односторонні та суб'єктивні. Відрізняє їх від параноїків те, що вони зазвичай не висувують так, як останні, на передній план свою особу, а більш-менш безкорисливо підпорядковують свою діяльність тим або іншим ідеям загального характеру. Центр тяжіння їхніх інтересів лежить не в самих ідеях, а у втіленні їх у життя [3, с. 86]. На нашу думку, перфекціоністів, що орієнтовані на себе, також можна назвати фанатиками своєї справи. Адже поки вони не досягнуть мети – ідеальності в справі, вони її не покинуть.

Що стосується аналізу результатів за опитувальником «Міні-мульти» і перфекціонізму, що орієнтований на інших, то даний тип перфекціонізму найбільш виражено корелює зі шкалою «Істерія». Дійсно, такі особи прагнуть здаватися більшими, значущими, ніж насправді, мають бажання

Таблиця 1

Показники кореляції Пірсона та типів перфекціонізму особистості

Типи перфекціонізму	Іпохондрія	Депресія	Істерія	Психопатія	Паранойальність	Психастенія	Шизоїдність	Гіпоманія
ПОС	0,122	0,210*	0,102	0,198	0,209*	0,156	0,162	0,118
ПОІ	0,246*	0,223*	0,286*	0,221*	0,165	0,191	0,175	0,038
СПП	0,449**	0,449**	0,393**	0,340**	0,333**	0,296**	0,285**	0,148

** Кореляція на рівні значущості $p \leq 0,05$.

Таблиця 2

Відсоткові значення психологічних типів особистостей за Дж. Холландом щодо типів перфекціонізму за П. Х'юїтом і Г. Флеттом, %

Типи перфекціонізму	Психологічні типи особистостей				
	Реалістичний	Артистичний	Інтелектуальний	Соціальний	Конвенціональний
ПОС	0	25	8	55	7
ПОІ	0	10	5	50	8
СПП	0	5	4	53	4
					Заповзятливий
					5
					27
					34

в будь-який спосіб привернути до себе увагу. Часто використовують образи та маніпулятивну поведінку для задоволення своїх потреб і вимагають досконалості від інших. Якщо говорити про соціально приписаний перфекціонізм, який також корелює з «Істерією», можемо припустити, що це виражається в постійному бажанні бути визнаним і переживанні своєї неповноцінності.

Також соціально приписаний перфекціонізм і перфекціонізм, що орієнтований на інших, корелюють зі шкалою «Психопатія». Можемо припустити, що соціально приписаним перфекціоністам, які схильні до психопатії, притаманні: пригніченість, переживання почуття неповноцінності, тривога, необґрунтовані страхи. Вони занурені у світ власних переживань, іноді дуже цікавий і химерний, уникають спілкування з оточенням, страждають від нездатності встановлювати з ним гармонійні стосунки.

На відміну від соціально приписаних перфекціоністів, що орієнтовані на інших, навпаки, шукають спосіб за всяку ціну привернути до себе увагу, опинитися в центрі подій, проявляють підвищену соціальну активність.

Також ці два типи перфекціонізму мають корелюють зі шкалою «Іпохондрія». Припустимо, що для перфекціоністів, які орієнтовані на інших, це ще один спосіб привернення до себе уваги. А для соціально приписаних перфекціоністів – це причина, чому вони не можуть бути такими, якими хоче бачити їх суспільство.

Соціально приписаний перфекціонізм також корелює із «Психастенією» та «Шизоїдністю». Це характеризує соціально приписаних перфекціоністів як осіб із тривожно-недовірливим типом характеру, яким властиві тривожність, боязливість, нерішучість, постійні сумніви. Також вони схильні до постійного незадоволення, прагнення до відособленої діяльності, їм властива відсутність або обмеження довірчих стосунків за наявності бажання мати близьких друзів. Це все можемо пояснити тим, що з таким типом перфекціонізму людина вбачає можливість визнання своєї особи в соціумі тільки за умови своєї бездоганності, неадекватно оцінюючи вимоги оточення до себе як завищені та сприймаючи це як зовнішній тиск.

Отже, було розглянуто взаємозв'язок типів перфекціонізму зі шкалами опитувальника «Міні-мульти». Звернемо увагу на незначну кореляцію між типами перфекціонізму та шкалою «Гіпоманія». Особи, які мають високі бали за даною шкалою, – активні, енергійні, життєрадісні, їм не подобається монотонна робота, залюбки кон-

тактують із людьми. Як бачимо, ці риси дійсно не притаманні перфекціоністам. Це і зумовлено незначущою кореляцією з даною шкалою. Також хотілося б зробити акцент на тому, що зі всіх типів перфекціонізму тісно взаємопов'язаний зі всіма шкалами (окрім «Гіпоманії») лише соціально приписаний перфекціонізм.

Якщо говорити про цільову спрямованість особистості в діяльності, то має бути місце і професійному компоненту. Адже людині легше буде досягти результатів, якщо їй подобається обрана професія. Для визначення цього компонента ми використовували методiku «Визначення типу особистості» за Дж. Холландом та результати методики «Багатомірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта і Г. Флетта щодо виявлення типів перфекціонізму. Отримані результати представлені в таблиці 2.

З таблиці 2 видно, що в усіх типів перфекціоністів переважає соціальний тип особистості. Нагадаємо, за Дж. Холландом цей тип відрізняється вираженими соціальними вміннями (вмінням спілкуватися, прагненням до лідерства, потребами в численних соціальних контактах). Також йому притаманне прагнення повчати та виховувати оточуючих, здатність до співчуття та співпереживання.

У перфекціоністів, що орієнтовані на себе, соціальний тип особистості (55%) виражається прагненням до досконалості та похвали на свою адресу з боку інших. Звідси дружелюбність і тісне спілкування з людьми. Щодо артистичного типу, який посідає друге місце (25%), то він передбачає такі властивості характеру, як незалежність у рішеннях і оригінальність мислення. У перфекціоністів, що орієнтовані на себе, – це прагнення до самовираження. Якщо подивитися крізь призму рівнів цільової спрямованості особистості за Я. Васильєвим, то нагадаємо, що перфекціоністам, що орієнтовані на себе, притаманні егоцентричний і раціональний рівень. Відповідно до цієї позиції, соціальний тип, за Дж. Холландом, можемо ототожнити з егоцентричним рівнем, за Я. Васильєвим, а артистичний тип – з раціональним.

Що стосується перфекціонізму, що орієнтований на інших, і соціального типу (50%), то він виражається в повчанні та вихованні інших. Тобто прагненні від інших досконалості. За рівнем цільової спрямованості, за Я. Васильєвим, – це альтруїстичний, тобто спрямований на загальнолюдські цінності.

Серед соціально приписаних перфекціоністів переважають соціальний (53%) і заповзятливий (34%) типи особистості.

Соціальний тип виражається в численних соціальних контактах, адже людина припускає можливість визнання своєї особистості в соціумі тільки за умови своєї бездоганності, неадекватно оцінюючи вимоги оточуючих до неї як завищені та сприймаючи це як зовнішній тиск. На другому місці – заповзятливий тип (27%), який обирає цілі та задачі, які дозволяють виявити енергію, імпульсивність, ентузіазм. Рисами характеру є: прагнення до лідерства, потреба у визнанні, заповзятливість, деяка агресивність. Надає перевагу задачам, які пов'язані з керівництвом, особистим статусом. Повертаючися до рівнів цільової спрямованості, зазначимо, що це – раціональний, який стосується саморозвитку людини.

Отже, проаналізувавши отримані результати за методикою Дж. Холланда, звернемо увагу на те, що відсутній показник реалістичного типу особистості для всіх типів перфекціонізму. Припустимо, що це пов'язано з тим, що основною рисою таких особистостей є емоційна стабільність, яка, на жаль, відсутня в перфекціоністів.

Висновки із проведеного дослідження. Досліджено психологічні особливості особистісних типологій перфекціоністів у структурі цільової спрямованості. Встановлено, що перфекціоністи, орієнтовані на себе, мають схильність до афективних реакцій і соціопатичних варіантів розвитку особистості, також їм притаманні соціальний і артистичний типи особистості, що

виражаються в егоцентричному та раціональному рівнях цільової спрямованості особистості. Перфекціоністи, що орієнтовані на інших, належать до астено-невротичного типу особистості і також мають схильність до соціопатичних варіантів розвитку особистості; щодо професійного типу – це соціальний. Отриманні характеристики виражаються в альтруїстичному рівні цільової спрямованості особистості. Соціально приписаному перфекціонізму властива схильність до астено-невротичного, тривожно-недовірливого типів і соціопатичних варіантів розвитку особистості; професійний тип – соціальний і заповзятливий. Наведені типи особистості соціально приписаних перфекціоністів виражаються в раціональному рівні цільової спрямованості особистості. Подальша дослідницька робота буде спрямована на побудову структури цільової спрямованості перфекційних особистостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев Я. Футурреальная психология личности: монография. Николаев: Изд-во «Илион», 2007. 519 с.
2. Гаранян Н., Холмогорова А., Юдеев Т. Перфекционизм, депрессия и тревога. Московский психотерапевтический журнал. 2001. № 4. С. 18–48.
3. Ганнушкин П. Клиника психопатий, их статистика, динамика, систематика. Н. Новгород: Изд-во НГМА, 2000. 124 с.

УДК 159.9.075

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВАРТОВОЇ СЛУЖБИ

Мозговий В.І., к. психол. н.,
докторант кафедри психології розвитку
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті аналізується факторна структура особистості військовослужбовців строкової служби та служби за контрактом, що входять до складу вартової служби Державної спеціальної служби транспорту. Одним з основних завдань військовослужбовців є охорона стратегічно важливих об'єктів, що є характерним стресогенним чинником в умовах несення вартової служби. Проведено порівняння факторної структури особистості військовослужбовців строкової служби та служби за контрактом, виявлено специфічні відмінності між ними. Результати дослідження дозволяють визначити фокус роботи психолога під час психологічного супроводу військовослужбовців, коли вони виконують завдання за призначенням.

Ключові слова: психодіагностика особистості, вартова служба, факторна структура особистості.

В статье анализируется факторная структура личности военнослужащих срочной службы и службы по контракту, входящих в состав караульной службы Государственной специальной службы транспорта. Одной из основных задач военнослужащих является охрана стратегически важных объектов, что является характерным стрессогенным фактором в условиях несения караульной службы. Проведено сравнение факторной структуры личности военнослужащих срочной службы и службы по контракту, выявлены специфические различия между ними. Результаты исследования позволяют определить фокус работы психолога во время психологического сопровождения военнослужащих при выполнении ими задач по назначению.

Ключевые слова: психодиагностика личности, караульная служба, факторная структура личности.

Mozghovyi V.I. PSYCHOLOGICAL INVESTIGATION OF THE FACTOR STRUCTURE OF THE PERSONALITY OF STAFF MILITARY SERVICE DEPARTMENTS

The article analyzes the factor structure of the personnel of the regular service and contractual services, which are part of the guard service of the State Special Transport Service. One of the main tasks of the servicemen is the protection of strategically important objects, which is a characteristic stressor factor in the conditions of carrying out of the guard service. A comparison of the factor structure of the personnel of the regular service and the contract service is revealed, and the specific differences between them are revealed. The results of the study allow to determine the focus of the psychologist's work during the psychological support of servicemen in performing their assigned tasks.

Key words: psychodiagnostics of person, guard service, factor structure of person.

Постановка проблеми. Вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців на предмет оптимального використання ними свого особистісного потенціалу згідно із професійно-службовими вимогами, характерними для підрозділу охорони, у період виконання ним завдань за призначенням потребує відповідної моделі системи психологічного супроводу. Це дозволить на достатньо високому рівні спрогнозувати подальшу успішність виконання професійної діяльності військовослужбовцями, що є основою даних підрозділів.

Актуальним є питання вивчення ефективного функціонування особистості в умовах професійного емоційного стресу на рівні дослідження факторної структури особистості військовослужбовців підрозділів охорони, з метою визначення фокусу

психологічного впливу на особистість військовослужбовця в процесі психологічного супроводу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що питанням вивчення важливих психологічних аспектів та компонентів професійної діяльності військовослужбовців підрозділів охорони цікавилися Н.А. Агаєв – розроблено модель психологічних якостей успішного військовослужбовця військової служби за контрактом миротворчого підрозділу [1, с. 244], І.А. Горбач-Кудря – вивчення питань статевої ідентичності в аспекті вартової служби [2, с. 26], О.А. Куций – вивчення пильності в структурі особистості військовослужбовців підрозділу охорони [5, с. 10], О.О. Пархоменко – вивчення професійних якостей військовослужбовців підрозділів охорони [7, с. 123], І.І. Приходько – розроблено

структурно-функціональну трансформаційну модель психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності [8, с. 142], Н.М. Ринденко – особливості системи добору та професійної підготовки персоналу прикордонної варту [9, с. 147].

У наших попередніх дослідженнях було виявлено специфічну організацію факторної структури симптомокомплексу стресостійкості / стресовразливості у військовослужбовців військової служби правопорядку та особистісних чинників, що призводять до формування стресостійкості – стресовразливості в офіцерів-мироотворців, офіцерів-контрактників [6, с. 177].

Однак ми можемо зазначити, що факторна структура особистості військовослужбовців підрозділів охорони, що здійснюють вартову службу, не була предметом спеціального теоретичного вивчення й узагальнення. Отже, актуальність цієї проблематики та відсутність систематизованих теоретичних і емпіричних досліджень обумовили вибір теми даної статті.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення факторної структури особистості військовослужбовців вартової служби, для яких характерне виконання службових обов'язків в умовах підвищеної стресогенності.

Виходячи з мети дослідження, нами були сформовані такі **завдання**:

1. Визначити факторну структуру особистості військовослужбовців вартової служби строкового та контрактного складу.

2. Порівняти факторну структуру особистості військовослужбовців строкового та контрактного складу.

3. Сформулювати рекомендації щодо подальшого фокуса психологічного супроводу військовослужбовців вартової служби.

Дослідження базується на двох методологічних принципах: системності в розумінні багаторівневості у функціонуванні факторної структури особистості та її розвитку, що визначає дослідження виявленої факторної структури в різних вікових групах військовослужбовців. Теоретико-методологічним підґрунтям роботи є дослідження професійного стресу у військовослужбовців і структурний підхід до аналізу структурної характеристики особистості військовослужбовців вартової служби, а також теоретичні методи дослідження – аналіз, систематизація й узагальнення, емпіричні – використання відповідних психодіагностичних методик, статистичні – метод факторного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно зі статутом Збройних сил

України, вартова служба призначається для надійної охорони й оборони важливих військових об'єктів, бойових прапорів і осіб, яких тримають на гауптвахті або в дисциплінарному батальйоні (частині). Основними завданнями вартової служби є: організація надійної охорони й оборони місць розміщення частин і підрозділів, складів з озброєнням і набоєм, сховищ із бойовою технікою й інших державних і військових об'єктів; організація охорони бойової техніки та військових вантажів під час їх перевезення транспортом; призначення, підготовка та несення служби вартами.

У професійній військовій літературі поняття «підрозділ охорони» можна характеризувати як підрозділ, особовий склад якого призначається для несення вартової служби та охорони стратегічно-важливих об'єктів [10, с. 127]. Зазвичай вартову службу несуть на рівні тактичної одиниці рота – взвод.

Отже, ми можемо зазначити, що поняття «вартова служба» та «підрозділ охорони» є достатньо спорідненими за своєю метою та завданнями і в контексті даної роботи можуть застосовуватися як тотожні.

Ефективність діяльності військовослужбовців підрозділу охорони, що забезпечують основне функціонування вартової служби, визначається системою чинників, які впливають на їхній рівень працездатності (соціально-психологічних, природних, спеціальних, технічних, медико-біологічних) та визначаються способами її організації через чинники психологічного клімату (психологічні, професійні, організаційні, управлінські, педагогічні, комунікативні, моральні) та системи психологічного супроводу [3, с. 131].

Так, психологічний супровід військовослужбовців у період виконання ними завдань за призначенням передбачає: психологічний відбір і розподіл військовослужбовців у варту; аналіз психологічного клімату підрозділу, його прогнозування та вплив на нього через психологічні тренінги та заняття; визначення соціально-психологічних показників (індексів) колективу підрозділу за соціометричною методикою та ін., а також організацію психологічних впливів, спрямованих на оптимізацію управління військовим підрозділом та його складових елементів – психологічного клімату колективу підрозділу, колективної думки, колективної спрямованості, колективного настрою, колективних взаємин і колективних традицій [5, с. 25].

Дослідження військовослужбовців роти охорони здійснювалося на базі 8-го Чернігівського навчального центру Держав-

ної спеціальної служби транспорту. У дослідженні взяли участь 58 осіб, з них 29 військовослужбовців строкової служби (середнім віком 21,5 років) та 29 військовослужбовців служби за контрактом (середнім віком 28,5 років). На відміну від строковиків, всі контрактники періодично несуть варту в зоні антитерорестичної операції (далі – АТО) на стратегічно важливих об'єктах.

Для вивчення психологічних особливостей особистості військовослужбовців вартової служби ми використали такі психодіагностичні методики: опитувальник «Прогноз» – виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості, суїцидальної схильності та схильності до нервового зриву; опитувальник Кеттела, форма С для визначення особливостей характеру й особистісного рівня коефіцієнта адаптації; експрес методика CP-10 для виявлення ознак схильності до суїцидальної поведінки; опитувальник «Вартовий» (визначення наявного психологічного стану, фізіологічного самопочуття та ставлення військовослужбовців до служби); анкета щодо виявлення рівня задоволеності службою, бажання проходити подальшу службу за контрактом та якість взаємовідносин у колективі; анкета виявлення особистої самооцінки до і на момент проходження військової служби.

Отримані дані було піддано процедурі математико-статистичного аналізу за допомогою програми SPSS Statistic.

У таблиці 1 представлено виявлену факторну структуру особистісних характеристик військовослужбовців строкової служби.

Як видно з таблиці 1, **факторна структура особистісних характеристик військовослужбовців строкової служби** представлена п'ятьма факторами, які пояснюють 51,9% внеску сукупної дисперсії.

Основу першого чинника (внеску до сукупної дисперсії 15,9%) становлять такі характеристики: хороший рівень фізичного стану (за опитувальником «Вартовий») (0,893), відповідний вимогам рівень нервово-психічної стійкості (– 0,798), відсутність ризику емоційного зриву (– 0,731), емоційна стабільність (0,712). Даний чинник можна інтерпретувати як фактор фізичної та психічної стійкості, тому що він містить характеристики, які вказують на належний рівень фізичного стану військовослужбовців і відповідний рівень нервово-психічної стійкості щодо психологічних навантажень, пов'язаних із виконанням ними службових обов'язків вартової служби. Наявність цього чинника в структурі особистості військовослужбовців-строковиків є необхідною умовою під час психологічного відбору військовослужбовців до підрозділу вартової служби.

Другий чинник (внесок до сукупної дисперсії 11,5%) становлять такі характеристики: висока нормативність (– 0,777), тривожність (0,773), схильність до суїцидальної поведінки (0,652), напруженість (0,634). Його можна інтерпретувати як фактор особистісної тривожності та дезадаптації. Він вказує на наявність певного рівня внутрішньої тривоги та напруження у військовослужбовців строкової служби, що зумовлено схильністю до нестійкої поведінки та невизначеністю соціальних орієн-

Таблиця 1

Факторна структура особистісних характеристик військовослужбовців строкової служби

Назва фактора	Складники характеристики
1. Фактор фізичної та психічної стійкості	Рівень фізичного стану («Вартовий») (0,893), нервово-психічна стійкість (– 0,798), ризик емоційного зриву (– 0,731), емоційна стабільність (0,712)
2. Фактор особистісної тривожності та дезадаптації	висока нормативність (– 0,777), тривожність (0,773), схильність до суїцидальної поведінки (0,652), напруженість (0,634)
3. Фактор сформованої мужності та зрілості	рівень мужності на даний час (0,86), рівень зрілості до служби (0,815), рівень зрілості на даний час (0,804), рівень мужності до служби (0,68)
4. Фактор активної адаптованості	високий коефіцієнт адаптації (0,864), експресивність (0,677), сміливість (0,653)
5. Фактор соціального протесту	нонконформізм (0,831), рівень ставлення до служби («Вартовий») (– 0,631), комунікабельність (– 0,587)

тирів в юнаків цього віку. Також наявність ненормативної поведінки, зокрема проявів вербальної агресії, може служити засобом певного «дренажу», або «скидання» накопиченої напруги та тривоги.

Третій чинник (внесок до сукупної дисперсії 10%) становлять такі характеристики: рівень мужності на даний час (0,86), рівень зрілості до служби (0,815), рівень зрілості на даний час (0,804), рівень мужності до служби (0,68). Даний чинник можна інтерпретувати як фактор сформованої мужності та зрілості. У ньому поєдналися рівень усвідомлення своєї мужності та зрілої життєвої позиції як до військової служби, так і на даний час, що може бути важливою стрижневою особистісною ознакою в структурі особистості вартвого. Можна припустити, що в даному чиннику відображається сформований позитивний особистісний ресурс зрілої відповідальної особистості, який у період призову до військової служби є якісним підґрунтям для загальної ідентифікації як із військовою діяльністю, так і з вартвою службою зокрема. Це опосередковано підтверджується відкритим і свідомим бажанням нести службу саме в підрозділі вартвої служби.

Четвертий чинник (внесок до сукупної дисперсії 8%) становлять такі характеристики: високий коефіцієнт адаптації (0,864), експресивність (0,677), сміливість (0,653). Даний чинник можна охарактеризувати як фактор активної адаптованості, адже він поєднує високий рівень адаптаційного потенціалу, виявлений за методикою Кеттела, з характеристиками, що вказують на високий рівень особистісної активності (експресивність, сміливість), що є безумовно важливою особистісною властивістю

для виконання завдань в екстремальних умовах.

П'ятий чинник (внесок до сукупної дисперсії 6,6%) становлять такі характеристики: нонконформізм (0,831), низький рівень ставлення до служби («Вартвий») (- 0,631), низький рівень комунікабельності (- 0,587), який ми охарактеризували як фактор соціального протесту, що може бути наслідком задіяння певних захисних реакцій у відповідь на підвищений рівень психологічного напруження та загального емоційно-психологічного виснаження після несення вартвої служби. Наявність цього чинника свідчить про адекватну реакцію «скидання» або «дренажу» після накопичення психоемоційного навантаження.

Отже, факторна структура особистості військовослужбовців строкової служби містить 3 умовно стресостійкі чинники та 2 стресовразливі, що загалом характеризує її як стійку та зрілу, здатну витримати психоемоційне навантаження, обумовлене несенням служби в екстремальних умовах вартти. Наявність стресовразливих чинників у структурній організації військовослужбовців строкової служби підрозділу охорони може стати фокусом певної корекційної роботи військового психолога на етапі психологічного супроводу – виконання завдань за призначенням.

У таблиці 2 представлено виявлену факторну структуру особистісних характеристик військовослужбовців служби за контрактом.

Як видно з таблиці 2, **факторна структура особистісних характеристик військовослужбовців служби за контрактом** представлена п'ятьма факторами, які пояснюють 50,5% внеску сукупної дисперсії.

Таблиця 2
Факторна структура особистісних характеристик військовослужбовців служби за контрактом

Назва фактора	Складники характеристики
1. Фактор сформованої адаптованості	коефіцієнт адаптації (0,923), підозрілість (- 0,794), емоційна стабільність (0,698), тривожність (- 0,64),
2. Фактор сформованої зрілої самооцінки, відносин та стійкості	рівень мужності на даний момент (0,897) рівень зрілості на даний момент (0,893) якість відносин із командирами (0,74) рівень стресостійкості на даний момент (0,727)
3. Фактор професійного вигорання	суїцидальна схильність (0,884), комунікабельність (-0,818), рівень ставлення до служби («Вартвий») (-0,69)
4. Фактор сформованої базової самооцінки	рівень зрілості до служби (0,865), рівень мужності до служби (0,82), рівень стресостійкості до служби (0,807)
5. Фактор свідомої мотивованості	рівень бажання продовжувати контракт (0,855), ступінь задоволення службою (0,68)

Основу першого чинника (внесок до сукупної дисперсії 14%) становлять такі характеристики: коефіцієнт адаптації (0,923), підозрілість (– 0,794), емоційна стабільність (0,698), низька особиста тривожність (– 0,64). Його ми назвали фактором сформованої адаптованості. Він вказує на наявність в структурі особистості військовослужбовці служби за контрактом вміння швидко адаптуватися до нових умов і неочікуваних обставин службової діяльності, але, на відміну від військовослужбовців строкової служби, цей чинник, по-перше, посідає перше місце (порівняно із четвертим), по-друге, він відрізняється змістовним наповненням. Так, для строкової служби адаптаційні механізми мають більш динамічний характер (експресивність, сміливість), тоді як серед контрактного складу вони реалізуються завдяки врівноваженому характеру (простота, емоційна стабільність, низька тривожність).

Основу другого чинника (внесок до сукупної дисперсії 10,8%) становлять такі характеристики: рівень мужності на даний момент (0,897), рівень зрілості на даний момент (0,893), якість відносин із командирами (0,74), рівень стресостійкості на даний момент (0,727). Його можна охарактеризувати як фактор сформованої зрілої самооцінки, відносин та стійкості, адже в ньому поєднуються оцінки, отримані за шкалами самосприйняття мужності, емоційної зрілості та стресостійкості на даний момент. Однак до цього чинника приєднана така характеристика, як якість відносин із командирами, що дозволяє припустити, що особиста самооцінка військовослужбовців так чи інакше пов'язана зі стосунками командира з підлеглими, а також якістю встановленого ним психоемоційного клімату в колективі.

Основою третього чинника (внесок до сукупної дисперсії 9,8%) є такі характеристики: суїцидальна схильність (0,884), низький рівень комунікабельності (– 0,818) та низький рівень ставлення до служби (методика «Вартовий») (– 0,69). Його ми можемо назвати фактором професійного вигорання, який може свідчити про дещо знижений рівень психологічного відновлення особистісного позитивного ресурсу для подальшого несення служби. У межах заходів психологічного супроводу на етапі ротації, після виконання завдань за призначенням, доречно було б психологам частини приділити увагу психологічній реабілітації цих військовослужбовців та їхньому психологічному відновленню.

Четвертий чинник (внесок до сукупної дисперсії 9%) становлять такі характери-

стики: рівень зрілості до служби (0,865), рівень мужності до служби (0,82), рівень стресостійкості до служби (0,807). Даний чинник ми можемо назвати фактором сформованої базової самооцінки, яка властива особистості ще до укладання контракту. На нашу думку, чинник містить стрижневі характеристики, наявність яких вказує на чітку, сформовану, зрілу позицію щодо служби в армії, що, своєю чергою, стало однією із причин включення цих військовослужбовців до складу вартової служби.

П'ятий чинник (внесок до сукупної дисперсії 6,9%) становлять такі характеристики: рівень бажання продовжувати контракт (0,855) та ступінь задоволеності службою (0,68). Його ми назвали фактором свідомої мотивованості, що вказує на досить високий рівень мотивації та свідомого бажання військовослужбовців проходити службу в підрозділі вартової служби.

У результаті аналізу факторної структури особистості військовослужбовців служби за контрактом виявлено 4 стресостійкі фактори та 1 стресовразливий. Стресостійкі чинники є усвідомленою психологічною опорою для військовослужбовців і запорукою успішного виконання ними службових завдань як у зоні АТО, так і на базі дислокації частини. Наявність професійного вигорання вказує на актуальність проведення психологом частини відповідних заходів психологічного супроводу, спрямованих на відновлення психоемоційного стану та підвищення рівня стресостійкості військовослужбовців контрактників на етапі відновлення після виконання ними службових завдань.

Висновки із проведеного дослідження.

1. Виявлена факторна структура особистості військовослужбовців строкового та контрактного складу є диференційованою і кожна містить п'ять чинників. Водночас за своєю структурою вони мають певні відмінності. Так, структура строковиків містить три стресостійкі чинники і два стресовразливі, а особистісна структура контрактників більш адаптивна і містить чотири стресостійкі чинники і один стресовразливий.

2. Виявлено певну позитивну вікову динаміку особистісної стресостійкості та професійної зрілості у військовослужбовців вартової служби строкового та контрактного складу. Так, схожі складники характеристики – рівень зрілості та рівень мужності до служби – у 3-му чиннику строковиків та 4-му контрактників дозволяють зробити припущення, що вони є стрижневими характеристиками, які обумовлюють подальше формування особистісної стресостійкості у військовослужбовців вартової служби.

3. Аналіз складових характеристик двох стресовразливих чинників, особистісної тривожності та дезадаптації і соціального протесту, у строковиків вказує на те, що вони характерні для юнацького віку, а також є необхідною умовою для їхньої подальшої адаптації для несення військової служби загалом і вартової зокрема.

4. Під час психологічного супроводу строкового складу вартової служби фокус роботи психолога варто спрямувати на: зниження рівня особистісної тривожності та напруги; формування у свідомості військовослужбовців позитивного образу військової служби та армії загалом для зниження протестних реакцій і настроїв у колективі; навчати навичкам ефективної комунікації у військовому колективі, що сприятиме покращенню психологічного клімату в підрозділі й колективній підтримці.

5. Серед військовослужбовців контрактного складу вартової служби актуальними напрямками роботи психолога є: профілактика професійного вигорання та протидія негативним наслідкам даного феномена як основного чинника ризику серед контрактного складу вартової служби; навчання особового складу прийомам психологічної саморегуляції, аутотренінгу, технікам психологічного відновлення.

Перспективним напрямом подальшої роботи є інтеграція отриманих результатів у діяльність психолога військової частини в роботі з підрозділами охорони на різних етапах здійснення психологічного супроводу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агаєв Н.А. Психологічне забезпечення адаптації військовослужбовців миротворчих підрозділів до ді-

яльності в особливих умовах. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. пр. К., 2006. № 11(35). С. 243–249.

2. Горбач-Кудря І.А. Статеворольова ідентичність в аспекті вартової служби у збройних силах України. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія». 2008. Т. 16. № 9/1. С. 25–30.

3. Каширин В.П. Личность как объект социологии, социальной и общей психологии. Материалы третьей научн. конференции по сов. воен. психологии: тезисы выступлений. М.: ВПА, 1991. С. 126–135.

4. Клименко В.В., Криворучко П.П. Психологічна робота у Збройних силах України: реалії та перспективи. Збірник наукових праць ВГІ НАОУ. 2001. № 3 (22). С. 23–31.

5. Куций О.А. Психологічні особливості розвитку пильності суб'єктів охоронної військової діяльності. Харків: Центр оперативної поліграфії ТОВ «Рейтинг», 2009. 21 с.

6. Мозговий В.І. Особливості структурної організації симптомокомплексу стресостійкості/стресовразливості у військовослужбовців, що приймали участь в миротворчих операціях. Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. Харків: ХВУ. 2005. Вип. 1(21). С. 172–178.

7. Пархоменко О.О. Особистісні особливості військовослужбовців підрозділів національної гвардії України з охорони атомних електростанцій з різним рівнем професійної успішності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2016. № 1(2). С. 122–126.

8. Приходько І.І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності: концепція, трансформаційна модель, методологія дослідження. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць. 2015. № 4/29. С. 142–150.

9. Ринденко Н.М. Особливості системи добору та професійної підготовки персоналу прикордонної варті республіки Польща. Вісник Національного університету оборони України. 2014. № 5/42. С. 145–150.

10. Ягупов В.В. Морально-психологічне забезпечення: курс лекцій. К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 2002. 349 с.

УДК 159.923.2:316.624-053.6

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОСТАВЛЕННЯ ТА АДАПТАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ З ТРАВМУЮЧИМ ДОСВІДОМ

Мотков С.О., аспірант кафедри психології
Донбаський державний педагогічний університет

У статті представлено дослідження проблеми самоствавлення як компоненту ціннісно-сислової сфери. Розглянуті теоретичні аспекти проблеми впливу самоствавлення на адаптаційну поведінку дитини. Проведено порівняльний аналіз показників підлітків, які мали різний травмуючий досвід. Встановлені зв'язки між компонентами ціннісно-сислової сфери та особливостями поведінки дітей. Виявлені відмінності між показниками самоствавлення та адаптаційної поведінки у трьох групах підлітків з різним травмуючим досвідом.

Ключові слова: ціннісно-сислова сфера, самоствавлення, адаптаційна поведінка, травмуючий досвід, підлітковий вік.

В статье представлено исследование проблемы самоотношения как компонента ценностно-смысловой сферы. Рассмотрены теоретические аспекты проблемы влияния самоотношения на адаптационное поведение ребенка. Проведен сравнительный анализ показателей подростков, которые имели разный травмирующий опыт. Установлены связи между компонентами ценностно-смысловой сферы и особенностями поведения детей. Выявлены различия между показателями самоотношения и адаптационного поведения в трех группах подростков с различным травмирующим опытом.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, самоотношение, адаптационное поведение, травмирующий опыт, подростковый возраст

Motkov S.O. INTERCONNECTION OF SELF-REGARD AND ADAPTABILITY OF BEHAVIOR OF TEENAGERS WHO SURVIVED TRAUMATIC EXPERIENCE

In this article investigation of the problem of self-regard as a component of value-sense realm is represented. Theoretical aspects of the problem of self-regard influence on the children's behaviour adaptability are examined. The connection among the components of value-sense realm and peculiarities of children's behaviour are ascertained. The distinctions between the indices of self-regard and adaptive behaviour of teenagers who got different traumatic experience in all 3 groups are revealed.

Key words: value-semantic sphere, self-attitude, adaptive behavior, traumatic experience, adolescence.

Постановка проблеми. Адаптація особистості в сучасному світі є важливою проблемою психології. Від навичок адаптування залежить нормальний розвиток індивіда і його існування взагалі. Адаптація закладена в біологічний механізм еволюції всього існуючого на планеті і забезпечує збереження існування організму, в тому числі і людей. Тому в роботах більшості вчених-психологів, так чи інакше, зустрічається вивчення адаптаційних механізмів.

Адаптація є складним феноменом, який може залежати від різноманітних детермінант: фізіологічних особливостей організму, індивідуально-психологічних властивостей, виховання людини, особливостей самої ситуації, тощо. Однак на сьогодні психологи все більше уваги приділяють дослідженню впливу на адаптацію саме ціннісно-сислової сфери особистості. Це обумовлене тим, що ЦСС є специфічно людським утворенням, що допомагає у пристосуванні до зовнішнього світу. Як вважав Е. Фромм, людина втратила міцний зв'язок з інстинктами, які забезпечують виживання тварин. Компенсацією цьому є

утворення ціннісних орієнтацій, смислових зв'язків, установок. Одним з важливих компонентів ЦСС є самоствавлення, як показник уявлень людини про саму себе.

У попередній статті ми дослідили особливості самоствавлення та стратегій подолання важких ситуацій підлітків з різним ступенем травмованості. Нами було показано, що показники адаптації в кожній з груп відрізняються та мають свої особливості. В даному дослідженні ми покажемо, як саме самоствавлення впливає на копінг-поведінку підлітків з різним ступенем травмованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема самоствавлення є актуальною для психологічної науки досить давно. Людина із самого народження перебуває у постійних зв'язках: з матір'ю, соціумом, навколишньою природою. Проте одним з базових відносин є зв'язок особистості з власним Я.

Багато вчених-психологів різних напрямків приділяли дослідженню відносин людини із самою собою велику увагу. Так, у працях З. Фрейда та його послідовників (А. Адлер, Е. Еріксон, Е. Фромм та ін.), ставлення

людини до себе є визначальним у відносинах з іншими. Спочатку дитина повністю замкнена на своєму Я. Потім ці відносини починають розширятися на навколишній світ та проектуватися на інших людей. Зі ставлення особистості до себе починає формуватися її ставлення до навколишнього світу. При нормальному розвитку людина має адекватно та позитивно оцінювати як себе, так і навколишніх. В іншому випадку можуть розвиватися різноманітні патологічні прояви та дезадаптація.

І.І. Чеснокова визначає самоствавлення, як певне емоційне переживання відносно себе. Через самоствавлення людина проводить оцінку себе, як певної цінності, розкриває смисл себе, як певного об'єкту. В.В. Столін вважає самоствавлення певною активністю людини до самої себе, що виражається в певному емоційному ставленні та предметному змісті. На думку С.Р. Пантелєєва, самоствавлення – це спосіб вираження смислу власного Я. Через самоствавлення людина може транслювати навколишнім особливості власної особистості і у певній мірі показувати очікуване ставлення до себе від них [3].

Сенситивним періодом для формування самоствавлення (В.С. Мухіна, А.О. Реан та ін.) виступає підлітковий та юнацький вік. В цей період дитина переглядає власні зв'язки, установки, цінності, уявлення, в тому числі і про себе. Однак потрібно відмітити, що велику роль у формуванні ставлення до себе відіграє референтна група дитини, соціум, в якому вона зростає ще з малечку, задовго до вищезгаданої кризи.

Сьогодні сучасні автори досить активно досліджують проблему впливу самоствавлення на особистість людини. І згідно результатам досліджень, самоствавлення відіграє важливу роль в різноманітних психічних процесах, впливає на різноманітні психічні компоненти особистості. Так, С.Р. Пантелєєв показує, що самоствавлення є компонентом Я-концепції. Автор виділяє серед головних функцій можливість людини оцінювати себе та свої вчинки, рефлексію, вплив на рівень домагань [5].

М.В. Хватова, узагальнюючі дані, вказує, що самоствавлення лежить в основі таких психічних функцій, як: 1) функція «дзеркала» – здатність людини відобразити у внутрішньому світі власну об'єктивну активність; 2) функція самовираження та самореалізації у навколишньому світі; 3) психологічний захист Я-концепції – збереження внутрішньої стабільності людини; 4) функція саморегуляції та контролю [6].

Важлива роль самоствавлення у взаємодії з навколишнім світом. Позитивна оцінка

себе стимулює людину до активності, рішучості, комунікабельності, що відбивається на її розвитку та реалізації у соціумі. Самоствавлення, таким чином, впливає на продуктивність особистості в роботі, її творчий розвиток, успішність в особистому житті. Впливає на сферу мотивації, цілеполагання та успішність в їх досягненні. В окремих дослідженнях показано, що самоствавлення має значний вплив на поведінку людини у конфлікті (А.В. Гончаров), схильність до ризику та толерантність до невизначеності (І.Ф. Аршава), відчуття суб'єктивного благополуччя (С.Ф. Зелінська), адаптацію до нових умов, психологічне здоров'я (М.В. Хватова). Таким чином, можна зробити висновок, що самоствавлення має значний вплив на поведінку індивіда, в тому числі у кризовій події та після неї [1; 2; 4; 6].

Отже, враховуючи результати попереднього дослідження, в даній роботі ми проведемо аналіз впливу самоствавлення на копінг-стратегії підлітків, що пережили травмуючі події.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення зв'язку між компонентами самоствавлення та копінг-стратегією підлітків з різним ступенем травмованості. В дослідженні взяли участь 151 учнів 5-11 класів, розподілених на три групи: 1) діти, які нещодавно пережили травмуючі події (у 2016 році) та / або періодично від'їжджають до зони АТО додому (далі – «актуально травмовані»); 2) під час бойових подій на території Слов'янська були на території міста та стали свідками подій (далі – «діти з латентною травмою»); 3) діти, що разом з батьками від'їжджали з міста під час бойових подій і не були прямими свідками травматичних подій (далі – «відносно не травмовані»).

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення взаємозв'язку компонентів самоствавлення з копінг-стратегією був використаний метод кореляційного аналізу Пірсона. Першою дослідженою групою були діти, які були травмовані нещодавно (актуально травмовані). Кількість учнів – 24 особи. Результати представлені у таблиці 1.

Аналізуючи результати дослідження, що представлені у таблиці 1, можна виділити наступні зв'язки самоствавлення та копіngu в травмованих підлітків:

Параметр «внутрішня чесність» пов'язаний з копінг-стратегіями: «конфронтація» ($r=0,3589$ при $p<0,05$), «дистанціювання» ($r=0,4064$ при $p<0,01$), «уникання» ($r=0,3393$ при $p<0,05$). Отже, при здатності дитини до рефлексії та самоаналізу знижується конфліктність та відсторонення

від проблеми. Чим гірше підліток відчуває свій внутрішній світ, тим більше вірогідність виникнення не адаптивних реакцій в ситуації стресу.

Параметр «самовпевненість» пов'язаний з копінгом: «Конфронтація» ($r=0,3436$ при $p<0,05$), «дистанціювання» ($r=0,3589$ при $p<0,05$), «переоцінка» ($r=0,3977$ при $p<0,01$). Чим більше дитина впевнена у собі та власних силах, тим більш рішуче вона долає труднощі та відстоює власні права. Впевненість у власному Я дає змогу підлітку бачити різні варіанти вирішення ситуації та віру в їх досяжність. Зв'язок з дистанці-

юванням можна пояснити тим, що особистість має змогу тимчасово відсторонитися від проблеми, створити для себе тимчасові безпечні умови.

Параметр «самоуправління» пов'язаний з копінг-стратегіями: «конфронтація» ($r=0,3099$ при $p<0,1$), «самоконтроль» ($r=0,5026$ при $p<0,01$), «пошук соціальної підтримки» ($r=0,4887$ при $p<0,01$), «прийняття відповідальності» ($r=0,4082$ при $p<0,01$), «переоцінка» ($r=0,3538$ при $p<0,05$). При здатності підлітка до управління власними психічними процесами підвищується стійкість при конфліктних ситуаціях, де

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу самоствавлення та копінг-стратегій актуально травмованих підлітків

	Конфронтація	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Уникання	Планування	Переоцінка
Внутрішня чесність	0,3589	0,4064	0,0282	-0,147	0,0085	0,3392	0,2804	-0,1568
Самовпевненість	0,3436	0,3589	0,1726	0,2343	0,0813	0,2966	0,1775	0,3977
Самоуправління	0,3099	0,2991	0,5026	0,4887	0,4082	0,322	0,2451	0,3538
Відображене ставлення	0,0569	-0,1338	-0,2751	-0,071	-0,3296	-0,0628	-0,1842	-0,1732
Самоцінність	-0,0034	-0,0927	0,1099	0,2954	0,0551	-0,0003	0,0471	0,1078
Самоприйняття	0,0626	0,0009	0,3206	0,3855	0,2028	0,1671	0,1179	0,2555
Самоприв'язаність	0,3196	0,3316	0,3726	0,5999	0,1117	0,4125	0,3449	0,3158
Внутрішній конфлікт	0,6907	0,638	0,2906	0,3315	0,1925	0,8034	0,3853	0,4169
Самозвинувачення	0,3714	0,4043	0,376	0,2421	0,4268	0,4784	0,3136	0,2913

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу самоствавлення та копінг-стратегій відносно травмованих підлітків

	Конфронтація	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Уникання	Планування	Переоцінка
Внутрішня чесність	0,0056	-0,0401	-0,2418	-0,1187	0,0673	0,0803	-0,1114	-0,0475
Самовпевненість	0,3874	-0,2994	-0,2979	-0,3202	-0,0163	-0,1165	-0,1467	-0,1201
Самоуправління	0,2686	-0,0484	0,2772	0,0499	-0,0412	-0,1932	0,1744	0,0357
Відображене ставлення	0,1324	-0,0172	0,0204	0,1054	-0,0507	-0,3011	0,1187	0,1096
Самоцінність	0,4454	0,2294	0,163	0,2115	0,2703	0,1589	0,3239	0,2031
Самоприйняття	0,3107	-0,1258	0,116	0,00287	0,0384	0,0212	0,2847	0,0558
Самоприв'язаність	0,1121	0,1704	0,04375	0,2468	0,067	-0,0758	0,1825	0,0993
Внутрішній конфлікт	0,0515	0,1206	-0,124	-0,2298	-0,065	0,5458	-0,0931	0,0477
Самозвинувачення	0,0535	0,0365	0,0549	-0,08568	0,1856	0,3687	0,0269	-0,027

потрібно рішуче відстоювати свою позицію. Очевидний зв'язок самоуправління із стратегією самоконтролю, однак потрібно відмітити, що не завжди уявлення людини про вміння володіти собою співпадає з її об'єктивною поведінкою. Тісний зв'язок із соціальною підтримкою може бути індикатором того, що при адекватному рівні самоуправління дитина об'єктивно оцінює реальні умови. Тому може оцінити можливість власного впливу, а при необхідності залучити допомогу. При підвищенні рівню самоуправління підвищується відчуття відповідальності за власні вчинки та здатність до переоцінки ситуації.

Параметр «відображене ставлення» пов'язаний з копінгом «прийняття відповідальності» на рівні тенденції ($r=-0,3296$ при $p>0,1$). Чим вище оцінка себе в очах інших, на думку дитини, тим менше вона схильна брати на себе відповідальність. З нашої точки зору, враховуючи травматичний досвід, це може бути показником інфантильності, з одного боку, і агресії – з іншого. Таким чином, дитина транслює світу «ви мені винні» і знімає з себе відповідальність за поведінку.

З параметром самоствавлення «самоцінність» не було знайдено достовірних зв'язків.

Параметр «самоприйняття» пов'язаний з копінгом «пошук соціальної підтримки» ($r=0,3855$ при $p<0,05$). Підлітки, що приймають себе та власне Я більш стабільні емоційно та здатні контролювати свої імпульси. Вони цінують власну гідність і вважають себе гідними допомоги при необхідності.

Параметр «самоприв'язаність» пов'язаний з такими стратегіями: «самоконтроль» ($r=0,3726$ при $p<0,05$), «пошук соціальної підтримки» ($r=0,5999$ при $p<0,01$), «уникання» ($r=0,4125$ при $p<0,05$), «планування» ($r=0,3449$ при $p<0,1$). Самоприв'язаність є показником готовності дитини до внутрішніх змін: поведінки, інтересів, поглядів на себе, тощо. Бажання зберігати внутрішню константність відбивається на поведінці – людина намагається забезпечити відносну стабільність навколо. Самоконтроль є власним стримуючим фактором, планування надає певну стабільність для майбутнього, уникання дає змогу не стикатися з проблемою і не порушувати внутрішній гомеостаз. Також, важливим ресурсом для збереження стабільності є допомога навколишніх, їх вплив на дитину.

Параметр «внутрішній конфлікт» утворює зв'язки з копінгами: «конфронтація» ($r=0,6907$ при $p<0,001$), «дистанціювання» ($r=0,638$ при $p<0,001$), «уникання» ($r=0,8034$

при $p<0,001$), «планування» ($r=0,3853$ при $p<0,1$), «переоцінка» ($r=0,4169$ при $p<0,05$). Внутрішня напруга є передумовою підвищеної конфліктності та бажання відсторонитися від проблеми замість вирішення, в тому числі – по іншому на неї подивитись. Також, внаслідок внутрішнього конфлікту дитина важко переносить ситуації невизначеності, тому вдається до планування.

Параметр «самозвинувачення» пов'язаний з наступними стратегіями: «конфронтація» ($r=0,3715$ при $p<0,1$), «дистанціювання» ($r=0,4043$ при $p<0,05$), «самоконтроль» ($r=0,376$ при $p<0,05$), «прийняття відповідальності» ($r=0,4268$ при $p<0,05$), «уникання» ($r=0,4784$ при $p<0,05$). При відчутті провини підліток частіше намагається уникнути прямого вирішення проблеми, відгородитися від неї. Однак, зв'язок з параметром «прийняття відповідальності» вказує на почуття власної відповідальності за поведінку у важкій ситуації.

Наступною групою для аналізу є відносно травмовані діти, які від'їжджали під час бойових дій. Кількість групи – 55 осіб. Результати представлені у таблиці 2.

За результатами дослідження, що показані у таблиці 2, можна побачити, що зв'язків між компонентами самоствавлення та копінгу у відносно травмованих дітей менше, ніж у актуально травмованих підлітків. Тому можна заздалегідь припустити, що в ситуації стресу та активного переживання травми, самоствавлення, як компонент ціннісно-сміслової сфери, більше впливає на поведінку та стратегії подолання стресу. Феноменологічно, можна сказати, що при нестабільному середовищі важлива внутрішня стабільність.

Виявлені наступні зв'язки між компонентами самоствавлення та копінг-стратегіями у відносно травмованих підлітків:

Параметр «самовпевненість» пов'язаний з копінгами: «конфронтація» ($r=0,3874$ при $p<0,01$) та «пошук соціальної підтримки» ($r=-0,3202$ при $p<0,05$). Отже, за параметром «конфронтація» в обох групах збігається зв'язок. За параметром «соціальна підтримка» зв'язок більш міцний у групі не травмованих та має зворотний зв'язок. В групі не травмованих, діти впевнені в собі менш та схильні до пошуку підтримки. У травмованих – навпаки. Впевненість у собі надає дитині право на пошук підтримки та віру в те, що вона її знайде.

Параметр «відображене ставлення» пов'язаний зі стратегією «уникання» ($r=-0,3011$ при $p<0,05$). Тобто, чим вище себе оцінює дитина в очах навколишніх, тим менше вона схильна до уникання проблеми. Серед травмованих дітей за цим

параметром самоствавлення не знайдено. Це може свідчити про те, що дитині в травмі важко об'єктивно оцінювати себе та свої вчинки, особливо уявити думки інших про себе. Це може бути одним з перших показників порушення комунікації та взаємодії з людьми і, як наслідок – дезадаптації.

Параметр «самоцінність» пов'язаний з копінгамі: «конфронтація» ($r=0,4454$ при $p<0,001$) та «планування» ($r=0,3239$ при $p<0,05$). Діти, що мають вищу оцінку своєї особистості більш схильні до конфронтації та відкритого конфлікту. Також для них характерно планування дій. В групі травмованих достовірних зв'язків не встановлено, що може свідчити про більшу значимість цього компоненту самоствавлення у стабільних умовах життя.

Параметр «самоприйняття» пов'язаний з копінгом «конфронтація» ($r=0,3107$ при $p<0,05$). В групі травмованих «самоприйняття» більше впливає на пошук соціальної підтримки. Можна припустити, що діти, які не пережили травму схильні захищати власну ідентичність та особистісні межі самостійно. Травмовані діти воліють до допомоги дорослих.

Параметр «внутрішній конфлікт» пов'язаний з копінгом «уникання» ($r=0,5458$ при $p<0,001$). Цей зв'язок прослідковується в групі травмованих також.

Параметр «самозвинувачення» пов'язаний з копінгом «уникання» ($r=0,3687$ при $p<0,01$), як і в групі травмованих підлітків.

Таким чином, дійсно є відмінності між особливостями зв'язків компонентів само-

ствавлення та копіngu у дітей без травмуючого досвіду та тими, що мають цей досвід.

Третьою нашою дослідженою групою були діти, які пережили травмуючий досвід більш ніж рік тому, які не проходили спеціалізованої психологічної допомоги після цих подій. Кількість дітей групи – 72 особи. Результати дослідження представлені у таблиці 3.

Діти з латентною травмою вже не мають гострої травми, однак вона впливає на них. Травмуючий досвід проявляється у сновидіннях, думках. Тому, можна сказати, що травма ще є, однак має свої особливості переживання. Нами були встановлені наступні зв'язки між показниками самоствавлення та копінгом у підлітків з латентною травмою:

Параметр «самовпевненість» пов'язаний з копінгом «соціальна підтримка» ($r=0,3613$ при $p<0,01$). Даний зв'язок відмічається у нетравмованих дітей, однак є прямим. Для латентно травмованих дітей соціальна підтримка є дуже вагомим інструментом у подоланні проблем. Вони є менш автономними в ситуації після стресу. За динамікою можна прослідкувати: у нетравмованих дітей самовпевненість впливає на пошук соціальної підтримки негативно, при травмі навпаки – роль допомоги дорослих посилюється, через деякий час після стресу – досягає найбільшої значущості.

Параметр «самоуправління» має кореляційний зв'язок з копінгом «соціальна підтримка» ($r=0,3369$ при $p<0,01$). Даний зв'язок відмічається у травмованих і відсутній

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу самоствавлення та копінг-стратегій підлітків з латентною травмою

	Конфронтація	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Уникання	Планування	Переоцінка
Внутрішня чесність	-0,0507	0,1092	-0,089	-0,0234	0,0939	-0,2472	0,1991	-0,0779
Самовпевненість	0,0041	0,133	0,144	0,3613	-0,025	0,0959	0,1066	0,2823
Самоуправління	-0,0585	0,0576	0,2201	0,3369	0,1136	0,246	0,0681	0,3612
Відображене відношення	-0,1534	-0,1553	-0,1604	0,1565	-0,0761	0,0537	-0,1667	0,0749
Самоцінність	0,106	0,13	0,01	0,1072	-0,17	-0,0807	-0,1325	0,2154
Самоприйняття	-0,1103	0,2793	0,2751	0,1195	0,1219	0,254	0,1886	0,3312
Самоприв'язаність	-0,0333	0,1061	0,0769	0,0064	0,1619	0,1329	-0,0409	0,2069
Внутрішній конфлікт	0,2054	0,3704	0,2298	0,0607	0,1741	0,1582	0,2892	0,1349
Самозвинувачення	0,0237	0,142	0,0975	-0,0134	0,2047	0,3114	0,1816	-0,0539

у не травмованих. Це дає змогу вважати, що після травми роль навколишніх зростає.

Параметр «самоприйняття» пов'язаний з копінг-стратегією «переоцінка» ($r=0,3312$ при $p<0,01$). Даний зв'язок прослідковується саме в цій групі, на рівні тенденцій – у травмованих дітей. Після травми прийняття власної ідентичності дає змогу підлітку по іншому подивитись на світ. Для не травмованих підлітків це є не актуальним, вони більш схильні до конфронтації. Для травмованих дітей це може бути складно через нестабільність Я-концепції в стресових умовах.

Параметр «Внутрішній конфлікт» пов'язаний з копінг-стратегією «дистанціювання» ($r=0,3704$ при $p<0,01$). Цей зв'язок прослідковується в групі травмованих. Можна сказати, що сам показник «внутрішній конфлікт» є показником стресу. Тому саме в ситуації травми та після неї він починає відігравати таку вагому роль.

Параметр «самозвинувачення» пов'язаний зі стратегією «уникання» ($r=0,3114$ при $p<0,01$). Цей зв'язок відмічається в усіх трьох групах, що свідчить про значний вплив цього компоненту самоствавлення на копінг-стратегію.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що самоствавлення як компонент ціннісно-сміслової сфери, дійсно має зв'язок з копінг-стратегіями. Цей зв'язок відрізняється залежно від ступеня травмованості дитини, має свої особливості. Має свою динаміку на кожному з етапів травматизації.

Найбільш тісний зв'язок між параметрами самоствавлення та копінг-стратегіями дитини відмічається в групі актуально травмованих дітей. Як вказано вище, кожен параметр самоствавлення пов'язаний з окремим копінг-стратегією. Найбільшу кількість зв'язків має параметр «внутрішній конфлікт», що вказує на високий рівень впливу протилежних тенденцій на поведінку підлітка.

Значно меншу кількість зв'язків можна побачити в групі не травмованих підлітків. Це є показником того, що в стабільних та екстремальних умовах параметри самоствавлення по різному впливають на стратегії подолання проблемної ситуації. Найбільше зв'язків зі стратегіями подолання мають параметри «самовпевненість», «вдображе-

не ставлення», «самоцінність» та «внутрішній конфлікт».

В групі дітей з латентною травматизацією найбільш пов'язаними з копінг-стратегією є параметри «самовпевненість» та «самоуправління». Можна зробити висновок, що під час та після травми для дитини, щоб подолати важку ситуацію, важливу роль відіграє управління собою та впевненість у своїх силах. У ситуації стабільності ці параметри проявляються менше, бо внутрішнє Я знаходиться у відносному гомеостазі.

Отже, травматизація є динамічним процесом. Порівнюючи різні групи підлітків, ми можемо аналізувати динаміку зв'язку параметрів самоствавлення та копіngu. Вище ми показали, як змінюються зв'язки параметрів в залежності від травматизації дитини. Це дає нам право вважати, що ціннісно-сміслова сфера займає важливе місце у процесі подолання дитиною екстремальної ситуації. Перспективами подальших досліджень вбачаємо вивчення впливу самоствавлення на інші адаптаційні параметри особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

Аршава І. Ф. Вивчення компонентів Я-концепції та самовідношення осіб з ризикованою поведінкою / І. Ф. Аршава, А. А. Бунас. // Вісник Харківського національного університету. – 2013. – № 1065. – С. 7-11.

Гончаров А. В. Изучение влияния самоотношения на конфликтность личности студентов / А. В. Гончаров. // Вестник КГУ им. Некрасова. – 2010. – № 1. – С. 237-240.

Жеребкина В. Ф. Самоотношение и копинг-стратегии бездомных людей / В. Ф. Жеребкина, Л. М. Лапшина. // Вестник Челябинского государственного университета. – 2016. – С. 127-132.

Зелінська С. Ф. Співвідношення показників суб'єктивного благополуччя особистості з типами її самовідношення / С. Ф. Зелінська. // Вісник ОНУ імені І.І. Мечнікова. – 2012. – № 8. – С. 83-90.

Мальшев И. В. Характеристика социально-психологической адаптации и копинг-стратегий личности в разных условиях социализации [Электронный ресурс] / И. В. Мальшев // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: www.sisp.nkras.ru.

Хватова М. В. Самоотношение в структуре здоровой личности / М.В. Хватова. // Психолого-педагогический журнал Гаудеамус. – 2015. – № 1. – С. 9-17.

УДК 159.963.33

СНОВИДЕНИЯ О СМЕРТИ В КОНТЕКСТЕ ВНЕВРЕМЕННОСТИ БЕССОЗНАТЕЛЬНОГО

Перевязко Л.П., аспирант
кафедры клинической психологии

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

В статье уделяется внимание сновидению как способу манифестации бессознательной психики. Рассмотрена проблема константности сновидений о смерти. Собраны и обработаны 460 сновидений о смерти разных эпох и культур, описанных в этнографической, антропологической, исторической литературе. Предпринята попытка сделать количественный анализ сновидений о смерти в разных эпохах и культурах. Обосновывается гипотеза универсальности человеческой природы в контексте вневременности бессознательного.

Статья предназначена для специалистов в области глубинной психологии, антропологии, философии, а также для всех, кто интересуется проблемами, выходящими за пределы сознательного и рационального в человеке.

Ключевые слова: атрибуты смерти, бессознательное, вневременность бессознательного, сновидение, сюжет смерти, экзистенциальная тревога.

У статті приділяється увага сновидінню як способу маніфестації несвідомої психіки. Розглянута проблема константності сновидінь про смерть. Зібрано й оброблено 460 сновидінь про смерть різних епох і культур, описаних в етнографічній, антропологічній, історичній літературі. Зроблена спроба кількісного аналізу сновидінь про смерть у різних епохах і культурах. Обґрунтовується гіпотеза універсальності людської природи в контексті позачасовості несвідомого.

Стаття призначена для фахівців у галузі глибинної психології, антропології, філософії, а також для всіх, хто цікавиться проблемами, що виходять за межі свідомого та раціонального в людині.

Ключові слова: атрибути смерті, несвідоме, позачасовість несвідомого, сновидіння, сюжет смерті, екзистенціальна тривога.

Perevazko L.P. DREAMS ABOUT DEATH IN THE CONTEXT OF THE TIMELESSNESS OF THE UNCONSCIOUS

The article focuses on the dream as a manifestation of the unconscious psyche. The problem of constancy of dreams about death. Collected and processed 460 of dreams about death, differ enter as and cultures described in the ethnographic, anthropological and historical literature. An attempt to make a quantitative analysis of dreams about death in different eras and cultures. Substantiates the hypothesis of the universality of human nature in the context of the timelessness of the unconscious.

This article is intended for specialists in the field of depth psychology, anthropology, philosophy and also for all those, who are interested in problems that are outside of the conscious and the rational in man.

Key words: attributes of death, unconscious, timelessness of unconscious, dream, story of death, existential anxiety.

Постановка проблемы. Типичные сновидения – сновидения, которые не коррелируются с культурным контекстом. Среди таких хорошо известных типичных снов, как полет или парение, преследование, нападение, убийство, сновидение об экзамене и многих других, сновидение о смерти самое, пожалуй, волнующее. В истории культуры мы находим различные подходы к истолкованию такого рода сновидений. Нам представляется, что именно сновидения о смерти были первыми типичными сновидениями. Это подтверждается данными, полученными антропологами, изучавшими людей, живущих в традиционных культурах. Такого типа сновидения, как «явления мертвых» в сновидении, когда они на самом деле живы, и наобо-

рот – «явление живых» в сновидении, когда они в действительности уже умерли, стали основой для появления верований в бесконечность и вечность души, в загробную жизнь [17; 27; 28].

Сам сон воспринимается как вид смерти во многих культурах. Возможно, одна из первых культурных символизаций – это замещение сна смертью. Не случайно греческий бог Гипнос – бог сна, родной брат Танатоса, бога смерти [7].

Естественно, что в каждой эпохе отношение к смерти и ее восприятие разное. Ф. Арьес освещает этот вопрос, подробно раскрывая связь между отношением к смерти в различных обществах и самосознанием личности [3]. Для нас представляет интерес, как отражается разное отноше-

ние к смерти на содержании сновидений людей, живущих в разных эпохах и культурах. Сновидения о смерти разных людей, как бы они не были удалены друг от друга в пространстве и во времени, покажут нам нечто общее или наоборот, их содержание будет значительно отличаться?

Анализ последних исследований и публикаций. Клиническое значение сновидений было продемонстрировано в начале прошлого века З. Фрейдом и К.Г. Юнгом. Последователи З. Фрейда рассматривали сновидение как проявление филогенетического бессознательно человека (К.Г. Юнг, 1996 г.; Н. Калина, И. Тимошук, 1997).

В современной психоаналитической литературе сновидение и его анализ рассматриваются как продукт манифестации бессознательной психики, а значит, как составная часть психоаналитического и психотерапевтического процесса (З. Фрейд, 1991; К.Г. Юнг, 1994; Ф. Перлз, 1993; Кан М. Масуд, 1962; R.R. Greenson, 1970). Эго-психологи рассматривали роль манифестного содержания сновидения для анализа эго сновидца (С. Фландерс, 1998). Целый ряд работ посвящен анализу манифестного содержания сновидений с точки зрения вневременности бессознательного (Е. Freeman, 1951; С.S. Hall, V.J. Nordby, 1978; М. Mauman, 1974), а также анализу межкультурных взглядов на сновидение (Р. Garfield, 1994).

В отечественных работах сновидение исследуется в рамках определенной культуры (С. Тюттенева, 1999; Т. Молданова, 2006; Е. Рабинович, 2011). Имеется также ряд работ, в которых сновидение рассматривается частично как психологический аспект (В. Ротенберг, 1994; Е. Корабельникова, 2003). Среди последних исследований выделяются работы, в которых анализируются современные сновидения с точки зрения влияния современной культуры (В. Мазин, П. Пепперштейн, 2005; С. Королев, 2013), а также особенности отношения к сновидениям, сложившиеся в разные исторические эпохи и в разных сообществах (И. Бескова, 2005).

Задачей исследования является изучение вневременности бессознательного на материале типичных сновидений о смерти, отмечаемых в разных странах и разных эпохах, а также в настоящее время, наряду с выявлением стандартных неизменных блоков.

Объектами данного исследования стали сновидения традиционных народов, а также сновидения людей, живших в Древ-

нем мире, в эпоху Античности, в Средние века, в эпоху Возрождения, в Новое время и Новейшее время, включая наших современников. Все сновидения описаны в этнографической, антропологической и исторической литературе.

Изложение основного материала исследования. В традиционных культурах людям чаще всего снятся сновидения о смерти [26]. Люди традиционного общества в основном интерпретировали сновидение о смерти как руководство в обычной жизни. Умерший родственник, появляющийся во сне, как правило, советует, информирует, учит, приказывает что-либо сделать [27, с. 78, 94]. Здесь важно подчеркнуть, что такие прямые указания в сновидении должны были исполняться в обычной жизни. А. Линкольн, исследуя сновидения американских индейцев, назвал такой феномен «культурным паттерном сновидения» [27]. R. Keable описывает несколько сновидений женщины народности банту. *В первом сновидении женщина видит своего мужа, «и это было так реально, что она забыла во сне о том, что он недавно умер». Он приказал ей во сне немедленно послать за священником и омыться от своих грехов: «Чтобы не умереть, как я, неумытым». И в этот момент она вспомнила, что он умер, и проснулась в ужасе. После нескольких подобных сновидений женщина послала за священником-миссионером и приняла обряд крещения, после чего муж являлся к ней во сне с иной просьбой: «Я все еще грязный. Молись за меня» [26, с. 14–15].*

Во снах фараонов, высокопоставленных лиц контакт с неземным миром в сновидении осуществлялся не через оживших мертвых, а через духов, богов. В основном сны носят предсказательный характер как откровение воли богов. Достаточно вспомнить, что способность истолковывать сны считалась сверхъестественным даром. В качестве примера приведем сон фараона. *Фараон XVIII династии Аменхотеп II (1436–1413 гг. до н. э.) во время своего второго похода в Азию, на девятом году правления, увидел сон: к нему явился сам бог Амон-Ра и поощрил своего сына к дальнейшим подвигам. На следующий день войска фараона под его личным предводительством взяли два вражеских города [12].* Множество библейских сновидений также указывают на явление бога во сне или его явление в онейрическом видении [5]. Сновидение является действенным способом контакта с высшим миром и с богами. Что касается сновидений о смерти, вспомним вещий сон Энкиду, где его хватает мрачный че-

ловек и уносит в Подземный мир – «Дом мрака» и «Дом праха» [4].

Для традиционного восточного сновидения характерна непрерывность сна, сновидения и реальности [23; 25]. Для йогов перенести образы сновидений в реальность и поддерживать их считалось высшей практикой. Вспомним известное сновидение Чжуан Чжоу, который увидел себя во сне бабочкой: *«Однажды я, Чжуан Чжоу, увидел себя во сне бабочкой – счастливой бабочкой, которая порхала среди цветков в свое удовольствие и вовсе не знала, что она – Чжуан Чжоу. Внезапно я проснулся и увидел, что я – Чжуан Чжоу. И я не знал, то ли я Чжуан Чжоу, которому приснилось, что он – бабочка, то ли бабочка, которой приснилось, что она – Чжуан Чжоу. А ведь между Чжуан Чжоу и бабочкой, несомненно, есть различие. Вот что такое превращение вещей!»* [23, с. 17].

В средневековой Индии и Тибете сновидения служили источником получения религиозного учения. Например, Е. Рабинович утверждает: «Третий вид: «учения чистого видения» – это учения, открытые в «чистом видении» в сновидении или медитативном погружении» [16, с. 59]. Обычные явления умерших во сне были достаточно распространены в то время. Например, покончивший с собой Хуань *приходит во сне к отцу своему с упреками в том, что во время спора Хуаня с братом отец принял сторону его брата, и в том, что отец не присматривает за его могилой* [23].

В Античности сновидения преимущественно содержат образы богов. Многочисленные боги: небесные и земные, морские и речные, подземные и эфирные имеют различные толкования, в зависимости не только от статуса бога, его характера, но и от статуса сновидца [2]. Появляются в сновидении и образы покойников – умерших родственников. Обычно они дают важные для сновидца указания, инструкции, советы, предсказывают будущие события, ободряют, поддерживают, подчеркивают обязанности и долг сновидца в важном предстоящем деле или свершении. Например, известный сон Сципиона, в котором ему явился умерший приёмный дед Публий Африканский и предсказал будущее своего внука, что через два года Сципион разрушит Карфаген, покорит Египет, Сирию и другие близлежащие страны и въедет на Капитолий [22, с. 82]. Другие варианты сновидения о смерти: видеть себя мертвым, погребальный вынос, погребение, подробно обсуждаются Артемидором. Разные виды смерти в сновидении предвещают разным людям не одно и то же [2]. В этих

суждениях Артемидора есть рациональное зерно, то, что на языке психологии называется индивидуальным или личностным подходом к сновидцу, то есть интерпретация сновидения о смерти самого сновидца зависит от его личности, индивидуальности, деятельности, социальной ориентации и основных жизненных проблем.

С IV в. формируется христианское учение о сновидениях. Следует отметить, что «Христианское общество раннего Средневековья – это общество брошенных на произвол судьбы сновидцев» [11, с. 366]. Сновидения проникают в христианскую литературу и облекаются в форму поучительных историй [9]. Вместе с тем тематическая область сновидений сужается, сновидение становится областью загробного мира с его обитателями и выполняет назидательную функцию [9]. Это назидание, как правило, сводилось к тому, что ожидает грешника на том свете. Ле Гофф подробно освящает тему средневековых онирических видений, приводя в пример одно из многих такого рода сновидений, описанных Григорием Великим [11]. Итак, сны интерпретируются в свете христианского учения. Вспомним сон матери блаженного Августина, который сам Августин истолковывает в рамках христианской герменевтики [1, с. 85–86]. В средневековой Европе есть еще одна область, где сны используются для раскрытия личных переживаний человека или героя. Приведем сон старого Гельмбрехта. Напомним, что это его четвертый сон, последний и самый трагичный. Гельмбрехту-отцу *снился смерть сына, сон впоследствии сбывается* [6].

Психоаналитический подход к сновидениям о смерти впервые подробно описан З. Фрейдом [19, с. 261, 430]. З. Фрейд пишет: «Другой ряд сновидений, которые можно назвать типичными, – это сновидения о том, что умер кто-то из близких родственников: родители, братья или сестры, дети и т. д. Среди этих же сновидений следует сразу же выделить два класса: сновидения, во время которых сновидец остается равнодушным, и при пробуждении удивляется своей бесчувственностью, и сновидения, во время которых человек испытывает сильнейшую боль из-за утраты и даже выражает ее горячими слезами во сне» [19, с. 261]. Первый тип снов З. Фрейд предлагает отбросить и не считать их типическими, так как они выражают любое другое желание, но только не подобное содержанию сновидения. Заметим, если в сновидении такого рода *девушка, видит в гробу единственного сына своей сестры*, это означает не то, что она желает смер-

ти своему племяннику, а то, что она желала увидеть любимого человека, которого она когда-то впервые увидела в подобной ситуации – у гроба другого племянника [19, с. 170]. З. Фрейд, можно сказать, десакрализовал сновидение, в том числе и сновидение о смерти, объясняя его кажущуюся абсурдность сложной психической работой сновидения. Истолковывая сновидения о смерти по З. Фрейду, надо не забывать о том, что, как и в других снах, «сновидение не делает никакого различия между желаемым и реальным». То есть эти сновидения также подчиняются фрейдовской теории желания. По З. Фрейду такие сны могут выражать следующее:

1. Исполнение желания.

З. Фрейд предполагает, что каждый, кто видел сновидение о смерти и испытывал при этом сильнейшую боль, будет протестовать против такого толкования. З. Фрейд подробно объясняет инфантильное происхождение таких сновидений. Часто такие сновидения, совсем простые, снятся детям, выражая их враждебность по отношению к братьям, сестрам, а также к родителям. Например, сон пациентки З. Фрейда об *улетающей в небо на собственных крыльях ватаге детей – ее родных и близких родственников* [19, с. 266]. Почему же взрослым присущи такие «страшные» желания? З. Фрейд апеллирует к своей теории вневременности бессознательного, когда отдаленные инфантильные желания и травмы живы в бессознательной психике сновидца, активны и воздействуют на человека в настоящем: «Они не мертвы, как покойники, в нашем понимании, а подобны теням Одиссея, которые, напившись крови, пробуждаются к жизни» [19, с. 262].

2. Иронию и насмешку.

З. Фрейд приводит примеры такого рода сновидений, показывая, что за их абсурдным содержанием скрывается подлинная ирония или насмешка над умершим [19, с. 430–433].

Приведем в пример сновидение нашей клиентки: *«Я – на берегу моря, волны касаются моих ног, легкий бриз и прекрасное настроение. Я вижу школьную подругу, умершую в действительности, но живу во сне. Я ее обнимаю, целую, радуюсь встрече с ней, но знаю, что она умерла, и знаю, что это кратковременная встреча. Меня волнует только один вопрос, но я в нерешительности, стоит ли его задавать. И тут решаюсь: «Ира, ну как там, как там на небесах?». Ира отвечает печальным и скорбным голосом: «По всем пунктам очень хорошо, только по пункту «еда» ну очень плохо». Я очень сильно удивле-*

на, можно сказать, потрясена и застываю в изумлении, при этом думаю про себя: «Что за мелочь – еда, ну подумаешь, еда, если все остальное там очень хорошо». Действительно, на первый взгляд это абсурдный сон. Но на самом деле он выражает насмешку сновидицы над своей подругой, а именно над любовью Ирины к еде, над ее избыточным весом в жизни. В процессе анализа сновидения выяснились и бессознательные тенденции сновидицы, которые и породили это сновидение. Оказывается, встречаясь с ней, наша клиентка всегда удивлялась внушительным размерам подруги и только догадывалась, какое количество еды должно быть поглощено при такой массе тела. Более того, в глубине души наша клиентка была уверена, что причиной рака желудка и последующей смерти Ирины стало переедание и избыточный вес. И вот мысль данного сновидения – насмешка над подругой: *«Ты неисправима, тебе и там мало еды, когда все остальное прекрасно – тебя волнует только еда».*

З. Мысль сновидца: «Если бы этот человек был бы жив, что бы он сказал?».

В качестве примера также годится сновидение нашей клиентки, описанное выше. Но достаточно часто встречаются другие сновидения, в которых умерший подсказывает ответ на трудноразрешимую дневную ситуацию сновидца или дает оценку его действиям. Иногда в трудных ситуациях человек ищет выход или подсказку. Часто явившийся во сне умерший дает совет или настоятельно требует выполнить что-либо, или приносит известия, подкрепляет и ободряет сновидца. Таких сновидений множество во всех эпохах и культурах. Упомянем сновидение Пира, когда покойный Александр Великий явился ему во сне во время войны за Македонию и обещал ему помочь: *«<...> приблизившись, он увидел, что царь не в силах подняться с ложа, однако обращается к нему с ласковой и дружелюбной речью и обещает немедля помочь. Когда же он осмелился спросить: «Как ты, царь, сможешь помочь мне? Ведь ты болен!» – Александр ответил: «Одним моим именем», – и, сев верхом на нисейского коня, поехал впереди Пира».* Далее Плутарх добавляет: «Ободренный этим сновидением, Пирр, не теряя времени, быстро прошел все расстояние до Верои, занял город и там остановился с большою частью войска, а остальные города захватили его полководцы» [15].

4. Амбивалентные чувства к умершему.

З. Фрейд считает, что сновидения о любимом умершем не так просто истолко-

вать из-за наличия амбивалентных чувств к покойному. Сюжеты данных снов могут быть самыми разными. Но З. Фрейд выделяет часто встречающийся признак данных снов: в этих сновидениях сновидец взаимодействует с явившимся ему во сне живым человеком, и вдруг к середине или под конец сновидения сновидец осознает что этот человек уже давно мертв, но в сновидении он все же остается живым [19].

5. Сновидец приравнивает себя к мертвому.

Сновидец взаимодействует с умершим до конца сновидения, однако осознания во сне, что он давно уже мертв, не возникает. Сновидение: *«Я встретила подругу (давно умерла). Во сне мы были очень рады встрече друг с другом, крепко обнимались и целовались. Все это было очень радостно, ярко. Больше всего помню объятия и поцелуи»* [13].

Экзистенциальный подход к сновидениям о смерти появился в прошлом столетии. Эгоцентрическая, нарциссическая культура последнего столетия с выхолащенным индивидуализмом и стремлением к успеху, процветанию, богатству, вечной молодости и даже бессмертию породила новый страх – страх смерти. Умирание, смерть как естественный физиологический процесс неустанно вытесняется и даже отрицается [20; 21]. И. Ялом подробно описал страхи человека, связанные со смертью [24, с. 50–51]. Тревога смерти является первичной из всех тревог, по мнению И. Ялома, только у одних она хорошо «замаскирована», а у других – например, у ипохондриков, достаточно выражена. И. Ялом изложил клинические примеры такой тревоги. По его утверждению, «особенно богатым источником [тревоги] служат, конечно, сны» [24, с. 68]. Он обращает наше внимание на то, что постепенно исчезают традиции и ритуалы подготовки к смерти, помогающие людям принять смерть как естественное событие. При этом сновидения, напоминающие нам о смерти, никуда не ушли. Приведем пример такого сновидения из Интернета. Сновидение Елены: *«Будто взрыв или разрушение, и осколок (кол строительных материалов каких-то) пробивает этажи, перекрытия, долетает до подвала. В подвале – морг. В морге – нары. Кол проходит сквозь живот трупа, лежащего на верхних нарах, и кровь с него стекает на труп на нижних нарах. И будто они зомбаки, и оттого выведется какая-то новая опасная порода зомбаков. Заколотый зомби с верхних нар орет так, что я просыпаюсь»* [13].

Следующий рассказ о сновидении из нашей клинической практики. Пациентка, страдающая ипохондрией, рассказывает: *«Мне снится постоянно сон: я лежу в гробу. В каждом сне на мне разная одежда. Но особо запомнилось сновидение, когда я была в одежде невесты. Мне снятся и другие сны о смерти. Мой муж уже не хочет слышать о моих снах, он говорит: «Отстань уже от меня со своими гробами»»*.

Сновидения, подобные вышеописанному, где сновидец видит себя мертвым, напоминают нам древние ритуалы церемониального погребения индйцев, осуществляющие «инициацию на переходе» [18]. Поэтому во многих культурах и религиях смерть ассоциируется с возрождением, которое возможно только тогда, когда душа покинет тело и войдет в другое. Многие интерпретации смерти в сновидении указывают на то, что человек пытается освободиться от чего-либо угнетающего его. Другие считают, что это повторяющиеся суицидальные сновидения. Третьи – что эти сновидения связаны с переходным периодом в жизни сновидца. В этом случае смерть – символ перехода.

Дети также видят сны о смерти. Детские сновидения о смерти изобилуют устрашающими символами, несущими смерть, такими, как дикие животные, различные сказочные персонажи, герои мультфильмов и компьютерных игр.

По мнению А. Захарова, ведущим страхом старшего дошкольного возраста является страх смерти. А вот в 7–8 лет наблюдается переход от страха свой смерти к страху смерти родителей, бабушек и дедушек: «Бабушка умерла», «Дедушка умер» [10, с. 336]. В середине 19 в. девица Евдокия в 9 лет видела во сне, что ее мать должна умереть в течение года. [14, с. 287]. Н. Грот приводит пример сновидения о смерти родственников: *«В детстве, обладая большою впечатлительностью, рассказывал мне один знакомый, я часто в периоды болезни нежно-любимой матери своей, видел страшные сны, в которых мне живо представлялась ее смерть и даже похороны; повторялось это не раз, и не два, а раз десять<...>»* [8, с. 62]. Следующее сновидение девочки двенадцати лет из нашей клинической практики. Родители привели ее с жалобами на высокую утомляемость, отсутствие интереса к учебе, отгороженность от социума. В ходе беседы выяснилось, что ее преследуют сновидения о смерти родителей «почти каждую ночь, от которых <...> устала». Вот некоторые сюжеты ее повторяющихся снов: *она выглядывает в окно, а во дворе лежат ее мать*

с отцом, причем они как-будто упали с высоты и разбились. Или другой сюжет – она едет в такси с матерью, они попадают в аварию и мать погибает.

Из всего вышеописанного можно сделать предположение о том, что сновидения о смерти всегда волновали людей, в любое время и любой культуре. Ими создавалась культура, ими руководствовались, они воодушевляли сновидца, придавали ему сил и смелости в важных жизненных событиях, они служили проводниками человека в загробный мир. В наше время они еще больше волнуют и также окутаны таинственностью и сакраментальностью, как и тысячи лет назад. Приведем одну из многочисленных записей, взятую из дневников сновидений участников Интернет-сообщества на сайте <http://www.mirsnov.ru>. Сайт представляет собой «хранилище» миллионов сновидений и в основном посвящен их толкованию. Интересно, что данный веб-сайт позиционирует себя как психологический, никак не связанный с эзотерикой или мистикой, предоставляя свой «психологический» сонник. *«Мне и моим близким в последнее время часто снятся сны о смерти или с образом смерти, или умершие родственники. Мужу – за ним приходила Смерть. Мне – умерший отец, который обнимал меня. 6-летней дочке – что я умерла. И почему так происходит? И вообще, что означают сны о смерти?»* [13].

Результаты исследования. Методом контент-анализа проанализированы 4 050 различных сновидений разных эпох. Из них сновидений с основным сюжетом смерти – 460, что составляет десятую часть от общего количества сновидений (рис. 1).

При анализе сновидений с тематикой смерти выявлены следующие типы смертельных ситуаций, где сновидец непосредственно сообщает об этом:

1) сновидец видит умерших родственников или знакомых, которые в действительности еще живы. Назовем данный сюжет «Смерть близких»;

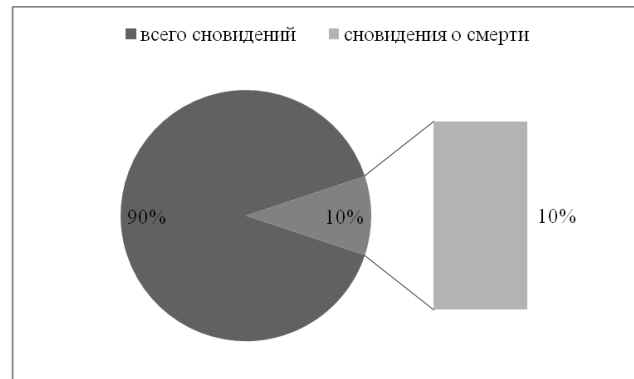

Рис. 1. Доля сновидений о смерти по отношению к другим сновидениям

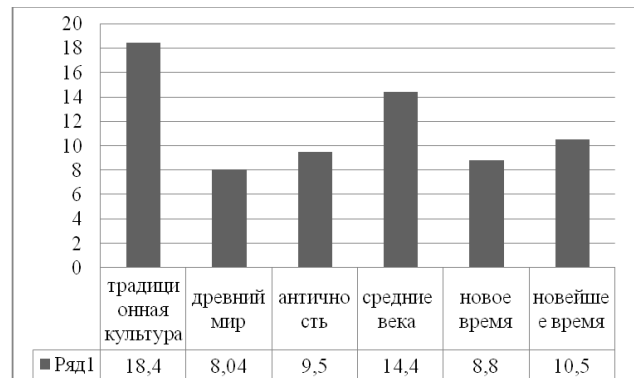

Рис. 2. Доля сновидений о смерти в различных культурах и эпохах

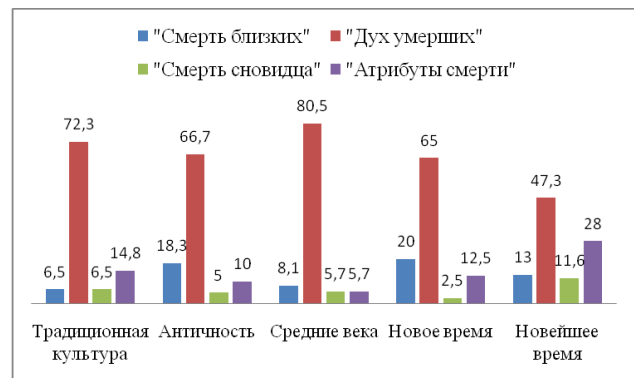

Рис. 3. Процентное соотношение сновидений с различными типами смертельных ситуаций

Таблица 1

Количественный анализ сновидений на тему смерти

№ №	Эпоха, культура	Общее количество проанализированных сновидений	Количество сновидений, содержащих сюжет о смерти
11.	Традиционная культура	326	61
22.	Древний мир	62	5
33.	Античность	633	60
44.	Средние века	605	87
55.	Новое время	454	40
66.	Новейшее время	1 970	207

2) Сновидец видит во сне живых родственников или знакомых, которые в действительности уже умерли. Назовем данный сюжет «Дух умерших»;

3) Сновидец видит себя умершим, наблюдая за своими похоронами или телом. При этом исключаются сюжеты, при которых сновидца убивают или он попадает в различные смертельные опасности. Назовем данный сюжет «Смерть сновидца»;

4) Сновидец видит такие атрибуты смерти, как: похороны, кладбище, трупы, оживающих мертвецов, зомби и другие. Назовем данный сюжет «Атрибуты смерти».

Выводы из проведенного исследования. Цель нашего исследования состояла в том, чтобы проверить влияние культурного развития на содержание типичных сновидений о смерти. Мы исходили из предположения неизменности бессознательной психики человека с течением времени. Мы пришли к следующим выводам:

1. Количество сновидений с тематикой смерти не меняется или остается практически неизменным с каждой новой эпохой и культурой. Следовательно, способности сновидца справляться с подобного рода тревожными переживаниями не улучшаются с развитием культуры. Сновидений о смерти больше всего в традиционной культуре. В некоторой степени это связано с тем, что люди традиционного общества в обыденной жизни руководствовались сновидениями. Более того, сновидения о смерти зачастую определяли культуру, то, что А. Линкольн назвал «культурным паттерном сновидения».

2. Содержание сновидений о смерти разных людей, как бы они не были удалены друг от друга в пространстве и во времени, показали нам нечто общее, а именно – наличие ряда одинаковых сюжетов. При анализе сновидений с тематикой смерти были выявлены четыре типа смертельных ситуаций в сновидении, которые мы условно назвали: «Смерть близких», «Дух умерших», «Смерть сновидца», «Атрибуты смерти».

3. Сюжет сновидений «Смерть близких» относительно стабилен во все времена. Однако в традиционной культуре таких сновидений меньше всего.

4. Сюжет «Дух умерших» немного чаще встречается в традиционной культуре и в Средние века, по сравнению с другими периодами. Выше мы обсуждали, что традиционный человек выполнял просьбы, указания и советы умерших, которые являлись ему во сне, и таким образом, в некоторой степени, строился его быт, создавалась культура. Что касается Средних веков,

то здесь сновидения изобилуют явлениями святых, которые, подобно предкам, также дают повеления, указания и направляют сновидца в его бодрствующей жизни.

5. Особое внимание следует обратить на сюжет «Смерть сновидца». Напомним, что это сновидения, где сновидец видит себя мертвым, при этом он не попадает в разного рода опасные ситуации, его не убивают, просто он видит себя, например, лежащим мертвым или мертвым в гробу, или на своих собственных похоронах. Выше мы писали, что такие сновидения прямо связаны с экзистенциальной тревогой. Такие сновидения значительно увеличились в новейшее время по сравнению с другими историческими периодами. Осмелимся заключить, что экзистенциальная тревога значительно выше у людей в современной культуре по сравнению со всеми предыдущими эпохами. Другими словами, количество сновидений, в которых сновидец видит себя умершим, остается константным во все исторические периоды и значительно увеличилось в новейшее время.

6. Сюжет «Атрибуты смерти» значительно чаще встречается в Новейшее время, чем в другие эпохи. Такие сновидения, как правило, полностью относятся к тревожным снам, и в них изобилуют различные «смертельные» атрибуты и персонажи. Как и сюжет «Смерть сновидца», они относятся к базисному страху человека – страху смерти. Несмотря на то, что количество сновидений о смерти незначительно менялось в разное время и в разных культурах, тем не менее, нами выявлено, что сюжеты о смерти в современной культуре несут дополнительную тревогу, которая практически не встречается у людей ранних эпох. Речь идет об экзистенциальной тревоге или страхе смерти. Относительно этого можно заключить, что способность человека справляться с тревогой не улучшается со временем и бессознательное человека практически неизменно.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Августин. Исповедь. М.: Гендальф, 1992. 544 с.
2. Артемидор. Онейрокритика. М.: Кристал, 1999. 448 с.
3. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М.: Издательская группа «Прогресс», 1992. 528 с.
4. Библиотека всемирной литературы. Поэзия и проза Древнего Востока / под ред. В. Санович. М.: Художественная литература, 1973. Т. 1. 518 с.
5. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета. М.: Русское библейское общество, 1992. 1307 с.

6. Вернер Садовник. Крестьянин Гельмбрехт. М.: Наука, 1971. 112 с.
7. Гомер. Илиада. Одиссея. М.: Худож. литература, 1967. 768 с.
8. Грот Н. Сновидения как предмет научного анализа. Киев, 1878. 70 с.
9. Гуревич А. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. М.: Искусство, 1989. 366 с.
10. Захаров А. Дневные и ночные страхи у детей. СПб.: Издательство «Союз», 2004. 448 с.
11. Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого. М.: Изд. группа «Прогресс», 2001. 440 с.
12. Коростовцев М. Религия Древнего Египта. СПб., 2000. 464 с.
13. Мир сновидений. URL: <http://www.mirsnov.ru>.
14. Пигин А. Видения потустороннего мира в русской рукописной книжности. СПб., 2006. 432 с.
15. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 томах. М.: Наука, 1994. 706 с.
16. Рабинович Е. Сны Пробужденных: сон и сновидения в культуре, религии, политике Тибета: монография. Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2013. 200 с.
17. Тайлор Э. Первобытная культура. М.: Изд. политической литературы, 1989. 184 с.
18. Талалаж Я., Таллаж С. Самые невероятные в мире – секс, ритуалы, обычаи. М.: Крон-Пресс, 1998. 217 с.
19. Фрейд З. Толкование сновидений. М., 2005. 682 с.
20. Фромм Э. Душа человека. М.: Республика, 1992. 340 с.
21. Фромм Э. Иметь или быть. М.: Прогресс, 1990. 331 с.
22. Цицерон М.Т. Диалоги: О государстве. О законах. М.: Наука, 1994. С. 81–87.
23. Чжуан-цзы. Ле-цзы. М.: Мысль, 1995. 440 с.
24. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. М.: Независимая фирма «Класс», 2005. 576 с.
25. Цунэтомо Я. Хагакурэ. Книга самурая. СПб.: Диля, 2010. 208 с.
26. Keable R. Dream experiences among the Bantu tribe of Africa. World of Dreams. Antology / Ed. By Ralph L. Woods. N. Y., 1947. P. 12–16.
27. Lincoln J.S. The dream in primitive cultures. The Williams & Wilkins Company Baltimore, 1935. 359 p.
28. World of Dreams. Antology / Ed. By Ralph L. Woods. N. Y., 1947. 948 p.

УДК 159.9.075

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДАТНОСТІ ДО САМОАНАЛІЗУ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Подкоритова Л.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Брезденюк А.О., магістр
кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

У статті представлені результати емпіричного дослідження здатності до самоаналізу у студентів-психологів як майбутніх фахівців соціономічної сфери. Виявлено, що досліджувані мають переважно середній і низький рівні здатності до самоаналізу.

Ключові слова: самоаналіз, здатність до самоаналізу, рефлексивність, студент-психолог, соціономічна сфера, ясність Я-концепції, квазірефлексія, інтроспекція, системна рефлексія.

В статье представлены результаты эмпирического исследования способности к самоанализу у студентов-психологов как будущих специалистов социономической сферы. Обнаружено, что у исследуемых в основном средний и низкий уровни рефлексии.

Ключевые слова: самоанализ, способность к самоанализу, рефлексивность, студент, социономическая сфера, ясность Я-концепции, квазірефлексія, интроспекция, системная рефлексія.

Podkorytova L.O., Brezdeniuk A.O. THE EMPIRIC RESEARCH OF THE SELF-ANALYSIS ABILITY OF SOCIONOMIC SPHERE OF FUTURE SPECIALISTS

The results of empiric research of the level of self-analysis ability of students-psychologists as future specialists of socioeconomic sphere are presented in the article. It has been found out, that the level of reflection of investigated students is average.

Key words: self-analysis, self-analysis ability, reflectivity, student, socioeconomic sphere, clearness of self-conception, quasi-reflection, introspection, systemic reflection.

Постановка проблеми. Сучасна система освіти покликана формувати професійно компетентну, всебічно розвинену та самодостатню особистість. Під час формування професійного компоненту особистості майбутніх фахівців соціономічної сфери, зокрема студентів-психологів, це питання набуває особливої важливості, адже особистість психолога є основою його професійної діяльності та запорукою успішної самореалізації. На сучасному етапі розвитку суспільства від психолога вимагають постійної роботи над собою та безперервного саморозвитку та самовдосконалення, яке неможливе без самодослідження та конструктивного самоаналізу. І саме студентському віку особливо притаманна схильність до самоаналізу та самопізнання. При цьому у науковій літературі мало емпіричних досліджень самоаналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цієї проблеми самоаналізу займалися І. Бех, М. Боришевський, Л. Виготський, О. Главацька, В. Зінченко, І. Зязюн, С. Максименко, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Г. Щедровицький, К. Хорні, Л. Аврамчук, Л. Терлецька та ін. Однак багато питань щодо самоаналізу потребують більш поглибленого розгляду, зокрема особливості його виникнення, систематизація і конкретизація даних щодо цього феномена, вплив самоаналізу на формування особистості, зокрема її професіоналізації та інше. Зокрема становить інтерес актуальний рівень здатності до самоаналізу у студентів, які навчаються за соціономічним спрямуванням (психологи, соціальні працівники, педагоги та ін.).

Мета статті – представити результати емпіричного дослідження здатності до самоаналізу у студентів-психологів.

Методи дослідження: опитувальники; аналіз продуктів діяльності; анкетування.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні у науковій літературі нами, на жаль, не знайдені спеціальні діагностичні методики, спрямовані на дослідження безпосередньо самоаналізу. Тому на основі аналізу теоретичних джерел та діагностичних методик за досліджуваною проблемою нами було виокремлено низку критеріїв визначення рівня здатності до самоаналізу у студентів: ясність і чіткість уявлення про себе; здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе; здатність зосереджуватися на власному стані; здатність подивитися на себе збоку; здатність до деталізації образу Я; вміння бачити себе цілісно; вміння робити відповідні узагальнення щодо себе; загальна логічність у самодослідженні і його висновках.

У науковій літературі були знайдені такі відповідності між критеріями здатності до самоаналізу та наявними діагностичними інструментами:

- ясність уявлення про себе – ясність Я-концепції, за Д. Кемпбеллом [3, с. 16];
- здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе – цій здатності відповідає загальна рефлексивність, за А. Карповим [2];
- здатність зосереджуватися на власному стані – цьому критерію відповідає інтроспекція, за Д. Леонтьєвим [4];
- здатність подивитися на себе збоку – системна рефлексія за Д. Леонтьєвим [4].

Спираючись на відповідність критеріям здатності до самоаналізу, застосовність для групового дослідження, а також високий рівень валідності і надійності, були обрані такі методи дослідження:

1. Опитувальники:

- методика «Визначення ясності Я-концепції» (SCC) – для дослідження ясності уявлення про себе [3, с. 16];
- опитувальник рефлексивності А. Карпова – для дослідження здатності спрямовувати власну пізнавальну активність на себе (загальна рефлексивність) [2];
- опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв) – для дослідження таких критеріїв здатності для самоаналізу як: здатність зосереджуватися на власному стані (інтроспекція); здатність подивитися на себе збоку (системна рефлексія) [4].

2. Аналіз продуктів діяльності – аналіз навчальних завдань-самоаналізів, які студенти виконували під час вивчення дисциплін «Диференційна психологія» [1, с. 2–3] та «Основи психокорекції з практикумом групової психокорекції» [5, с. 15] – для виявлення загальної здатності до самоаналізу, а також таких його критеріїв як здатність до деталізації образу Я і вміння бачити себе цілісно; вміння робити відповідні узагальнення щодо себе; загальна логічність у самодослідженні і його висновках.

3. Анкетування. Для дослідження ставлення студентів до самоаналізу і доцільності його розвитку у процесі навчання була розроблена анкета «Ставлення студентів до завдань-самоаналізів».

Дослідження проводилось у Хмельницькому національному університеті. У дослідженні взяли участь 68 студентів спеціальності «Психологія».

Нижче подано результати дослідження за кожною методикою.

Опитувальник «Визначення ясності Я-концепції» (SCC) [3, с. 16] спрямований для дослідження ступеня усвідомленості уявлення про самого себе. У нашому дослі-

дженні він був використаний для вивчення такого критерію здатності до самоаналізу як ясність і чіткість уявлення про себе. Результати дослідження за цим опитувальником подано у таблиці 1.

Як видно з таблиці 1, низький рівень ясності Я-концепції мають 2% досліджуваних; середній – 60% досліджуваних та у 38% досліджуваних був виявлений високий рівень ясності Я-концепції. Суттєвих відмінностей за показником ясності Я-концепції у студентів різних курсів не спостерігається: у всіх дослідних підвибірках переважає середній рівень ясності Я-концепції, серед студентів II курсу є навіть 3% досліджуваних з низьким рівнем досліджуваного показника; і лише у студентів V курсу (рисунок 2.5) високий рівень ясності Я-концепції дещо переважає над середнім (57% – високий і 43% – середній рівень). Такий результат можна пов'язати з тим, що студенти V курсу вже пройшли значну кількість спеціалізованих психологічних занять, тренінгів, протягом яких досліджували і пізнавали себе, здійснювали самоаналіз. Студентам із низькою ясністю Я-концепції притаманна залежність від соціального середовища, вища ясність Я-концепції пов'язана з вищою самооцінкою і свідомістю.

У цілому отримані дані свідчать про середній рівень здатності до самоаналізу у студентів за таким критерієм, як ясність уявлення про себе.

«Опитувальник рефлексивності А. Карпова» [2] спрямований на дослідження такого критерію здатності до самоаналізу як здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе. Загальні результати за цією методикою представлені у таблиці 2.

Як можна побачити з таблиці 2, у 13% відсотків досліджуваних виявлено низький рівень розвитку рефлексивності; у 80% – середній, і лише у 7% досліджуваних виявлено високий рівень розвитку рефлексивності. Аналіз результатів між курсами вказує на відсутність суттєвих змін у здатності студентів зосереджувати власну пізнавальну діяльність на собі залежно від курсу навчання, однак найкращі показ-

ники за досліджуваним критерієм виявлені у студентів III курсу. Таким чином, можна говорити, що рефлексивність як здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе у досліджуваних студентів-психологів потребує розвитку.

Опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» [4] передбачає вивчення таких критеріїв здатності до самоаналізу: здатність зосереджуватися на власному стані (інтроспекція); здатність подивитися на себе збоку (системна рефлексія), а також виявлення рівня квазірефлексії як проблеми у здатності до самоаналізу. Розглянемо результати за кожним показником (таблиці 3, 4, 5).

Як видно з таблиці 3, у 63% досліджуваних переважає середній рівень розвитку системної рефлексії, у 19% низький і у 18% високий рівень розвитку системної рефлексії. Отже, рівень здатності до самоаналізу за критерієм здатність подивитися на себе збоку (системна рефлексія, за Д. Леонтьєвим) у переважній більшості досліджуваних на середньому рівні.

Як видно з таблиці 4, у наших досліджуваних переважає середній рівень розвитку інтроспекції (71%), у 26% досліджуваних виявлено високий рівень розвитку та у 3% – низький. Суттєвих відмінностей за досліджуваним показником у студентів різних курсів навчання не спостерігається.

Отже, у досліджуваній вибірці переважає середній рівень розвитку самоаналізу, за критерієм «здатність зосереджуватися на власному стані (інтроспекція, за Д. Леонтьєвим).

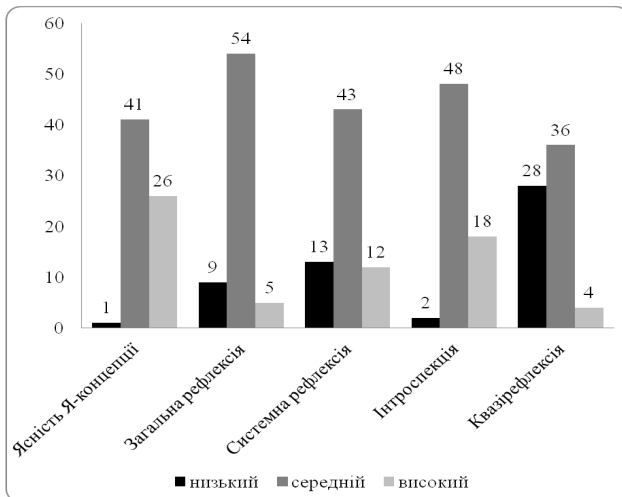
Результати дослідження за показником – «Квазірефлексія» представлено у таблиці 5.

Як можна побачити у таблиці 5, за показником «квазірефлексія» у досліджуваній вибірці відслідковується суттєве переважання середнього (53%) та низького (41%) рівнів розвитку квазірефлексії. Результати досліджуваних усіх курсів подібні. Однак, варто відзначити, що найбільший відсоток високих показників за квазірефлексією у студентів III і V курсів, що може бути зумовлене кризами, обумовленими циклами

Таблиця 1

Узагальнені результати за методикою «Визначення ясності Я-концепції» (критерій здатності до самоаналізу – ясність і чіткість уявлення про самого себе)

Курс	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
I курс	0%	62%	38%
II курс	3%	61%	36%
III курс	0%	67%	33%
V курс	0%	44%	57%
Загалом	2%	60%	38%

Рис. 1. Узагальнені результати за всіма опитувальниками

навчання у виш, а саме криза середини навчання і криза випускника, коли студенти часто занурюються у надмірний і часто негативно забарвлений самоаналіз. Зокрема, студенти III курсу схильні аналізувати власну відповідність обраному фаху, а студенти V курсу замислюються над майбутніми перспективами [5].

Оскільки рівень квазірефлексії переважно середній (53%) та низький (41%), можна говорити про те, що у наших досліджуваних такі проблеми у самоаналізі як спрямованість на те, що не стосується актуальної життєвої ситуації і відрив від неї проявлені незначною мірою.

Узагальнені результати за всіма, використаними у дослідженні, опитувальниками, представлені на рисунку 1.

Як видно з рисунку 1, за всіма показниками переважає середній рівень здатності до самоаналізу. Найбільша кількість досліджуваних виявлена за показниками ясності Я-концепції (ясність і чіткість уявлення про себе) – 26%, а також системної рефлексії (здатність подивитися на себе збоку) – 43%. Цікаво, що за цим же критерієм виявлена і значна кількість досліджуваних з низьким рівнем (13%). Найнижчими є показники за квазірефлексією – 28% досліджуваних.

За результатами опитувальників здійснено кореляційний аналіз, результати якого представлено у таблиці 6.

Як можна побачити з таблиці 6, більшість визначених коефіцієнтів кореляції є

Таблиця 2

Узагальнені результати за методикою «Опитувальник рефлексивності А. Карпова» (критерій здатності до самоаналізу здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе)

Курс	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
I курс	14%	86%	0%
II курс	13%	81%	6%
III курс	22%	45%	33%
V курс	0%	100%	0%
Загалом	7%	80%	7%

Таблиця 3

Узагальнені результати за показником «Системна рефлексія» (критерій здатності до самоаналізу – здатність подивитися на себе збоку)

Курс	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
I курс	29%	57%	14%
II курс	16%	74%	10%
III курс	22%	22%	56%
V курс	0%	86%	14%
Загалом	19%	63%	18%

Таблиця 4

Загальний результат за показником «Інтроспекція» (критерій здатності до самоаналізу – здатність зосереджуватися на власному стані)

Курс	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
I курс	29%	57%	14%
II курс	16%	74%	10%
III курс	11%	67%	22%
V курс	0%	86%	14%
Загалом	3%	71%	26%

статистично незначущими. Статистично значущими є: від'ємні кореляція між рівнем інтроспекції та ясністю Я-концепції (-0,3) та ясністю Я-концепції і квазірефлексією (-0,28); додатна між інтроспекцією та квазірефлексією (0,3). Від'ємна кореляція є між інтроспекцією та загальною рефлексивністю як здатністю спрямовувати власну пізнавальну активність на себе (-0,28). Незначуща, але додатна кореляція виявлена між системною рефлексією та ясністю Я-концепції. Такі показники можуть свідчити про те, що надмірна інтроспекція як здатність зосереджуватися на собі може призводити до відриву від реальності і переходу до квазірефлексії, що, в свою чергу, буде ускладнювати ясність і чіткість бачення себе та здатність подивитися на себе збоку (системна рефлексія).

Аналіз продуктів діяльності студентів, а саме аналіз навчальних завдань-самоаналізів, які студенти виконували під час вивчення дисциплін «Диференційна психологія» та «Основи психокорекції з практикою групової психокорекції».

Критеріями оцінки робіт були такі показники як: глибина самоаналізу, деталізація, чіткість, логічність, відповідність вимогам, творчість, здатність робити узагальнені висновки щодо себе. Ці показники відповідають таким визначенням нами критеріям здатності до самоаналізу у студентів як – здатність до деталізації образу Я і, одно-

часно, вміння бачити себе цілісно; вміння робити відповідні узагальнення щодо себе; загальна логічність у самодослідженні і його висновках. Аналіз кожного критерію здійснювався за 5-бальною шкалою. Відповідно проводився розподіл результатів від низького до високого показника: 1-6 балів – дуже низький рівень розвитку здатності до самоаналізу; 7–12 балів – низький; 13–18 балів – середній; 19–24 бали – вище середнього; 25–30 балів – високий.

Відповідно до кількості набраних балів ми оцінювали рівень розвитку самоаналізу. Було виявлено, що у 2% досліджуваних рівень здатності до самоаналізу високий і у 80% – вище середнього.

За допомогою аналізу продуктів діяльності досліджені такі критерії здатності до самоаналізу як здатність до деталізації образу Я; вміння бачити себе цілісно; чіткість уявлення про себе; вміння робити відповідні узагальнення щодо себе; загальна логічність у самодослідженні і його висновках. Середні показники за цими критеріями представлено у таблиці 7.

Як можна побачити з таблиці 7, у наших досліджуваних найбільш вираженими є такі критерії як логічність і чіткість. Досліджувані також здатні робити узагальнюючі висновки. Глибина і деталізація здатності до самоаналізу виражені дещо нижче.

За даними всіх методів дослідження можна зробити такі узагальнення:

Таблиця 6

Показники кореляції між досліджуваними показниками

	Системна рефлексія	Загальна рефлексивність	Ясність Я-концепції	Квазі-рефлексія
Інтроспекція	-0,04	-0,11	-0,31	0,30
Системна рефлексія		-0,07	0,15	0,06
Загальна рефлексивність			0,08	0,1
Ясність Я-концепції				-0,28

Таблиця 5

Загальний результат за показником «Квазірефлексія»

Курс	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
I курс	29	57	14
II курс	16	74	10
III курс	33	56	11
V курс	43	43	14
Загалом	41	53	6

Таблиця 7

Середні показники за критеріями здатності до самоаналізу за результатами аналізу навчальних завдань-самоаналізів

Глибина	Деталізація	Чіткість	Логічність	Здатність робити узагальнюючі висновки
3,5	3,5	3,9	4	3,75

За результатами опитувальників виявлено, що рівень здатності студентів-психологів перебуває переважно на середньому рівні. Є також досліджувані з низьким і високим рівнями цієї здатності.

За результатами аналізу продуктів діяльності (завдань-самоаналізів) було виявлено, що рівень здатності до самоаналізу перебуває на досить високому рівні (20% показали високий і 80% – вище середнього рівень розвитку самоаналізу). «Завдання-самоаналізи» у переважній більшості студентів були виконані на високому рівні, з гарною деталізацією.

Така невідповідність результатів, отриманих за опитувальниками і аналізом продуктів діяльності, може бути пов'язана з тим, що доволі високі показники за результатами аналізу завдань-самоаналізів студентів свідчать про бажання та зацікавленість студентів у самоаналізі. Але у зв'язку з тим, що заняття самоаналізом у переважній більшості студентів є несистемним та певною мірою непрофесійним, показники самоаналізу за результатами опитувальників – на середньому та низькому рівнях.

Результати анкетування показали значний інтерес досліджуваних до самоаналізу і відповідних завдань. Зокрема 90% студентів подобається виконувати завдання, спрямовані на самоаналіз, 98% опитаних студентів вважають, що їм необхідно розвивати здатність до самоаналізу та 69% студентів вважають, що необхідно збільшити кількість завдань, спрямованих на самоаналіз, у навчальному процесі.

За окремими критеріями здатності до самоаналізу виявлено наступне:

- найкраще розвинені у студентів такі критерії, як ясність і чіткість уявлення про себе; вміння робити відповідні узагальнення щодо себе; загальна логічність у самодослідженні і його висновках; здатність зосереджуватися на власному стані (інтроспекція, за методикою Д. Леонтьєва);

- найбільше потребують розвитку такі критерії, як здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе (загальна рефлексивність за методикою А. Карпова) та здатність подивитися на себе збоку (системна рефлексія, за методикою Д. Леонтьєва).

Загалом можна говорити про середню здатність студентів-психологів до самоаналізу та їхнє бажання цю здатність цілеспрямовано розвивати у процесі навчання. Ці результати збігаються з проведеними нами раніше дослідженнями рівня розвитку рефлексії [8] і здатності до самопізнання [7] у студентів соціономічної сфери.

Висновки:

1. Для дослідження здатності до самоаналізу у студентів соціономічної сфери нами були виокремлені такі її критерії здатності студентів до самоаналізу: ясність і чіткість уявлення про себе; здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе; здатність зосереджуватися на власному стані; здатність подивитися на себе збоку; здатність до деталізації образу Я і, одночасно, вміння бачити себе цілісно; вміння робити відповідні узагальнення щодо себе; загальна логічність у самодослідженні і його висновках. Відповідно до цих критеріїв були дібрані методи і методики дослідження.

2. У дослідженні взяли участь 68 студентів-психологів різних курсів навчання Хмельницького національного університету. За результатами опитувальників виявлено, що рівень здатності студентів-психологів, за всіма досліджуваними критеріями, перебуває переважно на середньому рівні.

3. Кореляційний аналіз за результатами опитувальників показав деяку залежність таких критеріїв здатності до самоаналізу, як здатність подивитися на себе збоку та ясність і чіткість уявлення про себе. Виявлено також, що надмірна здатність зосереджуватися на власному стані може призводити до відриву від реальності та ускладнювати ясність і чіткість уявлення про себе.

4. За результатами аналізу продуктів діяльності виявлено, що рівень здатності до самоаналізу перебуває на досить високому рівні.

5. Результати анкетування показали значний інтерес досліджуваних до самоаналізу і відповідних навчальних завдань.

6. Виявлено, що здатність до самоаналізу досліджуваних студентів-психологів потребує розвитку, зокрема за такими критеріями як здатність спрямовувати власну пізнавальну активність на себе і здатність подивитися на себе збоку.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо у вивченні інших рефлексивних механізмів та їхнього впливу на професіоналізацію особистості, виявлення особливостей самоаналізу в інших вікових категоріях, а також за ґендерною ознакою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Диференційна психологія: лабораторний практикум для студентів напряму підготовки «Практична психологія» / Л. О. Подкоритова. – Хмельницький : ХНУ, 2011. – 88 с.

2. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А.В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45-57.

3. Киричук О. В. Психологічні особливості Я-концепції безробітного: навч.-метод. посіб. / О. В. Киричук, С. О. Тарасюк. – К. : ІПК ДСЗУ, 2012. – 148 с.

4. Леонтьев Д. А. Рефлексия хорошая и дурная: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике / Д. А. Леонтьев, Е. Н. Осин // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2014. – Т. 11. – № 4. – С. 110-135.

5. Особистісні кризи студентського віку: зб. наук. ст. – Луцьк: Вежа, ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. – 110 с.

6. Основи психокорекції з практикумом: методичні вказівки до практичних занять і самостійної роботи студентів напряму підготовки “Практична психологія” / Л. О. Подкоритова. – Хмельницький: ХНУ, 2014. – 62 с. (електронне видання)

7. Подкоритова Л. О. Дослідження особливостей самопізнання майбутніх фахівців соціономічної сфери / Л. О. Подкоритова // Науковий вісник Херсонського державного університету: збірник наукових праць. – Серія «Психологічні науки». – № 2. – 2015. – С. 80-85.

8. Подкоритова Л. О. Дослідження рівня рефлексії майбутніх фахівців соціономічної сфери / Л.О. Подкоритова // Науковий вісник Херсонського державного університету: Збірник наукових праць. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Т. 1. – 2016. С. 80-84.

УДК 159.923.5:378.18(477)

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ У ПСИХОЛОГІЇ

Романюк Л.В., д. психол. н., доцент,
завідувач кафедри психології

Львівський державний університет внутрішніх справ

У даній статті звертається увага на місце і роль цінностей в якісній вищій освіті, яка займає чільне місце в системі загальнолюдських цінностей і гарантує успіх та стабільність у періоди криз. Показано важливість їх дослідження в моніторингу якості вищої освіти та життєдіяльності особи з цією освітою. Запропоновано модель структури цінностей Ш. Шварца та його методика для вивчення в процесі моніторингу цінностей особистості.

Ключові слова: цінності, модель структури цінностей Ш. Шварца, моніторинг цінностей особистості, якісна вища освіта.

В данной статье обращено внимание на место и роль ценностей в качественном высшем образовании, которое занимает ведущее место в системе общечеловеческих ценностей и гарантирует успех и стабильность в периоды кризисов. Подчеркивается важность их исследования в мониторинге качества высшего образования. В статье также предложена модель структуры ценностей Ш. Шварца и его методика для изучения в процессе мониторинга ценностей личности.

Ключевые слова: ценности, модель структуры ценностей Ш. Шварца, мониторинг ценностей личности, качественное высшее образование.

Romaniuk L.V. METHODOLOGY AND METHODS OF STUDYING VALUES IN PSYCHOLOGY

In this article the attention to a place and a role of values in the qualitative higher education is paid, which in itself takes a leading place in system of universal values, importance of their research in monitoring of quality of higher education is underlined. In article the model of structure of values of S.Shvartsa and its technique for studying in the course of monitoring of values of the person also is offered.

Key words: values, model of structure of values S.Shvartsa, monitoring of values of the person, qualitative higher education.

Постановка проблеми. Проблема цінностей завжди актуалізується в кризові періоди людства, коли раптово змінюється нормальний хід подій в житті індивіда і суспільства, що вимагає переоцінки моделей діяльності й мислення. Втрачаються основи повсякденної діяльності і в зв'язку з цим переживається й психологічна криза, яку спричиняють різкі відхилення від звичайного життя, наприклад, втрата роботи чи страх її втратити і залишитися без засобів

до існування. Тому в сучасній ситуації економічної, політичної, соціальної нестабільності надзвичайно важливо мати внутрішній стрижень, що забезпечує людині скоординовані дії. Цю надзвичайно важливу функцію беруть на себе цінності людської особистості. Вони виступають в якості керівних принципів життя і управляють діяльністю.

Вважається, що цінність – це глибинний вияв потреби, оскільки людина завжди бажала перебувати в комфортному середо-

вищі позитивного ставлення до самої себе і водночас хотіла, щоб це середовище змінювалось, розвивалось у деякому напрямку, з деякою заданістю, за деякими принципами. Цінності якраз і відігравали роль певного стабілізатора та охоронця на шляху пошуку нових парадигм життя. Кризи поставали в періоди втрати цінностей, їх духовного забуття або в транзитний період переходу від однієї до іншої систем цінностей [1, с. 39-44].

Цінність вищої освіти незаперечна – це основний стратегічний гарант якості життя. Освіта є «не просто одна із підсистем людського існування, вона – ансамбль соціокультурних відносин, а освіченість – це супутній результат імовірного нашого сходження до вершин національного та загальнолюдського духу» [2, с. 108-125].

Ступінь розробленості проблеми. Узагальнення різноманітних позицій мислителів щодо розуміння поняття цінності у філософії й соціології дало змогу виділити три напрямки. Перший, започаткований Платоном, пояснював цінності як об'єктивний феномен, який успадковується або засвоюється суб'єктом у процесі діяльності (практичної, пізнавальної, моральної чи естетичної). Другий, визначений І.Кантом, – це трактування цінностей як суб'єктивного утворення, що має своїм джерелом сукупність інтелектуальних, психологічних, моральних особливостей особистості. Третій, створений В. Віндельбантом, – це розуміння цінностей як суб'єктно-об'єктного феномена, який виявляється тільки у відносинах між суб'єктом і об'єктивним буттям. Кожен з цих напрямків включає по декілька тепер уже класичних та нових підходів, що прагнуть цілісного, комплексного висвітлення проблем цінностей, аналіз яких широко змальований Л. Баєвою у наукових дослідженнях з аксіології. Систематизація філософських і соціологічних знань про цінності переконливо засвідчила, що вони є екзистенційним феноменом.

Основна складність психологічного аналізу поняття «цінність» полягає в тому, що відомо понад сто його дефініцій, які чітко не визначені, а також суперечливим є його місце і статус серед інших понять у психології. В межах зарубіжних наукових підходів по-різному трактується поняття «цінність». Так, в екзистенційній психології В.Франкла цінності поряд з сенсом визначаються основними поняттями цієї науки. За позицією вченого, цінністю для людини є те, що її зрушує, скеровує і творить її особистість у всіх вимірах буття (біологічному, психічному і духовному). Кожному виміру відповідає своя група цінностей. Це особистісне

утворення має ієрархічну, багаторівневу і концентричну структуру. За А. Ленгле, цінності – це результат чуттєвого сприйняття впливу чогось або когось на життя суб'єкта. Специфіка сприйняття цінностей, на думку вченого, полягає в тому, що їх можна тільки переживати. В межах гуманістичної психології А. Маслоу було застосовано поняття «філософія цінностей», основою якого є вільний вибір. Останнє означає те, що людина здійснює відповідальний вибір чогось, що й стає її цінністю. Отже, щоб визначити цінності здорової особистості, важливо виокремити їхню ієрархію на підставі вільного вибору. Г. Мюрреєм було конкретизовано цілий ряд цінностей: гарне фізичне самопочуття, володіння власністю, авторитет як спроможність приймати рішення, афіліація (почуття міжособистісного зв'язку), розуміння (фактів і теорій), краса (мистецтво), ідеологія (філософія, релігія). Приймаючи їх, людина може поводитися по-різному – відкидати, здобувати, створювати й перетворювати, захищати або уникати. У гуманістичній психології, зорієнтованій на ціннісне ставлення до людини, основним предметом виступають: вищі цінності, самоактуалізація особистості, творчість, любов, свобода, відповідальність, автономія, психічне здоров'я, міжособистісні стосунки.

Для біхевіористів цінність – це міра інтенсивності чи енергії, з якою особистість оволодіває об'єктом, щоб заспокоїти власні потяги та задовольнити власні потреби. Е. Толмен для характеристики сили й спрямованості реакцій людини використовував цінність, визначаючи її як привабливість цільового об'єкта, який одночасно є потребою, що й стимулює її поведінку. У теорії соціального вчення Дж. Роттер застосовував термін «цінність підкріплення», за яким людина надає перевагу одному підкріпленню над іншим (при рівній імовірності їх отримання), коли одне із підкріплень стає для неї суб'єктивно цінніше. Різні люди цінують і надають перевагу різним підкріпленням. Одні цінують більше повагу, інші – матеріальний добробут, ще інші бояться покарання. Такі цінності будуються на власному досвіді і з часом можуть змінюватись. Поведінка людини разом з «цінністю підкріплення» визначається й «цінністю потреби» – її мотиваційною основою. Очікувана цінність підкріплення завжди залежить від суб'єктивної оцінки зовнішньої соціальної ситуації. Розглядаючи цінності як властивості об'єктів, М. Рокіч надавав значущості включенню цінностей у ланцюг стимул-реакції, беручи за основу біхевіоральні положення. За позицією вче-

ного, «цінність – це стійка віра в те, що певний спосіб поведінки або кінцеві цілі існування особистісно чи соціально важливіші за інші». Система цінностей, на думку вченого, являє стійку організацію вірувань людини відносно кращих способів поведінки або ж існування впродовж континууму відносно важливості. При цьому М. Рокіч доводив, що стійкі цінності – це такі, які є близькими й зрозумілими особистості і якщо вони є абсолютно стійкими, то індивідуальні зміни неможливі.

Особливої значущості надає цінностям когнітивна психологія. Втім, для неї спосіб їхнього зв'язку важливіший, ніж самі цінності та їхня внутрішня сутність. У межах структуралізму вчені (Ж. Піаже, Л. Кольберг) пов'язують цінності з інтелектуальним і моральним розвитком. Індивідуальні цінності визначені вченими як цілісна система когнітивних утворень людини, що закріплює підпорядковану їй особистісній логіці сукупність прийнятих нею переконань, ідеалів, заборон. Цінності розглядалися деякими теоретиками (К. Клакхон, Г. Хофшted) як критерії суджень про те, що є бажаним і впливає на вибір як засобів, так і цілей серед доступних альтернатив.

У нашому дослідженні ми дотримуємося наукових положень Ш. Шварца, модель цінностей якого визнана європейським співтовариством психологів найкращою. Слідом за вченим ми приймаємо дефініцію цінностей як керівних принципів широкого спектру мотивів, що впливають на ставлення, погляди і дії людей. Вчений також виокремив універсальні цінності, здійснив їх класифікацію та типологію відповідно до мотиваційних цілей людини. Вище визначені положення були перевірені вченим у ході кроскультурного дослідження.

Мета даної статті – виокремити місце і роль цінностей в якісній вищій освіті, що й сама займає чільне місце в системі загальнолюдських цінностей та гарантує успіх і стабільність у періоди криз; показати, наскільки важливим є їх дослідження в моніторингу якості вищої освіти та життєдіяльності особи з цією освітою.

Виклад основного матеріалу. Якість життя підвищується через цінності, властиві якісній освіті, розмаїття підходів і профілів дисциплін, а також через розвиток в особистості ціннісних орієнтацій та вмій, необхідних для життєдіяльності у сучасному європейському співтоваристві. Важливість якісної освіти й освітнього співробітництва в розвитку й зміцненні стійких, мирних і демократичних суспільств є універсальною.

Якість освіти являє якісні зміни в освітньому процесі і в оточуючому середовищі,

які можна зафіксувати як поліпшення рівня знань, умінь і навичок. Фахівці з моніторингу якості освіти вважають її якісною, якщо освіті вдається вирішити наступні завдання: гармонізувати стосунки людини з природою засобами засвоєння сучасної наукової картини світу; стимулювати інтелектуальний розвиток і збагачення мислення шляхом засвоєння сучасних методів наукового пізнання; домагатись успішної соціалізації людини шляхом її занурення в існуюче культурне, зокрема технічне і комп'ютерне середовище; навчити людину жити в умовах насиченого та активного інформаційного середовища; створити умови для неперервної самоосвіти; реалізувати потреби в новому рівні наукової грамотності, який враховує інтегровані тенденції розвитку науки і техніки, створити умови для одержання вищої освіти, яка дозволяє швидко переключитися на суміжні галузі діяльності. Отже, якісна вища освіта в сучасному розумінні повинна задовольняти ті вимоги, які ставить до кожної особи суспільство. Саме тому основна вимога до сучасного змісту вищої освіти – розмаїття цінностей в системі освіти. Її треба розглядати як систему, в яку, крім орієнтації на знання, уміння та навички, включається на правах елементів сукупний досвід творчої діяльності та емоційно-чуттєвого ставлення до дійсності. Ці елементи зосереджені у цінностях особистості. Їх дозволяє відстежити методика Шалом Шварца для вивчення цінностей особистості.

Загальновідомо, що моніторинг в освіті – це система збору, обробки, зберігання та поширення інформації про освітню систему або її окремі елементи, що орієнтована на інформаційне забезпечення управління, дозволяє робити висновки про стан об'єкта у будь-який момент часу та дає прогноз його розвитку. Водночас міжнародна практика свідчить, що здійснення моніторингу із подальшим аналізом та оцінюванням ситуації виступає єдиною можливим способом перевірки того, який рівень підготовки мають випускники навчальних закладів, наскільки зміст освіти відповідає сучасним вимогам суспільства та рівню міжнародних стандартів у галузі освіти, які тенденції спостерігаються у зміні якості підготовки студентів, які чинники впливають на якість навчання та освіченість молоді, яким чином можна поліпшити негативні явища, які зміни доцільно внести до освітніх стандартів і вимог, обов'язкових знань, умінь, навичок і цінностей студентів, виходячи з результатів проведеного аналізу рівня підготовки та запитів суспільства.

Ці явища та елементи перелічених вище завдань освіти дозволяє відстежити зга-

дувана уже методика Шалома Шварца [6] для вивчення цінностей особистості. Шварц (Schwartz, 1992), чії праці продовжують думку Рокіча (Rokeach, 1973), запропонував список з п'ятдесяти шести цінностей, які поєднуються в десять класів і організуються відповідно до кругової моделі, що була виявлена у всіх країнах. Наявність цих цінностей перевірена на 200 респондентських вибірках, проведених у більш ніж 60 країнах світу й за участю 100 тисяч респондентів. Вибірка включала в основному шкільних учителів і студентів університетів. Проте дотепер вітчизняні психологи не приділили моделі цінностей Шварца належної уваги, зокрема вивченню цінностей суб'єктів освіти та моніторингу її якості.

Згідно з теорією динамічних відношень між ціннісними типами, що описує концептуальну організацію системи цінностей, стверджується, що дії на основі певного типу цінностей мають психологічні, соціальні й практичні наслідки. Вони можуть конфліктувати чи, навпаки, узгоджуватися з іншими типами цінностей. Зокрема, у вертикальному напрямку відносна цінність самотрансцендентності (універсалізм, доброта) протистоїть відносній цінності у самоствердженні (влада, досягнення); у горизонтальному напрямку відносно попередньої в прецеденті, відносна цінність змін (самостійність, стимуляція, гедонізм) протистоїть відносній цінності консервативності (конформізм, безпека, традиція) (Wach, 2001) [5]. Загальна схема конфліктності й узгодженості між ціннісними типами, що утворюють теоретичну структуру системи цінностей, відображена на мал.1. Конкуруючі ціннісні типи розходяться в протилежні напрямки від центру, доповнюючі типи розміщуються за ступенем близькості, утворюючи коло. Цінності Шварца стосуються всіх сфер життєдіяльності, тому автором даної статті методика Шварца для вивчення цінностей особистості адаптована до української аудиторії.

М. Вах і Б. Хаммер (M. Wach, B. Hammer, 2003) [7] доповнили цю модель, показуючи, що істотно було б додати ще два типи відносної цінності заради знання: раціональна або логічна правда й нераціональна правда (віра в долю, у надприродне) (рис. 1).

Зв'язок між цінностями й спрямованістю у деяких професійних груп спостерігався багато разів. Спочатку розглянемо зв'язки між професійними інтересами й цінностями. Варто наголосити, що ці зв'язки помірні.

Садів (Sagiv, 1999) [8], наприклад, виявляючи відношення інтересів Холланда (Holland) і цінностей Шварца (Schwartz),

спостерігає єдину відповідність (між підприємицькими інтересами й владою):

- у дослідженні інтересів спостерігається легкий позитивний зв'язок із цінностями універсалізму (універсалізм поєднує цінності, що відносяться до захисту середовища, до краси, терпимості, справедливості, рівності, миру) і самостійності, а також негативний зв'язок із конформізмом;

- художні інтереси позитивно пов'язані з універсалізмом і негативно з конформізмом;

- соціальні інтереси позитивно пов'язані із прихильністю;

- інтереси підприємництва позитивно пов'язані із владою й із самореалізацією, й негативно з універсалізмом;

- умовні інтереси позитивно пов'язані з безпекою й з конформізмом та негативно з універсалізмом, самостійністю й стимуляцією;

- що стосується реалістичних інтересів, які особливо відповідають великій кількості робочих місць, то вони не пов'язані з жодною цінністю...

Дюан Браун (Duane Brown, 1996) [3] формулює сукупність положень про функцію, що її виконують цінності у виборах ролей, а саме професійних ролей. Ці положення мають за мету узагальнити доступні знання і відкривають шляхи вирішення проблеми цінностей у виборі професійних ролей. Вони підкреслюють саме ті фактори, які регулюють результат цінностей. Відзначивши, що індивіди, зазвичай, розвивають кілька пануючих цінностей, він уточнює необхідні умови для того, щоб ці цінності визначили рольові вибори. Серед умов (опцій або можливостей), які пропонуються за темою вибору професійної ролі, має бути принаймні одна, котра відповідає цінностям певної професійної ролі. Дана тема повинна бути досить інформованою, щоб відчувати цінності, які можливо задовольнити за допомогою різних можливостей (опцій). Нарешті, вибір, що відповідає цінностям теми вибору професійної ролі, має бути за ступенем труднощів, близьким до тем з інших опцій. Відсутність відповідності між ролями й цінностями веде до негативних результатів – таких, як депресія або занепокоєння. Якщо задоволення глобально залежить від відповідності між цінностями теми вибору і її різних ролей, тоді відбувається взаємодія між ними. Вони можуть перебувати в конфлікті і це призведе до зменшення задоволення або – в узгодженні, що призведе до його росту. Рольові зміни відбуваються, коли немає непоправних перешкод у напрямку кращої адекватності із цінностями. Під тиском реальності індивіди можуть змі-

нити свої цінності також. Успіх ролі залежить не тільки від цінностей, які він дозволяє задовольнити, а й залежить також від інших емоційних і когнітивних характеристик теми вибору. Інтерес пропозицій Брауна (Brown) полягає в тому, щоб застерігати від простих лінійних відношень. Цінності, і це стосується також рис особи та її інтересів, – тільки один з чинників, які визначають її переваги. Особистість зацікавлена у цінностях, отже, розглядає їх у взаємодії з іншими чинниками.

У дослідженні інтересів виявлено, що переваги людей певних професій пов'язані з деякими цінностями. А саме з'ясовано, що коли індивід має ціннісну систему хоча б у початковій формі, він, зазвичай, нерішучий щодо його майбутнього й докладає

зусиль до конструювання своєї професійної особистості.

Стосовно становлення цінностей в онтогенезі французькі психологи Жан Гішар і Мішель Уто (Jean Guichar, Mishel Huteau, 2006) [4; 81] відзначають, що цінності, і це пояснюється їх абстрактністю, стабілізуються значно пізніше (не до кінця юності), ніж інтереси. Ми ж припускаємо, що становлення цінностей, як і безперервна освіта, відбувається протягом всього онтогенезу людини. Дана проблема є предметом моніторингу в наступних наших дослідженнях.

Висновки. Огляд визначень цінностей свідчить про те, що вони можуть бути розглянуті одночасно і як елементи когнітивної сфери особистості, і як елементи її афективної сфери, а узагальнення наявних у за-

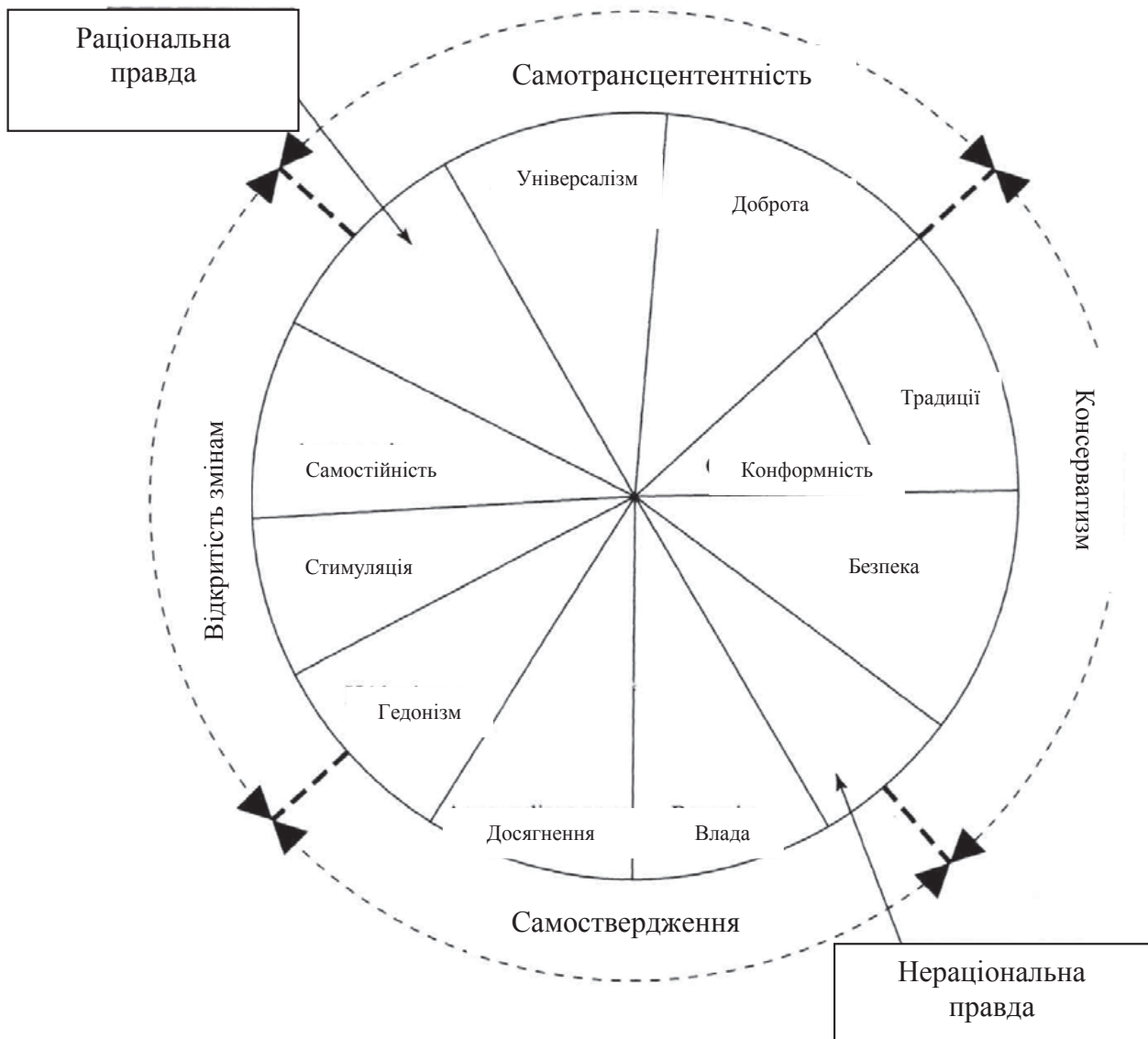

Рис. 1. Модель структури цінностей S. Schwartz переглянута М. Wach і В. Hammer (2003)

рубіжній і вітчизняній психології поглядів з цієї проблеми свідчить, що її розуміння залишається неоднозначним з різним тлумаченням досліджуваного феномена.

Аналіз основних підходів до методології та методів вивчення цінностей дозволив виокремити суб'єктивні та об'єктивні наукові позиції вчених, що характеризують розуміння психологічної сутності поняття «цінності». Відповідно до суб'єктивної позиції вчених (Е. Толмен, Дж. Роттер), цінності залежать від мотивів – інтересів та переживань людини, доказом чого виступає зміна значущості для неї певної цінності вслід за збільшенням або зменшенням інтенсивності цих мотивів. Представники (А. Маслоу, Г. Мюррей) об'єктивних теорій цінностей наполягають на їх незалежності від інтересів чи переживань людини і вказують на соціальні, предметні носії цінностей. Виходячи з вище зазначеного, цінність не може бути тільки об'єктивною чи суб'єктивною. Вона завжди співвідноситься з людиною, що робить її певною мірою суб'єктивною, і водночас на підставі «предметного підкріплення» вона є об'єктивною. Загалом, спираючись на позиції Дж. Вайлда та Ш. Шварца, цінності мають суб'єктивно-об'єктивну природу. У ході кроскультурного дослідження були виявлені певні відмінності в формуванні цінностей представників різного культурного простору. Так, дослідження цінностей в США і Канаді було проведено М. Рокічем, в Австралії Н. Фезером та в Ізраїлі І. Рімом, результати яких показали, що цінності структуруються залежно від соціетальних впливів (специфічні умови життя людини в певній країні) та психологічних чинників (індивідуально-своєрідних властивостей особистості).

Отже, теоретичний аналіз провідних наукових підходів обґрунтування цінностей вимагає усвідомлення того, що вони відбивають культурні й соціальні (ідеологічні і політичні) носії суспільства, соціальної групи та особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кісіль М.В. Якісна вища освіта в системі загальнонародських цінностей // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Формування національних і загальнонародських цінностей в українському суспільстві»: Збірник статей / За заг. ред. канд. філол. наук, доц. О.С. Черемської. – Х.: ФОП Лібуркіна Л.М., 2006. – 39-44 с.
2. Терещенко Ю.І. Світ обертається довкола творців нових цінностей (Освіта як екзистенційний пріоритет України) / Ю.І. Терещенко // Віче. – 2001. – № 6(111). – С. 108-125.
3. Brown Duane (1996) "Brown's Values-Based, Holistic Model of Career and Life-Role Choices and Satisfaction", in D.Brown, L.Brooks, Associates (eds.), Career Choice and Development, San Francisco, Jossey-Bass, 337-372 p.
4. Guichar Gean, Huteau Mishel (2006) Psychologie de l'orientation, Paris, DUNOD.
5. Wach M. (2001). "Valeurs de base de la personne et dimensions professionnelles", L/Orientation Scolaire et Professionnelle, 30, Hors-serie, Actes du colloque "Eduquer en orientation: enjeux et perspectives", 474-480 p.
6. Schwartz S.H. (1992) "Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries", in M.Zanna (ed.), Advances in Experimental and Social Psychology, vol. 25, Orlando, FL., Academic Press, 1-65 p.
7. Wach M., Hammer B. (2003). La structure des valeurs est-elle universelle? Genese et validation du modele comprehensif de Schwartz, Paris, L'Harmattan.
8. Sagiv L. (1999) Vocational interests and basic values, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem.

УДК 159.9:613.86

ПСИХІЧНА СКЛАДОВА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

Савчин М.В., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри психології

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті аналізується стан дослідження проблеми психічного здоров'я людини, викладаються сучасні підходи до аналізу цього феномена, методологічні засади у його вивченні в контексті цілісного підходу до проблеми здоров'я людини. Викладаються критерії психічного здоров'я, його взаємозв'язки з іншими складовими здоров'я людини та чинники його зміцнення, підтримання чи, навпаки, зниження.

Ключові слова: *здоров'я, психічне здоров'я, психологічне здоров'я, критерії психічного здоров'я, чинники психічного здоров'я.*

В статье анализируется состояние исследования проблемы психического здоровья человека, излагаются современные подходы к анализу данного феномена, методологические основания в его исследовании в контексте целостного подхода к проблеме здоровья. Излагаются критерии психического здоровья, его взаимосвязи с другими составляющими здоровья человека и детерминанты его укрепления, поддержания или, наоборот, ослабления.

Ключевые слова: *здоровье, психическое здоровье, психологическое здоровье, критерии психического здоровья, детерминанты психического здоровья.*

Savchyn M.V. PSYCHICAL CONSTITUENT OF PERSON'S HEALTH

The article analyzes the state of research of the problem of mental health of a person, outlines the modern approaches to the analysis of this phenomenon, the methodological grounds for its study in the context of a holistic approach to the health problem. Outlines the criteria for mental health, its relationship with other components of human health and the determinants of its strengthening, maintenance or, conversely, relaxation.

Key words: *health, psychical health, psychological health, psychical health criteria, psychical health factors.*

Постановка проблеми. Здоров'я є вічною фундаментальною цінністю людини. Згідно з духовною парадигмою психології [17-19] людина розглядається в єдності духу, душі та тіла. Відтак її здоров'я не зводиться тільки до соматичного здоров'я. У ХХ ст. дослідники дійшли до висновку, що однією із найважливіших складових індивідуального здоров'я людини – є психічне здоров'я як стан душевного благополуччя, що передбачає відсутність в особистості хворобливих психічних станів, процесів та властивостей [3; 8-17]. У зовнішньому плані воно забезпечує адекватну умовам оточення активність особистості, регуляцію поведінки та діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз стану дослідження проблеми психічного здоров'я людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. За визначенням ВООЗ (Всесвітньої Організації охорони Здоров'я) [23], психічне здоров'я людини стосується: 1) усвідомлення і відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного і психічного Я; 2) почуття сталості та ідентичності переживань у типових ситуаціях; 3) критичного ставлення до себе і своєї власної психічної діяльності та її результатів; 4) відповідності (адекватності)

психічних реакцій силі і частоті зовнішніх впливів, соціальним обставинам та ситуаціям; 5) здатності особистості до саморегулювання власною поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів; 6) здатності планувати власну життєдіяльність і реалізовувати заплановане; 7) здатності змінювати внутрішні налаштування та спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій і обставин.

У другій половині ХХ ст. у психологічній науці проблема психічного здоров'я постала як актуальна самостійна проблема. Так, А. Маслоу розглядає психічне здоров'я як наслідок повного задоволення базових потреб особистості. Здоровою людиною, на його думку, – це щаслива людина, яка живе в гармонії сама із собою, не відчуває внутрішньої дисгармонії тощо. К. Ясперс ознаками психічного здоров'я вважав: 1) здатність концентрувати увагу на предметі; 2) утримувати інформацію в пам'яті; 3) логічне опрацювання інформації; 4) адекватна орієнтація у просторі та часі [14].

Б. Братусь [3] виділив три рівні психічного здоров'я: 1) найвищий – особистісно-смысловий (рівень особистісного здоров'я), який визначається якістю смислових утворень людини; 2) рівень індивіду-

ально-психологічного здоров'я – здатність людини обирати адекватні способи реалізації смислових прагнень; 3) рівень психофізіологічного здоров'я – особливості внутрішньої, нейрофізіологічної організації актів психічної діяльності.

Узагальнення ідей дослідників [2; 5; 6; 11; 13; 14; 15; 19] дозволяє визначити психічне здоров'я як змістово-динамічну характеристику процесів психічної діяльності, яким властиві самодетермінованість психічних явищ, гармонійність взаємозв'язків між відображенням дійсності і ставленням індивіда до неї. Це стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів, одна із інтегральних характеристик особистості, пов'язана з її внутрішнім світом. Ця складова здоров'я передбачає: а) усвідомлення та відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного та психічного Я; б) адекватний до віку рівень зрілості пізнавальної, емоційно-почуттєвої та вольової сфер особистості; в) стабільність позитивного настрою.

У психічно здорової людини особистість інтегрована, їй характерна самодостатність, позитивна настанова стосовно власної особистості, впевненість у собі, цілісна та несуперечлива Я-концепція, адекватна, стійка та висока самооцінка, відкритість людини до себе, зосередженість, врівноваженість, адекватний рівень домагань. У такої особистості відсутні реактивні утворення, розвинена інтелектуальна та особистісна рефлексія [1; 6; 10]. Психічне здоров'я людини забезпечує здорову життєдіяльність, благополуччя і внутрішню саморегуляцію. Воно проявляється у психологічній стійкості особистості, що поєднує стабільність, врівноваженість, адекватність, здатність чинити спротив деструктивним впливам.

Основою психічного здоров'я людини є повноцінний психічний розвиток на всіх етапах її життя. Навпаки, психічна хвороба – це звуження, зникнення або порушення здоров'я [1; 5; 6; 10; 12; 17; 18; 19]. У контексті цілісного підходу психічне здоров'я розглядається у взаємозв'язку із фізичною, психологічною, соціальною, моральною та духовною складовими здоров'я людини. У внутрішньому плані психічне здоров'я взаємопов'язане із емоційною, вольовою, мотиваційною і пізнавальною сферами особистості. Психічне здоров'я є основою більш високого рівня здоров'я людини – психологічного [6].

Сучасна наука визначає психічне здоров'я за допомогою сукупності психологічних критеріїв та показників [2; 7; 9; 12; 17; 19; 21; 22; 24]. Зауважимо, що про-

блема визначення критеріїв норми та аномалії психічного здоров'я людини є найскладнішою у методологічному, теоретичному і прикладному планах. Недоліком запропонованих дослідниками критеріїв психічного здоров'я є їх надмірна узагальненість або, навпаки, надто конкретизований характер; необґрунтована обмеженість (звуженість) деяких з них. На нашу думку, несумісність задекларованих критеріїв психічного здоров'я свідчить про кризу методологічно узгодженого (валідного) уявлення про особистість та чинники її прогресивного, нормального чи аномального онтогенезу. Ця криза проявляється на рівні суспільства, спричиняючи деструктивну динаміку соціокультурних та економічних змін, що гостро переживаються сучасною людиною (депресія, емоційне та особистісне вигорання, деіндивідуалізація та деперсоналізація, неврози, страхи, агресія).

Уперше проблема критеріїв психічного здоров'я постала в ортодоксальному психоаналізі, де критерієм психічного здоров'я розглядалося збалансоване функціонування структур Ід, Его і Супер-Его, формування генітального характеру, системи ефективних психологічних захистів, що збільшує силу Я [20]. Вважалося, що особистість здорова, якщо Я опановує несвідомим та надсвідомим. На нашу думку [17-20], такий підхід не є адекватним, бо не враховує сутності внутрішнього світу людини, в якому виділяються дві складові – духовна і психічна. Взаємодія між цими складовими і визначає рівень психічного здоров'я людини. Констатування психоаналізом принципу задоволення як визначального у психічному благополуччі та щасті особистості є неправомірним. Фундаментальним підтвердженням помилковості даної ідеї є деструктивні тенденції в розвитку західної цивілізації, суспільства, соціальних стосунків, культивованих ідеалів та норм людських стосунків, в яких реалізуються тенденції до задоволення.

Дослідники [6] аналізують психічне здоров'я, що ґрунтується на уявленнях про «адаптацію», соціалізацію та індивідуалізацію». Адаптація стосується здатності людини усвідомлено ставитися до функцій свого організму (травлення, виділення і т. д.) та можливостей регулювати свої психічні процеси, стани і властивості (керувати думками, почуттями, бажаннями). Адаптована людина може жити в звичних для неї геосоціальних умовах. При цьому слід враховувати існування меж індивідуальної адаптації.

На нашу думку, поняття «соціалізація» доцільніше застосовувати до аналізу пси-

хологічного здоров'я людини. Щодо «індивідуалізації», то слід визнати, що здатність визнавати і зберігати індивідуальність в собі та інших – одна з найважливіших ознак психічного здоров'я. Зауважимо, що індивідуалізація, за К. Г. Юнгом, стосується ставлення людини до самої себе. У психічному житті людина сама розвиває свої якості, розглядає свою власну неповторність як цінність і не дозволяє зруйнувати її іншим людям. На думку Є. Абросимова та А. Ленге, провідним критерієм психічного здоров'я є гармонія внутрішнього світу, що забезпечує психологічне благополуччя індивіда. На нашу думку, душевне благополуччя зумовлене активізацією особистістю автентичної віри, свободи та відповідальності, духовного потенціалу особистості взагалі.

Б. Братусь [3] виділяє критерії психічного здоров'я, зокрема, відповідність (невідповідність) суб'єктивних образів об'єктам дійсності, характер реакцій психіки людини на зовнішні подразники, які адекватні віку, рівень зрілості емоційно-вольової і пізнавальної сфер. Г. Нікіфоров [15] аналізує психічне здоров'я відповідно до видів прояву в особистості психічного (процесів, станів, властивостей). Так, учений вважає, що на рівні психічних процесів психічне здоров'я проявляється у максимальному співпадінні суб'єктивних образів і об'єктів дійсності, які відображаються (адекватність психічного відображення); адекватності сприйняття самого себе; здатності концентрувати увагу на предметі; утримувати інформацію в пам'яті; здатності логічно опрацьовувати інформацію; критичність мислення; креативність (здатність до творчості, вміння користуватися власним інтелектом), дисципліна розуму (управління процесом мислення).

На рівні психічних станів психічне здоров'я проявляється в емоційній стійкості (самоволодіння); зрілості почуттів відповідно до віку; опанованістю негативними емоціями; здатності вільно, природно виявляти почуття та емоції, радіти, збереження оптимального самопочуття, здатність пережити вищі почуття. На рівні властивостей особистості психічне здоров'я проявляється в оптимізмі, зосередженості (відсутність суєтливості), захищеності, врівноваженості, адекватності рівня домагань, вірі в себе; незалежності, безпосередності (природність), почутті гумору, самоповазі, адекватній самооцінці, самоконтролі, волі, енергійності та активності.

М. Корольчук та інші автори [16] акцентують увагу на критерію психічної рівноваги, яка визначає характер функціонування

психічної (пізнавальної, емоційної та вольової) сфер людини. Констатується, що для врівноваженої людини притаманна здатність підтримувати звичне комфортне самовідчуття, морфофункціональне збереження внутрішніх органів та систем.

Фундаментальними критеріями психічного здоров'я є інтегрованість, гармонійність, консолідованість, врівноваженість внутрішнього світу особистості, її орієнтація на саморозвиток, збагачення, доступ до внутрішніх ресурсів, прагнення до самопізнання та самореалізації, задоволеність життям, прийняття себе [6; 10]. На думку дослідників критеріями психічного здоров'я є: об'єктивна причинна зумовленість психічних явищ, їх необхідність, впорядкованість; відповідна віку людини зрілість почуттів, максимальне приближення суб'єктивних образів до відображених об'єктів дійсності; гармонія між відображенням обставин дійсності і ставленням людини до неї. Особливе значення надається також таким складовим внутрішнього світу особистості як духовність (пізнання, прагнення до істини), яка трактується дуже обмежено, на рівні загальнолюдських цінностей, пріоритету гуманістичних цінностей (добра, справедливості, любові, краси та ін.), орієнтація на саморозвиток, збагачення свої особистості.

Дослідники констатують, що навпаки, психічні розлади призводять до несприятливих наслідків – коморбідних соматичних захворювань [24]. Особи з психічними розладами схильні до підвищеного ризику соматичних захворювань унаслідок зниження імунного захисту, недбалою ставлення до власного здоров'я, недотримання призначених схем лікування і бар'єрів до отримання необхідного лікування порушень фізичного здоров'я. Так, депресія може приводити до високого артеріального тиску, інфаркту міокарда, інсульту і, можливо, за даними досліджень, до раку. Серцево-судинні захворювання, рак і діабет можуть зворотним чином підвищувати тягар депресивних розладів.

Аналізуючи проблему здоров'я людини взагалі, ми виходимо з таких методологічних тверджень: 1) людина – це єдність духу, душі та тіла; 2) в ідеалі, повноцінно людина живе у трьох вимірах: а) у стосунках сама з собою – внутрішньому вимірі; б) горизонтальному (соціумі – світ людей та матеріальному світі – світі речей) та у вертикальному – стосунки з Богом (духовна сфера). Конкретна людина може жити переважно тільки в горизонтальному вимірі (світі цьому) і менше в духовному світі (світі тому). Духовно розвинута людина живе пере-

важно у вертикальному вимірі – світі тому; 3) у здоров'ї людини виділяються такі складові: соматична, психічна, психологічна, соціальна, моральна та духовна; 4) виділені складові синергетично взаємопов'язані; 5) в аналізі проблеми збереження здоров'я слід диференціювати стратегії зміцнення, збереження та відновлення здоров'я; 6) здоров'я людини зумовлене дією сукупності чинників, зокрема: а) об'єктивних (матеріальних чинників, об'єктивні умови життя людини та генетична спадковість); б) соціально-психологічні умови (особливості сім'ї, професійних груп, стосунки в групах, спілкування, цінності та норми, які культивуються в групах); в) дії суб'єктивних чинників (психіка та особистість людини); г) особливості життєдіяльності людини (життєві цілі, смисл життя, життєві технології, результати життя тощо); д) активність особистості із зміцнення, збереження та відновлення здоров'я [17; 19].

Встановлено, що психіка сучасної людини перебуває під потужним негативним впливом соціального, природного, побутового та багатьох інших чинників, що вимагає спеціальних заходів з охорони і зміцнення психічного здоров'я. Стан психічного здоров'я населення зумовлений дією сукупності чинників. Ученими (Tellegen, Lykken, McGue, Christensen) в якості передумов і джерел психічного здоров'я розглядається широке коло феноменів, зокрема соціальні відносини, генетична схильність, матеріальний стан, задоволення потреб, фізична активність, прийняття себе, наявність сенсу і цілей життя. Реалізація ідей зміцнення, збереження і відновлення психічного здоров'я на соціальному рівні вимагає від суспільства перегляду укорінених, невинуватих традицій, пріоритетів і норм у сфері освіти, медицини, професійної зайнятості, організації дозвілля та відпочинку, індустрії харчування тощо.

В Україні у сфері психічного здоров'я також проявляється негативна тенденція до зростання поширеності психічних та поведінкових розладів (на 29% за 10 років). У структурі захворюваності та поширеності в останнє десятиріччя переважали непсихотичні функціональні психічні розлади (28,4%), до яких належать неврози, реакції на стрес (71,6%), розлади особистості та інші порушення, що у більшості випадків потребують амбулаторної допомоги [7].

На психічне здоров'я окремої людини впливає система різних соціальних та міжособистісних стосунків, у тому числі в колі родини, спілкування з друзями і родичами, колегами на роботі, на дозвіллі, приналежності до релігійних чи інших організацій

та ін. Наслідки цих впливів можуть носити як позитивний, так і негативний характер. Погіршення духовних, моральних та соціально-психологічних умов існування суттєво впливає на психічне здоров'я не тільки особистості, а й суспільства в цілому, зумовлюючи девіантну поведінку особистості. Педагогічна занедбаність у дитинстві і несприятливі умови оточення стають причиною різних форм неадекватної поведінки вже дорослої людини в суспільстві, навіть її кримінального розвитку. Особистість може деградувати або змінитись, якщо зміниться її ставлення до людей, до праці, до груп. Тільки стійкість і сталість активних стосунків дають змогу їй підтримувати власну впевненість та протистояти негативним впливам оточення, долати опір зовнішніх умов та перешкод і досягати поставлених цілей, реалізовувати свої наміри, ідеї та мрії.

Важливо врахувати думку психіатрів [9;10], які констатують, що негативний стан психічного здоров'я населення зумовлений цілою системою чинників. Негативними чинниками є клінічні (коморбідність, резистентність), методологічні (недосконалість класифікацій, концепцій одужання, відсутність можливостей використання діагностичних біомаркерів), організаційні (застаріла структура психіатричної служби, повільне впровадження біопсихосоціальної моделі надання допомоги), кадрові (недостатність кадрового забезпечення, недосконалість підготовки лікарів загальної ланки), фінансово-економічні (використання фінансових розрахунків, які орієнтовані на психіатричний заклад, а не на пацієнта, відсутність фармакоекономічного аналізу, який дозволяє визначити найефективніші стратегії лікування та реабілітації).

Стан психічного здоров'я залежить не стільки від зовнішніх подій та об'єктивних умов життя, скільки від особистісних характеристик людини [17-19], які трансформують дію зовнішніх факторів через внутрішні умови. Люди по-різному оцінюють однакові обставини і реагують на них залежно від своїх очікувань, досвіду, цінностей, настанов, світосприйняття у цілому. Зовнішні умови суттєво впливають на здоров'я людини, але саме внутрішні чинники та особливості особистості визначають стан її психічного здоров'я.

Висновки з проведеного дослідження. Відтак психічне здоров'я особистості – багатовимірний феномен, що визначає інтегрованість, гармонійність, духовної і моральної спрямованості та врівноваженості внутрішнього світу особистості. Це глобальний психічний стан особистості, для якого характерна динамічна гармонійність вну-

трішніх переживань, думок та намірів. Воно стосується нормального функціонування психічних процесів, станів та властивостей. Психічне здоров'я – це не тільки відсутність психічних порушень, а й наявність внутрішнього особистісного ресурсу, завдяки якому людина долає у своєму житті труднощі, складні та стресові ситуації. За нормального психічного здоров'я людині властиві самоприйняття і саморозуміння, гармонійний розвиток психіки, що відповідає віковій нормі. Стан психічного здоров'я людини зумовлений дією сукупності чинників різного рівня. Психічне здоров'я як важлива складова здоров'я людини стосується внутрішнього світу людини, є основою психологічного здоров'я, невіддільна від соматичного, психологічного, соціального, морального та духовного здоров'я.

Перспективами вивчення проблеми є уточнення феноменології психічного здоров'я, формування чітких і однозначних його критеріїв, з'ясування умов, чинників та механізмів його зміцнення, збереження та відновлення на різних етапах онтогенезу особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психологія щасття / М. Аргайл – М.: Прогресс, 1990. – 336 с.
2. Бачерников Н.Е. Философские вопросы психиатрии / Н.Е. Бачерников, В.П. Петленко, Е.А. Щербина. – К., 1995. – 216 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б. Братусь. – М.: Мысль, 1988. 301 с.
4. Васильева О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О.С. Васильева, Ф. Р. Филатов. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 352 с.
5. Вацлавик П. Як стати нещасним без сторонньої допомоги / П. Вацлавик. – К.: Попурі, 2000. – 131 с.
6. Войтенко В.П. Здоровье здоровых: Введение в синалогию / В.П. Войтенко. – К.: Здоров'я, 1991. – 74-45 с.
7. Волошин П.В. Стратегія охорони психічного здоров'я населення України: сучасні можливості та перешкоди / П.В. Волошин, Н.О. Марута // Український вісник психоневрології. – Том 23, вип. 1(82), 2015. – 5-11 с.
8. Коцан І.Я. Психологія здоров'я людини / за ред. І.Я. Коцана / І.Я. Коцан, Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин, нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – 430 с.
9. Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: учебное пособие / Л. В. Куликов. – СПб.: Питер, 2004. – С. 50-55.
10. Лакосина Н.Д. Медицинская психология, 2-е изд / Н. Д. Лакосина, Г.К. Ушаков. – М.: Медицина, 1984. – 334 с.
11. Орлов Ю.М. Саногенное мышление / сост. А. В. Ребенок, О.Ю. Орлова. Серия: Управление поведением, кн. 1. – М.: Слайдинг, 2003. – 96 с.
12. Панкратов В.Н. Саморегуляция психического здоровья: Практическое руководство / В.Н. Панкратов. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 352 с.
13. Потапчук С.М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: монографія / С.М. Потапчук. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2004. – 323 с.
14. Психологія здоров'я людини / За ред. І.Я. Коцана. – Луцьк: РВВ – Вежа Волин, нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – 430 с.
15. Психологія здоров'я: учебник для вузов / под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2003. – С. 59-60 .
16. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я: навчальний посібник / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, А.Ф. Косенко, Т.І. Кочергіна; заг. ред. М.С. Корольчука. – К.: Фірма «ІНККОС», 2002. – 11-13 с.
17. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: монографія / Мирослав Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 224 с.
18. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: [монографія]. – Вид. 2-ге, пер., доп. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.
19. Савчин М.В. Здатності особистості: монографія / Мирослав Савчин. – К.: Академвидав, 2016. – 288 с. – (Серія «Монографії»).
20. Савчин М.В. Методології психології / Монографія // Наукове видання. – Київ: Академвидав. – 221 с.
21. Семке В.Я. Психическое здоровье и общество / В.Я. Семке // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. – 1996. – № 1. – С. 131-138.
22. Формування мотивації та установок на збереження психічного та психологічного здоров'я сільської молоді: колективна монографія / кол. авт.; відп. ред. Н. І. Зорій. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2015. – 228 с.
23. Что такое психическое здоровье / Всемирная Организация Здравоохранения // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.who.int/features/qa/62/ru/index.html>.
24. Шафранський В.В. Психічне здоров'я населення України: стан, проблеми та шляхи вирішення / В.В. Шафранський, С.В. Дудник // Україна. Здоров'я нації. – 2016. – № 3(39). – С. 12-18.

УДК 159.923.3

РЕШИМОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР САМОАКТУАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Санников А.И., д. психол. н., старший научный сотрудник,
доцент кафедры теории и методики практической психологии
Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К.Д. Ушинского

Рассмотрено современное состояние проблемы самоактуализации личности. Обобщены исследования отечественных и зарубежных ученых о сущности понятия «самоактуализация личности» и подходы к его изучению. Рассмотрены вопросы профессиональной самоактуализации, проведен анализ направленности выбора как фактора развертывания самоактуализации личности. Представлены результаты корреляционного анализа взаимосвязей показателей самоактуализирующейся личности и принятия решений. Описаны профили решимости у лиц, отличающихся направленностью выбора.

Ключевые слова: *решимость личности, самоактуализация, принятие решения, жизненный выбор.*

Розглянуто сучасний стан проблеми самоактуалізації особистості. Узагальнено дослідження вітчизняних і закордонних учених про сутність поняття «самоактуалізація особистості» та підходи до його вивчення. Розглянуто питання професійної самоактуалізації, проведено аналіз спрямованості вибору як чинника розгортання самоактуалізації особистості. Представлено результати кореляційного аналізу взаємозв'язків показників особистості, яка самоактуалізується, і прийняття рішень. Описано профілі рішучості в осіб, що відрізняються спрямованістю вибору.

Ключові слова: *рішучість особистості, самоактуалізація, прийняття рішення, життєвий вибір.*

Sannikov A.I. DECISIVENESS AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR OF SELF-ACTUALIZATION OF PERSONALITY

The contemporary state of self-actualization problem of an individual is considered. The researches of domestic and foreign scientists on the essence of the concept of "self-actualization of the personality" and approaches to its study are generalized. The questions of professional self-actualization are regarded, the analysis of the choice orientation as a factor in the development of self-actualization of a person is carried out as well. The results of the correlation analysis of the interrelationships between the indicators of the self-actualizing personality and decision-making are presented. The profiles of decisiveness among persons who differ in the direction of their choice are described.

Key words: *decisiveness, direction of choice, self-actualization of person, decision making, life choice.*

Постановка проблемы. В статье излагаются результаты исследования решимости – одного из факторов самоактуализации личности. Анализ взглядов современных ученых показывает, что в психологии личности нет однозначного определения понятия «самоактуализация», что не только во многом усложняет понимание этого явления, но и затрудняет его теоретическое и эмпирическое изучение. Кроме того, «самоактуализацию» часто заменяют другими терминами: «самореализация», «самоопределение», «самодетерминация», «самоутверждение» и др. Сохраняется устойчивый и постоянно растущий интерес к изучению различных аспектов и форм самоактуализации в психологии (например, профессиональная самоактуализация). До сих пор остается нерешенным вопрос выделения состава факторов, существенно определяющих протекание самоактуализации в разных возрастных периодах личности, особенности развития студентов в учебной деятельности, взаимосвязи

с другими свойствами личности профессионала, включая индивидуально-психологические особенности личности в ситуации жизненного выбора.

Анализ последних исследований и публикаций. В большинстве работ самоактуализация трактуется как «потребность в осуществлении своих способностей и талантов, творческих потенций, воплощение «себя», «мотив человеческой деятельности и жизни, что означает полное раскрытие и максимальную реализацию человеком своего внутреннего потенциала», «процесс развертывания и созревания заложенных в организме и личности задатков, потенций, возможностей». Современная психология определяет понятие «самоактуализация» прежде всего как стремление человека как можно больше выявить, развить и реализовать свои возможности, стремление личности быть такой, какой она может быть [1; 4; 5; 10; 12].

По мнению ученых, самоактуализация является процессом полного развертывания

личностного потенциала, раскрытия в человеке того лучшего, что заложено в нем природой, а не задается культурой извне. Самоактуализация отражает процесс использования личностью собственного потенциала и способностей. Актуализация потенциала определяется исследователями как осознание и принятие ранее неосознаваемых собственных возможностей и психического содержания (мыслей, чувств, моделей поведения). В зависимости от того, каким образом эти возможности актуализируются, они становятся психологическими ресурсами, доступными не только доступными для использования личностью, но и для сознательного волевого контроля [15; 26].

Достаточно активно разрабатывается в последние годы как отечественными, так и зарубежными учеными вопрос самоактуализации в условиях профессиональной деятельности, или профессиональной самоактуализации [2; 5; 6; 9; 17].

Под понятием «профессиональная самореализация» большинство ученых понимают социализованный путь гармоничного развития личности, в котором получение профессионально-практического опыта, выбранной профессиональной квалификации связаны с процессом профессионального роста при выполнении профессиональных ролей и обязанностей. Профессиональная самореализация становится неотъемлемым атрибутом наиболее полного раскрытия и осуществления личностного профессионального потенциала. Она рассматривается как поиск «себя в профессии», собственной профессиональной роли, формирование образа «Я», профессионального имиджа, выработка индивидуального стиля профессиональной деятельности, определение для себя профессиональных перспектив, оценка условий и путей их достижения, установление перспективных профессиональных целей, стремление к гармоничному раскрытию и реализации своего потенциала в выбранной профессии (реализация «Я», своих ценностей, интересов и способностей) [15; 16]. Исследователи в качестве критериев самоактуализации личности в учебно-профессиональной деятельности выделяют: осмысленность жизни, признание в ней главными ценностями рост и развитие; позитивное восприятие себя, других и выбранной профессии; рассмотрение ее как возможности реализовать собственные интересы, способности и ценности; проявление интернальности, креативности; открытость к жизни и готовность постоянно учиться [17; 25].

Результаты разработки современной теории самоактуализации широко представлены в трудах отечественных (Г. Балл, Ю. Долинская, Л. Карамушка, Л. Кобыльник, С. Максименко, В. Моляко, Н. Старинская, И. Стрилецкая, В. Татенко) и зарубежных психологов (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, К. Хорни, Э. Шостром, К.Г. Юнг) [3; 5; 9; 10; 13; 14; 25; 26; 27] и др.

Анализ литературы по данной проблеме свидетельствует о психологической сложности самоактуализации, что в значительной степени затрудняет выделение основных факторов, влияющих на особенности ее проявления в различных сферах жизнедеятельности. Одним из факторов, в значительной мере определяющих индивидуально-психологические особенности самоактуализации, является решимость личности.

На протяжении своей сознательной жизни человеку приходится совершать не простые выборы и принимать решения в разнообразных жизненных ситуациях, зачастую определяющих его собственное будущее. Условия современности не только диктуют высокий темп жизни, насыщенной безграничным числом альтернатив возможного выбора, но и противоречие внешних условий принятия решений личностью ее «внутренним», психологическим возможностям. Их преодоление в различных формах жизнедеятельности обеспечивает решимость личности.

Решимость представляет собой свойство личности, способствующее продуктивному принятию жизненных решений. Решимость является не только источником внутренней активности личности, ей присуща ориентация и настрой на уверенное принятие решений в условиях неопределенности и риска, решительную личность отличает неординарное видение жизненной ситуации, а также использование гибких стратегии и тактик принятия жизненного решения. Решимость – интегральная характеристика личности, способность смело и независимо принимать зрелые жизненные решения, избирательно используя при этом личностные ресурсы [18; 20].

По нашему мнению, самоактуализация, охватывая всю систему профессиональной жизни индивида, особенно явно проявляется во всех формах профессиональной деятельности, в которых личность обычно реализует себя. Самоактуализация, наряду с реализацией личностных ресурсов, включает в себя реализацию профессиональных способностей, профессионально важных свойств и качеств, а также свойств личности и личностных свойств как отра-

жение направленности профессионального развития и роста. Содержательно реализация ресурсов представляет собой не только приобретение, накопление и проявление новых знаний, навыков, умений (далее – ЗУН), концептуальных моделей деятельности (далее – КМД). Во многом это происходит благодаря расширению числа личностно значимых ситуаций, в которых ЗУНы и КМД оказываются востребованными, когда их активация обеспечивает эффективное разрешение ситуаций [19]. Выделение значимых ситуаций, требующих активации ресурсов, обеспечивается направленностью личности – одной из составляющих самоактуализации.

Стоит отметить, что направленность личности является основой, ключевым компонентом для развертывания и интенсификации активности при принятии решения в ситуации выбора и проявляется в построении и реализации личностью той или иной стратегии действий. Направленность личности характеризуется не только силой проявления мотивов, но и их соотношением в структуре мотивационной сферы. Уровень мотивации достижения как одна из ведущих составляющих направленности отражается на выборе личностью соответствующей модели преодолевающего поведения, ее адаптации к условиям профессиональной самореализации, в конструктивном подходе к решению возникающих проблем. Направленность выбора и принятия решений личностью в различных ситуациях жизнедеятельности отличается определенной структурой. Структуру направленности выбора личности образуют следующие функциональные составляющие: поддержание направленности выбора на определенную сферу актуальной самореализации личности (работа, досуг, установление отношений); актуализация и фокусировка на объекте направленности (оказание влияния на другого, нейтрализация влияния другого, замещение одного вида воздействия другим, подавление влияния другого); определение формы вектора активности в направленности (влияние, манипулирование, уход, откладывание решений по себе, другим или среды); активизация подструктур личности в направленности (эмоциональная, когнитивная, предикативная) [21].

Постановка задания. Цель статьи – изучение решимости как психологического фактора самоактуализации личности; выделение ограниченного состава индивидуально-психологических свойств личности, определяющих самоактуализацию личности в ситуации выбора, принятия и реализации выбранного решения.

Методики и организация исследования. Диагностировались индивидуально-психологические свойства личности с использованием следующих методик: 1) «Мультидимензиональные шкалы решимости» (далее – МШР), автор – А. Санников [18]; 2) «Четырехмодальностный тест-опросник эмоциональности», автор – О. Санникова [23]; 3) методика «Личностные факторы принятия решений» (далее – ЛФР-25), автор – Т. Корнилова [11]; 4) методика «Волевые качества личности» (далее – ВКЛ), автор – В. Чумаков [18]; 5) Индикатор типа личности (далее – МВТІ-94) (авторы – И. Майерс и К. Бриггс, версия Т. Шалаевой) [8]; 6) «Опросник принятия решений» (далее – ОПР) автор – Г. Айзенк, модификация Е. Ильина [7]; 7) шкала «Интолерантность – толерантность к неопределенности», автор – С. Баднер [18]. Описание методик в данной статье мы не приводим, они достаточно подробно освещены в литературе.

В исследовании приняло участие 95 человек, обучающихся в высших учебных заведениях либо работающих в организациях и учреждениях г. Одессы (мужчины и женщины в возрасте от 19 до 47 лет). Статистическая обработка результатов исследования осуществлялась с использованием пакета математической статистики SPSS 13.0. Для уточнения взаимосвязей рассматриваемых показателей в качественном анализе данных были использованы метод «асов» и метод «профилей» [22].

Изложение основного материала исследования. *Корреляционный анализ полученных данных.* Анализ статистических показателей показывает, что для выборки характерны существенно более низкие значения стандартного отклонения по сравнению со средними значениями показателей методик, использованных в исследовании. Стандартное отклонение показателей не стремится к нулю. Такая картина показывает высокую неоднородность выборки испытуемых, наличие индивидуально-типологических особенностей, подтверждающих некоторые закономерности. Первая отражает факт наличия в выборке выраженных, ярких, самоактуализированных личностей, что можно отнести за счет уже сложившегося социального и профессионального опыта, полученного ранее или сейчас в реализующихся профессиях. Вторая свидетельствует о реальном влиянии направленности выбора на большинство показателей испытуемых, в первую очередь на показатели принятия и реализации решения.

По результатам проведенного эмпирического исследования установлено наличие положительных и отрицательных значимых (на 1% и 5% уровне доверительной вероятности) корреляционных связей показателей личностных свойств с показателями принятия решений личностью (табл. 1).

Результаты, представленные в табл. 1, свидетельствуют о наличии следующих взаимосвязей:

I. Показатель *склонности к риску в принятии решений* (РкР) обнаруживает положительные взаимосвязи со следующими показателями: на 1% уровне значимости со стремительностью (СтР), с толерантностью к неопределенности (ТнР) и авантюризмом (АвР); на 5% уровне значимости с догматичностью (ДгР) и готовностью к риску (ГкР). Положительные взаимосвязи показателя склонности личности к риску, рискованности (РкР) с указанными выше показателями свидетельствуют о том, что, чем выше уровень рискованности личности, тем она более толерантна к неопределенности, новые обстоятельства не восприни-

маются ею как угрожающие, она готова к риску, отличается повышенной склонностью к авантюризму, при принятии решения проявляет высокую активность, но, несмотря на это, при принятии важных жизненных решений ее отличает сдержанность, заторможенность, некоторая ригидность.

II. Показатель *стремительность в принятии решений* (далее – СтР) обнаруживает положительные взаимосвязи со следующими показателями: на 1% уровне значимости с толерантностью к неопределенности (ТнР), решительностью (РштА) и показателем эмоциональной модальности страха (С); на 5% уровне значимости с показателем интолерантности к новизне проблемы (НПП). Указанные положительные взаимосвязи свидетельствуют о том, что, чем выше уровень стремительности личности (СтР), тем более спокойно она воспринимает неопределенность, новые обстоятельства она воспринимает не как угрожающие, а порой они даже являются для нее привлекательными, несмотря на выраженность эмоции модальности страха.

Таблица 1

Матрица интеркорреляций индивидуально-психологических показателей личности, принимающей решение

МШР	МШР				ВКЛ					
	СтР	ТнР	АвР	АсР	Инц	Ршт	Смт	Нст	Энр	Внм
РкР	467**	382**	452**							
СтР		412**								
ТнР			335*	445**	352*	376*				
АвР					397*	377*	334*	329*	366*	
АсР					326*		349*			333*
Шкалы МШР	ЛФР	Тест-опросник эмоциональности			ИТН-ТН		ОПР		МБТИ	
	ГкР	Р	С	П	НвП	ИтО	РштА	ЦмЛА	Э	И
РкР	332*									
СтР			364**		401*		454**			
ТнР	676**	381**		-418**	394*		364**	337*	299*	
ДгР		-305*							-311*	
АвР	393*	364**			498**	372*				-288*
АсР	496**							380**		

Примечание: 1) нули и запятые опущены; 2) * – уровень значимости $p \leq 0,05$, ** – уровень значимости $p \leq 0,01$; 3) показатели шкал решимости (по методике «Мультидимензиональные шкалы решимости» (далее – МШР) А. Санникова): рискованность принятия решений (РкР), стремительность (СтР), толерантность принятия решений (ТнР), догматичность принятия решений (ДгР), авантюризм принятия решений (АвР), ассертивность принятия решений (АсР); 4) показатели эмоциональных модальностей «Радость» (Р), «Страх» (С), «Печаль» (П) по «Четырехмодальному тест-опроснику эмоциональности» О. Санниковой; 5) готовность к риску (ГкР) по опроснику «Личностные факторы принятия решений» (ЛФР-25) Т. Корниловой; 6) волевые свойства личности (по методике ВКЛ М. Чумакова): инициативность (Инц), решительность (Ршт), самостоятельность (Смт), настойчивость (Нст), энергичность (Энр), внимательность (Внм); 7) показатели интолерантности к новизне проблемы (НвП) и общий показатель интолерантности к неопределенности (ИтО) по методике «Интолерантность – толерантность к неопределенности» С. Баднера; 8) показатели решительности принятия решений (РштА) и целеустремленности принятия решений (ЦмЛА) опросника принятия решений Г. Айзенка, модификация Е. Ильина; 9) показатели индикатора типа личности (по методике И. Майерс и К. Бриггс): экстраверсия (Э), интраверсия (И).

III. Показатель *толерантність к неопределенности в принятии решений* (далее – ТнР) обнаруживает положительные взаимосвязи со следующими показателями: на 1% уровне значимости с показателем ассертивности в принятии решений (АсР), решительностью и ригидностью в принятии решений (РштА, РгдА), готовностью к риску (ГкР) и показателем эмоциональной модальности радости (Р); на 5% уровне значимости с авантюристичностью (АвР), инициативностью (Инц), целеустремленностью в принятии решений (ЦмЛА), решительностью (Ршт), интолерантностью к новизне проблемы (НПП) и экстраверсией (Э). Кроме того, показатель ТнР обнаружил отрицательные взаимосвязи на 1% уровне значимости с показателем эмоциональной модальности печали (П). Указанные взаимосвязи свидетельствуют о том, что, чем выше уровень толерантности к неопределенности личности (ТнР), тем более она решительна, инициативна и целеустремлена в ситуации выбора и принятия важных решений. Для нее характерны проявления авантюризма и готовности рисковать. Новизна проблемы не представляет для такой личности угрозу, сложные задачи способны вызвать у нее радостные переживания. Личность способна отстаивать свою точку зрения, не нарушая моральных прав другого человека, оптимально реагирует на критику, умеет решительно сказать себе и другим «нет», если этого требуют обстоятельства, проявляет гибкое и дивергентное поведение. Наряду с этим личности этого типа присуща некоторая ригидность в принятии важных решений, ориентация на внешнее социальное окружение, а не на собственный внутренний мир.

IV. Показатель *дальновидность в принятии решений* (далее – ДвР) обнаруживает отрицательные взаимосвязи со следующими показателями: на 1% уровне значимости с экстраверсией (Э) и на 5% уровне значимости с показателем эмоциональной модальности радости (Р). Выделенные взаимосвязи показателей свидетельствуют о том, что, чем более дальновидной является личность, тем меньше она ориентируется на внешнее социальное окружение и больше на собственный внутренний мир. Ситуация выбора и принятия важных решений сопровождается проявлением эмоции модальности радости.

V. Показатель *авантюристичности в принятии решений* (далее – АвР) обнаруживает положительные взаимосвязи со следующими показателями: на 1% уровне значимости с интолерантностью к новизне проблемы

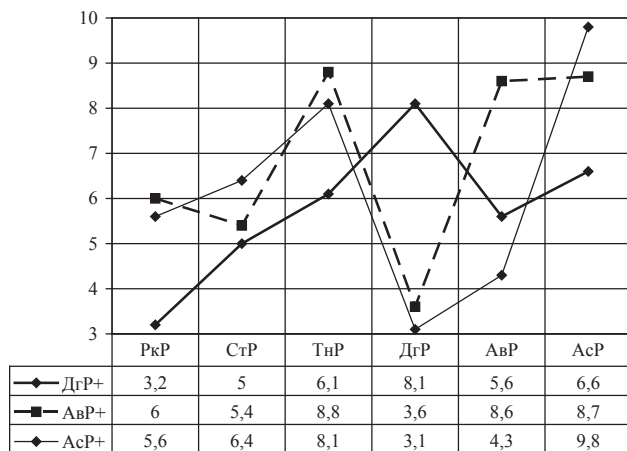
(НПП) и показателем эмоциональной модальности радости (Р); на 5% уровне значимости с инициативностью (Инц), самостоятельностью (СмТ), настойчивостью (НсТ), решительностью (Ршт), энергичностью (Энр), ригидностью в принятии решений (Ргд), готовностью к риску (ГкР) и общим показателем интолерантности к неопределенности (ИТО). Наличие указанных положительных взаимосвязей указывает на то, что, чем более склонна личность к авантюризму, тем более ей присущи в ситуации выбора и принятия решений инициативность, решительность. Такая личность самостоятельна, настойчива, энергична в достижении своей цели, готова к риску. Неопределенность не воспринимается ею как угроза, ей присуще спокойное восприятие новизны проблем. Необходимость принимать решения вызывает у нее радостные переживания. Но таким людям присуща некоторая ригидность в принятии важных решений. Кроме того, выделены отрицательные взаимосвязи авантюристичности на 1% уровне значимости с показателями рефлексивности настоящего (РфЛН) и на 5% уровне значимости с интроверсией (И). Указанные отрицательные взаимосвязи свидетельствуют о том, что лица с повышенной склонностью к авантюризму являются экстравертами; им присущи заниженные оценки рефлексивности настоящего.

VI. Показатель *ассертивности в принятии решений* (далее – АсР) обнаруживает положительные взаимосвязи со следующими показателями: на 1% уровне значимости с готовностью к риску (ГкР), целеустремленностью (ЦмЛА) и ригидностью в принятии решений (Ргд); на 5% уровне значимости с инициативностью (Инц), самостоятельностью (СмТ) и внимательностью (ВНМ). Наличие указанных положительных взаимосвязей свидетельствует о том, что лица с повышенной ассертивностью отличаются самостоятельностью и целенаправленностью, высокой инициативностью и вниманием к деталям. При принятии важных решений они готовы рисковать, но осуществление выбора и реализация принятого варианта решения подвержено характерной ригидности.

Качественный анализ результатов. Результаты проведенного количественного анализа позволили предположить наличие определенных индивидуальных психологических характеристик у лиц, отличающихся показателями решимости в ситуации выбора и принятия решений. Для проверки высказанного предположения принимающие участие в эксперименте испытуемые были сгруппированы по до-

минированию показателей одной из шкал решимости. Для этой цели был использован метод «асов», который позволил после первичной обработки данных эксперимента выделить такие подгруппы испытуемых в пространстве четвертого квартиля распределения: группу ДгР+, образованную лицами с высокими значениями показателя «Догматичность» ($n = 7$); группу АвР+, образованную лицами с высокими значениями показателя «Авантюренность» ($n = 4$); группу АсР+, образованную лицами с высокими значениями показателя «Ассертивность» ($n = 4$).

Профили выделенных групп испытуемых представлены на рисунках 1–2.

Рис. 1. Профили показателей личностных факторов принятия решений (по методике МШР) в группах лиц, отличающихся доминированием шкал решимости

Анализ данных, представленных на рисунке 1, демонстрирует некоторые тенденции: а) профили групп ДгР и АвР являются зеркальным отражением друг друга; б) значимые различия (по t-критерию Стьюдента) между выделенными группами наблюдаются в показателях рискованности (РкР), догматичности (ДгР), авантюренности (АвР) и ассертивности (АсР). Причем по значению показателей догматичности (ДгР) и ассертивности (АсР) представители группы «Авантюренность» (АвР+) и группы «Ассертивность» (АсР+) почти не отличаются между собой, статистически значимых различий обнаружено не было. Значения этих показателей для представителей группы с высокими значениями «догматичности» (ДгР+) значительно отличаются от остальных. Данные особенности свидетельствуют о различии в используемых стратегиях поведения, принятия и реализации решений между представителями группы «Догматичность» (ДгР+) и лицами,

принадлежащим к группам «Авантюренность» (АвР+) и «Ассертивность» (АсР+).

Анализ данных *эмоциональности* выделенных групп испытуемых демонстрирует некоторые тенденции: а) показатель эмоциональной модальности радости (Р) для всех групп является самым высоким, причем для представителей группы «Авантюренность» (АвР+) этот показатель значительно выше; б) по показателю эмоциональной модальности страха (С) все группы находятся почти на одном уровне; в) показатель эмоциональной модальности печали (П) для представителей выделенных групп лиц является самым низким. Это свидетельствует о доминировании эмоциональной модальности радости (Р) у представителей выделенных групп.

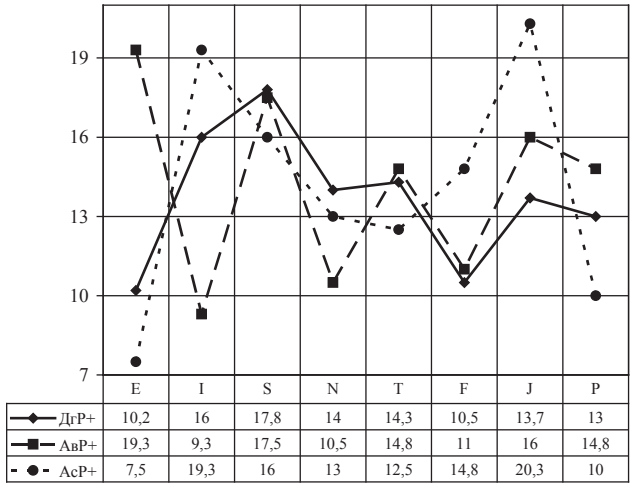
Анализ данных *рациональности* (Рац) и *готовности к риску* (ГкР) показывает наличие следующих индивидуальных особенностей сравниваемых групп: а) показатели лиц с высокими уровнями «авантюренности» (АвР+) и «догматичности» (ДгР+) образуют зеркальное отражение друг друга по отношению к средней линии ряда всей выборки. В группе АвР+ показатель ГкР получил максимальное значение, в группе ДгР+ – минимальное, значения группы лиц с высоким уровнем ассертивности (АсР+) проходит почти посередине между двумя другими; б) по значениям показателя рациональности (Рац) все три группы близки между собой; значение показателя готовности к риску (ГкР) для всех групп лиц значительно отличаются. Кроме того, для групп лиц с высокими значениями авантюренности (АвР+) и ассертивности (АсР+) уровень показателей готовности к риску выше, чем рациональности, в отличие от группы с высокими значениями догматичности (ДгР+).

Анализ данных *волевых качеств личности* свидетельствует о том, что каждая группа отличается своим определенным, только ей присущим набором волевых качеств, а именно: а) всем группам лиц свойственны почти одинаковые значения показателя ответственности (Отв), близкие значения решительности (Ршт) и внимательности (Внм); б) большое отличие выделенных групп наблюдается в показателях целеустремленности (Цст), инициативности (Инц), энергичности (Энр) и самостоятельности (Смт). Эти особенности указывают на то, что для группы «Авантюренность» (АвР+) наиболее характерны инициативность (Инц), выдержка (Вдк), энергичность (Энр) и целеустремленность (Цст), которые по своим значениям выше, чем в других выделенных группах. Группе «Догматичность» (ДгР+) свойственны от-

ветственность (Отв) и выдержка (Вдк). Для представителей группы «Ассертивность» (AcP+) характерны высокие значения ответственности (Отв), выдержки (Вдк) и целеустремленности (Цст).

Профили показателей индикатора типа личности (по методике МБТИ) выделенных групп испытуемых представлены на рисунке 2.

Рис. 2. Профили показателей индикатора типа личности в группах, отличающихся показателями шкал решимости

Анализ профилей индикатора типа личности показывает, что представители группы «Догматичность» (ДгР+) наиболее близки к типу *ISTJ*. Этот тип характеризуется следующим образом: доминирующая функция этого типа – интровертная сенсорность, она связана с фактами и практикой, вспомогательная функция – экстравертный рационализм – с получением объективных решений и структурированием данных. Представители типа обладают выраженным чувством ответственности. Их поведение ориентировано на конечный результат. Объективная, конкретная, ближайшая информация у них немедленно воспринимается, «передается внутрь» и внимательно анализируется. Их склонность ко всему, что находится «здесь и сейчас», не позволяет им ничего принимать на веру. Все, что они видят, для них является объективной и осязаемой реальностью, которую они немедленно приводят к определенному порядку.

Представители группы «Авантюризм» (АвР+) наиболее близки к типу *ESTJ*. Для таких лиц характерны: доминирующая функция – экстравертный рационализм – поиск и принятие объективных решений, синтез информации и ее структурирование, а вспомогательная функция – интровертная сенсорность, она связана с обработкой имеющихся фактов и практикой. Они

видят мир таким, «каков он есть», переводя данные своего восприятия на объективный язык. Испытывают необходимость в навязывании своих оценок окружающим, вырабатывая жесткую систему действий по достижению цели, которая опирается на определенную программу поиска и анализа вариантов выбора и реализации принятого решения.

Представителям группы лиц с высоким уровнем «Ассертивности» (АсР+) характерен тип *ISFJ*. Доминирующая функция – интровертная сенсорность, связанная с получением и синтезом фактов и их использованием в практике. Вспомогательная функция – экстравертная чувствительность – обеспечивает формирование устойчивой структуры межличностных отношений для получения продуктивных решений. Представители группы аккуратны, добродушны, привержены к порядку и в высшей степени исполнительны и заботливы; они черпают силы в самих себе и во всем том, что видят, слышат, чувствуют, на что смотрят и что испытывают. Их возможности направлены на служение окружающим, при этом деятельность четко рассчитана и распланирована. Они видят свое предназначение в том, чтобы помогать другим и делать их счастливее.

Выводы из проведенного исследования.

1. Анализ научной литературы по проблеме позволяет сделать вывод, что самоактуализация отражает развертывание личностного потенциала, мотивацию личности на постоянный поиск себя, способность личности соответствовать уровню тех задач, которые перед ней ставят условия жизнедеятельности, а также направленность личности на построение и реализацию системы эффективных действий в ситуациях выбора и принятия решений.

2. Решимость личности является одним из факторов ее самоактуализации, определяя ее индивидуально-психологическое своеобразие в ситуациях жизненного выбора, принятия и реализации решений. Анализ профилей свойств решимости показал, что каждая из исследуемых групп лиц характеризуется определенным составом показателей свойств принимающей решения личности, который проявляется как в специфическом сочетании параметров, так и в уровнях, которых достигают показатели.

3. Группе лиц с высоким уровнем догматичности присущи более высокая экстернальность (упрямство), рациональность, ригидность в принятии решений, неприятие новизны проблемы, а также

проявление эмоций модальности печаль. Их поведение ориентировано на получение гарантированного конечного результата.

Представители группы лиц с высоким уровнем авантюриности характеризуются выраженной инициативностью, импульсивностью, интолерантностью к неразрешимости проблемы, способны навязывать свои оценки окружающим, им свойственны смешанные эмоции радости и печали. В ситуации выбора они отличаются высокой готовностью к риску, целенаправленны, стремятся достичь цели любой ценой.

Для лиц с высоким уровнем ассертивности характерны решительность в действиях, направленных на окружающих, интолерантность к сложности возникающих проблем, они отличаются ровным проявлением эмоций всех модальностей. Их действия направлены на взаимодействие с людьми, а реализуемая деятельность четко спланирована.

4. Перспективным развитием данного направления можно считать поиск устойчивых сочетаний показателей решимости, обеспечивающих устойчивость личности в различных формах жизнедеятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антилогова Л., Медведева Н., Гудыменко О. Психологическая природа, критерии и механизмы самоактуализации личности. Педагогика в правоохранительных органах. 2006. № 3(27). С. 59–61.
2. Артемова О. Професійна самореалізація особистості в сучасних умовах. Освіта регіону. 2014. № 3. С. 97–99.
3. Балл Г. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології. Психологія і суспільство. 2017. № 2(68). С. 16–32.
4. Боднар М. Самоактуалізація особистості як чинник розвитку духовності студентської молоді. URL: <http://vuzlib.com/content/view/597/94/>.
5. Долінська Ю. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2000. 200 с.
6. Зеленін В. Психологічний аналіз зв'язків професійної самоактуалізації та професійно-значущих якостей музикантів-виконавців на різних етапах фахового становлення. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2014. Т. 11. № 9. С. 367–383.
7. Ильин Е. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2011. 512 с.
8. Каммероу Дж.М., Баргер Н., Кирби Л. Ваш психологический тип и стиль работы; пер. с англ. А. Багрянцевой. М.: Изд-во Института психотерапии, 2001. 224 с.
9. Карамушка Л., Ткалич М. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій): монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2009. 262 с.
10. Кобильнік Л. До проблеми самоактуалізації особистості. Наука і освіта. 2004. № 3. С. 81–83.
11. Корнилова Т. Психология риска и принятия решений: учебное пособие для вузов: Аспект-Пресс, 2003. 286 с.
12. Леонтьев Д. Самореализация и существенные силы человека. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. Леонтьева, В. Щур. М.: Смысл, 1997. С. 156–176.
13. Максименко С. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
14. Моляко В. Психологічна готовність до творчої праці. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.
15. Рутин Ю. Професійна самоактуалізація особистості. Актуальні проблеми психології. 2012. Т. 1. Вип. 45. С. 66–71.
16. Рутин Ю. Чинники професійної самоактуалізації державних службовців. Актуальні проблеми психології. 2013. Т. 1. Вип. 46. С. 17–22.
17. Самаль Е. Психологическая структура профессиональной самоактуализации личности. Ярославский педагогический вестник. Серия «Психолого-педагогические науки». 2013. Т. 2. № 2. С. 165–170.
18. Санников А. Психология жизненного выбора личности: монография. Одесса: ВМВ, 2015. 440 с.
19. Санников А. Психологические механизмы жизненного выбора личности. Science and Education. 2016. № 11. С. 91–97.
20. Санников А. «Решимость» и «решительность» в психологической системе принятия личностью жизненных решений. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк. 2016. № 1 (39). С. 201–213.
21. Санніков О., Валентюк Н. Роль і функції спрямованості у системі прийняття рішення особистістю. Проблеми сучасної психології особистості: матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. мол. учен. та студ. 25–26 травня 2017р. Одеса, 2017. С. 156–163.
22. Санникова О. Феноменология личности: избранные психологические труды. Одесса: СМІЛ, 2003. 320 с.
23. Санникова О. Эмоциональность в структуре личности: монография. Одесса: Хорс, 1995. 334 с.
24. Сеньків-Ферцаді О. Мотиви особистісного вибору професійної діяльності вчителя математики. Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2000. Вип. 5. Ч. 2. С. 171–178.
25. Старинська Н. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. К.: Інтерсервіс, 2015. 178 с.
26. Стрілецька І. Самоактуалізація як інтегративна риса особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2013. № 2. С. 32–34.
27. Татенко В. Психологические стратегии и технологии актуализации субъективного потенциала человека. Психология на перетині тисячоліть: матер. 5-их Костюківських читань (1999 р.): у 3-х т. К., 1999. Т. 3. С. 3

УДК 159.923.3-044.372

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АНТИЦИПАЦІЇ ПІД ЧАС КОНСТРУКТИВНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ

Сидоренко Ж.В., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті розглядається феномен антиципації особистості з точки зору різних психологічних підходів. Аналізується специфіка конструктивного проходження особистістю життєвої кризи в контексті життєтворчості, враховуючи особистісні антиципаційні прояви.

Ключові слова: антиципація, інтуїція, прогнозування, життєва криза, життєтворчість, екзистенційна тривога.

В статье рассматривается феномен антиципации личности с точки зрения различных психологических подходов. Анализируется специфика конструктивного прохождения личностью жизненных кризисов в контексте жизнестворчества, учитывая личностные антиципационные проявления.

Ключевые слова: антиципация, интуиция, прогнозирование, жизненный кризис, экзистенциальная тревога.

Sydorenko Zh.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF ANTICIPATION DEVELOPMENT DURING THE CONSTRUCTIVE EXPERIENCE OF THE LIFE CRISIS BY THE PERSONALITY

The article considers the phenomenon of personality anticipation from the point of view of different psychological approaches. The article analyzes specific features of constructive overcoming of the life crisis by the personality in the context of creative life, taking into account personal anticapital development.

Key words: anticipation, intuition, forecasting, life crisis, creative life, existential anxiety.

Спроби прогнозувати майбутнє належать до древніх духовних традицій різних народів світу. Людині притаманна потреба «екстраполювати себе в майбутнє», вийти за межі себе [15, 21]. Представники екзистенційного аналізу стверджували, що в світлі проекту майбутнього, визначенні майбутнього життєвого шляху набуває осмислення сьогодення та минулого (М. Хайдегер, Л. Бісвангер). Від прогностичних здібностей особистості залежить успішність її самоздійснення, здатність до цілісного панорамного бачення свого життєвого шляху та адаптації в світі, що змінюється прискореними темпами.

Сьогодні українське суспільство переживає період невизначеності та нестабільності. Питання прогнозування майбутнього актуалізується як на рівні макросоціуму, так і на рівні внутрішнього світу особистості.

На наш погляд, актуальним є вивчення особливостей прояву антиципації в період переживання життєвої кризи та під час здійснення людиною життєвого вибору, коли, як зазначає Т.М. Титаренко, потреба в прогнозуванні майбутнього загострюється з найбільшою силою [21].

Мета: теоретично проаналізувати специфіку антиципаційних проявів особистості в ситуації продуктивного проходження життєвої кризи.

Розробка проблеми. Здатність людини до випереджувального відображення майбутнього досліджувалась через поняття антиципації, інтуїції, ймовірного прогнозування, випереджуючого синтезу, моделі бажаного майбутнього представниками гештальтпсихології, когнітивного, психоаналітичного, екзистенційного, діяльнісного, трансперсонального, інформаційного, психологічних підходів. У вітчизняній психології ґрунтовними теоретичними та емпіричними дослідженнями моделювання майбутнього займалися Є.І. Головаха, О.О. Кроник, Г.О. Балл, Т.М. Титаренко, Ю.М. Швалб.

На сьогодні доведено, що випереджувальне відображення дійсності є фундаментальною властивістю психіки, майбутні події прогноуються людиною ймовірно і людина ймовірно організує свій життєвий досвід [21].

Необхідність людини мати знання про майбутнє зумовили створення науки про прогнозування – прогностики [15]. Проте, на думку Н. Таллеба, можливості прогнозування залишаються обмеженими, оскільки діє чинник неочікуваних подій, пов'язаних з неповнотою знань про оточуючу реальність. Такі непрогнозовані події, що змінюють хід світової історії, Н. Таллеб метафорично називає «чорними лебедями»

[16]. Отже, проблема ефективного прогнозування майбутнього в умовах нестабільності має неоднозначне трактування та привертає увагу науковців різних галузей.

У контексті кризових подій в країні на вивчення даної проблеми спрямовані дослідження Т. Титаренко, А.А. Бунас, Д.В. Штриголь, Н.К. Горбик. На наш погляд, актуально розглянути психологічні особливості процесу антиципації в умовах ненормативної життєвої кризи, коли людині доводиться прийняти виклик життєвих труднощів та вести пошук нових життєвих сенсів. Феноменологічна природа кризи глибоко аналізувалась представниками екзистенціального підходу (С. К'єркегор, П. Тілліх, В. Франкл, Р. Мей), кризи вивчались у контексті проходження особистістю життєвого шляху (К.О. Абульханова-Славська, Т.М. Березіна), розглядались кризь призму світобудови особистості (Ф.Ю. Васильюк, Т.М.Титаренко).

Для тлумачення кризи, ми, передусім, звернулись до Ф.Ю. Васильюка, котрий визначає останню як поворотний момент життєвого шляху, коли стає неможливою реалізація життєвого задуму. Причиною виникнення кризи може бути як екстраординарна зовнішня подія, так і загострення внутрішніх протиріч особистості [2].

Здатність продуктивно ставитись до майбутнього при переживанні життєвих труднощів дає змогу людині зайняти найбільш ресурсну позицію. Так, досвід В. Франкла переконали, що готовність побачити смисл, екстраполювати себе в майбутнє допомагає зберегти життя та гідність у критичних умовах. Адже в своїх спогадах він описував, що пережити найважчі часи йому допоміг «приєм», коли він уявляв, як у майбутньому зможе в освітленій, теплій залі читати доповідь зацікавленим слухачам про психологію в концтаборі [17]. Водночас про позитивну динаміку на користь тенденції до підвищення життєстійкості студентів з високою антиципаційною спроможністю в умовах кризи свідчить емпіричне дослідження, проведене Д.В. Штриголь, Н.К. Горбик [19, с. 232-236].

З іншого боку, особливістю глибокого занурення в кризу є переважання песимістичних настроїв, втрата сенсу життя та глибокі сумніви щодо спроможності подолати життєві випробування. І саме в цей період, як зазначає Т.М.Титаренко, особистості бракує ресурсів для успішного прогнозування. Очікування того, що прогноз майбутнього може бути невтішним породжує тривогу та блокує процес випереджувального відображення майбутнього [21]. Частково підтвердження цьому ми знахо-

димо в результатах досліджень Н.П. Ничипоренко, що свідчать про зниження прогностичної компетентності особистості на фоні емоційної нестійкості, напруженості, імпульсивності, пригніченого настрою, невпевненості в собі [13, с. 123-130].

Розглянемо психологічні феномени, за допомогою яких відбувається пізнання майбутнього особистістю, а також особливості їх розгортання в процесі життєвої кризи. В науковій літературі висвітлюються такі поняття як антиципація, прогнозування, інтуїція.

Термін «антиципація» в перекладі з латинської означає випередження, передбачення. На думку Б.Ф. Ломова, Є.М. Суркова, даний феномен відображає здатність діяти та приймати рішення з певним часово-просторовим випередженням щодо очікуваних майбутніх подій. Антиципація проявляється на рівні різних психічних функцій; існує в таких формах як передчуття, передбачення, передрікання, здогадки, прогнозування [7].

В.Д. Менделевич виокремлює такі компоненти антиципаційної спроможності як: часову, що характеризує здатність прогнозувати перебіг подій і розподіляти час; просторову та особистісно-ситуативну, що віддзеркалює здатність прогнозувати події та життєві ситуації [9].

На наш погляд, перша складова антиципаційної спроможності дає особистості суб'єктивне відчуття масштабу очікуваної внутрішньої роботи та необхідних часових затрат для продуктивного переживання життєвої кризи. Водночас, як особистісно-ситуативний аспект антиципаційної спроможності сприятиме завчасним внутрішнім змінам та активному пристосуванню суб'єкта до майбутніх умов існування, тобто, так званій превентивній адаптивності [14, с. 22-33]. Така здатність значною мірою мінімізує можливість розгортання кризи в нових умовах життя особистості. Ресурсним чинником проходження кризи можуть виявитись також позитивні очікування в спілкуванні та можливість своєчасного звернення за соціальною підтримкою, що розглядається Д. Майерсом як міжособистісний аспект антиципації [8].

Як окрему форму антиципації Л.О. Регуш розглядала прогнозування, визначаючи його як пізнавальну діяльність, що має цілеспрямований характер, продуктом якого є знання про майбутнє, з урахуванням його імовірності. При цьому в її розумінні, прогнозування виступає як свідомий аналітичний процес, що спирається на минулий досвід та знання про актуальний стан об'єкта прогнозування [15, с. 11].

Зазначимо, що в контексті переживання людиною життєвої кризи об'єктом прогнозування виступає сама особистість та її життєвий шлях, тобто йдеться про самопрогнозування.

Процес самопрогнозування майбутнього, на думку Т. М. Титаренко, включає, окрім структурованих (раціональних), неструктурованих (іраціональних) форми прогнозування. До перших вона відносить життєві перспективи, програми, цілі, плани, стратегії. До других – мрії, надії, фантазії, бажання, передчуття, що пов'язані з несвідомими процесами, та в якості особливої форми розглядає життєві завдання [21].

Ще однією формою випереджувального відображення майбутнього, що зацікавлює в контексті проходження людиною кризи, можна розглядати інтуїцію. В психології одним з перших феномену інтуїції приділив увагу К. Юнг, включивши її до складу психічних функцій. Розглядаючи психологічні типи особистості, вчений виділяв екстравертивну інтуїцію, спрямовану на пізнання нових можливостей зовнішніх об'єктів, людей та ситуацій, що притаманна, передусім, бізнесменам та політикам. Водночас він описав інтровертовану інтуїцію, розвинену в художників та пророків, здатних споглядати внутрішні образи з колективного несвідомого [20, с. 275-278].

Феномен інтуїції привертає інтерес науковців як один із найбільш «загадкових», проте трактується ними неоднозначно. Її розуміють «... і як передчуття, близьке до інстинктивної тваринної реакції, і як миттєве сприйняття ситуації, і як своєрідний когнітивний процес» [3, с. 81]. Є спроби розглядати прояви інтуїції на різних рівнях: фізичному, емоційному, ментальному та духовному [3].

Продуктивним для розуміння ролі інтуїції в процесі переживання людиною життєвої кризи є трактування А. Ребера. Науковець визначає інтуїцію як когнітивний стан, що спрямований допомогти людині в процесі прийняття вибору та знаходження правильної лінії поведінки [3].

Серед сучасних досліджень природи інтуїції зацікавлює підхід Є.А. Науменко. Він визначає інтуїцію як психічний процес обробки інформації на неусвідомленому рівні, що виявляється у формуванні інтуїтивного образу з подальшою його актуалізацією у вигляді знання, ставлення, поведінки. Актуалізація та рефлексія інтуїтивних образів визначає рівень інтуїтивності особистості [11]. Отже, специфікою феномена інтуїції, на відміну від прогностичності, є, передусім, домінування несвідомих процесів пізнання та поява відповіді в образній формі.

Слід зазначити, що інтуїція як специфічний когнітивний процес найглибше вивчалась в психології творчості крізь призму розв'язання суб'єктом задачі, проблеми, перетворення дисгармонії на гармонію, створення нової, оригінальної продукції [5]. Зважаючи на те, що людина може ставитись до переживання життєвих колізій як до завдання [21] та виходити на рівень життєтворчості [2; 6], на наш погляд, можна спробувати співвіднести етапи проходження кризи із закономірностями творчого процесу. На користь цього припущення варто додати, що інтуїція частіше актуалізується для вирішення задач в умовах невизначеності, що також є характерним для розгортання кризового періоду життя.

Які ж завдання розв'язує особистість в цей час? Переживаючи кризу, особистість, з одного боку, стикається з болісними аспектами втрати, руйнуванням застарілих цінностей, настанов та стереотипів поведінки, з іншого, – в неї відкривається простір для нових смислів. За І. Яломом, людина в цей період життя має визначитись стосовно екзистенційних проблем життя і смерті, детермінізму, свободи та відповідальності, спілкування та самотності, сенсу та його втрати [10].

Процес творчості також передбачає подолання стереотипних уявлень, відмову від шаблонних рішень задачі, може характеризуватись станом величезного внутрішнього напруження, мобілізації особистих сил. Науковці висунули чимало підходів щодо виокремлення різних стадій (етапів) творчого процесу. Частіше використовується підхід Г. Уоллеса, згідно з яким творчість передбачає проходження таких стадій, як постановка проблеми, інкубація, інсайт та перевірка [3]. На наш погляд, цей підхід зацікавлює саме врахуванням як свідомих, так і несвідомих процесів пізнання, адже Г. Уоллес виділив поняття «інкубації» та врахував важливість переживання інсайту. Так, у випадку продуктивного проходження кризи, як і при вдалому розв'язанні задачі, творчому відкритті людина відчуває оновлення, інсайт, можливі пікові переживання.

З іншого боку, в психологічній науці кризи також розглядаються як стадійний процес. Дж. Каплан описав такі чотири фази: первинне наростання напруження, що стимулює звичні способи вирішення проблем; подальше зростання напруження, тривожності в умовах, коли ці спроби виявляються неефективними; ще більше зростання напруження з мобілізацією фізичних та психологічних ресурсів; стадія депресії та дезорганізації поведінки у випадку, якщо всі

попередні спроби розв'язання виявляться марними [2].

При цьому розуміється, що при сприятливому розвитку ситуації криза може завершитись на будь-якій з цих стадій.

Спробуємо умовно розглянути стадії проходження життєвої кризи в контексті життєтворчості з врахуванням антиципаційних проявів особистості.

На першій стадії проживання життєвої кризи людина відчуває ознаки особистісної дисгармонії, незадоволеність собою та своїм життям. Антиципаційні здібності можуть виявлятися як неприємні, тривожні передчуття і слугувати для передчасних ефективних самозмін. Якщо ці сигнали наближення кризи ігноруються, відбувається перехід до другої стадії з наростанням ще більшого дискомфорту, мобілізацією сил для пошуку розв'язання проблеми звичними способами, що не приносить бажаного результату. При цьому настає період постановки питань щодо можливостей подальшої реалізації життєвого задуму та його сенсу [4]. Ця стадія може бути співвіднесена зі стадією постановки проблеми в творчому процесі. Третя стадія характеризується ще більшим зануренням у кризу, важкими сумнівами щодо сенсу подальшого існування, проходженням через «символічну смерть», у процесі якої іде розпад віджитих ідеалів, цінностей, установок, непродуктивних моделей життя. При цьому особистість перебуває в стані величезного напруження всіх внутрішніх сил, процес її реконструкції розгортається переважно на несвідомому рівні. Зважаючи на те, що в контексті життєвої кризи людина зустрічається з основними життєвими викликами, вона неминуче переживає екзистенційну тривогу, що трактується П. Тілліхом як реакція на загрозу небуття [10]. В цей час її прогностичні можливості незначні. На нашу думку, опрацювання екзистенційної тривоги є глибинною передумовою актуалізації антиципаційних здібностей, оскільки останні можуть виявлятися через відкритість та прийняття особистістю різних варіантів імовірного розгортання майбутнього. Екзистенціалісти стверджують, що у випадку патологічної, тобто витісненої форми екзистенційної тривоги, людина не буде в змозі відкритись тим відповідям, які несе в собі потенційне майбутнє. Так, вона не буде здатна прислухатись до свого несвідомого, намагатиметься блокувати сигнали інтуїції, виявляться нездатною до ефективного прогнозування.

З іншого боку, в розумінні С. К'єркегора тривога набуває конструктивного змісту як викликана передчуттями змін та нових

можливостей. Це стан людини, яка стикається зі своєю свободою. Рухаючись крізь тривогу, людина розширює сферу своєї діяльності та масштаб свого «Я», особистісно зростає. Тривога в її конструктивному прояві супроводжує як процес народження творчого продукту, так і проходження людини крізь кризу як здійснення її життєтворчості, оскільки ці обидва процеси передбачають створення нового (нової продукції, нових смислів, нових особистісних можливостей) [10].

Інтуїтивне рішення існуючої кризової ситуації виникає на рівні несвідомого через створення образу майбутнього, що приходить як знання напямку тих змін та самозмін, що сприятимуть самоздійсненню особистості та її продуктивному виходу з кризи. Таким чином, на наш погляд, четвертий етап проживання кризи в напямку життєтворчості є етапом появи на рівні несвідомого образів оновлення, повернення до життя, що поступово усвідомлюються як нові бажання. Отже, в цей час у особистості актуалізуються антиципаційні здібності, здебільшого на рівні ірраціонального прогнозування. Цей етап може осмислюватись як переживання своєрідного інсайту, переосмислення, можливо через споглядання образів-архетипів, які з точки зору юнгіанського аналізу наближають людину до центрального архетипу самості.

Для розуміння етапу, коли несвідоме пропонує свої відповіді для виходу особистості з кризи, продуктивно звернутись до міркувань послідовниці К. Юнга М.-Л. фон Франц. Як юнгіанський психоаналітик, дослідниця зазначає, що, коли психіка індивідуума перебуває в стані сильного напруження має місце констеляція архетипу і як наслідок, – зростає імовірність спрогнозувати його поведінку [18]. Тобто архетип розглядається нею як чинник, що обумовлює імовірність успішного прогнозу. Доцільно зауважити, що ситуації життєвого вибору, переживання кризи і є такими, що породжують стан психічного напруження і можуть актуалізувати антиципаційні здібності. У традиціях психоаналізу передбачається, передусім, робота щодо інтерпретації сновидінь. Проаналізувавши понад 6 тис. сновидінь, М.-Л. фон Франц виділяє серед них так звані «синхроністичні», в яких представлений певний архетип, що може знаменувати цілий новий етап людського життя. Знову ж таки дослідниця підкреслює не фатальний, а імовірнісний характер такого прогнозування [18].

Таким чином, у контексті юнгіанського підходу під час переживання кризи люди-

на може отримати відповідь у формі інтуїтивного знання. Так, через архетипічні образи вона може збагнути ті смисли, яким могла б себе присвятити у майбутньому. Ми припускаємо, що умовою актуалізації таких здібностей є прийняття людиною екзистенційної тривоги, що передбачає її готовність до розгортання подій у будь-якому напрямку та вимагає особистої мужності. В іншому разі образи бажаного майбутнього можуть відобразити ілюзії, характерні для самообману. Останнім етапом продуктивного проходження кризи за аналогією до розгортання творчого процесу є етап верифікації. У нашому випадку він може означати перехід до раціональних форм прогнозування свого майбутнього та подальше втілення в життя нових життєвих цілей, планів і т. д. Поява ірраціональних образів на попередній стадії має бути осмислена та інтерпретована особистістю, співвіднесена з її життєвими подіями, особистими очікуваннями та можливостями.

Отже, ми можемо знайти певну схожість між продуктивним протіканням життєвої кризи та стадійним творчим процесом, трактуючи кризу в контексті життєтворчості. На нашу думку, як у випадку творчості, так і при життєтворчому проходженні кризи значну роль відіграють антиципаційні здібності індивіда, інтуїція як форма несвідомого знання. При цьому динаміка прояву антиципаційних здібностей може виглядати таким чином. На початку кризи вони виявляються як тривожні передчуття та дають змогу мінімізувати болісний процес зіткнення з життєвими труднощами за допомогою завчасних самозмін. На другій та третій стадіях переживання особистістю кризи антиципаційні здібності частіше блокуються внаслідок наростання сильної тривоги та деструктивних станів психіки. За умови осмислення особистістю непродуктивних життєвих настанов та прийняття екзистенційної тривоги можливий перехід до четвертої стадії протікання кризи. Ця стадія є схожою зі стадією інсайту в творчості, коли несвідоме пропонує розв'язання болючого життєвого протиріччя та нові варіанти майбутнього. З'являються інтуїтивні образи, передчуття щодо прийняття необхідних рішень як на рівні життєвої ситуації, так і самої особистості. В цей період актуалізуються ірраціональні форми прогнозування: мрії, фантазії, сновидіння, інтуїтивні образи. І, нарешті, на останній, п'ятій стадії життєтворчого проходження кризи, особистість здатна до раціональних форм прогнозування: постановки цілей та побудови життєвих планів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бунас А.А. Прогностична компетентність як соціально значуща властивість особистості при прояві схильності до ризикованої поведінки / А. А. Бунас // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2014. – Т. 19, Вип. 2. – С. 52-61.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ критических ситуаций / Федор Ефимович Василюк. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
3. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – Питер, 2009. – 448 с.
4. Йоманс Э. Самопомощь в мрачные периоды / Э. Йоманс // Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии. – М.: Смысл, 1997. – 276 с.
5. Клименко В.В. Психология творчества / В.В. Клименко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
6. Леонтьев Д.А. Шанс для творчества. Конфликты и стратегии их разрешения / Д.А. Леонтьев // Конфликт в конструктивной психологии: тезисы докладов и сообщений на 2-й научно-практической конференции по конструктивной психологии. – Красноярск, 1990. – 17-20 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://institut.smysl.ru/article/chance.php>.
7. Ломов Б.Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б.Ф. Ломов, Е.Н. Сурков. – М.: Наука, 1980. – 279 с.
8. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс / Дэвид Майерс. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 512 с.
9. Менделевич В.Д. Неврология и психосоматическая медицина / В.Д. Менделевич, С. Л. Соловьева. – М.: ИД «Городец», 2016. – 596 с.
10. Мэй Р. Смысл тревоги / Ролло Мэй; [пер.с англ. М.И. Завалова, А.Ю. Сибуринной]. – М.: Класс, 2001 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/meyro02/index.htm>
11. Науменко Е.А. Введение в теорию интуиции и интуитивности / Е. А. Науменко. – Тюмень. Издательство Тюменского государственного университета, 2013. – 212 с.
12. Науменко Е.А. Интуиция в структуре принятия решений в экстремальной деятельности. / Е.А. Науменко, Г.Д. Бабушкин // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2013. – Вып. 1(52). – С. 7-13.
13. Ничипоренко Н.П. Прогностическая компетентность в системе личностных свойств / Н.П. Ничипоренко // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 123-130.
14. Реан А.А. Превентивная адаптивность как новообразование личности / А.А. Реан, И.Н. Симеева // Российский психологический журнал. – 2006. – № 2. – С. 22-33.
15. Регуш Л.А. Психология прогнозирования. Успехи в познании будущего / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – 352 с.
16. Талей Н.Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н. Н. Талей. – М.: КоЛибри, 2009. – 528 с.
17. Франкл В. Сказать жизни: «Да». Психолог в концлагере / В. Франкл. – М.: Альпина нон-фикшн, 2013. – 240 с.
18. Франц М.-Л. Прорицание и синхрония / Мария-Луиза фон Франц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.koob.ru/von_franz/meaningful_chance.

19. Штриголь Д.В. Динаміка життєстійкості в кризових умовах у студентів з різним рівнем антиципаційних здібностей / Д.В. Штриголь, Н.К. Горбик // Право і безпека. – 2015. – № 2(57). – С. 232-236.

20. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: сборник / Карл Густав Юнг; пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.

21. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: [наук. моногр.] / [Титаренко Т.М., Злобіна О.Г., Лепіхова Л. А. та ін.]; за наук. ред. Т.М. Титаренко. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соціальної і політичної психології; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – К. – 2012. – 512 с.

УДК 159.92(091)

ЖИТТЄВА ПОЗИЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ТРАНСАКТНОМУ АНАЛІЗІ

Тавровецька Н.І., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження життєвої позиції особистості у трансактівному аналізі. Розглянуто основні концепції та моделі у цьому напрямку, надана хронологічна схема розвитку моделей від засновника Еріка Берна до сучасних закордонних дослідників життєвої позиції особистості.

Ключові слова: трансактівний аналіз, життєва позиція.

В статье проанализированы научные подходы к исследованию жизненной позиции личности в трансактівном анализе. Рассмотрены основные концепции и модели в этом направлении, представлена хронологическая схема развития моделей от основателя Эрика Берна до современных зарубежных исследователей жизненной позиции личности.

Ключевые слова: трансактівный анализ, жизненная позиция.

Tavrovetska N.I. A PERSON'S LIFE POSITION IN TRANSACTIONAL ANALYSIS

The article describes the scientific approaches to the study of a person's life position in transactional analysis. The main concepts and models are considered in this direction, the chronological scheme of the development of models from the founder Eric Bern to the modern foreign researchers of a person's life position is given.

Key words: transactional analysis, life position.

Постановка проблеми. Теоретико-методологічний аналіз поняття «життєва позиція особистості» залишається однією з найдосліджуваніших та емпірично визначальних дефініцій вже декілька десятиліть. Водночас цей термін вживається в багатьох різноманітних контекстуальних смислах, позначаючи різні категорії та характеристики особистості чи соціальних явищ.

З самого початку свого виникнення психологія була тісно пов'язана з життєвою проблематикою. Уільям Джеймс казав: «Тільки наука, що безпосередньо пов'язана з життям, може називатися справжньою наукою» [1]. Альфред Адлер продовжив цю думку в тезі про нероздільність психологічної теорії та практики: «Наука про життя стає наукою саме тому, що створює себе безпосередньо в русі життя» [1]. В одній із своїх ранніх публікацій «До теорії галюцинацій» (1912 р.) учений писав, що в самому понятті та сутності «життя» мається на увазі певний психічний орган, який не просто реагує на зовнішні і внутрішні впливи, але

діє сам по собі, впорядковуючи збудження, осмислюючи його зв'язки зі світом, управляючи бажаннями, постійно готуючи вчинки і поведінкові акти у відповідному для індивіда напрямку» [2].

Історичний аналіз формування та вираження життєвої позиції дає можливість конструювати цілісну модель життєвої позиції особистості, визначати її складові, встановлювати її типи. Саме тому слушним є розгляд життєвої позиції в трансактівному аналізі як такому, що є визначальним у методологічному та моделюючо-емпіричному континуумі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання «життєва позиція» в останні роки не можна назвати однозначним, завершеним та сталим. Питання «позиції» складала предмет уваги значної кількості радянських і пострадянських, вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як К.О. Абульханова-Славська, А. Адлер, Б.Г. Ананьев, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, Л.С. Виготський, Д.О. Леонтьев, С.Д. Максименко, Е. Берн, Ф. Ернст, А. Маслоу,

А. Маунтейн, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм, Т.Е. Харріс та багато інших, які здійснювали вивчення проблеми на загально-методологічному рівні.

На рівні теоретико-експериментальних і прикладних досліджень проблеми «життєвої позиції» були предметом таких дослідників, як Л.Ф. Бурлачук, Є.І. Головаха, В.П. Казмиренко, О.В. Киричук, Г.С. Костюк, В.Г. Панок, В.В. Рибалка, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Ю.М. Швалб, Т.С. Яценко та ін. Теоретичний аналіз вищезазначених праць свідчить про те, що «життєва позиція особистості» дедалі більше привертає увагу вчених й активно досліджується, але разом з тим аналіз джерел засвідчив відсутність історичного огляду життєвої позиції особистості західних теорій психології особистості.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в окресленні теоретичних та емпіричних меж дослідження життєвої позиції у трансактному аналізі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ерік Берн вперше представив своє бачення життєвої позиції у статті «Класифікація позицій», надрукованій у Бюлетені трансактного аналізу у 1962 році (перевидана у 1976 р.) [8]. Вчений висунув ідею про те, що ще в ранньому дитинстві у людини з'являються думки і навіть переконання щодо самої себе і оточуючих її людей (особливо батьків), котрі часто зберігаються на все життя. Ці уявлення можуть бути представлені в наступному вигляді:

1) «Зі мною все в порядку» або «Зі мною не все гаразд»;

2) «З тобою все в порядку» або «З тобою не все в порядку».

Найпростіші двосторонні позиції – це Ти і Я. Відповідне ставлення в ТА найчастіше позначають знаком + або -. Тобто позиції читаються так: «Я+» означає «Я хороший, зі мною все добре, все ОК». «Я-» означає «Зі мною щось негаразд, я не в порядку, не ОК». Відповідно трактуються Ти+ і Ти-. Поєднання цих одиниць дає чотири двосторонні (базові) позиції, виходячи з яких найчастіше розігруються ігри і програмується сценарій поведінки.

1. Я в порядку, ти в порядку (здорові позиція, успіх).

2. Я не в порядку, ти в порядку (депресивна позиція).

3. Я в порядку, ти не в порядку (параноїдальна позиція, перевага).

4. Я не в порядку, ти не в порядку (шизоїдна позиція, безнадійність).

На основі цих вихідних позицій дитина приймає конкретні життєві рішення.

На основі життєвої позиції формуються три типи життєвих сценаріїв, що докорінно відрізняються ставленням людини до поставленої мети: сценарій переможця, сценарій переможеного та проміжний, банальний сценарій. В перспективі позиція визначає не тільки долю індивіда, але часто і долю його нащадків [3].

Е. Берн підкреслює стійкість життєвої позиції та завзятість, з якою людина за неї «чіпляється». Автор одразу ж зазначає, що життєву позицію іноді можна змінити, але тільки за впливу зовнішніх обставин. Стійкі зміни можуть відбуватися ніби зсередини, спонтанно (наприклад, завдяки почуттю любові) або за допомогою психотерапевтичного впливу.

Отже, життєва позиція у Е. Берна – це основоположна позиція людини, яка полягає в її ставленні до себе й інших людей. Вона формується в дитинстві, складає базис життєвого сценарію, самостверджується в процесі побудови соціальної взаємодії. Вона стійка, але здатна до зміни в результаті самоаналізу та саморозвитку особистості.

Описані чотири погляди на життя складають базову класифікацію життєвих позицій. Різні автори називають їх основними позиціями (basic position), психологічними позиціями, екзистенційними позиціями, а також просто «позиціями» або «установками». Вони являють собою основні якості (цінності), які людина визнає в собі і в інших, що означає більше, ніж просто якусь думку про свою поведінку і поведінку інших людей. Коли дитина приймає одну з цих позицій, далі весь свій життєвий сценарій вона підлаштовує під неї. Саме описана вище трактовка і типологія склали найбільш загальновідому у світі теорією, що стосується життєвої позиції людини.

Зауважимо що в своїй наступній книзі «Ігри, в які грають люди» (1964) Е. Берн не вдається до описаної вище класифікації, хоча часто використовує поняття життєвої позиції для пояснення ключових для трансактного аналізу понять, в яких розгортається соціальна реальність індивіда – життєвий сценарій, проведення часу, ігри. Берн уточнює, що різні життєві позиції лежать в основі багатьох аспектів суспільних відносин (статичних установок, процедур, ритуалів, проведення часу, операцій, маневрів, тощо) [3].

Е. Берн зазначає, що життєва позиція представляє просте висловлювання, вона може бути більш-менш абсолютною і чинить вплив на всі дії індивіда. Спочатку вона проявляється в психічній установці, яку викликає, і вже з цією установкою інди-

від вдається до дій, що складають його роль (роль Е. Берн трактує аналогічно «персоні» К. Юнга, але менш залежною від обставин і глибше вкоріненою в уяві індивіда). В свою чергу, підтвердження ролі сприяє закріпленню життєвої позиції індивіда [3].

Отже, прийнявши певну психологічну позицію, особистість намагається зміцнити її, щоб зберегти своє сприйняття навколишнього світу. Якщо життєва установка прийнята, то будь-які події вибірково інтерпретуються в її підтримку. Утвердившись у певній думці, людина не дозволяє життєвому досвіду її зруйнувати – така визначальна природа життєвої позиції [7]. Психологічні позиції надають особистості набір інструкцій про те, як думати, відчувати і діяти, а також формують основи її самооцінки. Ці глибоко вкорінені ментальні фільтри, через які людина осягає сенс того, що відбувається з нею, з іншими, в навколишньому світі [12]. На основі позицій людина також обирає партнерів, котрі відіграють певні ролі, що відповідають життєвому сценарію. При цьому чим більш різко виражена патологія (травмоване Я, порушення адаптації), тим сильнішою є потреба в підкріпленні своєї психологічної позиції. Цей процес можна зобразити таким чином (рис. 1).

Ідея життєвих позицій у Е. Берна еволюціонувала разом із розвитком теорій трансактного аналізу. У своїй останній книзі, закінченій незадовго до смерті «What Do You Say After You Say Hello!» (1970, Е. Берн описує тристоронні позиції Я-Ти-Вони та вводить у схему знак питання «?» для позначення невизначених та рухливих життєвих позицій.

Стосовно тристоронніх позицій Е. Берн писав, що сама ідея позиції схожа на акордеон: її так само можна розтягувати, бо вона включає, крім чотирьох базових, величезну кількість різних установок, – майже стільки ж, скільки людей в світі [8]. Загалом Е. Берн описав тридцять один можливий тип позицій, яких «цілком достатньо, щоб кожній людині було цікаво жити, щоб життя її було насичене приемним спілкуванням».

Запропонована Е. Берном концепція життєвої позиції виявилася надзвичайно зручною для використання в психотерапії,

у прогнозі поведінки. Вона була підхоплена, розтиражована та розвинута низкою авторів. Студенти (слухачі семінарів) Е. Берна використали його ідеї стосовно життєвої позиції як трамплін для власних творів, які часто ставали більш популярними, ніж вихідна концепція.

У 1969 р. вийшла книга Томаса Е. Харріса «Я – ОК, ти – ОК» – перший опис трансактного аналізу, адресований широкому колу читачів. Т. Харріс вважає, що провідною і найбільш природною для людини є позиція (Я–Т+). Самооцінка маленької дитини нестійка, її почуття благополуччя минають і постійно витісняються почуттями неблагополуччя. Зрештою, невизначеність переконує її у власному неблагополуччі. «Уже в ранні роки дитина робить висновок: У мене не все в порядку. Вона робить висновок і про своїх батьків: У вас все в порядку, ви – о'кей. Це перше, що вона розуміє, намагаючись протягом життя осмислювати себе і світ, в якому живе. Установка «Я не в порядку, ви в порядку» – вирішальна в житті. Вона записана назавжди і впливає на все, що б людина не робила» [7, с. 46]. Оригінальним внеском Т. Харріса в теорію трансактного аналізу є погляд на розвиток особистості як осмислення та ліквідацію установки «Я не ОК» (в цьому безсумнівний вплив запропонованого А. Адлером комплексу неповноцінності як провідного двигуна становлення людини).

Т. Харріс вважає, що наприкінці другого року життя дитина приходиться до однієї трьох «неблагополучних» позицій. «Я не ОК, ви ОК – початкове попереднє рішення, засноване на переживаннях немовляти. До кінця другого року життя воно підтверджується і закріплюється. В особливо тяжких випадках вихідна позиція змінюється установкою «Я не в порядку – ви не в порядку» або «Зі мною все гаразд – ви не в порядку». Рішення дотримуватися перших трьох установок засноване в цілому на наявності чи відсутності погладжувальних, тобто ласки, схвалення. Приймаючи остаточне рішення, дитина дотримується обраної установки, що залишається на все життя, навіть якщо пізніше вона змінить її на установку «всі – ОК». Важливо, що перші три рішення є невербальними: «Вони являють собою

*Ранні переживання → Рішення → **Позиції** → Установки, соціальні ролі, дії
→ Сценарій, що підкріплюють поведінку*

Рис. 1. Формування життєвої позиції за Е. Берном

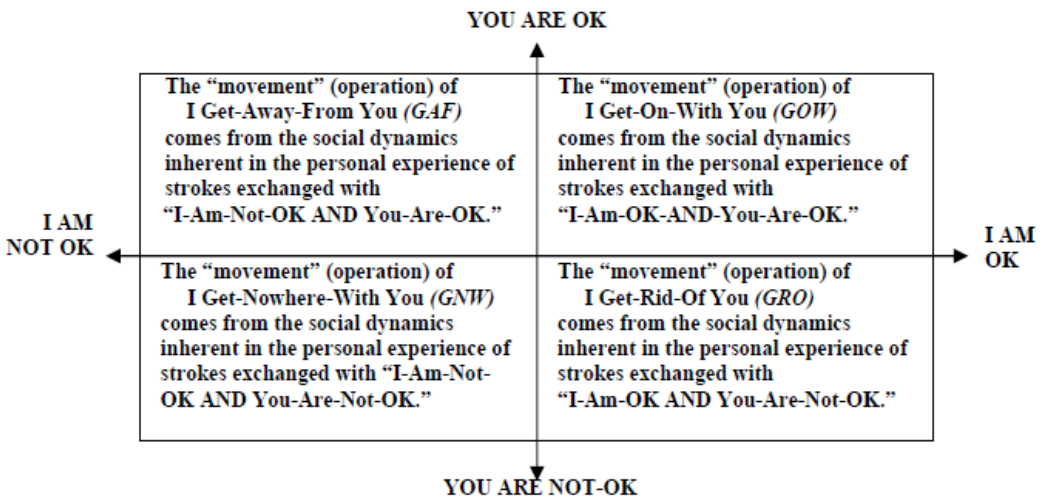
висновок, результати, а не пояснення. ... є тим, що Ж. Піаже називав інтелектуальним освоєнням причинності. Іншими словами – це результат обробки відомостей Дорослого у дуже маленької дитини» [7, с. 52].

Установка «Я – ОК, ви – ОК» усвідомлена і словесно оформлена. Вона не тільки допускає прийняття великого обсягу різноманітної інформації про себе і про інших, але також включає і врахування безпосередньо не пережитих особистістю відчуттів, які втілені в поняттях етики, філософії і релігії. Т. Харріс підкреслює важливість розуміння того, що це саме позиція, а не відчуття: «Три перші установки засновані на почуттях. В основі четвертої лежать думка, віра і прагнення до дії. Три перші запитують: «Чому?», Четверта – «Чому б і ні?» ... Ми не могли б прийняти четверту установку, якби не мали набагато більшої інформації в порівнянні з тими знаннями про зовнішні події, на основі яких у ранньому віці формується вихідні установки» [7, с. 59]. Змінити дитяче рішення про власне неблагополуччя людина може шляхом переоцінки базових цінностей та накопичення етично виправданих вражень щодо власних успіхів. При цьому Т. Харріс зауважує, що не можна очікувати миттєвого настання радості та спокою в момент прийняття нової благополучної установки (прагнути негайних результатів – це позиція Дитини). Дорослий здатний зрозуміти, що потрібні терпіння і віра для того, щоб постійно «перемикати» відтворення старих установок у тих випадках, коли вони підривають віру в нове життя.

Завдяки праці Т. Харріса, сформульовані Е. Берном варіанти екзистенційних позицій, отримали популярність, а «модель О'кейності» стала загально визнаною.

У 1969 році інший учень Е. Берна, Франклін Ернст, представив модель ОК Corral-діаграму, в якій чотири життєві позиції пов'язані з певною соціальною поведінкою. Завдяки своїй зручності та широкому спектру можливого практичного використання ця модель стала сьогодні пануючою схемою уявлень про життєві позиції. Ф. Ернст продовжує думку Е. Берна про те, що кожна людина приходиться у доросле життя, маючи власний сценарій, заснований на одній з чотирьох життєвих позицій. Замість терміну «ОК» Ф. Ернст використовує вираз «ОК з собою», що допомагає акцентувати увагу на тому, що почуття «ОК» має відношення до «моїх уявлень про себе і моїх уявлень про тебе». Відповідні позиції Ф. Ернст оформив у вигляді схеми, яку він назвав «ОК Corral». Це «Декартові координати соціальної поведінки», що наочно демонструють, яким чином результати соціальних взаємодій людини залежать від вихідної життєвої позиції, яку вона займає стосовно себе та оточуючих людей. Різні варіанти цієї схеми зображені на малюнку 2.

Концепція Ф. Ернста стосується не стільки внутрішньої позиції людини, скільки організації міжособистісних стосунків. Автор пише: «Людина постійно оцінює себе стосовно власної значущості value, а також стосовно свого партнера; а також стосовно значущості їхніх товариських стосунків для неї самої та її партнера» [9]. Відповідні позиції (квадранти) він називає категоріями динамічних соціальних операцій (categories of dynamic social operations). Паралельно виділяються чотири основних класи результатів, які виникають у результаті соціальних контактів. Автор описує їх наступним чином:

“OK Corral: Grid for What’s Happening”

Рис. 2. Базова схема Ф. Ернста життєвих позицій (1971)

1. Get-On-With (GOW) – «Триматися з тобою», результат соціального контакту, що виникає, коли особистий досвід конкретної людини відбувається з позиції Я+Т+;

2. Get-Rid-Of (GRO) – «Позбутися тебе» (відштовхнути, дати відсіч), результат спілкування з вихідної позиції Я+Т-;

3. Get-Away-From (GAF) – «Піти від тебе», є похідним результатом від обміну соціальними транзакціями з позиції Я-Т+;

4. Get-Nowhere-With (GNW) – «Нічого не придбати з тобою» є результатом замикання позиції Я-Т-.

Сітка результатів особистого досвіду утворена перехрестям двох вимірів. Горизонтальна вісь в інтерпретації Ф. Ернста означає «Я йду вперед і розвиваюсь» (праворуч) або ж «Я не збираюсь йти вперед, мое життя регресує» (ліворуч). Вертикальна вісь трактується більш традиційно: «Я дивлюся на вас, я захоплююся вами!» або ж «Я дивлюсь на вас зверху вниз». Автор переконує, що результати будь-яких транзакцій людини можна інтерпретувати та передбачити за допомогою запропонованої схеми та демонструє це за допомогою прикладів спілкування в офісі та вдома [10].

У працях наступних фахівців з транзактного аналізу ці назви спрощені та в сучасній інтерпретації виглядають як співпраця, порятунок, уникання та вичікування [6].

Франклін Ернст стверджує, що кожна з позицій знаходить собі місце в дорослому житті у вигляді певної соціальної взаємодії. Якщо ми залуцаємося в одну з цих операцій виходячи з его-стану Дитини (без підключення усвідомлення), то, швидше за все, придумаємо сценарне виправдання для відповідної життєвої позиції. Од-

нак у людини є інший вибір – підключити «Дорослого» і діяти усвідомлено, досягаючи таким чином бажаного соціального результату [11, с. 9].

По суті, концепція ОК Corral являє розвиток базових позицій, описаних Е. Берном, у контексті динаміки соціальних відносин. У цій схемі опис життєвих позицій доповнений найбільш очікуваними результатами спілкування, що відбувається, коли людина перебуває в певній позиції відносно себе та оточуючих (проте, на жаль, не враховує, що при будь-якій соціальній транзакції зустрічаються дві людини з відмінними життєвими позиціями – яка з них буде визначати результат спілкування? Отже, ми можемо казати тільки про суб'єктивне сприйняття та оцінку результатів спілкування). Найбільш суттєва відмінність від вихідної теорії полягає в тому, що на думку Ф. Ернста, «здорові люди використовують кожен з чотирьох способів, принаймні один раз на день», залежно від того, з ким вони спілкуються і в яких ситуаціях перебувають [9]. Хоча ми використовуємо позиції всіх квадрантів діаграми ОК Corral, але у кожного з нас є один улюблений квадрант, в якому ми проводимо більшу частину часу при програванні нашого сценарію. Цей квадрант і буде основною позицією, яку ми прийняли в дитинстві.

Пізніше в співпраці з Анітою Маунтейн (2010, 2011) автори запропонували нову інтерпретацію двовимірної ОК-моделі яка має назву «ОК Modes Model». Автори презентують її як корисний інструмент для аналізу ефективності міжособистісних комунікацій [13, с. 8]. Ця схема (див. мал. 3) містить спрощені мініатюрні зображення моделі

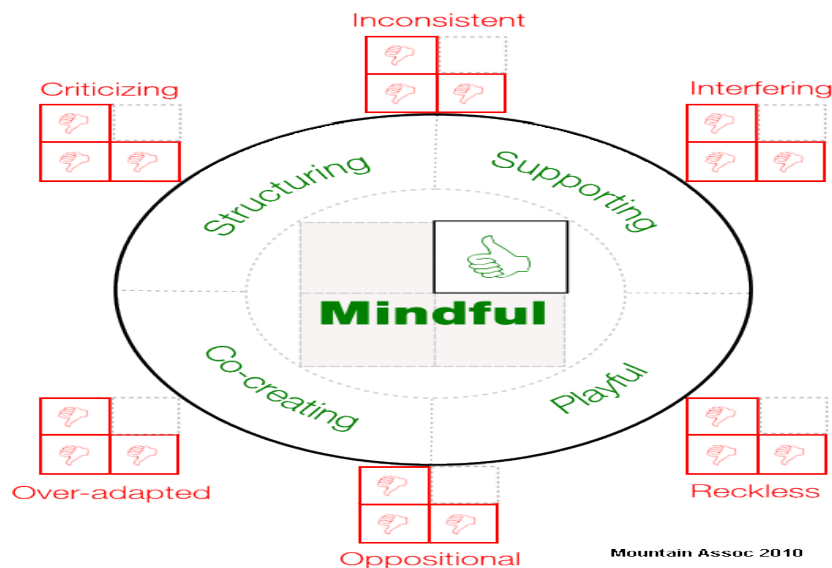

Рис. 3. ОК-модель «ОК Modes Model» Аніти Маунтейн

«ОК Коррал» як вказівку на те, що ефективні та неефективні режими спілкування мають у своїй основі відповідні благополучні та неблагополучні життєві позиції.

Чотири ефективних режими спілкування (структурування, підтримка, співробітництво та грайливість) засновані на позиції Я+Т+ та передбачають поведінку і дії, що враховують оточуючу реальність. Людина, котра ініціює спілкування, робить це з позиції «Окейності», і ця ОК-позиція відображується у відповідних діях і почуттях іншої людини. При цьому кожна зі сторін спілкування, незалежно від того чи згодні вони один з одним або ні, чи схожі один на одного або ні, підтримує постійно позицію Я – ОК, Ти – ОК. У центрі схеми – процес усвідомлення Mindful, що є умовою «включення» ефективних режимів. Тільки при повному усвідомленні «тут і зараз» людина продукує ОК-позицію, належні їй повідомлення оточуючим та може обрати належний режим спілкування.

Шість неефективних режимів спілкування (непослідовність, втручання, без розсудливості/відчайдушності, опозиційність, нададаптованість та критика) представляють, по суті, екстремальний вияв ефективних режимів. Вони відображують різні варіанти не ОК-позицій. При цьому учасники спілкування відчувають постійний дискомфорт, сприймаючи себе та/або оточуючих «не в порядку»; спілкування швидко руйнується або ж призводить до некоректних дій.

Важливим висновком цієї моделі є те, що ОК-позиція при спілкуванні стимулює до відповідних ОК-реакцій, водночас не-ОК позиції ініціюють не-ОК відповіді. Аніта Маунтейн пише, що всі наші трансакції можна розглядати як «запрошення іншим людям приєднатися до нас у нашій поточній (поведінковій або екзистенціальній) позиції» [13, с. 10].

Найбільш ґрунтовним протиріччям моделі ОК-Corral із концепцією Е. Берна стало те, що Ф. Ернст фактично виголосив мінливість життєвої позиції і проголосив, що людина може міняти життєві позиції так часто, як це їй потрібно. Ф. Ернст доводив, що люди можуть поводитися відповідно однієї позиції у себе вдома, а потім йти на роботу і бути з іншою позицією з босом, а пізніше в той самий вечір бути знову іншою позицією з другом або подругою. Ця точка зору досить сильно відрізняється від оригінальної концепції життєвої позиції Е. Берна, в якій індивід не може змінити загальну спрямованість свого життєвого сценарію швидко, не кажучи вже «хвилина за хвилиною».

Отже, констатуємо, що з розвитком уявлень про життєву позицію цей концепт став наповнюватися різними, іноді протилежними, змістами. Розділити те, що мали на увазі різні вчені під поняттям життєва позиція

неможливо, оскільки вони використовували одні і ті самі терміни.

Тоні Вайт (1994) запропонував розділяти два види або, вірніше, два рівні життєвих позицій:

– поверхова (surface, minute-by-minute life position) життєва позиція, як її розумів Ф.Ернст;

– визначальна (character life position) життєва позиція, як її розумів Е. Берн.

Поверхневі позиції носять тимчасовий характер і змінюються багато разів щодня. Такі позиції можуть бути обрані за вільною волею або виступають специфічною реакцією на навколишнє середовище (наприклад, на роботі стосовно підлеглих та колег поведінка індивіда відображає певну позицію, однак при зустрічі з владними особами він демонструє боязкість, поступливість та підлеглисть – все те, що складає життєву позицію Я – не ОК, Ти – Ок).

Отже, поверхневі життєві позиції носять тимчасовий характер, реактивні, і можуть змінюватись за допомогою свідомих рішень. На більш глибокому рівні «розташовані» визначальні позиції. Вони набагато більш постійні та відображають основний характер індивіда. В більшості випадків, людина має одну визначальну життєву позицію, яку підтримує впродовж всього життя. Ці позиції резистентні до дії навколишнього середовища, не можуть бути самотійно змінені вольовим зусиллям або свідомим рішенням. Вони являють собою фундамент, на якому будується вся особистість. Людина може демонструвати весь спектр позицій життя на поверхні, але при цьому постійно підтримувати одну визначальну позицію на глибинному рівні [14, с. 269].

Два рівні життєвої позиції не є взаємовиключними, вони можуть впливати один на одного. Визначальна життєва позиція впливатиме на кількість часу і легкість, з якою приймається певна позиція на рівні поверхні (особливо в умовах стресу). Проте виклики ситуацій вимагають використовувати весь спектр життєвих позицій у повсякденному житті. Т. Вайт пропонує наступний спосіб впливу на життєву позицію: свідомо поводячись у повсякденному житті з позицій бажаної установки Я+ОК-Ти+ (на рівні поверхні), таким чином поступово змінюючи визначальну позицію.

Скандинавський психотерапевт Стефан Сандстром (Stefan Sandstrom, 2011),

встановлюючи співвідношення між життєвою позицією та психіатричним діагнозом, пропонує розрізнити три режими/різновиди позицій: внутрішню, зовнішню та генеруючу [5]. Зовнішній процес є поведінковим і його можна легко побачити, спостерігаючи за суб'єктом, водночас як припущення щодо внутрішнього процесу можуть бути зроблені на підставі поведінкових ключів та інформації про суб'єкта. Ці процеси не завжди збігаються.

Третій режим С. Сандстром називає генеруючим, оскільки він є основою для внутрішніх і зовнішніх режимів. На цьому рівні існує всього дві можливості: ++ (достатньо розвинена прихильність; ця позиція веде до основоположного уявлення про те, що всі люди і відносини цінні) та -- (немає достатньої прихильності; це призводить до невизнання цінності людей і стосунків). Автор акцентує увагу на тому, що перевага однієї з альтернатив залежить від якості прихильності людини: «Коли прихильність слабка, людина не буде цінувати іншого, себе або відносини. У разі здорової прихильності людина цінує себе, інших і відносини. Такі цінності як «бути ОК» суб'єктивні і повинні підписуватися ким-небудь кому-небудь» [5]. З психологічної точки зору, це можна назвати досягненням базової довіри Е. Еріксона. Розходження між людиною, у якої є достатня прихильність, і людиною, у якої її немає, спостерігається не тільки в соціальному і психологічному аспекті, але також на біологічному рівні (синаптична активність мозку).

Комбінація зовнішніх та внутрішніх режимів дозволяє зробити висновок про характер адаптації та психічне здоров'я індивіда, його специфічні особистісні риси, реалістичність сприйняття інших та адекватність тестування реальності. Найбільш типовими і виразними є стани, де внутрішній і зовнішній режими збігаються [5]. Автор вважає «цілком нормальним», щоб люди проводили частину часу у всіх чотирьох базових позиціях, виділених Е. Берном. Якщо ж одна з позицій стає явно домінуючою, людина нарешті почне відповідати критеріям відповідного типу діагнозу.

Різниця між моделями Е. Берна і Ф. Ернста має важливе значення у розгляді життєвої позиції. Життєва позиція є стабільною базовою установкою, що найяскравіше та найвідвертіше проявляється в умовах стресу, але водночас вона здатна до розвитку та модифікування (хоча не так швидко, як це написано у Ф. Ернста). Також це приводить нас до розуміння феноменологічного прояву життєвої позиції на різ-

них рівнях – базовому, екзистенційному та поведінковому.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. З аналізу літератури ми бачимо, що чим більш детально є спроба класифікувати життєві позиції особистості, тим більше запитань вона викликає. Ми вважаємо, що на базовому рівні потрібна проста визначальна типологія. Проводити ж класифікацію поверхових, поведінкових позицій взагалі не має сенсу, оскільки індивідуальна своєрідність у цьому випадку безмежна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер. А. Наука жить / Альфред Адлер; пер. с англ. А.А. Юдина, Е.О. Любченко. – К.: Port-Royal, 1997. – 130 с. – (Серия «Бестселлеры психологии»).
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер; пер. с англ. А. Боковикова. – М.: Академический проект; Гаудеамус, 2015. – 240 с.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди: психология человеческих отношений / Эрик Берн; пер. с англ., предисл. и прим. А.И. Фета. – Nyköping (Sweden): Philosophical arkiv, 2016. – 164 с.
4. Мюриел Дж. Рожденные выигрывать. Транзакционный анализ с гештальт-упражнениями / Мюриел Джеймс, Дороти Джонгвард; пер. с англ. Б.Е. Вольнского; общ. ред. Л.А. Петровской. – М.: Прогресс-Универс, 1993. – 336 с.
5. Странстром С. Разъясняя и расширяя теорию Позиций [Электронный ресурс] / Стефан Странстром // Транзактивный анализ для всех. – Режим доступа: <http://www.transactional-analysis.ru/thinking/293-positions>.
6. Стюарт Я. Современный транзактивный анализ / Ян Стюарт; Вэнн Джойнс; пер. с англ. Д. Касьянова. – СПб.: Социально-психологический центр, 1996. – 331 с.
7. Харрис Т.Э. Я – о'кей, ты – о'кей / Томас Энтони Харрис; пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2006. – 368 с.
8. Eric Berne. What Do You Say After You Say Hello! (The psychology of human destiny) / Эрик Берн; перевод с английского А. Грузберг. – М.: Эксмо. – 2017. – 576 с.
9. Ernst F. H. Transactional Analysis in the OK Corral: Grid for What's Happening / Franklin H. Ernst Jr. (Addresso'Set Publications, Vallejo, California, 2008) // Ernst OKCorral.com. – Режим доступа: <http://addressoset.com/index.html>
10. Ernst F.H. Getting Well With Transactional Analysis: Get-on-With, Getting Well, and Get (to be) Winners, Addresso'Set Publications, 2008.
11. Ernst F., Franklin H., Jr., Formulation: Social Operations and Encounter Solutions / Franklin H. Ernst Jr. // The Encounterer. September 20, 1969. – Volume 1. – No. 15. – P. 9-20.
12. Carter D. "Im Ok, You're Ok" – TA Psychological Positions / Don & Angie Carter // Internet of the Mind. – Режим доступа : http://www.internet-of-the-mind.com/im_ok.html.

13. Mountain A. Conflict Resolution Through Hearts and Minds / Anita Mountain, Chris Davidson // IDTA Newsletter. – 2010. – Volume 5 Issue 1. – P. 8-12.

14. White T. Life Positions / Tony White // Transactional Analysis Journal. – 1994. – Volume 24, № 4. – P. 269-276. – Режим доступу: <http://tony-white.com>.

УДК 159.938

ДИНАМІКА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ХОДІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Ткаченко О.А., к. пед. н.,
докторант факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Представлено емпіричне дослідження морально-психологічного стану (МПС) і посттравматичного розвитку (ПТР), а також відповідна смислова динаміка до, під час та після бойових дій і повернення військовослужбовця в мирні умови. Виявлено пряму залежність між інтенсивністю бойових дій та зростанням МПС і ПТР, а також у цілому позитивний вплив морально-етичної домінанти на розвиток особистості ветерана антитерористичної операції. Основна проблема пов'язана із ціннісно-смисловим протиріччям з соціальними умовами мирного життя, яке не змінилось.

Ключові слова: АТО («антитерористична операція»), бойові дії (БД), морально-психологічний стан (МПС), посттравматичний розвиток (ПТР), морально-етична домінанта, військовий психолог, стресостійкість, смислова динаміка.

Представлено эмпирическое исследование морально-психологического состояния (МПС) и посттравматического развития (ПТР), а также соответствующая смысловая динамика до, во время и после боевых действий и возвращения военнослужащего в мирные условия. Выявлена прямая зависимость между интенсивностью боевых действий и ростом МПС и ПТР, а также в целом позитивное влияние морально-этической доминанты на личность ветерана антитеррористической операции. Основная проблема связана с ценностно-смысловым противоречием с социальными условиями мирной жизни, которая не изменилась.

Ключевые слова: АТО («антитеррористическая операция»), боевые действия (БД), морально-психологическое состояние (МПС), посттравматическое развитие (ПТР), морально-этическая доминанта, военный психолог; стрессоустойчивость, смысловая динамика.

Tkachenko O.A. DYNAMICS OF THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE AND POST-TRAUMATIC DEVELOPMENT OF MILITARY MAN AT THE TIME OF ANTITERRORIST OPERATION

The empirical research of the moral and psychological state (MPS) and the post-traumatic development (PTD), as well as the corresponding semantic dynamics before, during and after the combat actions (CA) and the return of the military man to peaceful conditions, is presented. A direct relationship between the intensity of the CA and the growth of the MPS and the PTD was found, as well as in general, the positive influence of the moral – ethical dominant on the development of the personality of the veteran antiterrorist operation (ATO). The main problem is connected with the value-semantic contradiction with the social conditions of a peaceful life, which has not changed.

Key words: ATO (“antiterrorist operation”), combat actions (CA), moral and psychological state (MPS), post-traumatic development (PTD), moral and ethical dominant, military psychologist; stress resistance, semantic dynamics.

Проблема. Психологічні особливості АТО, що були викладені в роботі [6], виявили низку проблем, обумовлених протиріччям між реальним формуванням особистості учасника бойових дій (БД) на основі патріотичних настроїв, обумовлених «Майданом», морально-етичної домінанти і провідного мотиву «захисника», спрямованого «на життя», з більшістю існуючих методичних і практичних рекомендацій психологічної роботи з ветеранами, що ґрунтуються на основі інстинкту самоз-

береження і провідного мотиву «загарбника», спрямованого «на смерть». У контексті часової перспективи особистості це різні смислові інтенціональності, що активує різні психічні функції й ділянки мозку [2] та відповідно обумовлює різну психологічну практику й побудову життя людини після переживання критичних ситуацій. Доцільність з'ясування й осмислення такого твердження передбачає використання постнекласичної наукової парадигми для психологічних досліджень і практики [5].

Авторська психологічна практика в умовах бойових дій АТО свідчить про те, що в критичних ситуаціях основним продуктивним орієнтиром стає ефект «посттравматичного зростання». У подальшому цей термін будемо вживати як «посттравматичний розвиток» (ПТР), не змінюючи його сутнісний смисл. Вперше цей ефект був описаний Річардом Тедеші (R. Tedeshi) та Лоуренсом Келхоуном (L. Calhoun) як зворотній бік посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що визначає альтернативний результат подолання травм, пов'язаних з важкими життєвими кризами. Також була представлена детальна характеристика даного феномена та запропоновані наступні сфери життя людини, де може проявитись ПТР: знаходження нових можливостей в житті; відчуття зростання сили особистості; велика близькість та визнання з боку інших людей; усвідомлення цінності життя в цілому; зростання інтересу до духовної сфери життя [7; 8].

Аналізуючи сучасний стан та перспективи цієї проблеми, В.І. Осьодло і Д.С. Зубовський зазначають, що останнім часом з'являється багато досліджень (особливо американських та ізраїльських психологів), що охоплюють ветеранів більшості збройних конфліктів ХХ століття, у яких емпірично підтверджуються позитивні зміни особистості військовослужбовців внаслідок переживання психотравмуючої події в ході бойових дій. Проте, незважаючи на значну кількість та багатоплановість накопиченого емпіричного матеріалу, дослідники не дійшли до загального розуміння природи, детермінант та динаміки цього ефекту, особливо щодо його взаємозв'язку з інтенсивністю бойових дій. Тому, автори цілком справедливо застерігають, що не варто здійснювати пряму екстраполяцію визначених закономірностей на українських військовослужбовців – учасників бойових дій АТО. Адже ця гібридна війна має специфічні особливості травматичного впливу, обумовлені реаліями соціально-політичної ситуації в нашій країні. Тому необхідно проведення широкомасштабного дослідження особливостей цього ефекту серед українських військовослужбовців – учасників АТО, починаючи з адаптації зарубіжних стандартизованих методик [3].

У принципі погоджуючись і беручи до уваги зазначену теоретичну позицію, можна зробити таке емпіричне припущення стосовно специфічності психології АТО: якщо у військовослужбовців – учасників АТО переважала морально-етична домінанта організації психіки під впливом мотивації «захисника», яка суттєво відмінна від

мотивації «загарбника», що була притаманна переважній більшості військовослужбовців у зарубіжних дослідженнях (зокрема, США), то багато ветеранів у ході АТО набули вищих морально-етичних цінностей, що протирічать аморально-корупційним засадам існування великого загалу сучасного українського суспільства.

Тому **мета статті** – на основі емпірично визначених змін МПС, ПТР та відповідної смислової динаміки на всіх етапах (підготовчого – ЗБД – БД – повернення в мирне життя) визначити вплив морально-етичної домінанти на розвиток особистості військовослужбовця – учасника АТО.

Розглянемо дане припущення на основі проведеного нами упродовж 2014-2017 р.р. пролонгованого **емпірико-практичного дослідження** на всіх основних етапах АТО. Загальна реальна ситуація і перші реакції на БД виявились непередбачуваними і специфічними, що мало відповідало існуючій психологічній практиці. Тому для її вивчення найбільш адекватним було застосування постнекласичного методу «занурення» в означену ситуацію у якості військового психолога бойового військового з'єднання (ВЗ), вихідні нарративні матеріали якого представлені у роботі [6]. Початковою апріорною метою чинного дослідження було виявити загальні соціальні та психологічні закономірності, а також роль військового психолога та психологічної роботи в організації системі ВЗ, що вирішує бойові завдання під час зовнішньої військової агресії. Основне завдання психолога полягало в роботі з особовим складом з підвищення МПС, що дозволяло проведення відповідних досліджень по мірі наближення до ведення активних БД.

Загальне емпіричне дослідження проводилось на таких етапах: етап «0» – утворення та формування ВЗ у пункті постійної дислокації (ППД); етап 1 – оперативний тил у зоні бойових дій (ЗБД); етап 2 – активне ведення БД безпосередньо на лінії зіткнення; етап 3 – після повернення у мирні умови у якості пересічних ветеранів й курсантів-психологів військового інституту. Також досліджувались курсанти-психологи, які не брали участі у БД, де окремо виділялись жінки. Загалом до досліджень було долучено 891 особу. З них загальна вибірка вивчення МПС склала 737 осіб, а спеціальна, спрямована на вивчення ПТР, склала 154 особи.

У дослідженні МПС ми намагались дотримуватись офіційних документів ЗСУ, де він визначається як сукупність соціальних, службових, морально-етичних, психологічних факторів, що проявляються в кон-

кретних умовах життєдіяльності військових колективів і окремих військовослужбовців та характеризують їхню готовність виконувати покладені функціональні обов'язки за посадою та вирішувати поставлені завдання в даній обстановці і у визначений

час, де виділяються такі основні оціночні компоненти, як морально-етичний, військово-професійний та психологічний. З цією метою на всіх етапах використовувався спеціальний пакет методик, який передбачав дослідження соціально-демографічних

Таблиця 1

Результати дослідження соціально-демографічних характеристик військовослужбовців (у %)

Характеристики	Етапи	«0»	«1»	«2»	«3»
Середній вік (років)		31	31	32	29
Середній термін перебування в АТО (міс.)		0	0,5	3,8	14,5
Яким чином ви потрапили до армії:					
призвали по мобілізації		80	80	49,5	39
я пішов добровольцем		18	20	57	33
свій варіант (*доброволець, **кадровий, ***курсант)		2*	0	2**	39***
Я пішов в АТО для того щоб:					
Захищати Батьківщину і своїх рідних		28	80	79	67
вбивати ворога		3	0	1	11
поліпшити матеріальний стан		0	0	5	0
розібратись у собі і ситуації в країні		3	0	9	5,5
вирішити проблему протиріч між українцями і росіянами мирним шляхом		9	0	0	0
краще зрозуміти себе і сенс свого життя		0	0	5	17
перевірити себе в екстремальних ситуаціях і розкрити свої приховані можливості		0	20	7	17
реалізувати своє вище призначення		0	0	2	0
свій варіант (*іду в АТО за наказом; захищати простих людей; тому що є кримінальна відповідальність; я не хочу в АТО; немає бажання їхати в АТО; ** за наказом; заради сім'ї і чоловіка)		47*	0	4	11**
Я думаю, що ця «війна» закінчиться:					
повною перемогою України і поверненням Донбасу і Криму		44	60	74	56
розвалом Росії і подіями на кшталт Майдану		14	20	20	28
поразкою й окупацією (частковою чи повною) України Росією		3	0	1	5,5
свій варіант (*не знаю; не думаю про це; буде як повинно бути; не скоро; Донбас може і повернуть, а Крим ні; **все закінчиться миром; ***повернення Донбасу; не знаю; нічим)		39*	2**	14	22***
Після завершення цієї «війни» залежно від результату я:					
хочу залишитись в армії, щоб допомагати її розбудові		10	0	18	39
повернусь до цивільного життя і продовжу розбудовувати Україну		59	70	45	39
у випадку окупації буду боротись за Єдину Україну до кінця		10	30	36	39
незалежно від того, як все закінчиться, підкорюся ситуації і спробую в ній знайти найзручніше для себе місце		10	0	7	0
свій варіант (*тримаю пасіку; вирощую полуницю; війна ще й не розпочиналась, це АТО; буду жити своїм життям; не знаю)		11*	0	4	0
Зараз я оцінюю свій стан як:					
патріотичний, піднесений і готовий до бою		6	0	24	22
спокійний, розважливий, що дозволяє швидко приймати розумні рішення		33	70	67	56
відчуваю тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, яка повністю мною контролювана		18	30	5	11
відчуваю сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, яка не завжди мною контролювана		18	0	3	17
свій варіант (*ніяк; погано; намагаюсь зберегти спокій; переживаю за сім'ю, за що вони будуть жити; **«пофігістичний»; мінливий.)		25*	0	6	11**

характеристик, загального рівня МПС та стресостійкості. Зважаючи на екстремальні умови дослідження в ході БД, при підборі такого пакета ми враховували: можливість швидкої організації тестування; легкість і доступність у розумінні тестових питань; брак часу; неможливість використання «довгих» методик; можливість швидкого комп'ютерного опрацювання результатів та оперативне надання рекомендацій. Паралельно також проводилось анкетування, індивідуальні та групові психодіагностичні бесіди і психологічні консультації.

На кожному етапі формувалась вибірка досліджуваних за такими вимогами: репрезентативність щодо генеральної сукупності ВЗ (пропорційність солдатського, сержантського та офіцерсько-командного складу); репрезентативність щодо чоловічого населення України (забезпечувалась завдяки випадковому принципу проведення загальної мобілізації «з народу» і відповідної комплектації ВЗ).

Загальні соціально-демографічні характеристики виявлялись завдяки спеціально розробленій експрес-анкеті. Загальний рівень МПС оцінювався за допомогою рекомендованого для використання в ЗСУ

опитувальника, який включав 15 пунктів і рівневу оцінку за 5-бальною шкалою (добрий – 4,0 і вище; достатній – 3,5-4,0; задовільний – 2,5-3,4; незадовільний – менше 2,4). Дослідження стресостійкості проводилося за допомогою спеціального тесту, розробленого у Медичному центрі Бостонського університету (США) [4], комп'ютерний варіант якого представлений в ресурсі [10].

Кількісні результати емпіричного дослідження соціально-демографічних характеристик представлені у таблиці 1.

Загальний рівень МПС (у балах) та стресостійкість (за рівнями у %) представлені відповідно у таблицях 2 та 3. Тут специфічно виділяється етап «2а» – оперативний тил у ЗБД після перебування на лінії зіткнення.

Спеціальна експериментальна вибірка, призначена для вивчення ефекту ПТР, складала 154 особи. Вона формувалась на добровільній основі і відповідно до зазначених етапів включала такі групи: етап 1 – гр.№ 1 (військовослужбовці у ЗБД, які ще не брали участі у БД); етап 2 – гр.№ 2 (військовослужбовці, які перебували безпосередньо на лінії зіткнення і брали активну участь у БД); етап 3 – гр. № 3 (пересічні ветерани

Таблиця 2

Результати дослідження МПС військовослужбовців (у балах)

№	Характеристики	Етапи	«0»	«1»	«2»	«2а»
1	Фізична підготовка		3,26	3,2	4,5	3,8
2	Теоретична підготовка		2,79	4,2	4,25	3,8
3	Психологічна готовність		2,97	4,3	4,6	4,2
4	Згуртованість підрозділу		3,13	4,4	4,56	3,6
5	Готовність діяти у складі підрозділу		3,02	4,4	4,75	3,6
6	Довіра (власна) до командирів (начальників)		3,18	3,2	4,3	2,65
7	Довіра особового складу до командирів (начальників)		2,9	3,8	3,75	2,0
8	Інформованість про рішення вищого керівництва (ЗСУ та держави)		2,47	2,5	2,1	2,1
9	Дисциплінованість військовослужбовців підрозділу		3,1	4,0	3,9	3,6
10	Володіння військовою технікою та озброєнням підрозділу		2,77	3,6	4,0	3,0
11	Практична підготовка особового складу підрозділу		2,97	3,6	3,9	3,8
12	Готовність товаришів по службі до виконання завдань		2,67	4,3	4,5	3,6
13	Здатність бойового відновлення після відпочинку		3,23	4,3	4,5	3,5
14	Матеріально-технічне забезпечення підрозділу		1,97	2,4	3,0	1,9
15	Професійна підготовки свого командира (начальника)		3,55	4,0	3,7	2,5
	Середнє		3,0	3,75	4,0	3,23

Таблиця 3

Результати дослідження рівня стресостійкості військовослужбовців (у %)

№	Рівень стресостійкості	Етапи	«0»	«1»	«2»	«2а»
1	стійкість до стресу		30	34	40	33
2	близький до стресу		62	61,5	57,5	63,5
3	на межі зриву		8	4,5	2,5	3,5

в мирних умовах), гр.№ 4 (ветерани, курсанти-психологи військового інституту), гр.№ 5 (курсанти-психологи військового інституту, які не брали участі у бойових діях), гр.№ 6 (жінки, курсанти-психологи військового інституту), гр.№ 7 (контрольна група цивільних студентів-психологів).

У якості стандартизованого інструментарію використовувались такі методики: опитувальник посттравматичного зростання (ОПТР) Тадеші і Калхауна (Tedeschi&Calhoun) в адаптації М.Ш. Магомед-Емінова [2]; модифікований варіант методики незакінчених речень Ж. Нюттена (в адаптації М.Ш. Магомед-Емінова) [2]; для статистичної обробки отриманих результатів застосовувалась програма SPSS версії 19.0.

На основі ОПТР виявлялись такі фактори: ставлення до інших (СІ), нові можливості (НМ), сила особистості (СО), духовні зміни (ДЗ), підвищення цінності життя (ЦЖ) та загальний показник посттравматичного зростання (ПР). Характеристика вибірки та результати дослідження представлені в таблиці 4.

Для опрацювання текстових матеріалів за опитувальником незакінчених речень основна увага приділялась смислової динаміці у контексті доцільності побудови життя після повернення з війни на основі набутих нових морально-етичних цінностей. Тому нас насамперед цікавили аксіологічні смисли. Для такого аналізу ми скористались ідеєю смислового моделювання Т.А. ван Дейка (VanDijk, Т.А.) [1], а для виявлення аксіологічних концентрованих смислів була застосована наступна оригінальна процедура.

1) *Семантичний аналіз* текстів, який проводився за допомогою відповідної комп'ютерної програми [10]. Виділялись найбільш вживані слова і розподілялись за законом Ципфа [9] з відповідною кількісною характеристикою частоти вжитку, як їх цінності в аналізованому тексті, що дозволяло виокремити відповідне «семантичне

ядро» для кожної досліджуваної групи. 2) *Кореляційний аналіз* проводився на основі порівняння «семантичних ядер» досліджуваних груп наступним чином. Спочатку виділявся набір однакових слів у порівнюваних групах, що складало «загальне семантичне ядро» (ЗСЯ), яке бралось до уваги для визначення коефіцієнта кореляції Пірсона (r_{xy}) і розцінювалось як *рівень міжгрупового розуміння* таким чином: *повне* – при $r_{xy} = 0,60-0,69$; *низьке* – при $r_{xy} = 0,40-0,59$; *відсутнє* – при $r_{xy} = 0,39$ і нижче. Залишок слів, які не увійшли до ЗСЯ, складав «специфічне семантичне ядро» (ССЯ) для кожної з порівнюваних груп (чи етапу). Результати міжгрупового кореляційного аналізу текстів, проранжовані відповідно до зменшенням r_{xy} представлені в таблиці 5. 3) *Смисловий аналіз* здійснювався експериментатором на основі ЗСЯ і ССЯ і передбачав створення відповідно «загального концентрованого смислу» (ЗКС) і «специфічного концентрованого смислу» (СКС) для всіх порівнюваних груп. Результати семантичного та смислового аналізу у відповідності з досліджуваними етапами представлені у таблиці 6. Тут специфічно виділено етап «За» – військовослужбовці курсанти-психологи, які не брали участі у БД.

Окрім загального впливу БД за даною процедурою, окремо досліджувалась реакція на одну із найбільш критичних ситуацій – перший бій. Для цього досліджуваним груп № 2 та № 3 пропонувалось у вигляді одкровення описати свої емоції, переживання, думки після першого бою. Результати кореляційного аналізу показали відсутність кореляції між цими групами ($r_{xy} = 0,06$ при $r_{крит} = 0,67$, $p = 0,05$; $r_{крит} = 0,80$, $p_{xy} = 0,01$). Результати семантичного та смислового аналізу представлені в таблиці 7.

Обговорення емпіричних результатів.

Результати загальних досліджень МПС показали наступне.

На етапі «0» згідно з таблицею 1 було виявлено, що 80% військовослужбовців потрапили до армії як «мобілізовані». Ма-

Таблиця 4

Результати дослідження за ОПТР

№ гр.	К-ть досл.	Сер. вік (р-в)	В АТО (міс.)	Показники (бали)						Розподіл ПР (%)		
				СІ	НМ	СО	ДЗ	ЦЖ	ПР	Вис.	Сер.	Низ.
№ 1	20	35,4	4,8	9,7	11,8	8,8	2,5	7,0	39,8	19	38	43
№ 2	24	33,0	4,6	17,2	11,6	11,8	6,1	11,0	57,7	50	35	15
№ 3	25	33,6	19,5	14,9	13,5	12,0	3,5	9,6	53,5	40	48	12
№ 4	20	23,7	11,0	13,1	19,1	15,2	4,3	12,2	63,9	60	40	0
№ 5	25	21,0	0	14,0	14,5	11,2	4,8	10,1	54,6	29	63	8
№ 6	20	21,3	0	15,6	15,5	13,1	5,3	9,1	58,6	38	62	0
№ 7	20	20,4	0	16,8	11,8	10,0	4,5	7,5	50,6	20	50	30

буть, тому лише третина з них були готові «захищати Батьківщину і своїх рідних», а майже половина мала щодо цього власну

думку. Хоча до 60% вважали, що «ця війна закінчиться повною перемогою України» і «поверненням Донбасу і Криму...». Як ба-

Таблица 5

Результати кореляційного аналізу текстів

Ранг	Порівнювані групи	r_{xy}	$r_{\text{крит}}$ при $p=0.05$	$r_{\text{крит}}$ при $p=0.01$	Наяв./відс. кореляц. зв-ку	Рівень розум.
1	№ 4 – № 2	0.77	0.39	0.50	наявн.	повне
2	№ 2 – № 3	0.65	0.58	0.71	наявн.	повне
3	№ 4 – № 3	0.65	0.40	0.51	наявн.	повне
4	№ 6 – № 2	0.69	0.71	0.83	відсутн.	потенц.
5	№ 1 – № 2	0.64	0.71	0.83	відсутн.	потенц.
6	№ 6 – № 3	0.63	0.67	0.80	відсутн.	потенц.
7	№ 6 – № 4	0.57	0.63	0.77	відсутн.	низьке
8	№ 5 – № 7	0.45	0.55	0.68	відсутн.	низьке
9	№ 4 – № 7	0.33	0.53	0.66	відсутн.	відсут.
10	№ 4-№ 5	-0.05	0.71	0.83	відсутн.	відсут.

Таблица 6

Результати семантичного та смислового аналізу текстів

Етап	ЗСЯ	<i>мир, все, жити, добре, бути, свій, люди</i>
	ЗКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно</i>
«1»	ССЯ	<i>мир, знати, країна, свій, один, смисл, бути, задумувати, хотіти, допомагати</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, хочуть знати свою єдину країну, задумуються над смислом їй допомагати</i>
«2»	ССЯ	<i>мир, знати, країна, свій, думати, війна, життя, сім'я, закінчувати, повернутись, дім</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, знають свою країну, думають закінчити війну, щоб повернутися додому до сімейного життя</i>
«3»	ССЯ	<i>мир, свій, думати, війна, жити, сім'я, закінчувати, діти, наш, розуміти, пам'ятати, здоров'я, близьких, майбутнє</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають закінчити війну для свого сімейного життя, щоб наші діти розуміли майбутнє, пам'ятали про здоров'я близьких</i>
«3а»	ССЯ	<i>мир, свій, думати, життя, сім'я, розуміти, зробити, ставати, мета, добиватися, хотіти, щасливий, знаходити</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають про життя і сім'ю, хочуть ставати щасливішими, знаходити і добиватись мети, розуміти що робити</i>
К*	ССЯ	<i>мир, свій, думати, життя, сім'я, розуміти, зробити, ставати, мета, добиватися, хотіти, щасливий, знаходити, війна, змогти, закінчуватися</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають про своє життя і сім'ю, хочуть ставати щасливими, знаходити і добиватися мети, розуміти, що можуть зробити, щоб закінчилась війна.</i>

К* – контрольна група.

Таблица 7

Результати семантичного та смислового аналізу першого бою

Етап	ЗСЯ	<i>бути, страх, перший, весь, бій, свій, пацани, хлопці, товариші</i>
	ЗКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів</i>
«2»	ССЯ	<i>смерть, який, життя, мій, паніка, небезпека, бувати, різне, вести, був, було</i>
	СКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів. У моєму житті бувало різне. Була небезпека паніки, яка вела до смерті</i>
«3»	ССЯ	<i>обстріл, людина, думати, могли, адреналін, після, було, чому, закінчуватись</i>
	СКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів. Після обстрілу адреналін закінчувався і людина могла день думати, чому (що) це було</i>

чимо, більше двох третин особового складу не зовсім розуміли свою роль в АТО, приблизно стільки ж були налаштовані оптимістично щодо перспектив розвитку України. 69% збиралися після завершення «війни» залишитись в армії та повернутись до цивільного життя і розбудовувати Україну, а 10% «були готові боротись за Єдину Україну до кінця». При цьому лише 39% досліджуваних вважали свій настрій позитивним, всі інші переживали сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію. Це підтверджується даними таблиці 3, де лише 30% військовослужбовців виявили стресостійкість, 62% були близькими до стресу, а 8% – на межі зриву.

Згідно з таблицею 2 у цілому рівень МПС був визначений як «задовільний», особливо щодо професійної підготовки командирів (начальників), на фоні «незадовільного» матеріально-технічного забезпечення та поінформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави.

На етапі «1» згідно з таблицями 1 і 2 незмінною у порівнянні з ППД залишилась лише кількість «мобілізованих». За іншими пунктами відбулись значні зміни у бік підвищення впливу морально-етичного чинника. Майже втричі збільшилась кількість бажаючих «захищати Батьківщину і своїх рідних» і кожен п'ятий забажав «перевірити себе в екстремальних ситуаціях...» (у ППД таких не було взагалі). В 1,4 раза збільшилась кількість упевнених у тому, що війна закінчиться «повною перемогою України і поверненням Донбасу і Криму...», втричі збільшилась кількість бажаючих «у випадку окупації боротись за Єдину Україну до кінця». Разом з цим у 2,1 раза зросла кількість таких, що вважали свій настрій позитивним, але разом з цим в 1,7 раза збільшилось таких, що відчувають тривогу. Загальний рівень МПС військовослужбовців зріс з 3,0 до 3,75 бала, що за критерієм Стьюдента ($t=5.553$ при $p<0,05$) виявилось статистично значущим. Згідно з таблицею 3 в 1,13 раза зросла кількість стресостійких військовослужбовців, натомість у 1,8 раза зменшилось таких, хто був на межі зриву, кількість близьких до стресу практично не змінилась.

На етапі «2» згідно з таблицею 1 кількість «добровольців» збільшилась у 2,9, а кількість «мобілізованих» зменшилась у 2,6 раза, як і бажаючих перевірити себе в критичних ситуаціях (в 2,9 раза), оскільки саме по собі перебування на передовій стало суцільним екстримом. Майже кожен п'ятий вже бажав залишитись в армії і в 1,6 раза зменшилась кількість бажаючих повернутись до цивільного життя. Знач-

но підвищився бойовий дух. Якщо в тилу таких, хто оцінював свій стан як «патріотичний, піднесений і готовий до бою» взагалі не було, то на передовій таких уже було майже чверть, у 6 разів зменшилась кількість таких, хто відчував тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію.

За даними таблиці 2 рівень МПС на лінії зіткнення виявився найвищим (4,0 бала) зі значущою достовірністю розрізень у порівнянні з «0» ($t=6.984$ при $p<0,05$) та «1» ($t=2.227$ при $p<0,05$) етапами. Найвище (більше 4,0 бала) військовослужбовці оцінювали власну фізичну, теоретичну підготовку та психологічну готовність до виконання завдань за призначенням, також згуртованість свого підрозділу, довіру до командирів (начальників), здатність відновлюватись. Найнижчу (менше 3,0 бала) оцінку отримав рівень інформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави.

Цікаве порівняння МПС військовослужбовців до та після перебування на лінії зіткнення, рівень якого зменшився з 3,75 до 3,23 бала, що виявилось статистично значущим ($t=3.631$ при $p<0,05$). Остаточний рівень МПС у порівнянні з ППД хоча і збільшився з 3,0 до 3,23 бала, але виявився статистично не значущим ($t=1.319$ при $p<0,05$). До виходу на лінію зіткнення найвище (більше 4,0 бала) військовослужбовці оцінювали власну теоретичну підготовку, психологічну готовність, рівень згуртованості та взаємодії свого підрозділу, здатність відновлювати боєздатність. Після перебування на лінії зіткнення найвище (більше 4,0 бала) військовослужбовці оцінювали лише власну психологічну готовність. Як до, так і після перебування на передовій найнижче (менш ніж 3,0 бала) оцінювався рівень матеріально-технічного забезпечення та поінформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави. Після передової таку ж низьку оцінку отримали рівень довіри та професійна підготовка командирів (начальників). Показники стресостійкості (таблиця 3) майже зрівнялись з тиловиками, хоча трохи збільшилось близьких до стресу та зменшилось тих, хто на межі зриву. Таку картину можна пояснити домінуванням у тиловому таборі формальних чинників життєдіяльності особового складу, підпорядкованих військовим порядкам, що суттєво відрізнялось від умов реальних БД.

Все це пояснюється психологічними особливостями лінії зіткнення, що являла собою низку опорних пунктів (ОП), кожен з яких відрізнявся особливим «психологічним полем» (за К. Левінім), обумовленим дислокацією в районі діючої шахти,

промзони, близькості житлових кварталів, великих комунікаційних споруд, відкритої місцевості тощо. Тут найбільше відчувалась присутність постійних БД, що сприяло кардинальним особистісним змінам у психіці військовослужбовців у бік набуття ними морально-етичних цінностей. Тому МПС бійців, що тривалий час перебували в екстремальних умовах активних БД, суттєво відрізнявся від тих, хто перебував у відносно безпечних умовах базового табору ВЗ. Така суттєва різниця зберігалась навіть у одних і тих самих бійців при перебуванні почергово в тилових та бойових умовах.

За даними таблиці 3 значно підвищився рівень стресостійкості. Стійких до стресу збільшилось у порівнянні з ППД у 1,3 і у порівнянні з тиловиками у 1,2 раза, таких, хто опинився на межі зриву зменшилось у порівнянні з ППД у 3,2 раза і практично звелось до «фонового» рівня, а у порівнянні з тиловиками у 1,8 раза, кількість близьких до стресу практично не змінилось.

На етапі 3 під впливом мирних умов Центральної України сприймання ветеранами оточуючої ситуації різко змінилось. Як бачимо з таблиці 1, за всіма соціально-психологічними характеристиками спостерігаються суттєві зміни. У порівнянні з передовою у 1,2 раза зменшилась кількість бажаючих захищати Батьківщину, у 1,3 раза – упевнених у повній перемозі України, у 1,2 раза – здатних розважливо і швидко приймати розумні рішення. Разом з цим у порівнянні з передовою суттєво збільшилось бажання вбивати ворога (значно), краще зрозуміти себе і смисл свого життя (більш ніж втричі) на фоні зростання тривоги за майбутню ситуацію у країні, що контролювана (вдвічі) та не завжди контролювана (у п'ятеро). Хоча патріотичний, піднесений і готовий до бою стан залишився практично незмінним, а упевнених у розвалі Росії збільшилось у 1,4 раза та у 2,2 раза зросла кількість тих, хто подальше життя побажав пов'язати з армією (за рахунок ветеранів-курсантів).

Як бачимо, з поверненням у мирне життя у ветеранів відбулися значні зміни у бік зменшення впливу морально-етичного чинника і патріотичних настроїв та збільшення агресивності на фоні підвищеної тривоги за майбутнє країни, яку вони захищали.

Проте про певну надію на майбутнє свідчать результати спеціальних досліджень ефекту ПТР. На основі ОПТР (табл. 4) було виявлено, що загальний рівень за фактором ПР у досліджуваних групах № 2, 3, 4, 5, 6, 7 виріс відповідно у 1,45, 1,34, 1,61, 1,37, 1,47 та 1,27 раза у порівнянні з групою № 1.

Цікаво, що рівень ПР у пересічних ветеранів, які активно воювали, з приходом у мирні умови знизився лише на 4,2%, у ветеранів курсантів-психологів навпаки, збільшився на 6,2%, а у курсантів-психологів (жінок) практично виявився таким самим, як і у бійців з передової. За окремими факторами також спостерігається рівномірне зростання. Найбільша динаміка зростання виявилась за фактором ДЗ у групах № 2 і № 6 у порівнянні з гр. № 1 відповідно в 2,4 та 2,1 раза. Проте динаміка змін за окремими показниками після повернення з війни виявилась неоднозначною. У порівнянні з передовою суттєво погіршилось ставлення ветеранів до суспільства (СІ) та вираженість духовних змін (ДЗ). Ці показники зменшились у гр. № 3 відповідно у 1,13 і 1,43 раза, у гр. № 4 – у 1,24 і 1,3 раза, що практично зрівнялось з іншими групами. Позитивно виділяються ветерани курсантів-психологів, у яких зросли показники факторів НМ у 1,65, СО у 1,3 і ЦЖ у 1,11 раза у порівнянні з передовою. У порівнянні з контрольною групою № 7, у них загальний рівень ПР виріс у 1,26 раза, а у тих, хто не воював – лише на 8% (гр. № 5) та 16% (гр. № 6). Схожа картина спостерігається і за окремими показниками.

На основі аналізу текстів (табл. 5, 6) на всіх етапах дослідження проявилась загальна позитивна смислова спрямованість, що виразилось у ЗКС як: *«все буде добре, свої люди живуть мирно»*. СКС на етапі «0» значно відрізнялись від всіх інших і характеризували лише загальне розуміння, що є *«своя єдина країна, якій треба допомогати»* та бажання подальшого осмислення цієї ситуації. Але при цьому фактор ПР тут виявився найнижчим. Після участі у бойових діях СКС кардинально змінився, став більш конкретним і доцільним. СКС, узагальнений за етапами 2, 3 та 3а, виявився цілеспрямованим на (за пріоритетністю): 1 – *«сімейне життя»*, 2 – *«закінчити війну»*, 3 – *«ставати щасливішими, знаходити і добиватись мети, зрозуміти що робити»*, 4 – *«повернутися додому у свою країну; щоб наші діти зрозуміли майбутнє, пам'ятали про здоров'я близьких»*.

Проте така начебто логічна смислова картина коректується завдяки рівню розуміння, згідно з коефіцієнтом кореляції (табл. 5). Повне розуміння між собою виявилось лише у тих, хто пройшов БД. У цих групах специфічно проявлялось на фоні загального бажання *«щоб закінчилась війна, були живі і здорові товариші, доброго життя і здоров'я»* також те, що є *«багато знань, які треба зрозуміти, щоб все не було марно, заради дітей, сім'ї і всіх людей»*, що є під-

грунтям для подальшої психологічної роботи у напрямку активізації ПТР. Цікаво, що з тих, хто не пройшов БД, з ними можуть потенційно порозумітись лише жінки курсанти-психологи ($r_{xy} = 0,63 - 0,69$). З усіма іншими розуміння умовне чи взагалі відсутнє ($r_{xy} = -0,05; 0,33$).

За даною процедурою також були проаналізовані згідно із ЗКС та СКС тексти щодо вражень після першого бою у бійців безпосередньо з передової і ветеранів після повернення (табл. 7). Слід зазначити, що СКС у бійців з передової та ветеранів виявився різним і кореляція між ними була відсутня ($r_{xy} = -0,06$). Це свідчить про те, що на фоні загального усвідомлення страху за інших у бійців на передовій розуміння бою було спрямоване безпосередньо на осмислення загрози життю (небезпеки паніки, смерті), а у мирних умовах таке розуміння вже стало більш глибоким, спрямованим на осмислення суті того, що відбувалось. Відсутність кореляції свідчить про велику різницю у розумінні війни навіть у самих учасників БД. Більш повне осмислення починає з'являтися вже після повернення.

Висновки.

1. Завдяки морально-етичній доміні, що на момент виникнення АТО сформувалась в українському суспільстві під впливом «Майдану», у військовослужбовців домінувала мотивація «захисника», спрямована «на життя». Відповідно, реальна ситуація пов'язана із забезпеченням необхідного рівня МПС, виявилась складнішою, ніж очікувалось, що показало представлене пролонгове емпіричне дослідження.

2. Із зростанням впливу бойових дій на особистість українського військовослужбовця зростає МПС, прояв ефекту ПТР та стресостійкість, досягаючи максимуму на лінії зіткнення.

3. Після повернення військовослужбовця з лінії зіткнення в тиллові умови ЗБД і зменшення впливу БД проявляються тенденції до зниження МПС, стресостійкості і морально-етичної доміні взагалі.

4. Після повернення військовослужбовця в умови мирного життя загальний соціально-психологічний стан знижується, а ефект ПТР виказує тенденції до коливання: у пересічних ветеранів до зниження, а у ветеранів-курсантів навпаки, до зростання.

5. Суттєво відрізняється осмислення військовослужбовцями ситуації до і після участі у БД. До – це загальне розуміння, що треба захищати Україну та бажання подальшого осмислення цієї ситуації, але при низькому рівні ПТР. Після – це конкретне осмислення цінностей життя і сім'ї, необхідності закінчити війну, добиватись

своєї мети і розуміти, що треба для цього робити заради майбутнього дітей і країни, при високому рівні ПТР.

6. Більш повне осмислення війни у ветеранів з'являється вже після повернення. Найбільш гострі критичні ситуації, такі як перший бій, спочатку осмислюються як «запобігання смерті», а вже згодом як «цінний життєвий досвід».

7. Виявлено нерозуміння між тими, хто брав участь у бойових діях і тими, хто залишався в мирних умовах. Виникає «ціннісний конфлікт», коли однакові життєві цінності (такі як «життя», «Україна», «сім'я», «життєва мета», «діти», «здоров'я») мисляться по-різному. Проте можливість порозуміння спостерігається у жінок-психологів, особливо вмотивованих курсантів-психологів.

8. У цілому проведене дослідження показало, що за характеристиками МПС та ПТР царина морально-етичної доміні, що існувала в умовах АТО і особливо в ході БД, із поверненням військовослужбовця у мирні умови помітно змінюється, «шукаючи себе» в інших, не бойових формах, що може бути спрямоване на зміну самого суспільства, яке «не змінилось».

9. Тому, вочевидь, необхідно звернути особливу увагу на широкомасштабне дослідження серед українських військовослужбовців-учасників АТО як на психологічному, так і соціальному та морально-етичному рівнях, починаючи з адаптації й модернізації зарубіжного стандартизованого інструментарію, а також розробку власного, адекватного специфіці реальної ситуації, що склалася в сучасному українському суспільстві, яка в науковому просторі розгортається в царині постнекласичної раціональності, де передусім враховується практика та досвід.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация: пер.с англ. / Сост. В.В. Петрова; Под ред. В.И. Герасимова; Вступ. ст. В.Н. Караулова и В.В. Петрова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Квасова О.Г. Трансформация временной перспективы личности в экстремальной ситуации: дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.01 / О.Г. Квасова – М., 2013. – 216с.
3. Осьодло В.І., Зубовський Д.С. Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи / В.І. Осьодло, Д.С. Зубовський // Український психологічний журнал. – № 1(3). – 2017. – С. 63-79.
4. Психодиагностика стресса: практикум / сост. Р.В. Куприянов, Ю.М. Кузьмина; М-во образ. и науки РФ, Казан. гос. технол.ун-т. – Казань: КНИТУ, 2012. – 212 с.

5. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія / В.О. Татенко. – К.: Міленіум, 2017. – 184 с.

6. Ткаченко О. Психолог на війні та після... (нарративні матеріали). Навчально-методичний посібник / О. Ткаченко. – Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2017. – 176 с.

7. Tedeschi R.G., Calhoun, L.G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive

Legacy of Trauma // Journal of Traumatic Stress. – V. 9. – P. 455-471.

8. Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundation and Empirical Evidence / Psychological Inquiry, 2004. Vol. 15. No 1. – P. 1-18.

9. Zipf G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort. – Addison-Wesley Press, 1949. – 484-490 с. – 573 с.

10. Pecypc https://miratext.ru/seo_analiz_text.

УДК 159.98

СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ

Харченко С.В., к. психол. н., доцент,
професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

В статті узагальнено сучасні уявлення щодо соціального інтелекту особистості та його структури. Описано авторську концепцію структури соціального інтелекту. Визначено чинники, які впливають на формування здібностей соціального інтелекту. Наведено когнітивні ресурси та здібності соціального інтелекту. Вказані сфери, на які впливає соціальний інтелект.

Ключові слова: соціальний інтелект, когнітивні ресурси, здібності соціального інтелекту.

В статье обобщены современные представления о социальном интеллекте личности и его структуре. Описана авторская концепция структуры социального интеллекта. Определены факторы, влияющие на формирование способностей социального интеллекта. Представлены когнитивные ресурсы и способности социального интеллекта. Обозначены сферы, на которые влияют способности социального интеллекта.

Ключевые слова: социальный интеллект, когнитивные ресурсы, способности социального интеллекта.

Kharchenko S.V. STRUCTURE OF SOCIAL INTELLIGENCE OF PERSONALITY

The article summarizes contemporary ideas about understanding of social intelligence personality and its structure. The author's conception of the structure of social intelligence is described. Identified factors, that influence the formation of social intelligence abilities. The cognitive resources and abilities of social intelligence are given. It is presented the main spheres influenced by social intelligence.

Key words: social intelligence, cognitive resources, ability social intelligence.

Постановка проблеми. Термін «соціальний інтелект» використовується вченими понад 90 років, але його визначення, розуміння основних складових залишається дискусійним.

Соціальний інтелект є міждисциплінарним поняттям та активно вивчається не тільки в психології, а і в педагогіці (В.А. Генкіна, І.Ю. Ісаєва, А.О. Куракіна, Я.І. Михайлова, М.В. Оданович, Н.В. Рублева, В.П. Сморгчова, І.В. Харитоновна та ін.), соціології (В.Ф. Анурін, Ю.М. Канигін, В.В. Кохан, Дж. Ф. Кілстром, Н. Кантор), філософії (А.Н. Малахов, Г.П. Отоцький, Д.А. Ростових та ін.).

У психологічній науці соціальний інтелект найбільш інтенсивно досліджується на межі загальної та соціальної психології. До загальної психології вчені тяжіють у зв'язку з акцентом у цьому понятті на слові «инте-

лект». Базовим компонентом у соціально-го інтелекту в цьому сенсі можна вважати здатність суб'єкта до конструювання образу соціальної реальності та розумової поведінки. Водночас площина міжособистісної взаємодії належить до сфери уваги саме соціальної психології.

У соціальній психології існує ціла низка понять, які змістовно пов'язані з поняттям «соціальний інтелект»: «міжособистісне сприйняття» (О.О. Бодальов, А.В. Березіна, Є.В. Грачикова та ін.), «міжособистісне пізнання» (В. М. Писаренко, Н.А. Рощенська, А.В. Сорін та ін.), «соціальне мислення» (К.О. Абульханова-Славська та ін.), «соціальне пізнання» (Г.М. Андреева, І.В. Харитоновна та ін.), «комунікативна компетентність» (І.Р. Алтуніна, Н.А. Аминов, А.А. Кидрон, Е.В. Коблянська, Г.В. Попова та ін.), «соціальна компетентність»

(Ю.М. Жуков, Л.А. Петровська, О.К. Тихомиров, О.А. Чиркова та ін.), «соціально-комунікативна компетентність» (Е.Ф. Зеєр та ін.), «соціальна обдарованість» (І.В. Івенських та ін.), «комунікативна культура» (О.Є. Козлова та ін.), «інтуїтивна атрибуція» (В.О. Дмитрієва та ін.), «соціокогнітивний конфлікт» (А.-Н. Перре-Клермон та ін.).

Зміст цих понять частково перетинається між собою та змістом соціального інтелекту. Так, наприклад, О.О. Капустіна соціальний інтелект розглядає як частину, засіб і результат розвитку комунікативної компетентності. О.О. Федорова вважає соціальний інтелект засобом пізнання соціальної дійсності, а соціальну компетентність продуктом, результатом цього пізнання. На думку С.В. Карсканової, рівень розвитку соціального інтелекту обумовлює переважно вираженість шести компонентів комунікативної компетентності. Ми поділяємо думку К.С. Саутіної, Ж.А. Максименко, О.І. Комкової, С.С. Астрейко про те, що соціальний інтелект є когнітивною основою для формування і прояву комунікативної успішності і комунікативної компетентності. Соціальний інтелект є важливою складовою спілкування, професійної діяльності, успішної соціальної адаптації тощо, але не можна не погодитися з думкою Д.В. Ушакова, який вважав, що соціальний інтелект «становить лише один з компонентів соціальних вмінь і компетентності, а не вичерпує їх» [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважна більшість учених використовує поняття «здібність» щодо визначення сутності соціального інтелекту: специфічна пізнавальна здібність, яка необхідна для успішної взаємодії з людьми (Е. Торндайк); система інтелектуальних здібностей пов'язаних з пізнанням поведінкової інформації (Дж. Гілфорд); особлива здібність правильно судити про людей, прогнозувати їхню поведінку і забезпечувати адекватне пристосування в міжособистісних взаємодіях (Г. Олпорт); здібність до розуміння й оперування інформацією про відносини людей і груп (М.Г. Некрасова); особлива здібність людини, яка пов'язана з умінням творчо мислити і творчо підходити до вирішення проблемних ситуацій в ході спілкування з соціальним оточенням (Н.І. Булка); багатокомпонентна здібність, в основі якої лежать базові здібності, що виявляються в ході соціальної взаємодії та міжособистісних стосунків (К.С. Саутіна); багатокомпонентна здібність розпізнавати неоднозначні сигнали й умови соціального середовища (А.М. Молокостова); інтегральна інтелектуальна здібність, що забезпечує успішність

спілкування і соціальної адаптації, здатність прогнозувати поведінку, розпізнавати наміри, почуття й емоційні стани людини, вербальну і невербальну експресію (О.С. Михайлова); багатокомпонентна здібність розпізнавати неоднозначні сигнали й умови соціального середовища (А. М. Молокостова); інтегральна інтелектуальна здібність, що визначає успішність спілкування, соціальну адаптацію та соціалізацію, об'єднує і регулює пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів (О.Б. Хлебодарова).

О.Б. Чеснокова визначила соціальний інтелект як здібність орієнтуватися на істотні характеристики комунікативної ситуації, недоступні безпосередньому спостереженню (на психічну активність – думки, почуття, наміри; причини взаємообумовленої поведінки в міжособистісній ситуації і соціальні позиції в системі стосунків) і здатність на основі цього орієнтування намічати можливі способи опосередкованого досягнення своїх або спільних цілей в умовах, коли прямі способи її досягнення неможливі [7, с. 35].

На думку Д.В. Ушакова, соціальний інтелект – особистісна риса, яка визначає успішність соціальної взаємодії. Соціальний інтелект – це здатність до пізнання соціальних явищ, яка складає лише один із компонентів соціальних умінь і компетентності [5].

Дж. Ф. Кілстром та Н. Кантор визначили соціальний інтелект частиною великого «репертуару» знань, за допомогою яких людина намагається вирішувати практичні проблеми, що виникають у фізичному і соціальному світі.

На нашу думку, соціальний інтелект є системою спеціальних інтелектуальних здібностей особистості, які забезпечують адекватне відображення суб'єктом ситуації міжособистісної (внутрішньогрупової) взаємодії в динаміці розгортання з урахуванням сторонніх ситуаційних впливів, в тому числі й власного впливу.

Вчені намагалися не тільки дати визначення поняття «соціальний інтелект», але й описати його складові. На розуміння структури соціального інтелекту в сучасній психологічній науці найбільшою мірою, на нашу думку, вплинули концепції Дж. Гілфорда, Дж. Ф. Кілстром та Н. Кантор, С. Вейс. Наведемо їх у загальному вигляді.

Дж. Гілфорд зосередив свої дослідження на пізнанні поведінки, яка включає шість факторів:

1. Пізнання елементів поведінки – здатність виділяти з контексту вербальну і невербальну експресію поведінки.

2. Пізнання класів поведінки – здатність розпізнавати загальні властивості у певному потоці експресивної або ситуативної інформації про поведінку.

3. Пізнання відносин поведінки – здатність розуміти відносини, які існують між одиницями інформації про поведінку.

4. Пізнання систем поведінки – здатність розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, зміст їхньої поведінки в цих ситуаціях.

5. Пізнання перетворень поведінки – здатність розуміти зміни значення подібної поведінки (вербального або невербального) у різних ситуаційних контекстах.

6. Пізнання результатів поведінки – здатність передбачати наслідки поведінки, виходячи з наявної інформації [4].

У моделі соціального інтелекту за Дж. Ф. Кілстромом і Н. Кантор провідне місце займають декларативні та процедурні знання. Структура декларативного знання в інтерпретації Т. В. Філіповської виглядає так:

– основна частина – концептуальне знання людини про соціальний світ;

– контекстна частина – автобіографічна пам'ять [6].

До автобіографічної пам'яті належать: спогади про власні дії людини і досвід, набутий у результаті цього; знання про дії і досвід конкретних інших людей; знання про події, які сталися у зв'язку з конкретними ситуаціями.

Процесуальний «репертуар» соціального інтелекту складається з:

– основної частини – тлумачення правил для реалізації соціального досвіду, який спрямовано на стимулювання соціальних категорій: встановлення причинності; виявлення чужих поведінкових настанов; виявлення чужих емоційних станів; формування суджень про можливості, права і відповідальність; вирішення когнітивного дисонансу; кодування та актуалізація спогадів про власну поведінку і поведінку інших людей; пророкування майбутніх подій; перевірки гіпотез про соціальні судження;

– контекстна частина – алгоритмічні за природою процедури, прийняті без особливих пізнавальних зусиль з боку особи («автоматичні» пізнавальні і моторні навички, плани дії, пов'язані з первинними вітальними потребами); евристичні процедури, які прийняті свідомо (усвідомлені пізнавальні і моторні навички, плани дій).

Модель продуктивності соціального інтелекту С. Вейс представлена когнітивними вимогами: соціальне розуміння, соціальна пам'ять, соціальне сприйняття, соціальна креативність, соціальні знання [7]. Соці-

альне розуміння, на думку автора, включає когнітивні операції, вимагає від людей розуміння або інтерпретації соціальних стимулів на тлі певної соціальної ситуації (наприклад, правильно зрозуміти, що людина хоче висловити), виключає найбільш початкові когнітивні функції розпізнавання, тобто сприйняття соціальних стимулів (іншими словами, соціальні перцептивні здібності). Соціальна пам'ять – збереження та використання об'єктивно наданої соціальної інформації, яка може відрізнятися за складністю (наприклад, пам'ять для імен та обличчя, правила етикету тощо). Соціальне сприйняття – сприйняття відповідних подразників (наприклад, посмішка людини), здатність швидко сприймати соціально значущу інформацію в більш-менш складних ситуаціях. Соціальне сприйняття відокремлене С. Вейс від соціального розуміння, тому що сприймати можна лише відкриту поведінку. Соціальна творчість – здатність уявляти можливі результати поведінки або створити впізнавані категорії поведінкових актів. Соціально-пізнавальна гнучкість – вільне уявлення можливих інтерпретацій соціальної ситуації. Соціальні знання, як підкреслює С. Вейс, залежать від досвіду особистості, навчального та культурного середовища тощо. Кожна сім'я, культура або нація мають свої соціальні стандарти, різноманітний соціальний зміст викладається як «правильне» знання, тому про те, що правильно можна судити лише, виходячи з сучасних соціальних контекстів та соціальної групи.

А.Л. Южанінова розглядала соціальний інтелект у трьох вимірах: соціально-перцептивні здібності, соціальна уява та соціальні техніки спілкування. Е.З. Івашкевич вважає, що соціальний інтелект має три підструктури: когнітивну, мнемічну та емпатійну [1]. В.М. Куніцина виділила наступні аспекти соціального інтелекту: комунікативно-особистісний потенціал; характеристики самосвідомості; соціальна перцепція, соціальне мислення, здатність розуміти та моделювати соціальні явища, розуміти людей та мотиви їхніх дій; енергетичні характеристики [3, с.469]. О.В. Луньова описала наступні підструктури соціального інтелекту: конструювання уявлень про комунікативній взаємодії, проектування поведінки в комунікативній взаємодії (створення сценаріїв), управління комунікативною взаємодією [2].

У низці моделей соціального інтелекту вченими (І.Ф. Башаров, О.І. Савенков, К.С. Саутіна, О.О. Федорова, О.Б. Хлебарова) пропонується виділити три групи його критеріїв: когнітивний, емоційний і

поведінковий (або комунікативно-поведінковий, або комунікативно-організаційний).

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування та представлення авторського розуміння структури соціального інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. М. Мілковскі (2016) слушно зауважив, що розуміння таких складних явищ як соціальний інтелект вимагає «багаторівневих моделей, що працюють на декількох тимчасових масштабах», та міждисциплінарного підходу. Нами соціальний інтелект розглядався як змінна в процесі онтогенетичного розвитку психічна реальність, яка значним чином залежить від внутрішніх та зовнішніх умов формування та прояву. Запропонована нами структура соціального інтелекту містить когнітивні ресурси та провідні здібності, в ній визначені основні сфери, на які впливають здібності соціального інтелекту особистості (табл. 1).

На нашу думку, формування соціального інтелекту відбувається у індивіда, який має певні особливості психічної діяльності (зумовлені станом його здоров'я, властивостями нервової системи, особливостями сприйняття та обробки інформації, статтю, віком тощо) та розглядали їх як природні чинники, що впливають на розвиток складових соціального інтелекту.

На особливості розвитку соціального інтелекту впливає досвід особистості взаємодії з соціальним світом, через який діють чинники соціального середовища (інтенсивність та насиченість спілкування, умови виховання, соціорегіональні, етнокультурні та релігійні умови життя людини, ЗМІ, електронні засоби спілкування, рівень та якість освіти, професійна діяльність, мистецтво, спеціальні техніки розвитку здібностей соціального інтелекту тощо).

На перетині зовнішніх та внутрішніх чинників, які впливають на формування соціального інтелекту особистості знаходиться саморозвиток, який є внутрішнім за своєю сутністю, але відбувається із залученням зовнішніх ресурсів. Слід зазначити, що зовнішні чинники не тільки впливають на формування соціального інтелекту, але багато в чому обумовлюють його функціонування: ситуація міжособистісної взаємодії має певну динаміку в часі; умови протікання контакту (конфлікт, підпорядкування тощо); на процес спілкування в групі впливають вже закономірності існування та діяльності групи (групова динаміка, груповий тиск тощо). На нашу думку, ефективність «функціонування» соціального інтелекту особистості знижується зі збільшенням кількості задіяних у груповій взаємодії осіб.

Виділені когнітивні компоненти або ресурси (соціальне сприйняття, соціальна пам'ять (події особистого досвіду та соціальні знання), емоційні переживання та почуття, соціальне мислення, соціальне прогнозування (антиципація), соціальна інтуїція, соціальна гнучкість, рефлексія соціального інтелекту ґрунтуються перш за все на роботах С. Вейс, але стали вже традиційними в роботах щодо соціального інтелекту (Н.В. Альохіна, І.Ф. Баширов, О.І. Савенков, К.С. Саутіна та інші).

Зазначимо певні особливості сенсу, який вкладався в нашій моделі. Соціальне сприйняття – це безпосередній процес відображення суб'єктом об'єктів взаємодії в динаміці. Зрозуміло, що на адекватність соціального сприйняття діють обмеження, пов'язані з розподілом уваги та порогами відчуття. Так, чим більше суб'єктів бере участь у процесі взаємодії, чим більш сенсорно та емоційним забарвленим він є, тим менш ефективним стає відображення суб'єктом, нижча вірогідність для нього звернути увагу та розпізнати значущі сигнали. На нашу думку, недоцільно виділяти окремими складовими соціальну пам'ять та соціальні знання, тому що знання входять у зміст пам'яті людини. Зрозуміло, що особистий досвід є обмеженим за обсягом та суб'єктивним, пристрасним у тій частині, яка пов'язана з безпосередньою участю суб'єкта в певних взаєминах, та може викривлювати розуміння особою певної соціальної ситуації. Зазначимо, що до соціальних знань належать знання про норми та правила поведінки, досвід інших людей, який був інтеріоризований суб'єктом у процесі соціалізації. Емоційні переживання виконують функцію до когнітивної оцінки ситуації; разом з почуттям можуть забарвлювати процес відображення суб'єктом соціальних об'єктів, надаючи більшу увагу певним аспектам (наприклад, здивування) та відволікаючи її від інших (наприклад, під впливом роздратування, відрази, гніву). Під соціальним мисленням нами розуміється перш за все процес вирішення соціальних завдань, який відбувається за допомогою аналізу, узагальнення тощо. Соціальне прогнозування нами було винесене як окремий когнітивний ресурс у зв'язку з тим, що перетин соціальної ситуації має дуже імовірнісний характер, при цьому вірогідність її розгортання часто вирішується безпосередньо в процесі взаємодії таким чином, який не планувався та навіть не передбачався до її початку, а передумови взаємодії були не лінійними, а комплексними. Для успішного соціального прогнозування важливим є розвинена у суб'єкта соціальна інтуїція, яка сприяє прийняттю вдалих рішень у ситуації невизна-

ченості. Соціальна гнучкість розуміється близько до дивергентного мислення за Дж. Гілфордом, людині необхідно враховувати множинність причин поведінки учасників соціальної взаємодії, значну варіативність її протікання та інтерпретації її учасниками в подальшому. Рефлексія нами розуміється як процес, що має забезпечити розуміння суб'єктом власного внеску в ситуації взаємодії.

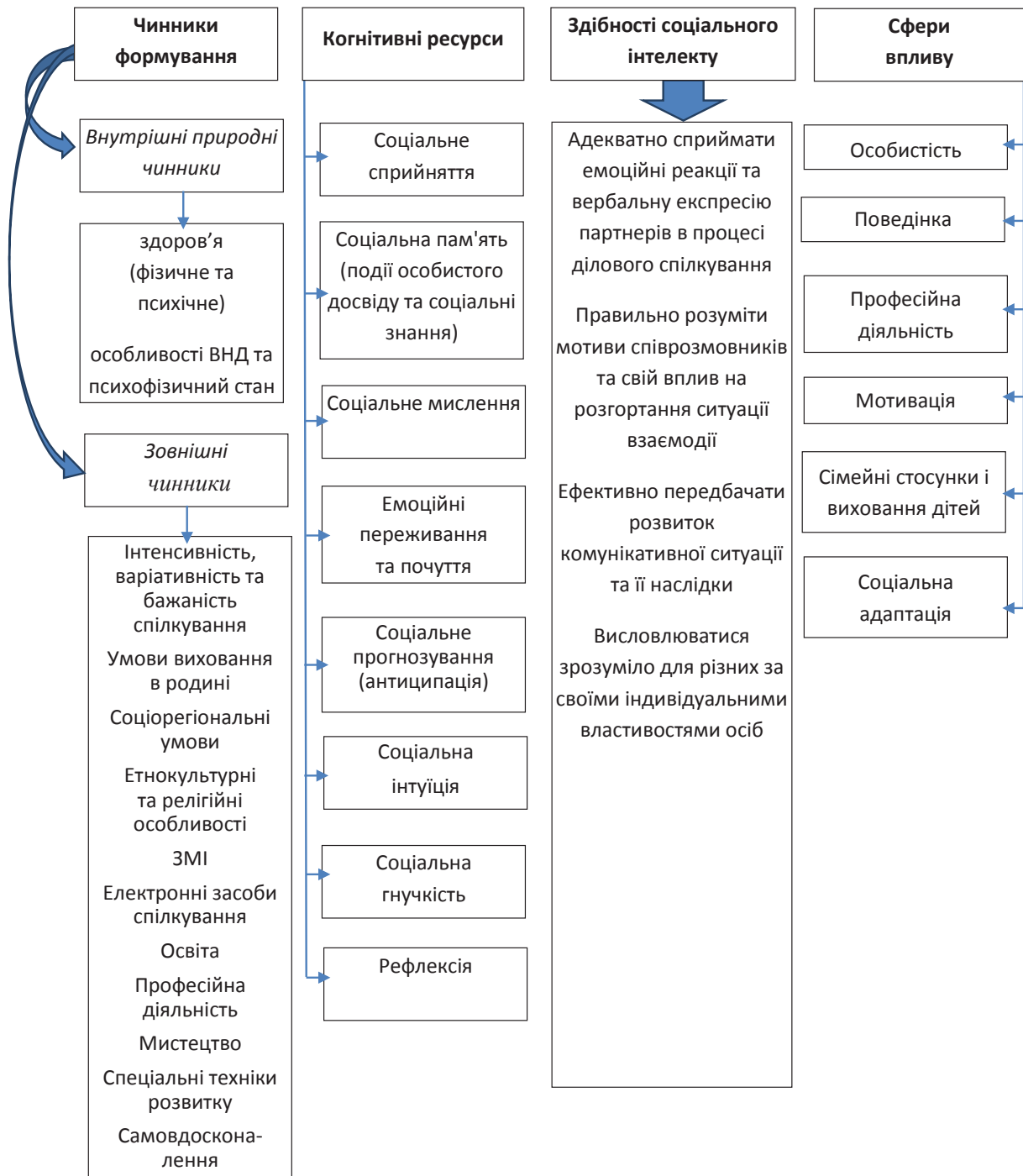
Безпосередньо до здібностей соціального інтелекту, на нашу думку, належать: здібність адекватно сприймати емоційні

реакції та вербальну експресію партнерів у процесі ділового спілкування; правильно розуміти мотиви співрозмовників та свій вплив на розгортання ситуації взаємодії; ефективно передбачати розвиток та наслідки комунікативної ситуації, правильно розуміти свій вплив на розгортання ситуації взаємодії; висловлюватися зрозуміло для різних за своїми індивідуальними властивостями осіб.

На нашу думку, вплив соціального інтелекту на життєдіяльність людини є значним.

Таблиця 1

Структура соціального інтелекту

Здібності соціального інтелекту певним чином впливають на інші складові особистості. Результати емпіричних досліджень свідчать про взаємозв'язок здібностей соціального інтелекту з рівнем домагань, інтернальним локус контролю, суверенністю психологічного простору, творчою спрямованістю та прагненням отримувати знання про навколишній світ, зі складовими прагнення самоактуалізації тощо. Здібності соціального інтелекту певним чином визначають особливості поведінки: особи з розвинутим соціальним інтелектом здебільшого раціонально реагують на проблемні ситуації, тверезо їх оцінюють, вони неконформні, самостійні, швидко реагують на ситуацію, що змінюється, не схильні до агресивної поведінки, не прагнуть пристосовуватися або уникати конфліктів, брати на себе чужі обов'язки, допомагати оточуючим, тісно співпрацювати. Розвинутий соціальний інтелект пов'язаний зі задоволенням людини від професійної діяльності. При розвинутому соціальному інтелекті у людини більш адекватне сприйняття шлюбних стосунків та менша кількість вимог щодо партнера.

Висновки із проведеного дослідження. Соціальний інтелект, на нашу думку, є системою спеціальних інтелектуальних здібностей особистості, які забезпечують адекватне відображення суб'єктом ситуації міжособистісної (внутрішньогрупової) взаємодії в динаміці розгортання з урахуванням сторонніх ситуаційних впливів.

Запропонована нами структура соціального інтелекту містить когнітивні ресурси та провідні здібності. В структурі зазначені

умови формування здібностей соціального інтелекту та основні сфери, на які він впливає.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Івашкевич Е.З. Комплексний підхід до визначення структури соціального інтелекту педагога. Проблеми сучасної психології. 2016. Вип. 34. С. 129 – 142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_34_13
2. Куницяна В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2001. 319 с.
3. Лунова О.В. Концепция социального интеллекта личности. Знание. Понимание. Умение. 2012, № 2. С. 46-51.
4. Михайлова (Алешина) Е.С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена. Диагностика социального интеллекта. Руководство пользователя. СПб.: ГП «Иматон», 2001. – 51 с.
5. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследование / Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Люсина. М.: ИП РАН, 2004.
6. Филиповская Т.В. Знание и социальный интеллект: социологический подход к осмыслению взаимосвязи. Известия Уральского государственного экономического университета. 2012. № 6(44). С. 5–9. URL: <http://izvestia.usue.ru/download/44.pdf>
7. Чеснокова О.Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей. Вопросы психологии. 2005. № 6. – С. 35-45.
8. Weis S. Theory and Measurement of Social Intelligence as a Cognitive Performance Construct: Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie. 2008. 393 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/27458405_Theory_and_Measurement_of_Social_Intelligence_as_a_Cognitive_Performance_Construct.

УДК 159.9:61

ХАРЧОВА ПОВЕДІНКА В КОНТИНУУМІ «НОРМА – ПАТОЛОГІЯ»

Шебанова В.І., д. психол. н.,
професор кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті розглянута важлива полідисциплінарна проблема – харчова поведінка особистості в континуумі «норма – патологія». Презентовано результати теоретичного аналізу визначення поняття «норма» відповідно до різних підходів (нозоцентричного, нормоцентричного; психіатричного; психологічного). Висвітлено розмаїття термінів щодо проблемної харчової поведінки. Обґрунтовано використання терміна «проблемна харчова поведінка».

Ключові слова: харчова поведінка особистості, континуум «норма – патологія», феноменологія, проблемна харчова поведінка.

В статье рассмотрена важная полидисциплинарная проблема – пищевое поведение личности в континууме «норма – патология». Представлены результаты теоретического анализа определения понятия «норма» в соответствии с разными подходами (нозоцентрическим, нормоцентрическим; психиатрическим; психологическим). Описано разнообразие терминов относительно проблемного пищевого поведения. Обосновано использование термина «проблемное пищевое поведение».

Ключевые слова: пищевое поведение личности, континуум «норма – патология», феноменология, проблемное пищевое поведение.

Shebanova V.I. EATING BEHAVIOR IN THE CONTINUUM “NORM – PATHOLOGY”

An important polydisciplinary problem such as eating behavior of the person in the continuum “norm – pathology” is considered in the article. The results of theoretical analysis of the definition of the “norm” in accordance with different approaches (nosocentric, normocentric, psychiatric, psychological) are presented. The variety of terms concerning problem eating behavior is highlighted. The use of the term “problematic of eating behavior” is substantiated.

Key words: eating behavior of the person, continuum “norm – pathology”, phenomenology, problematic of eating behavior.

Постановка проблеми. Харчова поведінка (далі – ХП) особистості є предметом дискусій у різних галузях наукового знання – психології, медицині, валеології, психогієні, філософії, культурології та ін. Основними векторами, які задають критерії оцінювання щодо виявів харчової поведінки, є поняття «норма» й «патологія», «здоров'я» й «хвороба». Разом із тим оцінювання харчової поведінки як нормативної (соціально прийнятної) або порушеної (дезадаптивної, дисгармонійної, хворобливої) тісно пов'язане з концептуально-методологічними підходами тієї чи іншої галузі наукового знання, оскільки в предметній сфері кожної з означених наукових дисциплін був розроблений власний специфічний понятійний апарат щодо визначення критеріїв оцінювання нормативності/ненормативності.

Постановка завдання. Мета статті – теоретичний аналіз визначення поняття «нормальна» (нормалізована) харчова поведінка відповідно до різних підходів (нозоцентричного, нормоцентричного; психіатричного; психологічного); висвітлення розмаїття термінів щодо проблемної харчової поведінки; обґрунтування використання терміна «проблемна харчова поведінка».

Виклад основного матеріалу дослідження. Використання вищезазначених термінів фахівцями різних галузей для визначення відмінностей між станами здоров'я та хвороби або виявів поведінки між «нормою й патологією» щодо психічного та соматичного рівнів тілесності є відображенням загальної семантичної спрямованості зазначених дефініцій щодо одного предмета дослідження – психіки та її станів, які визначають особливості поведінки особистості. Інша річ – рівні професійної компетенції щодо вивчення явищ психічного (зрозуміло, що завдання, методи та формалізована мова щодо описання предмета дослідження фахівцями різних галузей є відмінними) [3; 4].

Згідно зі Статутом ВООЗ здоров'я – це стан повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність захворювання. Відповідно визначаються кілька критеріїв здоров'я: збереженість оптимального функціонування організму; здатність змінювати поведінку (адаптуватися) відповідно до змін природного та соціального середовища; емоційне й соціальне благополуччя [7]. Водночас психічне здоров'я людини визначається як стан благополуччя, за якого людина здатна реалі-

зувати власний потенціал, долати звичайні життєві стреси, продуктивно й плідно працювати. Відповідно *критеріями психічного здоров'я* є почуття ідентичності, усвідомлення єдності свого фізичного й психічного «Я»; почуття сталості й ідентичності переживань в однотипних ситуаціях; критичність до себе й результатів власної психічної діяльності/поведінки; адекватність психічного реагування на різноманітні впливи середовища, соціального оточення, життєвих подій; здатність планувати власну життєдіяльність і реалізовувати ці плани відповідно до індивідуальних потреб, здатність змінювати поведінку на основі усвідомлення свого попереднього життєвого досвіду й вимог оточення [7]. У цьому сенсі психічне здоров'я є підґрунтям благополуччя й ефективного функціонування людини як для себе самої, так і для суспільства [6; 7]. Отже, здоров'я взагалі й психічне здоров'я зокрема є динамічним утворенням різних показників. Натомість хвороба, навпаки, є звуженням ресурсного потенціалу й навіть зникненням певних характеристик здоров'я (Д.Д. Айстраханов, М.Ф. Гаврилюк, Л.М. Іваненко, Б.Д. Карвасарський та ін.).

Категорія «норма» є базовим критерієм порівняння актуального й звичайного стану (Ю.А. Александровський, В.А. Ананьєв, О.І. Богучарова, Б.В. Зейгарнік, Ц.П. Короленко, Н.В. Дмитрієва та ін.) Визначення поняття «норма» та «патологія» здебільшого зумовлюється змістом, який у нього вкладається. Загалом виокремлюють два основних підходи [цит. за 3; 4]. Із позицій *нозоцентричного підходу* норма розуміється як відсутність будь-яких патологічних симптомів. Із позицій *нормоцентричного підходу* (поширеного серед психологів) оцінювання психічної діяльності здійснюється щодо її відповідності нормі. За таких умов відхилення від середньостатистичної норми розглядаються як варіант норми або як вияви індивідуальних особливостей особистості. Отже, відповідно до означеного підходу стан хвороби можна визначити як особливий випадок здоров'я (Д.М. Ісаєв, Ф. Кернберг, Н. Маквільямс, В.Д. Менделевич, Б.В. Овчинніков, І.Ф. Д'яконов, Л.В. Богданова та ін.). Переважно стан здоров'я пов'язують із поняттям норми, а хворобу – із поняттям патології. Водночас, на думку В.Д. Менделевича, слід розрізняти спектр «норма – патологія» та спектр «здоров'я – хвороба», які відображують різні за своєю сутністю процеси. Виходячи з постуловості змін, перший є континуумом, другий – ні (тому що в спектрі «здоров'я – хвороба» перехід від одного стану до іншого відбувається стрибкоподібним чином).

Саме тому перехід між непсихотичним і психотичним етапом розвитку хвороби відчувати неможливо [1, с. 83–84]. До того ж стан здоров'я ґрунтується на суб'єктивних відчуттях, а отже, його діапазон може бути значно ширшим, ніж об'єктивні показники норми, які ґрунтуються на середньостатистичних значеннях щодо певної популяції. Доповненням до вищезазначеного є позиція Н.Ф. Шевченко, котра розглядає феноменологію здоров'я та хвороби як полюси континууму людського буття [5]. Такі зауваження в межах нашого дослідження є цінними, оскільки пояснюють, чому на певній стадії розвитку розладів ХП, коли індивід втрачає критичність щодо свого психічного стану та виявів поведінки, він суб'єктивно оцінює свій стан як цілком нормальний/здоровий і не помічає ніяких хворобливих виявів своєї поведінки.

Дискутуючи навколо поняття «нормальної» (нормалізованої) ХП, автори насамперед звертають увагу на відсутність аномальних стереотипно-ритуалізованих патернів ХП, нав'язливих думок про їжу та нав'язливих дій щодо необхідності постійного контролю за харчуванням і вагою свого тіла (О.Е. Беляєва, Т.Г. Вознесенська, А.М. Дорожевець, Н.Ю. Краснопорова, В.Д. Менделевич та ін.). Водночас дослідники підкреслюють, що процес прийому їжі в нормі супроводжується відчуттям комфорту й задоволення. При цьому звертається увага на врівноважене ціннісне ставлення до споживання їжі, регулярність і повноцінність харчування для забезпечення здоров'я й оптимального функціонування (О.В. Бацилева, Л.В. Дудар, М.О. Овдій, О.В. Кузьмінська, М.С. Червона та ін.).

Визначення поняття «анормальна (ненормальна) ХП» має певні труднощі, оскільки залежить від концептуально-методологічних підходів і критеріїв визначення «норма – патологія». Більшість авторів визнають, що наявні труднощі пов'язані з такими чинниками: 1) поняття «норма» й «патологія» є нечіткими, розмитими та не мають цілісного розуміння; 2) розмаїття критеріїв і підходів до визначення поняття «норма» і «патологія»; 3) міждисциплінарний характер об'єкта вивчення (Ю.А. Александровський, Ч. Венар, П. Керінг, Г.Д. Золотова, С.А. Овсянніков, Б.Д. Циганков та ін.). У сучасній девіантології будь-яка поведінка, що відхиляється від норми, визначається як девіантна (І.Ф. Аршава, О.О. Назаренко, Л.М. Вольнова, О.Ф. Кернберг, В.О. Худик). Отже, похідним від цього поняття є поняття «девіантна ХП», яка є «проблемною» саме тому, що вона відхиляється від норми.

Із позицій *нозоцентричного підходу* зміст поняття «норма» визначається *статистичним критерієм*. Спираючись на цей критерій, норма визначається як типовий рівень або діапазон рівнів функціонування, що притаманний більшості людей і має найвищу частотність. У побуті поняття «норма» й «нормальна поведінка» є синонімом понять «звичайний», «усереднений», «такий, що репрезентує загальну тенденцію» [3; 4]. Так, Л.М. Вольнова зауважує, що норма є узагальненим соціальним розпорядженням, що віддзеркалюється у звичках, манерах людини, звичаях, традиціях, обрядах, церемоніях, ритуалах, моді, захопленнях, цінностях, ціннісних орієнтаціях, віруваннях, міфах тощо [цит. за 4]. Таке розуміння норми ототожнює соціоприйнятне як «нормальне», за своєю психологічною сутністю воно є регулятором поведінки та соціальної взаємодії. Виходячи із цього, норма – це експектація поведінки відповідно до певних стандартів, еталонів, зразків, які визначають досконалість поведінкових проявів і їх прийнятність. Разом із тим, аналізуючи доступні нам науково-психологічні джерела, ми не знайшли визначення норми щодо ХП.

Інший критерій, що визначає зміст поняття «норма», є *оцінним*. Виходячи з нього, нормою вважають деякі ідеальні взірці поведінки людини (еталони), які прописують, якою саме повинна бути людина, орієнтуючи на узагальнені позитивні якості, оптимальні параметри тіла, поведінки тощо. Водночас науковці наголошують, що надмірна зосередженість на відповідності «ідеальній нормі» зумовлює спрощення й уніфікацію форм життєдіяльності й проявів особистості, звуження кола інтересів, збіднення життя та втрату відчуття радості (С. Броннікова, Н.В. Ковальова, Д.В. Култишев, О.М. Мойзріст, Р.В. Моляко, Є.М. Райзман, В.С. Ротенберг, F. Solmi, H. Sallis, D. Stahl та ін.).

На думку низки авторів (І.Ф. Аршавої, О.О. Назаренко, Ю.Б. Гіппенрейтер, Б.В. Зейгарник, Д.М. Ісаєва, Р. Комера, Ц.П. Короленко, Н. Маквільямс, І.А. Мартинюк, В.Д. Менделевича, В.О. Худик та ін.), вищерозглянуті критерії зумовлюють певні обмеження *нозоцентричного підходу*. Головним недоліком зазначеного підходу є нівелювання варіативності нормальних виявів, які відхиляються від середнього статистичного, оскільки будь-які відхилення від норми розглядаються як патологія й хвороба. Отже, певні форми розмаїття виявів визнаються задовільними, тоді як інші опиняються за межами прийнятного рівня функціонування, тобто всі інші варіан-

ти оголошуються такими, що не відповідають нормі (анормальні, «ненормальні»).

Відповідно до *соціально-нормативного критерію* будь-які відхилення поведінки від соціальної норми позначаються як проблемна, дезадаптована, аномальна поведінка. Таким чином, такі викривлені поведінкові синдроми, як анорексія та переїдання, що зумовлюють деформацію ваги (дефіцит або надлишкову масу тіла) і надмірну зосередженість на питаннях їжі, розглядаються як проміжні форми девіантної поведінки, зокрема *адикції (або форми адиктивної поведінки)* (Г.Д. Золотова, О.О. Марков, А.В. Пріленська, І.І. Федорова та ін.).

Спираючись на вищерозглянуті теоретичні положення, анорексія та переїдання як поведінкові синдроми, що виявляють відхилення в модусі «переїдання – обмеження в їжі», можуть бути охарактеризовані як непереможне бажання пережити інтенсивні емоції та штучно змінювати власний психічний стан шляхом прийому їжі або надмірною фіксованістю уваги на певних стереотипах поведінки щодо контролю харчування та ваги.

На думку низки авторів, кожна з клінічних форм розладів ХП може бути визначена як поведінка, яка є одним із типів девіантної поведінки чи одночасно поєднує кілька типів девіантної поведінки: адиктивну, патохарактерологічну й психопатологічну (О.Е. Беляєва, М.П. Білецька, Є.С. Креславський, І.Г. Малкіна-Пих, А.М. Маслюк, В.Д. Менделевич, О.І. Міхєєнко, О.М. Мойзріст, В.С. Ротенберг, О.І. Салміна-Хвостова, А.Є. Нижник, О.С. Спахов та ін.). У межах *адиктивної мотивації* цінність їжі або певних стратегій поведінки, наприклад, щодо контролю ваги та калорійності добового раціону й окремих прийомів їжі, виходить на передній план, підпорядковуючи собі решту інших цінностей. Зокрема, індивід, орієнтований на надмірну цінність їжі при одночасній цінності щодо контролю маси власного тіла, має амбівалентне ставлення до прийому їжі – бажання споживати їжу поєднується з негативним ставленням до себе та своєї «слабкості». Відхилення в поведінці автори пояснюють формуванням таких феноменів: «змістовий бар'єр», «афект неадекватності», «неузгодженість відносин» (І.Ф. Аршава), «утеча в тіло», «параноя здоров'я», «заїдання стресу» (З. Фрейд, Н. Пезешкіан), «жага гострих відчуттів» (В.А. Петровський), «groupthink» – феномен групового мислення або групового духу (Л.Е. Орбан-Лембрик), «феномен дзеркала» (М.В. Коркіна), «бажання знаходитися у світі постійного хар-

чового задоволення» (В.В. Лебединський, В.Д. Менделевич) тощо.

У межах *патохарактерологічної мотивації* порушення ХП зумовлені особливостями характеру індивіда та його реагування на ставлення з боку оточення. При цьому відхилення поведінки дослідники пов'язують із формуванням особистісних новоутворень (за типом *протидії реальності, хворобливого протистояння реальності, відходу від реальності, ігнорування реальності*), які за своєю сутністю є функціональними феноменами, утвореними на ґрунті неусвідомлених установок, що в разі генералізації та надмірної фіксованості зумовлюють процеси дезадаптації й дезінтеграції та заважають нормальному ходу життєдіяльності особистості [цит. за 8; 9]. Ці нові «функціональні органи» детермінують трансформацію внутрішньої картини життєдіяльності як її знаково-символічної системи, наслідком чого є зміщення орієнтації на задоволення сурогатних штучних потреб замість подолання перешкод на шляху досягнення життєвих цілей (що детально презентовано в наших публікаціях) [3; 4].

Із позицій *психіатричного підходу* відхилення харчової поведінки розглядаються як психічні розлади, що повною мірою відповідають загальноприйнятим критеріям діагностики відповідних клінічних синдромів (анорексія, булімія, психогенне переїдання). У межах цього підходу термін «патологія» презентується як такий хворобливий (патологічний) стан психіки, що різко відхиляється від норми та має болісно-ненормальні вияви, які суттєво заважають суб'єкту пристосуватися до навколишнього середовища [цит. за 3; 4]. При цьому психопатологічна мотивація розладів ХП (далі – РХП) формується на ґрунті інших психопатологічних розладів (дисморфоманічного, іпохондричного симптомокомплексів). Але серед доступної наукової літератури нам трапилися лише поодинокі роботи, у яких визначається вплив страху на формування розладів ХП (страху ожиріння, сексуальності, власного сексуального тіла, страх дорослішання) [2, с. 9]. Культуральні дослідження виявили відмінності між структурою анорексії в західній і східній культурах. Так, у східній культурі, де відсутній тиск зовнішніх стандартів тіла, відмову від споживання їжі пояснювали дискомфортом відчуттями в шлунку, відсутністю почуття голоду, небажанням їсти або давали інші обґрунтування, не пов'язані зі страхом ожиріння [2, с. 92]. Отже, дослідниками був зроблений висновок, що культурні цінності формують феноменологію РХП (наприклад, фобію ожиріння), пе-

ребіг РХП (наприклад, виникнення булімії) і впливають на інтерпретацію симптомів [2, с. 115]. Проте окрім констатації факту наявності страхів, ми не зустріли пояснень щодо питання виникнення цих страхів. Необхідність заповнення цієї прогалини зумовила наші пошуки з оперттям на роботи авторів семіотичного напрямку та тих, які приділяють увагу переважно пошуку «сенсу» страху, тобто його місця в загальній системі метафізичного, психологічного чи біологічного існування (буття) індивіда (І.В. Журавльов, А. Кемпінські, Є.М. Райзман, Ф. Ріман, О.Ш. Тхостов, О.Є. Хухлаєв та ін.) (див. у [4], підрозділ 2.3.3, с. 119–121).

Отже, у межах психіатричного підходу розлади харчової поведінки – це вид психогенно зумовлених поведінкових синдромів, пов'язаних із порушенням режиму харчування [1; 2; 3; 4]. Лікування спрямоване на відновлення статусу харчування через застосування фармакологічних засобів. Водночас визнається необхідність застосування дієтотерапії, психокорекції/психотерапії (індивідуальної, групової, сімейної) і рухової активності. Зауважимо, що в повсякденній діяльності першими людьми, хто стикається зі змінами поведінкових патернів дитини, є її близьке оточення та педагоги, котрі мають можливість чути окремі висловлювання щодо відповідних тем і спостерігати окремі вияви особливої ХП у шкільній ідальні. Батьки, починаючи шукати допомогу, зазвичай звертаються до психологів-практиків або лікарів (педіатрів, терапевтів, гастроентерологів). До психіатрів, як свідчить практика, особа з проблемною ХП зазвичай потрапляє на таких етапах розвитку хвороби, коли психопатологічний синдром уже має розгорнуту клінічну картину (Г.Т. Сонник, О.К. Напреенко, А.М. Скрипніков, К. Ball, С. Lee та ін.).

Основна увага досліджень із позицій *психологічного підходу* зосереджена на вивченні взаємозв'язків між індивідуальними психологічними особливостями процесів сприйняття, емоцій, стереотипів, цінностей і особливостями харчової поведінки. Разом із тим із позицій патопсихології цей підхід розглядає порушення поведінки в її зв'язках із внутрішньоособистісними конфліктами, патопсихологічним розвитком, формуванням патологічно зміненої потреби, порушеннями ієрархії мотивів, деструкціями та потягами особистості до саморуйнування (І.Ф. Аршава, О.О. Назаренко, Л.М. Вольнова, І.А. Мартинюк та ін.).

Проблемою визначення психічної норми, її відокремлення від патологічних змін психіки займалися видатні вітчизняні та зарубіжні дослідники (П.К. Анохін,

Ю.Ф. Антропов, В.М. Блейхер, В.Й. Бочелюк, Б.С. Братусь, Л.Ф. Бурлачук, Л.С. Виготський, Н.Є. Завацька, Б.В. Зейгарник, О.Р. Лурія, В.Д. Менделевич, В.М. М'ясищев, О.Т. Соколова, Л.В. Спицька, К. Ясперс та ін.).

Завдяки накопиченому за довгі роки багатому теоретичному й емпіричному досвіду були виокремлені так звані «межові» психічні стани (розлади), тобто такі, які є перехідною формою між нормою й патологією. До порушень такого роду відносять аномалії розвитку, які ускладнюють процес пристосування до умов життя, але критичність до власної поведінки зберігається. У таких випадках автори наголошують на підвищенні ризику (схильності) формування захворювання [цит. за 3; 4].

Таким чином, із позицій психологічного підходу порушення ХП є викривленою формою реагування, яке зумовлене акцентуаціями й аномаліями характеру, формуванням патологічно зміненої потреби, порушеннями ієрархії мотивів (що докладно розглядається нами нижче). Іншими словами, порушення ХП входять до групи психогенно зумовлених поведінкових синдромів, які формуються на базі патохарактерологічних аномалій особистості та характеризуються тим, що мають зворотний (мінливий, тимчасовий) характер. Отже, своєчасна й адекватна психокорекція може значно зменшити ризик розвитку поведінкового психопатологічного синдрому ХП у бік психопатологічного розвитку, тобто у бік формування крайніх клінічних варіантів патологічного модусу ХП у континуумі «норма – патологія». Водночас зауважимо, що за умови розвитку психопатогенетичного процесу вияви харчової поведінки набувають стійкого та вкрай неадекватного вигляду й характеризуються сукупними порушеннями всіх сфер психіки (мотиваційної, когнітивної, емоційно-вольової), утратою критичності щодо оцінки як власних дій, так і дій інших. У таких випадках функція психологів може бути лише допоміжною, оскільки рівень розвитку патології виходить за межі професійної компетенції психологів.

Глибинною сутністю порушеної харчової поведінки з позицій психологічного підходу є усвідомлене чи неусвідомлене прагнення відходу від активного способу життя через зосередження на певній тематиці (головними лейтмотивами якої є їжа, харчування, схуднення, контроль ваги й калорійності їжі тощо), небажання самостійно розв'язувати власні проблеми, прагнення ухилитися від реального життя шляхом саморуйнівної щодо власної тілесності поведінки, яка зумовлює підвищення

поведінкової ригідності, значне зниження самоцінності, гнучкості та здатності до продуктивної саморегуляції як здатності адаптуватися до нових умов існування.

Під час опрацювання наукових розвідок, науково-популярних статей і газетно-журнальних публікацій із тематики нашого дослідження ми натрапили на розмаїття термінів щодо проблемної харчової поведінки. Окрім загальновідомих традиційних клінічних термінів (анорексія, булімія, психогенне переїдання), трапляються такі характеристики харчової поведінки, що підкреслюють її відхилення від норми: *особлива, нестандартна, ексцентрична гіперфагічна ХП, неправильна, нераціональна, незбалансована, негармонійна, дисгармонійна, ненормальна, акцентуїтована, аномальна, порушена, хибна, викривлена, перекручена, спотворена, девіантна, адиктивна, залежна, руйнівна, здоров'яруйнуюча, деструктивна, аутодеструктивна, антивітальна, аутоагресивна, дезадаптована, неадаптована, патопсихічна, психопатична, патологічна ХП*.

На нашу думку, таке розмаїття термінів зумовлене тим, що специфічний об'єкт уваги дослідників є точкою перетину різних концептосфер (тобто різних наукових галузей, таких, як психологія, психіатрія, соціологія, акмеологія, педагогіка, філософія, психогігієна тощо). Ступінь синонімічності цих дефініцій є достатньо високим. І хоча, безумовно, більшість із презентованих термінів має певні семантичні акценти, у межах нашого дослідження більш важливим є те, що вони підкреслюють наявність відхилення від норми, тобто її змінений, аномальний, проблемний характер. Виходячи із цього, ми надаємо перевагу терміну «проблемна харчова поведінка». Водночас ми в жодному разі не наполягаємо на вилученні з наукового обігу дефініцій щодо позначень аномальної поведінки, які називалися вище, оскільки вважаємо, що будь-які позначення досліджуваного явища є певною терміносистемою, де окремі споріднені слова, з одного боку, фіксують семантичні відтінки цього явища, а з іншого – відображають якщо не еволюцію, то тенденції розвитку цієї системи та допомагають скласти її цілісний образ, оскільки мають свою історію, несуть у собі певну ідею, яка підкреслює їхній сенс. Говорячи метафоричною мовою, терміносистема подібна до складеного з окремих квітів букета, цілісного мозаїчного полотна з окремих пазлів або барвистого звучання акордів симфонії. Але якщо з букета прибрати хоча б одну квітку, а з мелодії хоча б один звук, то цілісний образ розсиплеться, зникне, стане іншим.

Проте термін «проблемна харчова поведінка», виходячи із завдань нашого дослідження, ми вважаємо найбільш вдалим, оскільки він, по-перше, підкреслює дезадаптивність за формою, ригідність за змістом і непродуктивність за результатом; по-друге, дозволяє розглядати той самий вид поведінкової стратегії в динаміці її розвитку з позиції цілісності – від поганої звички та відхилення до клінічного варіанта розладу (хвороби). При цьому крайні вияви патологічного модусу розглядаються як варіанти ауторуйнівної ХП, яка є реальною загрозою фізичному виживанню індивіда; по-третє, охоплює все розмаїття можливих форм ХП між умовними полюсами континууму «норма – патологія» без намагання приклеїти ярлик у вигляді клінічного діагнозу.

Висновки з проведеного дослідження. Семантика словосполучення «проблемна харчова поведінка», на нашу думку, влучно *зосереджує увагу* на наявності проблеми, яка потребує розв'язання в найширшому сенсі слова, *вказує* на багатовекторність предмета вивчення, *підкреслює* складність цього теоретичного та практичного питання, *акцентує увагу* на необхідності дослідження сутності цього явища з позицій феноменологічного підходу та з урахуванням того, що всі психічні переживання супроводжуються соматичними змінами, а соматичні захворювання завжди відображаються у свідомості хворого, змінюючи його світосприйняття та самосвідомість.

У подальшій перспективі вважаємо доцільним розглянути описову характеристику різних варіантів проблемної харчової пове-

дінки, зокрема крайніх варіантів патологічного модусу, які традиційно розглядаються в психіатрії як розлади харчової поведінки/розлади прийому їжі. Необхідність цього також диктують принципи психології тілесності, виходячи з яких, будь-який розгляд проблемної поведінки поза контекстом симптомів, які індивід проживає та переживає як порушення функціонування свого тіла, є формальним, оскільки не висвітлює патогенетичних взаємодій розвитку порушення/хвороби в рамках континуумів «норма – патологія»/«здоров'я – хвороба».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. М.: МЕДпресс-информ, 2008. 432 с.
2. Расстройства пищевого поведения / пер. с англ. Б. Бакс, под. ред. М. Мейа. К.: Сфера, 2006. 444 с.
3. Шебанова В.І. Феноменологія харчової поведінки у континуумі «норма – патологія»: монографія. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2016. 612 с.
4. Шебанова В.І. Психологія харчової поведінки: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. 560 с.
5. Шевченко Н.Ф. Здоров'я – хвороба: полюси континууму людського буття. Психологічні перспективи / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2009. Вип. 14. С. 225–232.
6. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення та результати діяльності системи охорони здоров'я України, 2014 рік. Український інститут стратегічних досліджень; головний ред. О. Квіташвілі. К.: Медінформ, 2015. 460 с.
7. WHO (2010) Mental Health Promotion in Young People – an Investment for the Future. URL: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/.

УДК 159.9+316.6

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДЧУТТЯ САМОТНОСТІ В ІМІГРАНТІВЩербак Т.І., к. психол. н.,
доцент кафедри психології*Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка*

У статті аналізуються особливості відчуття самотності в іммігрантів. Визначено фактори, що впливають на рівень самотності іммігрантів. Розглянуто особливості феномена самотності серед різних категорій іммігрантів.

Ключові слова: самотність, адаптація, імміграція, ізоляція, відчуження.

В статье анализируются особенности чувства одиночества у иммигрантов. Определены факторы, влияющие на уровень одиночества иммигрантов. Рассмотрены особенности феномена одиночества среди различных категорий иммигрантов.

Ключевые слова: одиночество, адаптация, иммиграция, изоляция, отчуждение.

Shcherbak T.I. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF IMMIGRANTS' FEELING OF LONELINESS

The peculiarities of the feeling of loneliness of immigrants have been analyzed in the article. The factors influencing the level of loneliness of immigrants have been determined. Features of the loneliness phenomenon among different categories of immigrants have been determined.

Key words: loneliness, adaptation, immigration, isolation, alienation.

Постановка проблеми. Міграція як соціально-економічний феномен давно є предметом суспільної уваги. Це явище стало масовим і є невід'ємною частиною суспільного життя. Рівень міграції весь час зростає, а це ставить проблеми мігрантів на передній план. Немає сумнівів, що ця проблема й у майбутньому буде так само викликати бурхливий інтерес. Проблеми інтеграції та культурної адаптації мігрантів видаються особливо важливими в епоху глобалізації, глобальних змін у суспільному житті, міграції народів у сучасному світі. Збільшення міграційних потоків у сучасному світі призводить до необхідності ґрунтовного вивчення явища самотності серед іммігрантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню самотності як соціально-психологічного феномена присвятили свої праці О.В. Неумоева, Н.О. Олейник, І.Н. Рассказова, Ж.В. Пузанова, Г.Р. Шагівалеева та ін. Психологічні проблеми мігрантів були предметом вивчення О. Апель, О.Є. Блинової, І.Б. Бритвіної, П.О. Году, Н.В. Личковської, О.А. Малиновської та ін.

Постановка завдання. Мета статті – визначити особливості відчуття самотності в іммігрантів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні, попри надзвичайну актуальність, у психологічній науці не знайдено єдиного підходу до розуміння сутності феномена самотності, її генезису, чинників і особливостей перебігу, наслідків. Така ситуація ускладнюється методологічною, термінологічною невизначеністю, викорис-

танням суміжних понять. Проблема самотності отримала небувалий за значенням філософсько-етичний статус: у ній побачили одне з вічних, фатальних джерел не тільки трагічної безнадійності існування людини, але й ходу всієї історії.

У науці є безліч підходів до вивчення цього явища. Результати багатьох досліджень самотності систематизовані Д. Расселом, М. Фергюсоном. Залежно від сутності цього явища виділені такі підходи: психодинамічний, феноменологічний, екзистенціальний, соціологічний, когнітивний, інтеракціоністський, гуманістичний, нейропсихологічний.

Так, у соціологічному підході до трактування самотності це явище пов'язують із послабленням зв'язків у соціумі й збільшенням соціальної мобільності. Причина виникнення самотності вбачається в змінах суспільства. Чинниками, що сприяють загостренню відчуття самотності, є послаблення зв'язків із первинною групою, збільшення сімейної й соціальної мобільності.

В інтеракціоністському підході самотність пояснюється не тільки соціальними, ситуативними, а й особистісними якостями. Отже, самотність розглядається як результат впливу двох факторів – особистості й ситуації. Самотні особи зближуються із собі подібними, таким чином формується відповідна соціальна мережа самотніх людей, які пройшли шлях від почуття соціальної ізоляції до реальної ізоляції.

У рамках особистісного підходу стійкість стану самотності пов'язують із характеристиками особистості. Представником цього підходу є Ж.В. Пузанова, яка вивчала зв'я-

зок самооцінки та самотності, проводила аналіз взаємозв'язку між низькою самооцінкою й ризиком самотності [10, с. 136–138].

Представниками психоаналітичного підходу (З. Фрейдом, Г. Салліваном, Г. Зілбургом) самотність розцінювалась як стан негативний, причиною якого вважали складні дитячі переживання. Самотність розглядається як непереборне, неприємне, постійне відчуття. Відчуття самотності з'являється в дитинстві у формі прагнення до контакту, у підлітків же за неможливості задовольнити потребу в спілкуванні з однолітками може розвинути глибока самотність.

Істотно різняться із психоаналітичними поглядами думки екзистенціалістів, які не вважають самотність патологічним почуттям, а її причинами вважають умови людського буття. Ізольованість є реалією існування, фундаментальним відокремленням від інших, від світу. Поряд із фундаментальною виділяють і екзистенціальну ізольованість.

У межах феноменологічного підходу самотність визначається як прояв слабкої пристосованості особистості до зовнішніх умов, причиною якої є феноменологічна несумірність уявлень індивіда про власне «Я», що сприяє появі слабкої захисної реакції, а отже, і самотності.

Таким чином, потрібно чітко відмежувати самотність від суміжних понять, таких, як ізоляція, усамітнення, відчуження, аномія й депресія. Самотність («aloneness») – добровільний чи примусовий об'єктивний стан перебування наодинці; усамітнення («solitude») – добровільний процес перебування на самоті; ізоляція («estrangement») – об'єктивний досвід відокремлення від суспільства; відчуження («alienation») – суб'єктивний досвід відмежування від суспільства чи від себе. Означені переживання мають відмінності у функціонуванні, однак схожі в тому аспекті, що є вимірами одного й того ж переживання – самотності.

У словнику психологічних термінів за загальною редакцією А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського самотність визначається як «один із психогенних факторів, що впливають на емоційний стан людини, яка знаходиться у змінених умовах ізоляції від інших людей» [5, с. 248].

Коли люди стають самотніми, що зумовлено різними видами ізоляції, виникає безпосередній розрив зв'язків з іншими, з'являються гострі емоційні реакції. Такий стан схожий на психологічний шок, його можна охарактеризувати тривожністю, депресією й появою вегетативних реакцій. Під час тривалого перебування на самоті потреба в спілкуванні загострюється. У ре-

зультаті неможливості задовольнити останню люди персоніфікують предмети, тварин, створюють уявних партнерів, розмовляють із ними вголос. Ці реакції оцінюються як захисні (компенсаторні) і є варіантом психологічної норми.

І.М. Рассказова зазначає, що людина, яка переживає самотність у будь-якому віці, може відчувати психічний і фізичний дискомфорт, страждати різними видами невротичних розладів або ж психічними порушеннями, девіантною поведінкою, а частіше за все це явище може стати причиною адиктивної, суїцидальної (як способу позбавлення від негативних переживань), агресивної поведінки (як гіперкомпенсації), прагнення захистити власне «Я» та довести всім оточуючим свою значимість [11].

Явище самотності як соціальний фактор досліджували Дж. Т. Касіоппо та його колеги. На думку цих дослідників, самотність не є характеристикою однієї окремої особистості, вона властива групі людей. Самотні особи шукають собі подібних і зближуються з ними, таким чином формується відповідна соціальна мережа одиноких людей, які пройшли шлях від почуття соціальної ізоляції до реальної ізоляції [13, с. 985–988].

А. Рокач у своїх дослідженнях розкриває важливість психологічних факторів. Учений описує характеристики самотньої людини – фізична й особистісна привабливість, сором'язливість [14, с. 70–72]. Також А. Рокач зазначає, що самотнім людям властиві ворожність, депресивність, низький рівень задоволеністю життям, песимізм. Самотність може впливати на тривалість життя таких людей. Установлено, що тривалість життя самотніх людей на шість років менше, ніж людей, що знаходяться в шлюбі. Довге перебування людини в стані самотності може призвести до серйозних наслідків. Наприклад, незадоволені соціальні потреби можуть стати причиною деградації особистості й навіть різних фізичних недуг. Людина вже не може бути такою цілеспрямованою, як раніше. У неї змінюються життєві пріоритети далеко не в кращий бік.

Якщо для одних авторів джерела самотності корінилися, насамперед, у самій особистості, то інші причини цього явища шукали в біографічній ситуації або в характеристиках соціального середовища.

За результатами емпіричного дослідження самотності Ж.В. Пузанова сформулювала 10 структурних елементів цього феномена, а саме: комунікація, соціальне оточення, зовнішні обставини, негативні емоції, особистісні характеристики, поведінка, усамітнення, оцінка переживання самотності, самотність, природний стан.

Ці елементи автор об'єднує в 5 компонентів: соціальне оточення, негативні емоції, особистісні характеристики, поведінкова реакція, оцінка [10, с. 142].

Н.О. Олейник описує структурно-функціональну модель переживання самотності, в якій виокремлює чотири компоненти [9]: когнітивний, емоційний, поведінковий, мотиваційно-вольовий.

Когнітивний компонент, на думку дослідниці, забезпечує підготовчу функцію в переживанні самотності, що виражається в інформуванні про хід переживання й про його наслідки. На основі своїх досліджень Н.О. Олейник робить висновок, що емоційний компонент переживання самотності виконує оціночну функцію. Поведінковий компонент переживання самотності спрямований на виконання регулятивної функції й реалізується в певних діях щодо переживання самотності. Поведінковий компонент переживання самотності складається з трьох механізмів: усамітнення, ізоляція й відчуження [9]. Таким чином, разом із компонентами автор виокремлює чотири функції переживання самотності: підготовчу, оціночну, регулятивну, стимулюючу. Узагальнивши дослідження Н.О. Олейник, можна зазначити, що автор розглядає переживання самотності як системне, динамічне утворення й визначає його як особливу форму суб'єктивного відображення свого положення в системі «Я-інші» [9].

Прослідковується як негативний, так і позитивний вплив самотності. Так, позитивний аспект може бути ресурсом для особистості, оскільки самотність є обов'язковою частиною становлення індивідуальності особистості.

Таким чином, феномен самотності багатогранний і багатокомпонентний. Це явище пов'язане з особистісними особливостями людини, а також має соціальні причини виникнення. Людина відчуває самотність тоді, коли відчуває неповноцінність і дефіцит своїх відносин зі значущими людьми. Переживання самотності може мати як негативні, так і позитивні наслідки.

Для продовження теми необхідно чітко визначити поняття «міграція» й «іміграція». Слідом за І.Б. Бритвіною під міграцією розуміємо процес і результат соціальної взаємодії всіх суб'єктів переміщення, зміст якого пов'язаний не тільки з переміщенням, але й із соціальними змінами аспектів життєдіяльності суб'єктів, що беруть участь у цьому процесі (відпускаючої, приймаючої спільноти та мігруючої групи). Іміграція ж являє собою в'їзд громадян інших держав у країну на довгострокове перебування або постійне проживання. Вона пов'я-

зана з утратою наявних соціальних мереж, труднощами побудови нових у новій країні, адаптацією й мовними проблемами [3].

Зрозуміти сутність підвалин життєвого світу людини, змушеної не просто адаптуватися до нових умов, а трансформувати власний простір життя, його ціннісно-смыслову наповненість, можна за всім розмаїттям форм і проявів «адаптаційного синдрому» та феномена самотності.

П.О. Годуа було встановлено, що рівень самотності значно вищий у імігрантів порівняно з місцевими жителями, і велика їх кількість уперше відчуває самотність саме після іміграції. Отже, саме категорія імігрантів знаходиться в групі підвищеного ризику виникнення самотності з огляду на підсилення різних стресів іміграцією [4].

Емігрантів, які прагнуть стабільності й гарантованості, навпаки, чекає мінливість ситуації. Емігрант намагається адаптуватися до зовсім іншого світу, де стабільність не приймається, оскільки може перетворитися на стагнацію, а мінливість заохочується та винагороджується. Однак така мінливість поширюється на всі сфери життя, зокрема й особисту; відбувається акультурація. Під акультурацією О.Є. Блинова розуміє «процес безпосереднього та тривалого контакту між групами різних культур, унаслідок якого змінюються елементи оригінальної культури однієї чи обох груп» [2].

Т.М. Серьогіна виділяє основні риси, характерні для всіх емігрантів: спадкоємність усіх хвиль щодо збереження національної культури, відсутність і небажання повної асиміляції й у той же час відкритість культурам країн проживання, загострене почуття ностальгії, відчуття себе органічною частиною національної культури [12]. Перед реальною чи уявною ворожістю щодо переселенців деякі імігранти, можливо, частково чи повністю відмовляться від своєї етнічної ідентичності або з гордістю будуть відстоювати її й висловлювати солідарність зі своєю групою для подолання негативних установок. Авторка зазначає, що самотність мігрантів істотно різниться від самотності постійних мешканців, її не можна заповнити спілкуванням. Емігранти зіткнулися з трьома видами самотності: розрив із самим собою як особистістю; культурна самотність; соціальна самотність.

Схожої думки дотримуються О. Апель і О. Айзенберг-Гальперіна, які стверджують, що самотність мігрантів – це самотність «в оточенні людей», що провокує «капсулювання» людини в обмеженому просторі [1].

В.І. Мукомель, спираючись на теорію сегментної асиміляції, стверджує, що

способом утечі від самотності та простою інтеграції для частини мігрантів є мігрантські спільноти. Діаспори та мігрантські спільноти надають можливість розширити мережу особистих знайомств, набуті ресурсів, а також динаміки ідентичності через особливі відносини й механізми (довіри, контролю, соціального капіталу) [8].

Розглянемо особливості феномена самотності серед різних категорій іммігрантів. Так, проблемами психічних станів дітей-іммігрантів займалася Н.В. Личковська, яка визначала імміграцію як глибоке потрясіння для дитини. Авторка виділяє 4 ступені боротьби між минулим і сучасним: 1) повне забуття минулого; 2) відсторонення образів минулого (відбувається боротьба між минулим і сьогоднішнім); 3) відсутність волі до забуття (особистість не відпускає минулого, шукає можливості зануритися в нього, знаходячи в цьому полегшення). Цей тип виявляється в гострому відчутті самотності, покинутості й особливо часто трапляється серед дітей (насамперед серед дівчаток). Один із проявів цього стану – хворобливе відчуття родини. Якщо, дорослішаючи, дитина зазвичай шукає своє місце поза сім'єю, то діти-іммігранти розвиваються по-іншому. Вони втрачають членів своєї сім'ї, близьких, друзів, унаслідок чого діти тримаються за сім'ю як за частину минулого; 4) нова країна ніби замінює Батьківщину, стає внутрішньо важливішою [6].

Батьки дітей-іммігрантів, які знаходяться в хворобливому стані самотності, мають інші поняття про норми й правила й можуть не стати партнерами для вчителя в питаннях виховання дітей. Із метою налагодження стосунків з однолітками, уникнення ізоляції дитина-іммігрант повинна знайомитися з новою культурою, свідомо йти на контакт із новим середовищем. Сприяє цьому найчастіше не допомога оточуючих, а ефективне використання прийомів самовиховання, на що й спрямований супровід таких дітей у багатьох країнах.

Діти мігрантів, які народилися в новій країні, порівняно з мігрантами, які народилися в країні походження, мають більше соціальних мереж і рідше відчувають себе самотніми. Самотність же відчувають не тільки діти-іммігранти, але й діти мігрантів. Для них розлука з батьками є великим стресом. У таких дітей погіршується успішність у навчанні, утрачається мотивація вчитися чи працювати; вони можуть підпадати під вплив «поганих» компаній; відчувають труднощі у вибудовуванні міжособистісних стосунків; схильні до адитивної поведінки й емоційних розладів унаслідок відчуття

непотрібності й незахищеності. Не маючи особистого досвіду сімейного проживання, діти мігрантів у майбутньому матимуть проблеми зі створенням власної сім'ї.

Однак не можемо не зазначити й позитивні моменти відчуття самотності в дітей мігрантів. Так, О.А. Малиновська вказує на те, що частина дітей за відсутності батьків стає більш самостійною та відповідальною, налаштовується на навчання [7].

Не можна оминати увагою й відчуття самотності в такої категорії, як трудові мігранти. Тривале перебування трудових мігрантів (особливо жінок) за кордоном має значний негативний вплив на сімейні стосунки, виховання дітей. За відомостями О.А. Малиновської, кількість розлучених жінок-мігранток утричі більша за кількість розлучених чоловіків, тоді як удів у чотири рази більше ніж вдівців. Порівняно із жіночим населенням країни трудові мігрантки також лідирують за кількістю розлучень (більше на 11%) [7].

Жіноча трудова міграція провокує зміну традиційних гендерних ролей у системі сімейних взаємовідносин. Жінка поступово перетворюється на годувальницю й не може залишатися в сім'ї в попередньому статусі. Інші члени родини не готові до таких змін, що може провокувати розпад сім'ї. Таким чином, на жінок – трудових мігранток впливає маскулінізація, тому відбувається девальвація сімейних цінностей і ролі чоловіка в родині. Основною мотивацією для виїзду за кордон часто є прагнення покращити матеріальне становище сім'ї, однак поступово до нього додається латентний мотив здобуття більшої свободи та незалежності через кращі матеріальні й побутові умови. Виникає парадоксальна ситуація, коли жінкам-мігранткам складніше адаптуватися не до умов іншої країни, а до батьківщини після повернення. Зазначені умови стають чинниками появи відчуття самотності у трудових мігрантів.

Має свої особливості відчуття самотності й у мігрантів похилого віку. Так, П.О. Годуа визначає фактори, що впливають на рівень самотності: 1) вік (із віком людина почуває себе більш самотньою, людям похилого віку потрібен триваліший період адаптації до нової країни й культури, ніж молодшим); 2) стать (порівняно з чоловіками жінки відчувають себе більш самотніми); 3) загальний стан здоров'я (із погіршенням стану здоров'я самотність відчувається гостріше); 4) соціально-економічний статус (особи з нижчим статусом відчувають себе більш самотніми); 5) сімейний стан (у одружених осіб і тих, що мають дітей, відчуття самотності менш виражене) [4].

Щодо останнього фактора, то сім'я відіграє дуже важливу роль для мігрантів. Коли в сім'ї відсутня підтримка, іммігранти відчувають ізольованість і самотність. Соціальні контакти в країні походження є контактами за вибором, а після імміграції – за потребою, тому іммігранти покладаються більшою мірою на найближчих членів сім'ї. Імміграція – це розрив довгих соціальних зв'язків у рідній країні і їх заміна на нові. Самотність іммігрантів похилого віку часто провокується стресами постміграційного періоду, асиміляцією в незнайомому суспільстві, неможливістю відновити трудове й соціальне життя, втратою внаслідок імміграції свого статусу в суспільстві, який давав їм почуття ідентичності в рідній країні.

П.О. Годуа стверджує, що й сама країна походження має неабиякий вплив на основні аспекти самотності. Так, емігранти з колективістично спрямованих суспільств відчувають самотність, якщо не мають можливості підтримувати соціальні контакти, необхідні для реалізації колективістських цінностей. Літні люди з індивідуалістичних суспільств цінують незалежність та індивідуальність і відчувають себе менш самотніми [4].

Висновки з проведеного дослідження.

Самотність – суб'єктивне переживання, що виявляється в добровільній або вимушеній неможливості людини задовольнити потребу у взаємодії, спілкуванні, інтимності, яке впливає на емоційний стан людини. Факторами, що впливають на рівень самотності, є вік, стать, загальний стан здоров'я, соціально-економічний статус, сімейний стан. Самотність іммігрантів може виявлятися у таких різновидах: повне забуття минулого; відсторонення образів минулого; відсутність волі до забуття; нова країна стає внутрішньо важливішою за Батьківщину. Поряд із позитивним наявний і негативний вплив самотності на іммігрантів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апель А., Айзенберг-Гальперина Е. Мы в эмиграции. Дюсельдорф: ZA-ZaVerlag, 2014. 268 с.

2. Блинова О.С. Стратегии адаптации мигрантов: новые вызовы современности. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-9-multikulturalizm-ta-globalizatsiya-v-politichnomu-protsezi-ukrajini-evropi-ta-svitu/10-blinova-o-e-m-kherson-strategiji-adaptatsiji-migrantiv-novi-vikliki-suchasnosti>.

3. Бритвина И.Б. Факторы, детерминирующие процесс адаптации вынужденных мигрантов из стран ближнего зарубежья. Электронный журнал «Известия Челябинского научного центра», выпуск 2 (28), апрель – июнь 2005 г. URL: http://csc.ac.ru/news/2005_2.

4. Годуа П.О. Одиночество пожилых советских мигрантов в Германии: роль социальных сетей. URL: http://ideaidealy.nsuem.ru/wp-content/uploads/2013/07/P.O.Goda_414_t2.pdf.

5. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., расш., испр. и доп. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.

6. Лычковская Н.В. Особенности и основные черты педагогики русской эмиграции первой волны. Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология. 2010. Вып. 3 (18). С. 104–113.

7. Малиновська О.А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. К.: НІСД, 2011. 40 с.

8. Мигранты, мигрантофобии и миграционная политика / отв. ред. В.И. Мукомель. М.: НП «Центральный Дом адвоката», Московское бюро по правам человека, «Academia», 2014. 245 с.

9. Олейник Н.О. Теоретическая модель переживания одиночества. Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. 2016. Вып. 2(26). С. 104–110.

10. Пузанова Ж.В. «Одиночество» как предмет эмпирического анализа. Социология: методология, методы, математическое моделирование. 2009. № 29. С. 132–154.

11. Рассказова И.Н. Взаимосвязь тревожности и личностных черт беременных женщин. Вестник Омского университета. Серия: Психология. Омск: Изд-во ОмГУ, 2006. № 1. С. 31–36.

12. Серегина Т.Н. Духовный феномен российской эмиграции начала XX века. URL: <http://docplayer.ru/45572845-Udk-t-n-seregina-fenomen-rossiyskoj-emigracii-nachala-hh-veka.html>.

13. Cacioppo J.T., Fowler J.H., Christakis N.A. Alone in the Crowd: The Structure and Spread of Loneliness in a Large Social Network. Journal of Personality and Social Psychology. 2009. Vol. 97. № 6.

14. Rokach A., Orzeck T., Moya M.C., Expósito F. Causes of Loneliness in North America and Spain. European Psychologist. 2002. Vol. 7. № 1.

СЕКЦІЯ 2. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

UDC 159.9

CYBERPSYCHOLOGY: EVOLUTION OF THE NOTION AND CURRENT STATE

Tsokota V.R., PhD in Psychological sciences,
Senior Researcher of the Laboratory of Crisis and Disasters Psychology
National University of Civil Protection of Ukraine

Kravchenko O.V., PhD in Psychological sciences,
Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy
National Academy of the National Guard of Ukraine

The article is aimed to analyze of a relatively new area of psychology – cyberpsychology. It was analyzed a number of cyberpsychology notions and researches which highlights a road map of this field. Cyberpsychology is defined as the study of using of computer-based technology, including online and offline interaction and their application to different human activities.

Key words: *cyberpsychology, Internet psychology, human – computer interaction, computer-based technology, Internet behavior.*

Стаття присвячена аналізу нової галузі психології – кіберпсихології. Проаналізовано низку понять і досліджень кіберпсихології, в яких висвітлюється «дорожня карта» цього напрямку. Кіберпсихологія визначається як наука про використання комп'ютерних технологій, включаючи взаємодію в Інтернеті й офлайн-взаємодію, їх застосування в різних видах людської діяльності.

Ключові слова: *кіберпсихологія, інтернет-психологія, взаємодія людини й комп'ютера, комп'ютерні технології, поведінка в Інтернеті.*

Цокота В.Р., Кравченко Е.В. КИБЕРПСИХОЛОГИЯ: ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Статья посвящена анализу относительно новой области психологии – киберпсихологии. Был проанализирован ряд понятий и исследований киберпсихологии, в которых представлена «дорожная карта» этого направления. Киберпсихология определяется как наука об использовании компьютерных технологий, включая взаимодействие в Интернете и офлайн-взаимодействие, их применение в различных видах человеческой деятельности.

Ключевые слова: *киберпсихология, интернет-психология, взаимодействие человека и компьютера, компьютерные технологии, поведение в Интернете.*

Problem Statement. In the USA and the Western Europe there is extensive development of cyberpsychology with emphasis in human-computer interaction (HCI) since the early 2000s. The international scientific community has shown considerable interest in this question in parallel with the growth of the Internet and including large numbers of people in interaction with computers. But there are researches and publications that we can now include in this area since the 1980s or earlier. This movement is starting to involve new states in Eastern Europe nowadays. In this situation, the importance of the correct systematization of expert meetings to deepen understanding of cyberpsychology field now took on particular significance.

Theoretical Framework. The term “Cyberpsychology” formally approved in recent years. But, it is also true that occasional terminological ambiguity is still in place.

When examining the meaning attributed to the term “Cyberpsychology”, we should take into account their change in recent years:

– “Cyberpsychology is the study of the impact of computers, technology, and virtual environments on the psychology of individuals and groups” (Kent L. Norman, 2008) [1, p. 9];

– “Cyberpsychology examines how we interact with others using technology, how our behavior is influenced by technology and how our psychological states can be affected by technologies” (Andrew Power, Grainne Kirwan, 2013) [2, p. 3];

– “Cyberpsychology (or Internet psychology) is a branch of psychology that unites (and is responsible for) the methodology, theory and practice of researching the types, ways and principles of people’s use of social Internet services (A.E. Voiskunsky, 2013)” [3, p. 88];

– “Cyberpsychology is a recent branch of psychology whose main research objects

are the processes of change induced by new technologies. Some of these processes are related to and involve a variety of affective computing and human-computer interaction in general is significant, yet its psychological origins suggest that the research communities have somewhat different focuses (Giuseppe Riva, 2014)” [4, p. 547];

– “Cyberpsychology considers the psychological processes, motivation, intentions, behavioral outcomes, and effects on both our online and offline worlds, associated with any form of technology” (Alison Attrill, 2015) [5, p. 268];

– “Cyberpsychology is the branch of psychology that examines how we interact with others using technology, how our behavior is influenced by technology, how technology

can be developed to best suit our needs, and how our psychological states can be affected by technologies” (Irene Connolly, 2016) [6, p. 3];

– “Cyberpsychology is the study of individuals societies and digital technologies and the psychology of how these interact” (Monica T. Whitty., Garry Young, 2016) [7, p. 1];

– “Cyberpsychology – the study of the impact of technology on human behavior” (Mary Aiken, 2017) [8, p. 4].

Leading scholars from Europe and North America were agreed as to academic and practical field of cyberpsychology is much broader than Internet psychology or web psychology and it is including of an interaction between man and machine, in particular, human – computer interaction (HCI).

Table 1

Manuals dedicated to cyberpsychology

Author/Editor	Title	Year	Pages
Angel J. Gordo-Lopez and Ian Parker	Cyberpsychology	1999	244
Giuseppe Riva, Carlo Galimberti	Towards Cyberpsychology: Mind, Cognition and Society in the Internet Age (Emerging Communication: Studies in New Technologies and Practices in communication)	2001	332
Gackenbach	Psychology and the Internet	2006	392
Joinson et al.	The Oxford Handbook of Internet Psychology	2007	520
Barak	Psychological Aspects of Cyberspace	2008	336
Kent L. Norman	Cyberpsychology: An Introduction to Human-Computer Interaction	2008	553
Icon Group International	Cyberpsychology: Webster’s Timeline History, 1998–2007	2010	26
Amichai-Hamburger	The Social Net	2013	296
Andrew Power and Grainne Kirwan	Cyberpsychology and New Media: A thematic reader	2013	264
Alison Attrill	Cyberpsychology	2015	304
S. Shyam Sundar	The Handbook of the Psychology of Communication Technology	2015	616
Monica T. Whitty and Garry Young	Cyberpsychology: The Study of Individuals, Society and Digital Technologies (BPS Textbooks in Psychology)	2016	264
A. Attrill and C. Fullwood	Applied Cyberpsychology: Practical Applications of Cyberpsychological Theory and Research	2016	266
Irene Connolly and Marion Palmer	An Introduction to Cyberpsychology	2016	348
Mary Aiken	The Cyber Effect: An Expert in Cyberpsychology Explains How Technology Is Shaping Our Children, Our Behavior, and Our Values – and What We Can Do About It	2017	400
Thomas D. Parsons	Cyberpsychology and the Brain: The Interaction of Neuroscience and Affective Computing	2017	460
Juan Moises de la Serna and Marha Alejandra Camacho	Cyberpsychology	2017	66
Olivia A. Hurley Giuseppe Riva and Carlo Galimberti	Sport Cyberpsychology	2018	232
Andrew Dr Power	Cyberpsychology and Society: Current Perspectives	2018	244

Russian school of cyberpsychology stays (A.E. Voiskunsky) for its part, at an earlier stage of equating cyberpsychology and Internet psychology.

Nowadays cyberpsychology is developing as independent discipline at the intersection of Psychology and Computer science which has academic texts and Peer-reviewed academic journals.

The table 1 gives an list of manuals and the table 2 gives an list of peer-reviewed academic journals dedicated to cyberpsychology which is available in chronological order.

In that sense, John Suler can be considered a father of cyberpsychology. His book "The Psychology of Cyberspace" (1996) was only the early warnings of an emerging trend. This book is one of the first and most widely cited online hypertext books in cyberpsychology area [9].

These are high-impact journals that focus on cyberpsychology which give opportunity to researcher "to stay in touch" in ever-evolving and developing area of research. The importance of this item has been recognized. It is being increasingly realized that the profes-

sionals should be given training and education as cyberpsychology experts.

The first Master degree in cyberpsychology was developed and carried out in 2005 in Dьn Laoghaire Institute of Art, Design and Technology (Ireland).

For today there are three countries (Ireland, United Kingdom, Australia) and five universities that host MSc Cyberpsychology degree. Lomonosov Moscow State University (Russia) announced MSc Cyberpsychology degree since 2018. The table 3 provides a summary of courses dedicated to cyberpsychology.

Purpose of the Study is to provide information about the current status of cyberpsychology, complementing it with an systematizing approaches to cyberpsychology notion and research.

Findings Results. Kent L. Norman indicates cyberpsychology as unique synergistic combination and presents his scheme of "Cyberpsychology as the intersection of human and computer activity" which set out in Figure 1 [1, p. 9] below.

The active development of cyberpsychology field started from intensive Internet deve-

Table 2

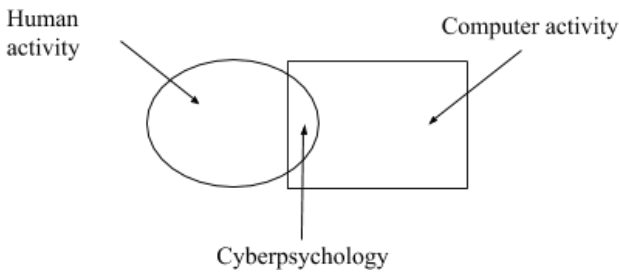
Peer-reviewed academic journals dedicated to cyberpsychology

Title	Country	Publisher	Issues Per Year	Coverage	H Index
Computers in Human Behavior	United Kingdom	Elsevier Ltd	1	1985-ongoing	111
Presence: Teleoperators and Virtual Environments	United States	MIT Press	4	1992-ongoing	72
Journal of Computer-Mediated Communication	United States	Wiley-Blackwell	4	1996-ongoing	90
Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking	United States	Mary Ann Liebert Inc.	12	1998-ongoing	106
New Media & Society	United States	SAGE Publications	8	1999-ongoing	74
Media Psychology	United States	Lawrence Erlbaum Associates Inc.	4	1999-ongoing	54
Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace	Czech Republic	Masaryk University	4	2007-ongoing	9
Journal of Media Psychology	Germany	Hogrefe-Verlag GmbH und Co., KG	4	2008-ongoing	17

Table 3

Courses dedicated to cyberpsychology

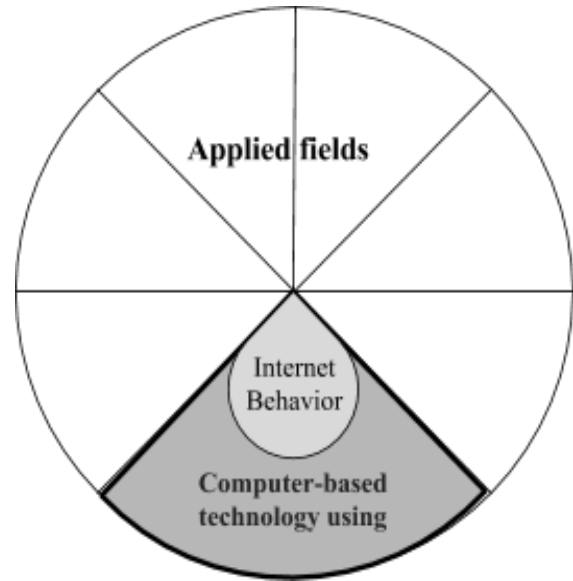
Country	University	Type of course
Ireland	IADT	MSc. in Cyberpsychology
		Certificate in Cyberpsychology
United Kingdom	University of Bolton	Cyberpsychology
	University of Wolverhampton	MSc. in Cyberpsychology
		Cyberpsychology Research
Nottingham Trent University	MSc. in Cyberpsychology	
Australia	University of Sydney	Cyberpsychology and E-Health
Russia	Lomonosov Moscow State University	MSc. in Cyberpsychology

Figure 1. Cyberpsychology as the intersection of human and computer activity (Kent L. Norman)

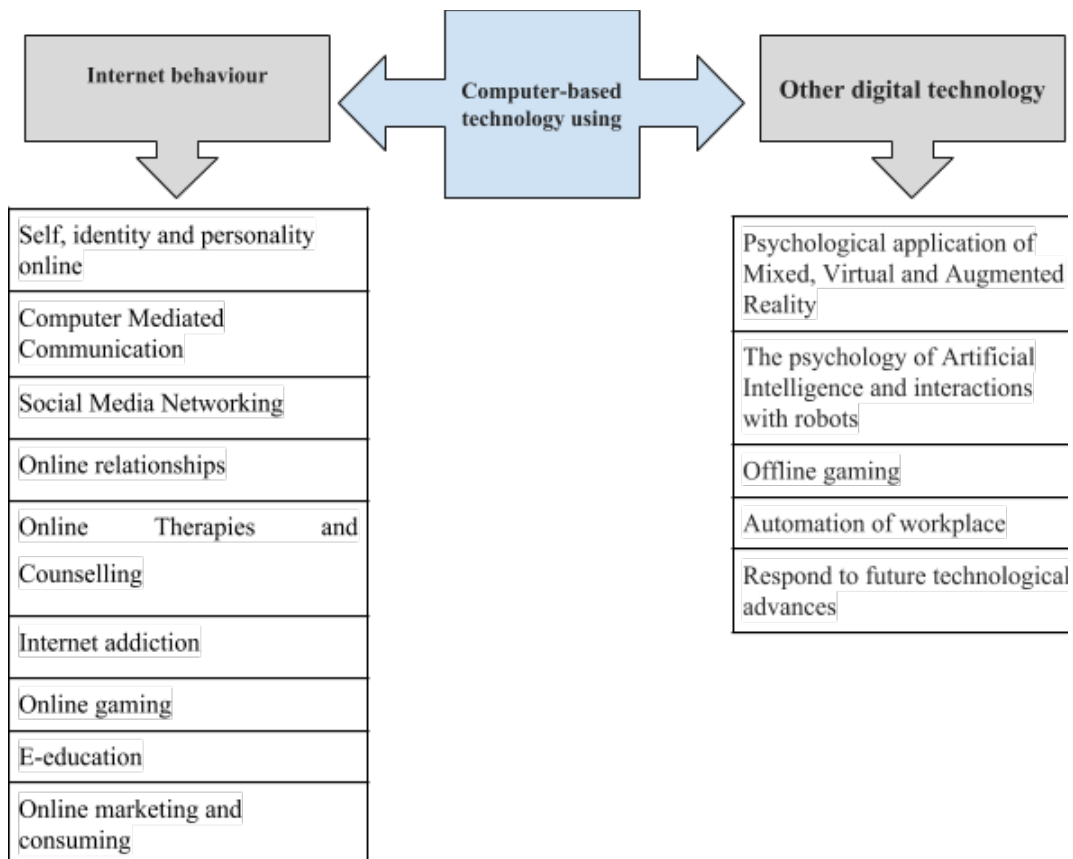
development that's why Internet behaviour rests mainstream of current research in this area. But new applied fields within cyberpsychology has a trend towards differentiation during huge technology developments of last decades. There are forensic cyberpsychology, clinical cyberpsychology, sport cyberpsychology and others. It also considers how interfaces can be designed and how psychological treatment can be provided with using of new gadgets.

Whereas previously the cyberpsychology was defined as a relatively new field within applied psychology with several journals and texts, the new provisions define the cyberpsychology as an independent study with its own

Figure 2. Relations between cyberpsychology areas of research and practical application of cyberpsychology

applied fields. A general scheme of cyberpsychology research has been developed for demonstration of relations between these areas of research and practical application and is shown in figure 2.

Figure 3. The main directions of research and practical appliances of cyberpsychology

This scheme is a revolving wheel, which are different sectors of applied fields of cyberpsychology. There is also fixed section which is overlaid on applied field during rotation. This fixed section consists of computer-based technology using which includes as central part as Internet behavior.

The scheme shows that the computer-based technologies is leading to consideration of a new practical areas that have never been possible before. New generation moves from computer illiteracy to computer high intelligence.

The use of the possibilities of information and communication technologies for health, within the framework of cyberpsychology, allows expanding access to psychological assistance, regardless of location and obstacles to treatment. This area of research is called Telemental health. Human interest in technical innovations due to the novelty effect translates the unpleasant process of treatment into an exciting game procedure. Achievements in scientific and technological progress increase the effectiveness of psychological care and its degree of confidentiality. There are different kinds of online and offline counseling and treatment as Computerized and Internet-mediated Cognitive-behavioral therapy, Virtual Reality Exposure Therapy, Augmented Reality Exposure Therapy (ARET) and mobile therapy (mTherapy).

Based on the above described cyberpsychological innovations and whole human functioning in a digital world it can be noted that it has both tremendous opportunities and serious limitations. These risks are connected with Internet and computer addiction, stress due to the loss of access to Internet or smartphones as nomophobia, cybercrime, cyber-bullying, the problems with virtualization of relationships and transfer of life in virtual world, etc.

This technological movement results to new opportunities and threats which should be recognized during research investigations. Current research is focused on positive and negative aspects of human-computer interactions. The main directions of research and practical appliances of cyberpsychology is shown in figure 3.

Finally, the analysis presented gives us criterias for defining of cyberpsychology. Cyberpsychology is the study of using of computer-based technology, including online and offline interaction and their application to different human activities.

Conclusions:

1. The scheme of relations between cyberpsychology areas of research and practical application of cyberpsychology was developed. It includes computer-based technology using whit Internet behavior as central part which is overlaid on applied fields.

2. The main directions of research and practical appliances of cyberpsychology is described. There is divisions between research of online and offline aspects of human-computer interections.

3. The notion of "cyberpsychology" has been defined based on an analysis of research of recent decade. Cyberpsychology is interpreted as the study of using of computer-based technology, including online and offline interaction and their application to different human activities.

In future it is planned to study the particular parts of cyberpsychology research and providing practical cyberpsychology method of training and treatment.

REFERENCES:

1. Kent L. Norman Cyberpsychology: An Introduction to Human-Computer Interaction. 2008. 553 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=Vy8o-DgAAQBAJ&pg=PA5&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (request date: 26.11.2017).
2. Power A., Kirwan G. Cyberpsychology and New Media: A thematic reader. 2013. 264 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=tYghAQA-AQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (request date: 24.11.2017).
3. Войскунский А.Е. Киберпсихология как раздел психологической науки и практики. *Universum: Вестник Герценовского университета: журнал*. 2013. № 4. С. 88. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kiBERpsiHologiya-kak-razdel-psiHologicheskoy-nauki-i-praktiki> (request date: 10.11.2017).
4. Calvo R., D'Mello S., Gratch J., Kappas A. *The Oxford Handbook of Affective Computing* Oxford University Press. 2015. 605 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=nqsiBQAAQBAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (request date: 15.11.2017).
5. Attrill A. Cyberpsychology. 2015. 304 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=0Am3BgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (request date: 04.11.2017).
6. Connolly I. and Palmer M. *An Introduction to Cyberpsychology*. 2016. 348 p. URL: <https://www.routledge.com/An-Introduction-to-Cyberpsychology/Connolly-Palmer-Barton-Kirwan/p/book/9781138823792> (request date: 02.11.2017).
7. Monica T. Young W. and G. *Cyberpsychology: The Study of Individuals, Society and Digital Technologies* (BPS Textbooks in Psychology). 2016. URL: <https://www.kobo.com/gb/en/ebook/cyberpsychology-1> (request date: 04.11.2017).
8. Mary Aiken *The Cyber Effect: An Expert in Cyberpsychology Explains How Technology Is Shaping Our Children, Our Behavior, and Our Values – and What We Can Do About It*. 2017. URL: (request date: 04.11.2017).
9. Suler J. *The Psychology of Cyberspace* (article orig. pub. 1996). 2002. URL: www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html (request date: 07.11.2017).

СЕКЦІЯ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.371.37.330.3.134.378

ТРЕНІНГ «ФАСИЛІТАЦІЯ ОПОРУ ЗМІНАМ В ОРГАНІЗАЦІЇ»

Волошина Н.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Національний університет «Львівська політехніка»

Терлецька Ю.М., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та соціального управління
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті проаналізовано особистісну інноваційність персоналу в організаціях та представлено програму тренінгу фасилітації опору змінам в організаціях.

Ключові слова: зміни в організації, опір змінам, особистісна інноваційність, тренінг, фасилітація.

В статье проанализирована личностная инновационность персонала в организациях и представлена программа тренинга фасилитации сопротивления изменениям в организациях.

Ключевые слова: изменения в организации, сопротивление изменениям, личностная инновационность, тренинг, фасилитация.

Voloshyna N.V., Terletska Yu.M. THE TRAINING PROGRAM “FACILITATION OF RESISTANCE TO CHANGES IN THE ORGANIZATION”

There have been analyzed personality innovation of employees in organizations, the training program of facilitation of resistance to changes in the organization is presented.

Key words: changes in the organization, the resistance to changes, personality innovation, training program, facilitation.

Постановка проблеми. Нині в умовах другого етапу НТР вирішальне значення в забезпеченні конкурентоспроможності організації, фірми чи виробництва відіграють інновації [3]. Щодня ринок стає дедалі більш динамічним і мінливим, тому для того, щоб відповідати новим вимогам економічної ситуації, компанії потрібен безперервний розвиток.

Організації будь-якого розміру і будь-якої форми власності змушені адаптуватися до неминучих змін і впоратися з тими проблемами, які виникають внаслідок змін на будь-яких організаційних рівнях [9, с. 367]. Соціальні зміни проявляються під час деформації та зникнення елементів соціальної системи, а також трансформації її внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Зміни в окремих соціальних структурах становлять зміст їх функціонування, а зміни в соціальній системі загалом – зміст її розвитку [3, с. 9]. Будь-яка організація – це група людей, деяка соціальна система. Її успішне функціонування суттєво залежить від якості взаємин людей усередині системи. Тому прогресивні організації приділяють особливу увагу побудові та підтримці функціональних відносин як необхідній умови ефективної роботи організації [9, с. 368].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях виявлено, що однією з визначних умов конкурентоспроможності персоналу є особистісна інноваційність, тобто здатність особистості інноваційно мислити та бути креативною (Р.М. Сток, Л.М. Карамушка, Н.С. Савінова, О.А. Філь, В.П. Хапілова та ін.). Науково-практичний інтерес до інноваційної діяльності організацій простежуємо у працях К. Камерон, Р. Куїнн, І. Д. Беха, Л.М. Карамушки, В.Й. Бочелюка, Н.І. Жигайло, І.І. Сняданко, Л.В. Спіциної, Г.М. Закалик тощо. Процеси управління організаційною культурою та організацією загалом досліджено в роботах Дж.Г. Марч, Т. Діл, А. Кеннеді, В.П. Казмиренко, В.А. Співак, І.І. Сняданко, В.В. Третьяченко, Л.Е. Орбан-Лембрик, Л.В. Спіциної, Н.Г. Шубертій, Ю.О. Лукомської та інших.

Зокрема, Ю.О. Лукомська зазначає, що інноваційна діяльність як жодна інша, ґрунтується на розкритті глибинних властивостей людської особистості, творчих, інтелектуальних можливостей кожної людини та нації загалом. У роботах Н.І. Жигайло і Г.М. Закалик зазначено, що на кожному етапі інноваційного процесу можна описати різні соціально-психологічні явища, які

мають стимулюючий або гальмуючий вплив на його перебіг [3, с. 126]. Перша група факторів – це об'єктивні фактори середовища. До них належать [3, с. 126–127]:

1) масштаби нововведень у галузі. Вони можуть стати об'єктивною необхідністю у прийнятті організацією інноваційної політики;

2) інноваційна політика підприємства. Вона може бути як інтенсивною, так і екстенсивною. Т. Пітері та Р. Уотермен вважають, що новаторські компанії надзвичайно винахідливі в безперервному реагуванні на будь-які зміни в навколишньому середовищі. Існує поняття так званих «творчих організацій», в яких є сприйнятливості до нового, підтримується терпимість до «дивацтв», опрацьовуються стимули до творчості, виявляється увага до окремої творчої особистості. Зазвичай такого виду настанова до нововведення визначається вищим керівництвом, яке проявляє так звану «інноваційну орієнтованість»;

3) тип і характер виробництва. Чим складніша технологія виробництва, тим більші труднощі в інноваційному процесі переживає підприємство;

4) економічний стан підприємства. Він може бути фактором, що стримує інноваційний процес, або фактором, який його пришвидшує;

5) особливості конкретного середовища виробництва (зміст трудової діяльності, професійно-кваліфікаційна структура колективу тощо).

Друга група факторів – це суб'єктивні фактори середовища. До них входять [3, с. 127–131]:

1) стать і вік. Вплив цих факторів доволі спірний. Відомо, що жінки більш конформні, обережні, порівняно з чоловіками. Проте, за останніми даними досліджень, проведених в Америці, особи жіночої статі обіймають близько 35% керівних позицій. При цьому жінки просуваються швидше в тих сферах бізнесу, де старі правила не працюють, де потрібно винайти щось нове, а в традиційних сферах жінок-керівників мало. Наприклад, у промисловості телекомунікацій жінки сприяли докорінній зміні цінностей і поглядів. Вважається, що в інноваційному процесі жінкам допомагають такі особистісні якості, як прагнення до нового, радикалізм, точність і акуратність, висока чутливість.

Щодо віку, то можна говорити про суб'єктивну значущість нововведень для кожної людини, що є поза залежністю від віку. Хоча в дослідженні О.С. Советової (1997) показано, що максимальні інноваційні настанови мають люди у віці 25–29 ро-

ків, радикально-інноваційні вищі – у віці 30–39 років, узагальнені настанови переважають у віці 50–59 років;

2) особистісні якості. До якостей, що сприяють реалізації інноваційного процесу, належать схильність до ризику, зацікавленість у службовому рості, високий професіоналізм, особистісна причетність, настанова до нововведення. Інноватори – це люди з високою здатністю до соціальної адаптації, готові до співпраці, комунікабельні, бадьорі, активні, легко сприймають життя, схильні до нестійкості, незалежні, ігнорують соціальні умовності, агресивно відстоюють свої права, несприйнятливі до загрози, мають потяг до ризику, не завжди проникливі, схильні до експерименту, гнучкі, ті, що легко пристосовуються до незручностей і змін, не довіряють авторитетам (портрет складений за допомогою опитувальника Р. Кеттела О.С. Советовою, 1997). Незалежно від типу культури частка індивідів із набором таких інноваційних якостей становить 5–7% населення (П.Н. Шихирев, 1999), а це близько 2–3 мільйонів потенційних новаторів на кожні 60 мільйонів населення.

Варто враховувати такі фактори, як кваліфікація, якість освіти та стаж роботи, що є надзвичайно важливими для успішного функціонування в менеджерській діяльності та для прийняття інноваційних рішень [3];

3) суб'єктивне ставлення.

Постановка завдання. Актуальним є дослідження проблеми опору змінам в організаціях, яку вивчали М. Деванна, І. Польстер, М. Польстер, Н. Тічі, У. Ларо, Е.А. Иванова, Н.М. Лебедева, С.С. Фролов, К.А. Пріб, Н.Г. Шубертій, М.И. Магура та інші дослідники як у зарубіжній психологічній науці, так і у вітчизняній.

Н.І. Жигайло і Г.М. Закалик пишуть: «Організаційні зміни і особливо інновації істотним чином позначаються на поведінці людей. Можна назвати два типи особистостей, що займають в інноваційному процесі принципово різні позиції» [3, с. 109]. Протилежність характеристик інноваційної та традиційної особистостей показана Е. Хагеном [3, с. 112].

Мета дослідження – розробити тренінг фасилітації опору змінам в організації як засобу підвищення особистісної інноваційності співробітників.

Завданнями тренінгу є навчання навичкам ефективного позитивного і негативного зворотного зв'язку, навчання аналізувати ситуацію в більш широкому контексті розвитку організації [4], розширення знань і розвиток умінь управління в умовах змін в організації, запуск процесу створення ефективної команди управлінців [9, с. 375],

об'єднаної спільними підходами та інструментами з метою підвищення ефективності діяльності в мінливих умовах ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тренінгова програма складається з трьох блоків і містить 10 тематичних модулів, а також вступну частину та завершальну. Тренінг «Фасилітація опору змінам в організації» розраховано на 24 години інтенсивної роботи. Тренінг проводиться протягом трьох днів (трих блоків) по 8 годин. Чисельність групи – від 10 до 18 співробітників організації, зокрема, топ-менеджерів, начальників відділів, HR-менеджерів тощо.

У тренінгу «Фасилітація опору змінам в організації» застосовуються групові дискусії, рольові та ділові ігри, модерації, мозковий штурм, міні-лекції, робота в парах/трійках, відео-аналіз, а також шерінги на початку та по завершенні тренінгового дня.

Розглянемо змістовну частину тренінгу «Фасилітація опору змінам в організації» детальніше. У перший день тренінгу учасники зможуть познайомитися, визначити принципи роботи в групі, пізнати краще одне одного та стати ближчими. У перший день вони проходять першу, другу, третю та четверту теми першого блоку тренінгу.

Тема 1. «Організація та її історія. Місія, цілі та завдання організації при впровадженні змін». Учасникам пропонується створити історію розвитку організації, проаналізувати поточний стан справ в організації, усвідомити необхідність змін для реалізації поставлених перед організацією цілей, прожити залучення у процес перетворень. Також тут здійснюється ознайомлення учасників із SMART-аналізом із метою освоєння ними принципів постановки цілей [5]. Учасники мають усвідомити, як вони нині взаємодіють із цілями і перешкодами на шляху до цілей, збалансувати цю систему, проаналізувати ресурси і обмеження, способи подолання перешкод на шляху до цілі.

Тема 2. «Методи управління опорами інноваціям». У рамках цієї теми учасники зможуть дізнатись про спеціальні прийоми, що дають змогу передбачити, послабити і тримати під контролем спротив змінам. Їх ідея – в цілеспрямованому поетапному створенні «стартового майданчика» для нововведень, тобто вивчаються діючі в процесі перетворень сили (або фактори), і формуванні позитивного потенціалу з прихильників реформування, здатних довести його до кінця. Одним із кроків є прийняття заходів з усунення надмірного опору. Тут учасникам пропонується створити уявний «стартовий майданчик».

У процесі третьої теми «Зміни в організації. Опір змінам» учасникам тренінгу

вдасться дізнатись про види змін в організації, моделі циклу змін у гештальт-підході, особливості та відмінності управління в умовах змін. Зміни на рівні організації належать до соціальних змін. Основними методами роботи будуть групова дискусія, рольові ігри, вправи та їх аналіз. Групова дискусія дає змогу висловити власну точку зору з певного питання на основі своїх знань і досвіду, розширити і поглибити її або навіть змінити на протилежну. Важливою функцією дискусії є актуалізація та обмін досвідом [9]; також запам'ятовуються нові факти, які згодом впливають на поведінку учасників. В основному, завжди вдається знайти спільні позиції і виробити рекомендації [6].

Тренер спирається на актуальність, усвідомленість і відповідальність учасників тренінгу. Увага до актуального процесу для нього має виступати пріоритетною щодо програми [9, с. 378]. Він витрачає більше зусиль на те, щоб учасники були мотивовані на зміни не стільки у зв'язку з негативними емоціями від отримання неприємного зворотного зв'язку, скільки усвідомивши власні ресурси. Важливою є робота на присвоєння відповідальності, як у процесі «sharings», так і в процесі групової дискусії, аналізі ігор, вправ тощо [4, с. 43–44]. Гештальт-підхід передбачає синтез усвідомлення і дії та демонструє, як усвідомлення, яке передує дії, позначається на його ефективності [4].

Учасники розглянуть такі етапи процесу управління змінами, як діагностика готовності організації до змін, формування та навчання команди агентів змін, організація роботи з опором організаційним змінам із боку персоналу, організація системи пост-проектної підтримки змін.

Тут також важливим буде вивчення основних видів анти-інноваційних реакцій. Учасники тренінгу зможуть дізнатись про власні анти-інноваційні реакції і реакції своїх підлеглих в описаних формулюваннях «це не для нас», «мені не подобаються чужі ідеї», «це нам не вдасться» або «у нас немає зараз ресурсів для реалізації цього проекту» тощо і доповнять список реальними прикладами зі своєї організації. Учасники дізнаються про основні форми опору змінам: демонстрація власної усвідомленої або неусвідомленої некомпетентності, скептицизм щодо значущості змін і здатності менеджерів активно їх провести, заперечення проблем і потреби в зміні, індиферентність, песимізм [5].

Робота над 4-ою темою «Форми опору та причини організаційних опорів» передбачає розгляд та узагальнення характе-

ристик прихованого і відкритого опору, активного і пасивного, позитивного і негативного. Учасники тренінгу зможуть вивчити три основних сфери, які є джерелами організаційних опорів: когнітивну (інформаційну), емоційну та особистісно-ціннісну [6, с. 138], цикл реакцій персоналу організації на зміни за концепцією Е. Кюблер-Росс [4], а також будуть досліджувати причини організаційних опорів.

У процесі тренінгу акцентується на особистісній інноваційності учасників, а саме: інтересі до змін, готовності до інновацій, позитивному сприйманні нововведень, подоланні психологічних бар'єрів, готовності брати на себе відповідальність, здатності до об'єктивності щодо себе та інших тощо.

П'ята, шоста і сьома теми тренінгової програми пропонуються учасникам на другий день тренінгу.

Тема 5 «Основні методи роботи з опором змінам в організації» включає детальне вивчення наявних у світовій практиці методів: врахування потреб тих, кого стосуються зміни, демонстрація отримання індивідуальної вигоди, навчання і надання об'єктивної інформації про хід проекту і досягнутих (проміжних) результатів, досягнення спільного розуміння необхідності змін, підтримка змін лідером групи на всіх етапах проекту, залучення до участі в проекті, досягнення причетності до змін, стимулювання і підтримка, переговори і угоди, кадрові перестановки і призначення, приховані та явні заходи примусу, мотивація персоналу. Потім учасникам буде запропонована групова дискусія щодо їх ефективності, відповідності цих методів особливостям і актуальним потребам їх організації, вибору методу, зважаючи на етап і цикл змін [9, с. 382]. Основний метод тут – мозковий штурм. Мозковий штурм – це дієвий спосіб швидкого включення всіх членів групи в роботу на основі вільного вираження ними своїх думок із того чи іншого питання. Мозковий штурм часом незамінний під час генерації нових ідей у групі, вироблення та прийняття колективних рішень. Додатковими методами стануть рольові ігри, спрямовані на розвиток навичок ефективної взаємодії зі співробітником, який опирається, та відео-аналіз процесу комунікації учасників тренінгу [9, с. 382]. Рольова гра є груповим пошуком рішення в запропонованій ситуації. Сценарій ситуації формулюється так, щоб група отримала інформацію, а потім спробувала розібратися в ній, оцінивши дії того чи іншого персонажа. Член групи або міні-група отримують певну роль у досліджуваній ситуації. Це дає їм змо-

гу побачити свою звичну поведінку, вийти за рамки поведінкових шаблонів і освоїти нові ефективні моделі дій [9, с. 377–378].

Шоста тема «Діагностика готовності організації до змін. Прогноз і попередження опору» містить вивчення методів і способів оцінювання «зони комфорту», методів оцінювання «горизонту допустимих перетворень» в уявленнях різних співробітників організації, виявлення головних груп та основних фігур – зацікавлених сторін, розуміння їх впливу на впровадження проекту, способи виявлення «лідерів думок» і їх настанов до змін, оцінювання фактичних чутко і механізмів їх поширення.

У сьомій темі «Способи залучення персоналу організації в процес вдосконалення» розглядаються питання чіткого пояснення необхідності змін, можливостей і потенційного ризику для учасників, яких зачеплять зміни, залучення співробітників на всіх етапах переходу, визнання і винагороди нових моделей поведінки. На тренінгу учасники в процесі мозкового штурму розробляють «палаючу платформу» змін на основі вже наявних проблем у компанії – меседж, що підкреслює життєву необхідність впровадження змін у цій організації [5; 9].

Учасники вчаться визначати ключових гравців, від яких необхідно отримати особисту прихильність, і які дії необхідно зробити для створення прихильності. У процесі мозкового штурму учасники визначають способи створення прихильності, що відповідають особливостям їх організації [9].

Третій день тренінгу включає восьму, дев'яту, десятю теми та завершення тренінгу.

Восьма тема «Типи організаційної культури та нові стосунки «начальник-підлеглий» має на меті розгляд типології організаційної культури К. Камерона і Р. Куїнна [5]. Будуть детально розглянуті ієрархічна, кланова, ринкова та ієрархічна організаційна культура.

Також учасники тренінгу під час проходження цієї теми аналізують ролі та функції керівників (організація, планування, мотивація, контроль), виокремлюють якості ефективного керівника. Учасники мають ознайомитись із мотиваційними теоріями, видами мотивів і потреб, демотиваторами, засвоїти і закріпити методи мотивації співробітників. Учасники тренінгу знайомляться з контролем як додатковим методом навчання і управління змінами, освоюють завдання і рівні контролю [4], вивчають принципи і правила надання позитивного і негативного зворотного зв'язку.

Тема 9 – «Кайдзен-культура як тип організаційної культури безперервного

вдосконалення». Тут розглядаються принципи формування Кайдзен-культури, заплановані перші кроки персоналу (що є учасниками тренінгу) щодо створення культури безперервного вдосконалення в їх організації.

В останній десятій темі «Команда при впровадженні змін та підтримці результатів проекту змін» учасники тренінгу розглядають командування як необхідну умову створення самонавчальної компанії, командні ролі за Мерідіт Белбін і визначають власні ролі в команді за допомогою опитувальника [5]. Тут вони аналізують чинники виникнення успішних і неуспішних команд, відпрацюють навички делегування та розподілу обов'язків [4].

Під час завершення тренінгу «Фасилітація опору змінам в організації» учасники структурують набутий у процесі тренінгу досвід, а тренер намагається отримати зворотний зв'язок від учасників. До основних очікуваних результатів цього тренінгу належать: 1) розширення знань, розвиток умінь, оволодіння інструментами управління змінами в організації; 2) формування позитивного ставлення до процесу змін; 3) ототожнення з новими цілями і цінностями компанії; 4) формування орієнтації на виконання проекту змін; 5) освоєння значної кількості інформації про проект змін; 6) усвідомлення проблем власного підрозділу і організації загалом; 7) розробка нових ідей у вирішенні проблем щодо змін; 8) розуміння залучення додаткових ресурсів; 9) формування єдиної моделі проекту змін; 9) створення ефективної команди, що впроваджує зміни; 10) підвищення особистісної іновативності співробітників.

Висновки з проведеного дослідження. Тренінг фасилітації опору змінам в організаціях сприяє формуванню особистісної іновативності під час змін в організаціях, формуванню групової ідентичності, ототожненню з цінностями і цілями організації, її культурою, формуванню здатності до усвідомлення необхідності в змінах і переосмислення можливості даних змін, адаптації до неминучості змін і зниження опору, створенню партнерства між керівництвом і співробітниками при вертикальній ієрархії

управління. Цим тренінгом зумовлюється залучення персоналу до процесу змін, усвідомлення причетності до змін, досягнення загального розуміння смислів і ресурсів змін, підвищення стимуляції та підтримки, зокрема, формування особистісної іновативності співробітників організації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошина Н.В. Ціннісні орієнтації сучасних керівників в умовах трансформації українського суспільства / Н.В. Волошина, І.В. Бондар, О.В. Шакиб. Науковий вісник Херсонського державного університету: зб. наук. праць. Серія «Психологічні науки». Херсон: ХДУ, Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 3. Т. 1. С. 51–56.
2. Джордж М. Бережливое производство + 6 сигм в сфере услуг. Как скорость бережливого производства и качество шести сигм помогают совершенствованию бизнеса / пер. с англ. Т. Гутман. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2011. 464 с.
3. Жигайло Н.І. Психологія змін та іноватив: навч. посібн. / Н.І. Жигайло, Г.М. Закалик. Львів: СПОЛОМ, 2017. 430 с.
4. Иванова Е.А. Тренинг управления изменениями в организации. СПб.: Речь, 2007. 292 с.
5. Ларо У. Офис-кайдзен: Преобразование офисных операций в стратегическое преимущество / пер. с англ. А.Г. Петкевич; науч. ред. А.В. Искорцев. Минск: Гревцов Паблицер. 224 с.
6. Лебедева Н.М. Организационное консультирование: гештальт-подход / Н.М. Лебедева, А.А. Лебедева. СПб.: Речь, 2009. 256 с.
7. Магура М.И. Организация обучения персонала компании / М.И. Магура, М.Б. Курбатова. М.: Смысл, 2003. 264 с.
8. Спіщина Л.В. Тип організаційної культури як чинник іновативної готовності персоналу освітнього закладу / Л.В. Спіщина, Ю.О. Лукомська. Актуальні проблеми психології. Збірник наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. 2015. Т. 1. Вип. 42. С. 29–36.
9. Шубертій Н.Г. Роль тренінгу «Управління змінами» у проектах соціально-психологічного супроводу організаційних змін. Психологічні основи розвитку особистості: монографія / за заг. ред. В.Й. Бочелюка, за ред. М.А. Дергач, Н.В. Волошиної. Запоріжжя: Промсвіта, 2017. С. 367–392.
10. Stock R.M. Impact of Personality Traits on Consumer Innovation Success. Research Policy. 2016. V. 45. Is. 4. P. 757–769.

UDC 37.091.12:159–051

THE PROBLEM OF MATURITY OF A FUTURE PSYCHOLOGIST AS A COMPETITIVE SPECIALIST WITHIN HIS VOCATIONAL TRAINING

Mytnyk O.Ya., Doctor of Education, Professor,
Head of the Department of Applied Psychology,
Faculty of Education and Psychology
National Pedagogical Dragomanov University

Serediuk T.V., Candidate of Psychology,
Associate Professor of the Department of Applied Psychology,
Faculty of Education and Psychology
National Pedagogical Dragomanov University

Sviatenko Yu.O., Candidate of Psychology,
Associate Professor of the Department of Applied Psychology,
Faculty of Education and Psychology
National Pedagogical Dragomanov University

The article reveals the issue the problem of maturity of a future psychologist as a competitive specialist within his vocational training. The carried-out qualitative and quantitative analysis of diagnostic data is presented as a theoretical basis for proof of the effectiveness of the suggested psychological and pedagogical conditions of studying at a higher educational establishment. In order to fully realize their abilities, skills and abilities, and, in addition, to reveal reserve capabilities as a compulsory element of competitiveness, the future psychologist needs to prepare for the conditions of professional activity. All that was worked out and accumulated in the process of training future psychologists may be confused by the face of practice and high requirements for a competitor in the labor market. Therefore, it should be remembered that training the preparation of a future psychologist as a competitive specialist is an important and compulsory element of learning.

Key words: *future psychologist as competitive specialist, situation of reflection, problem-oriented lecture, analysis of specific situation, supervision, role-based training.*

У статті розкрито проблему становлення психолога як конкурентоздатного фахівця в межах професійної підготовки. Проведений якісний та кількісний аналіз діагностичних даних представлено як теоретичну основу для підтвердження ефективності запропонованих психолого-педагогічних умов навчання у вищому навчальному закладі. Щоб цілком реалізувати свої здібності та виявляти резервні можливості як обов'язковий елемент конкурентоспроможності, майбутній психолог має підготуватися до умов професійної діяльності. Все, що було розроблено і накопичено в процесі підготовки майбутніх психологів, може бути корисним на практиці, зважаючи на високі вимоги до фахівця на ринку праці. Тому варто пам'ятати, що підготовка майбутнього психолога як конкурентоспроможного фахівця є важливим і обов'язковим елементом навчання.

Ключові слова: *майбутній психолог як конкурентоспроможний фахівець, ситуація розмірковування, лекція проблемного характеру, аналіз конкретної ситуації, супервізія, ролевий тренінг.*

Мытник А.Я., Середюк Т.В., Святенко Ю.А. ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГА КАК КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО СПЕЦИАЛИСТА В РАМКАХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

В статье раскрыта проблема становления психолога как конкурентоспособного специалиста в рамках профессиональной подготовки. Проведенный качественный и количественный анализ диагностических данных представлен как теоретическая основа для подтверждения эффективности психолого-педагогических условий обучения в высшем учебном заведении. Чтобы полностью реализовать свои способности и выявлять резервные возможности в качестве обязательного элемента конкурентоспособности, будущий психолог должен подготовиться к условиям профессиональной деятельности. Все, что было разработано и накоплено в процессе подготовки будущих психологов, может быть востребованным перед лицом практики и высокими требованиями к специалисту на рынке труда. Поэтому следует помнить, что подготовка будущего психолога как конкурентоспособного специалиста является важным и обязательным элементом обучения.

Ключевые слова: *будущий психолог как конкурентоспособный специалист, ситуация рассуждения, лекция проблемного характера, анализ конкретной ситуации, супервизия, ролевой тренинг.*

Staging problems. The rapid and irreversible socio-economic changes in the development of our state require to strengthen the direction of the system of vocational training in Ukraine toward preparing not only skilled but also socially and creatively active, initiative, and competitive specialists, who can think flexibly, quickly analyze unplanned professional situations, quickly plan their actions a few steps forward. The subject of the vast majority of psychological research is shaping the future specialist's professional knowledge, abilities, professionally significant qualities, necessary for the implementation of diagnostic, correctional, developmental, expert, advisory, managerial, teaching, educational-methodical, and research (for the Master higher education qualification level) activities. But in addition to that, the result of vocational training should be the development of a mobile and creative psychologist who is able to create new methods for studying the personality, to offer and implement recommendations for optimizing educational, labor, and sports activities, working and recreation conditions; to develop means of personal adaptation to new conditions and mode of life, etc. These, in our opinion, are characteristic features of a competitive specialist. The article analyzes the views of scientists on the content and the ratio between the concepts of *competition* and *competitive specialist*. The work with the teachers in the format of scientific and practical seminars is presented, in which the methodology of the problem-oriented lecture delivery, in general, and its variants, in particular, are revealed. The psychological and pedagogical experiment, aimed at studying the dynamics of personality maturity of a psychologist as a competitive specialist is presented.

Analysis of recent research and publications. The analysis of scientific literature on the research problem makes it possible to state that the concept of competition is generic to the concept of competitive specialist. Thus, Grayson and O'Dell indicate that a competitive specialist is characterized, above all, by the ability to compete, i.e. by having certain features that allow him/her to win a competitive struggle [1, p. 70]. The study of the emotional competence of psychologists has been carried out by R.Valeeva, E. Khakimova [2]. The researcher Porter emphasizes that the main feature of a competitive specialist is the ability to produce competitive products – those demanded by users [3]. The ability to compete, according to V. Bondar [4], stems, first of all, from individual psychological resources of a specialist. About the psychophysical health, age, looks, abilities, talent, intelligence lev-

el, energy reserve) [4]. Fil emphasizes that a competitive specialist should be endowed with competitive competencies that would help him achieve the best results in his professional activities in a competitive environment [5].

Setting objectives.

1. The topic of the article is to theoretically analyze the problem of maturity of a psychologist as a competitive specialist within his vocational training.

2. To develop and conduct a psycho-pedagogical study of the personality formation of a psychologist as a competitive specialist, which would allow to substantiate appropriate methods and forms of training for practical psychologists.

Presentation of the main research material. Our research is devoted to the problem of theoretical and methodological provision of vocational training of a clinical psychologist as a competitive specialist that was carried out within the activity of the Department of Applied Psychology, Faculty of Education and Psychology, National Dragomanov Pedagogical University. The experimental research was conducted among students, future psychologists of the Bachelor higher education qualification level, and was divided into three stages. Based on the results of the experiment conducted (2015–2017 academic years), the psychological and pedagogical conditions for the maturity of the personality of a psychologist as a competitive specialist were introduced into the educational process. In order to study the effectiveness of these conditions, the state of the investigated phenomenon was re-discovered.

When a theoretical and methodological analysis of this phenomenon was carried out, an ascertaining stage of the research was conducted in order to identify and analyze the level of maturity of the personality of a psychologist as a competitive specialist. Forty-eight fourth-year students of the Bachelor higher education qualification level in Psychology participated in the ascertaining stage of the study. In April 2015, the students enrolled in September 2011 were offered a complex work of a combined nature, specially designed by us. Here are some elements of this work:

The first three tasks were aimed at identifying the level of maturity of the motivational sphere of the personality of a psychologist as a competitive specialist. Let's cover them in depth.

1. I study at a pedagogical higher educational establishment in order to:

a) get a diploma on higher education;
b) acquire a dynamic system of knowledge on Pedagogy, Psychology, and methods of teaching, and learn how to use them in my

practical activities; c) acquire knowledge in order to successfully pass exams, d) not upset my relatives or friends

2. Will you seek constant professional self-improvement? Justify your point.

3. To build a professional image, it is important to know how to create innovations:

a) I agree; b) I disagree. Justify your point.

With the help of the following two tasks, we've tested the availability of certain professional knowledge and skills to apply them in a variety of life (professional) situations. These tasks were aimed at revealing the level of maturity of the cognitive sphere of the personality of a psychologist as a competitive specialist. Let's cover them in depth.

4. Evaluate the actions of the teacher in the suggested pedagogical situation. Write down your grade under point A. What actions would you recommend to the teacher to undertake in this situation? Write down your answer under point B.

The situation. Sashko is a second-year student, the only child in the family of elderly parents. In the mathematics lesson after the winter break, Sashko began to view the album with photos of the places where he had been with his parents during the holidays for everyone to see and called the teacher to show him the photos.

The teacher: answered him rudely, "I do not care. Hide them immediately! Bring me quickly your exercise-book and show me what you have done at the lesson". Sashko burst into tears and tore up all the photos.

A/ _____

B/ _____

5. Solve a problem situation by defining: the psychological counseling type; the problem subject; the subjects of psychological counseling, possible causes of the problem, and the most productive actions of the psychologist.

The situation. A psychologist is visited by a father of a girl, a tenth-year student of a comprehensive secondary school who wants his daughter to enter a medical university. However, the girl's mother insists on the pedagogical one. What should you do?

The rest of the work is aimed at revealing the level of maturity of the social sphere of the personality of the psychologist as a competitive specialist, namely, his intentional skills. To this end, the Leading Type of Response diagnostic methodology was used.

The results of the tasks completed proved high, average, and low levels of personality maturity of the psychologist as a competitive specialist. Let's characterize each of the levels.

Students with a high level of psychological maturity of the personality as a competi-

tive specialist study in order to gain dynamic knowledge on Pedagogy, Psychology, and methods of teaching, as well as to learn to apply them in practice. They seek constant professional self-improvement because they consider that self-development is a mechanism for the formation of a unique self (image), which is provided by the created innovation. In this regard, they want to master certain techniques (technologies) for creating the new. They are able to see and formulate certain problems, to provide effective psychological help in solving them; to suggest certain developing tasks (recommendations). They are able to organize constructive interaction with clients in solving a certain problem.

Students with an average level of psychological maturity of the personality as a competitive specialist associate the aim of their training with the successful passing of exams for the purpose of obtaining a diploma. Such students are aimed at episodic self-development. Focus on self-development depends on certain professional situations for dealing with which knowledge gained is not enough. Achievement of a professional image is associated with the availability of certain personal qualities, possession of verbal and non-verbal communicative skills, but not with the creation of innovations. They mostly provide superficial psychological help, evoking sympathy, trust, and leading the client away from his/her problem.

Students with a low level of psychological maturity of the personality as a competitive specialist study only not to upset their relatives and friends; the knowledge in their textbooks is enough for them. They believe that in the process of attending university, it is possible to acquire certain knowledge, skills, and use them throughout their professional activity and, as a result, they demonstrate destructive tendencies (a halt of development). While providing psychological help, they show no initiative and try to act on a certain pre-prepared template. They are very self-confident and show aggression in the process of interaction with the client.

Taking into account the above level characteristics, we have obtained the following quantitative indicators (n = 48): 7 (15%) with a high level, 29 (60%) with an average level, 12 (25%) with a low level of psychological maturity of the personality as a competitive specialist.

In order to find out the reasons for the above-described state of the psychologist's personality maturity as a competitive specialist, we have attended classes of teachers lecturing not only the professional training disciplines but also the humanitarian, so-

cio-economic, fundamental, and natural science training disciplines. As a result of the observation, we found out that there mostly dominated the teacher's communicative activity, i.e. the lecture monologue; there was no relationship between psychological and pedagogical, philosophical and professional disciplines; the teacher tended to be annoyed with the students' opinion and was most pleased when students in their responses repeated all the information they had heard at the lecture; in practical and seminar sessions, the organization of search activity was being replaced by control over the students' behavior. Having analyzed the teachers' characteristic actions in the educational process, we came to the conclusion, that the basis of the discovered by us quantitative indicators of the psychologist's personality maturity as a competitive specialist was that in the educational process, students were preferably consumers of the information, presented by the teacher; the students' activity was permitted only in certain educational situations, pre-planned by the teacher, and in certain roles, defined by him/her; the bulk of the theoretical material was of no use for the student in his/her practical activity. It leads to the fact that the educational process is of no interest to the student, does not satisfy him/her as a future specialist.

As a result of comparison of the results of control and ascertaining experiment stages, there has been revealed a positive dynamic of the psychologist's personality maturity as a competitive specialist. Thus, the number of students with a high degree of maturity of the above-mentioned state has increased from 7 (15%) to 20 (42%), while there has decreased the number of students with an average level: from 29 (60%) to 21 (43%); and with a low level: from 12 (25%) to 7 (15%). If at the ascertaining stage, the number of students with an average level of the psychologist's personality maturity as a competitive specialist prevailed, at the control stage, there was found an approximately equal number of students with high and average levels of the investigated state maturity. At the final meeting of the Department of Applied Psychology, which took place on 06.27.2017, it was emphasized that according to the results of the summer session, state examinations, and the bachelor qualifying papers defense, there increased, compared with the previous academic year, the number of students who could: generate and accurately formulate hypotheses, build reasonable, logically non-contradictory theories that explained certain psychological phenomena, processes, mental conditions, etc.; consistently ponder, building

chains of reasoning that led to the intended result; build correct inferences on the basis of facts and separate concepts; quickly make a decision on the selection and use of means of psychological influence which optimally met unforeseen problematic situations; think in categories of success, i.e. see the positive in some of their failures, which ensured good emotional health; use psycho-pedagogical theory to support their own practical actions.

In our opinion, the psychologist as a competitive specialist is a complex characteristic of the personality able to change himself/herself and others for the better, to analyze and evaluate the consequences of these changes, to create innovations and prove the value of the created to the professional community. Taking into account that a complex characteristic of the personality as a generic concept to a competitive specialist is an integrative personal entity, in which the motivational, cognitive, and social spheres are interrelated, we will disclose the operational characteristics of each of these spheres in the structure of the clinical psychologist's personality.

Motivation as a set of impelling factors causes the activity of the individual and determines the orientation of his/her activities. Psychologists distinguish between internal and external motivation [6]. Internal motivation is characterized by the presence of deep and permanent, clearly motivated cognitive interest in Pedagogy and Psychology, methods and techniques of interaction with clients; the need for professional knowledge; the desire to prove his own thoughts, to reflect in the process of professional interaction; the presence of operational and action-related interest in the provision of psychological assistance, the acceptance of himself and others, orientation toward achieving mutual understanding and positive mutual evaluation; the need for constructive interaction with clients and colleagues at work. External motivation includes socially and personally driven desire for self-education and self-development, for continuous professional self-improvement (self-management), as well as a sense of responsibility for the activity results.

Cognitive sphere of the psychologist's personality as a competitive specialist covers professional thinking, which contains a high development level of mental actions of analysis, synthesis, reflection, prediction, and conversion. The psychologist must be endowed with professionally important qualities of cognitive processes, such as attentiveness, observancy; the ability to recognize psychosomatic states, to distinguish the significant and to generalize, to predict the client's reactions and actions, to model the work's im-

fact, to transform the developed models into research projects. In the cognitive sphere, special attention is paid to the development of cognitive, reflexive, and operational components. The cognitive component of the psychologist's cognitive sphere is, in essence, a dynamic system of knowledge of the basics of Psychology, Pedagogy, and professional technologies, as well as knowledge of oneself and others. Improvement, critical analysis, and determination of ways of constructive improvement of one's activity are carried out with the help of the reflexive component of the cognitive sphere. The reflexive component of the cognitive sphere is characterized by autopsychological competence, namely, the capacity for self-knowledge, self-evaluation, self-control, the ability to manage one's condition and ability to work. In achieving success in the professional activity, the leading role is played by the operational component of the cognitive sphere, namely, the ability to act mentally, research and diagnostic skills. These skills are the operational characteristic of diagnostic and analytical and counseling and correctional competencies [7].

Conclusions. 1. The subject of the vast majority of psychological research is shaping the future specialist's professional knowledge, abilities, professionally significant qualities, necessary for the implementation of diagnostic, correctional, developmental, expert, advisory, managemental, teaching, educational-methodical, and research activities. But in addition to that, the result of vocational training should be the development of a mobile and creative psychologist who is able to create new methods for studying the personality, to offer and implement recommendations for optimizing educational, labor, and sports activities, working and recreation conditions; to develop means of personal adaptation to new conditions and mode of life, etc. These, in our opinion, are characteristic features of a competitive specialist.

2. The identified positive dynamics of the psychologist's personality maturity as a competitive specialist makes it possible to claim that the described psychological and pedagogical conditions, methods and forms of teaching at a pedagogical university determine the prospects for the development of higher education in Ukraine, its focus on preparing not only qualified but socially and creatively active, initiative specialists.

Together with the teachers of the Faculty of Education and Psychology of the National Dragomanov Pedagogical University, scientific and practical seminars were organized, at which there was disclosed the methodology of conducting a problem-oriented lecture, in

general, and its variants, in particular; requirements for a lecturer who should choose from the flow of scientific information the most important things, i.e. to compensate for the gap between teaching aids and modern achievements of pedagogical science and practice, to focus the students' attention on the focal points of the content. Within the framework of such seminars, the following teaching methods were presented: microteaching, a specific situation analysis, supervision, peculiarities of their implementation at seminar (practical, laboratory) studies of professional disciplines of the Curriculum in Psychology. The main format at such seminars was role-based training, in which fragments of lecture, seminar (practical, laboratory) studies were demonstrated. During the role-based training, a method of a pedagogical game is used, which combines elements of educational and research games. An educational game during the role-based training is focused on simulation modeling in the educational process of the real processes and mechanisms that exist in the professional activity. A research game during the role-based training is directed, except for the pedagogical reality modeling (a microteaching method), at the modeling of certain objects, processes, mechanisms for their experimental study (the role of experts). Also, the teachers' attention was drawn to the fact that the implementation of a role-based training in the educational process also implied the use of the empathy method (identification of oneself with clients) and the incident method (the need to quickly respond to unexpected answers of respondents). As a result of that work, most teachers realized the "handwriting" of a problem-oriented lecture, which consisted in the fact that at the beginning of the lecture, a certain scientific and pedagogical problem was outlined, while the lecture content represented the search for its solution, and the end of the lecture was the construction of certain conclusions.

REFERENCES:

1. Дяченко А. Основания теории трансформационной экономики: учеб. пособие. Волгоград, 2001.
2. Valeeva Rita and Khakimova Elisa. Study of Educational Psychologists' Emotional Competence Development. *Review of European Studies*. 2015. № 7(5). P. 91 (in English).
3. Porter Michael. *On competition*. Harvard Business Press. 2008 (in English).
4. Бондар В. Конкурентоздатність педагога як складова його професійної компетентності. *Початкова школа*. 2008. № 7. С. 22–23.
5. Fil Amarat. The role of constructive competitive strategies in establishing effective work relationships.

Proceedings of the IAREP Conference “Microcosm of Economic Psychology”. 5–8 September. Wrocław. Poland. 2012. P. 319–320 (in English).

6. Lytvynchuk Lesya. System concept of socio-psychological rehabilitation psychoactive substance abuse. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue 5(17). Co-publ.: Publishing office:

Accent Graphics Communications. Hamilton, ON. 2016. P. 137–144 (in English).

7. Митник А. Особистість практичного психолога як конкурентоспроможного фахівництва. Професійна підготовка практичного психолога як конкурентоспроможного фахівця: навч.-метод. посібник. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. С. 70–76.

СЕКЦІЯ 4. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:34.01

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ У РОБОТІ СЛІДЧОГО ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ

Бабенко О.О., головний судовий експерт

Полтавський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр

Міністерства внутрішніх справ України

Стаття присвячена теоретичному аналізу можливості використання психологічного впливу слідчим на особу в процесі проведення допиту. Проведений аналіз практичного використання психологічного впливу під час допиту в зарубіжних країнах.

Ключові слова: допит, психологічний вплив, маніпуляція, слідчий, тактика проведення допиту.

Статья посвящена теоретическому анализу возможности использования психологического влияния на личность в процессе допроса. Проведен анализ практического использования психологического влияния во время допроса в зарубежных странах.

Ключевые слова: допрос, психологическое влияние, манипуляция, следователь, тактика допроса.

Babenko O.O. THEORETICAL ANALYSIS OF THE POSSIBILITY OF USING PSYCHOLOGICAL INFLUENCE IN THE WORK OF THE INVESTIGATOR DURING THE INTERROGATED

The article is devoted to the theoretical substantiation of the possibility of using the psychological influence of the investigator on the person interrogated in the course of the interrogation. An analysis of the practical use of psychological influence during interrogation in foreign countries was carried out.

Key words: interrogation, psychological influence, manipulation, investigator, tactics of interrogation.

Постановка проблеми. Досліджен-ня відеозаписів проведення слідчих дій, зокрема допитів, у практиці проведення судово-психологічних експертиз практично виключає використання слідчими методів психологічного впливу на допитувану особу. У свою чергу, слідчі часто ігнорують рекомендовані та визначені спеціальні тактико-психологічні прийоми під час проведення допиту. Це пояснюється кількома причинами, що виникають під час рішення слідчого не використовувати психологічний вплив під час допиту: по-перше, проблеми розмежування таких прийомів на допустимі та недопустимі в правовому полі, по-друге, недостатній рівень освітньої підготовки із психології ведення допиту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Можливість використання психологічного впливу та маніпулятивних тактик допиту розглядали як в юридичній, так і у психологічній науці (Р.Р. Ратінов, Т.С. Кабаченко, В.Ю. Шепітько, В.В. Юстицький, В.Г. Андросюка, О.М. Столяренко, М.І. Єнікеев, Ф.М. Сокиран, Є.Л. Доценко). У зарубіжній літературі також досліджувалась проблема визначення оптимальних психологічних технік та тактик ведення допиту (Дж. Рейд, Ст. Уолтерс тощо). Однак досі питання про правомірність та доціль-

ність використання психологічного впливу на допитуваного під час допиту залишається відкритим.

Мотивація кожного з учасників слідчої дії – допиту – визначає специфічність отримання показань. Мотивація слідчого – отримати якомога більше відомостей у процесі допиту від підозрюваного; мета підозрюваного – приховувати відомості, що можуть тягнути за собою більшу кримінальну відповідальність, ввести слідство в оману задля власного виправдання. Як показує практика зарубіжних країн, використання психологічного впливу слідчим під час проведення допиту дає змогу отримати достовірні показання на більш ранніх етапах досудового розслідування. Таким чином, необхідне наукове дослідження та обґрунтування доцільності використання психологічного впливу слідчими під час допитів у правоохоронній системі України.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб на основі наукової літератури проаналізувати наявні методи психологічного впливу, що допустимі в практиці слідчого, та зіставлення вітчизняного досвіду із процесом проведення допиту в зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес комунікативної взаємодії слідчого та допитуваної особи, частіше за все, починається зі слідчих дій, а саме з допиту. В українському законодавстві досить чітко визначено процедуру допиту. Згідно зі ст. 224 УПК України, допит – первинна слідча дія, основою якого є наявність достатніх відомостей про те, що якійсь особі відомі обставини, які мають значення для кримінального провадження.

Показання, за ст. 95 УПК України, – це відомості, які даються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, експерта з приводу відомих обставин у кримінальному виробництві, які мають значення для цього кримінального провадження [1].

Комунікативна взаємодія слідчого та особи, яку допитують, є специфічною порівняно зі звичайним спілкуванням. У процесі допиту особа, що дає показання (особливо підозрюваний, свідок), може приховувати або відверто говорити неправду з приводу обставин, що стосуються матеріалів справи. У такому разі слідчий має право використовувати прийоми психологічного впливу, метою яких має бути вплив на мотивацію допитуваного у наданні ним правдивих (достовірних) показань.

Психологічний вплив (міжособистісний психологічний вплив) – це прерогатива цивілізованих людських стосунків. О. Сидоренко зазначає, що психологічний вплив на стан, думки, почуття і дії іншої людини з допомогою виключно психологічних засобів може використовуватись у разі можливості надання їй права і часу відповідати на цей вплив. На її думку, психологічно конструктивний вплив має відповідати трьом критеріям: а) він не руйнує особистості людей, які в ньому беруть участь, та їх стосунки; б) він психологічно коректний (грамотний, безпомилковий); в) він задовольняє потреби двох сторін [2].

Законодавством України встановлено досить широкі рамки використання методів психологічного впливу, оскільки забороняється застосовувати у разі допиту лише жорсткі методи та способи отримання показань: катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність особи, поведження або загрози застосування такого поведження (ч. 2 ст. 87 КПК Україна).

У чинному законодавстві України способи неправомірного застосування засобів психологічного впливу окреслені також у ст. 373 КК України, а саме:

1) використання шантажу, обману, гіпнозу, з незаконним обмеженням прав допитуваного, його підкупом тощо;

2) застосування до допитуваної особи насильства шляхом фізичного впливу, що завдало допитуваній особі фізичного болю;

3) знущання над допитуваною особою (позбавлення їжі або води, вплив шумом або світлом, насміхання над фізичними вадами допитуваного тощо) [2].

Відповідно до законодавчого обґрунтування недопустимих меж використання тиску на допитувану особу, не зазначається чітких меж використання психологічного впливу, окрім загальних понять, які не мають чіткого визначення і часто незрозумілі у разі їх визначення в судовому порядку як доказів. Наприклад, поведження, що принижує честь і гідність особи, погрози до застосування насильства, шантаж, гіпноз, підкуп. Вищезазначені способи психологічного впливу можуть сприйматися особою, виключно з урахуванням її індивідуально-психологічних характеристик. Ще однією проблемою визнання психологічного впливу недопустимим є фактична неможливість визначення у кількісних показниках ступеню нанесення психологічної шкоди особі, яку допитують шляхом впливу на її психіку.

Незважаючи на нечітке визначення меж недопустимості психологічного впливу, багато вчених розробляють методи допустимого впливу на психіку, шляхом окремих маніпулятивних прийомів, які у правовому полі значаться як тактико-психологічні прийоми ведення допиту. Найчастіше тактико-психологічні прийоми (правомірні прийоми психологічного впливу) зустрічаються у таких модифікаціях: проникнення слідчого в плани тих, хто притягається до кримінальної відповідальності; створення уявлення у підозрюваного, обвинуваченого про обізнаність слідства; несподіване проведення тактичних прийомів; передавання другорядної (прихованої) інформації, щоб викликати «проговорення» підозрюваного, обвинуваченого, який відмовляється давати показання або дає неправдиві показання; використання реальних суперечностей між слідчим і обвинуваченим (підозрюваним); використання суперечностей у показаннях однієї особи; маневрування інформацією, уникаючи її деталізації; пред'явлення доказів (навіть в їх сукупності); перш за все, у пред'явленні «вирішального» доказу – раптовість; роз'яснення обвинуваченому стосовно пом'якшуючих обставин; допит за участю спеціаліста, захисника, перекладача, інших осіб; розтлумачення допитуваному обвинуваченому (підозрюваному) змісту обставин, які, відповідно до ст. 65 КК України, пом'якшують покарання [3].

Використання тактико-психологічних прийомів слідчим спрямоване на те, щоб допитувана особа, відчуваючи себе здатною самостійно приймати рішення, добровільно взяла на себе відповідальність за «власні» проступки. У результаті відбувається переміщення відповідальності за результат допиту з маніпулятора на адресат (допитувану особу).

Для того, щоб зрозуміти механізми маніпуляції та їх використання в професійній діяльності слідчого, треба зрозуміти сам термін «маніпуляції» в психології. У широкому сенсі «маніпуляція» – це вид психологічного впливу, майстерна реалізація якого веде до прихованого збудження від іншої людини намірів, що не збігаються з її реальними бажаннями [4].

Механізми, що передбачають маніпулятивний вплив на особу, діють через вищі рівні психіки: життєві смисли, цінності. Опора на духовні цінності специфічна, адже цінності людини – це не усвідомлені вимоги, а засновані на власному досвіді смислові установки.

Для орієнтованого на духовну експлуатацію маніпулятивного впливу характерні:

а) основний діючий агент – пошук сенсу (сенса життя співвідноситься зі змістом діяльності, поведінкою в цій ситуації, у відповідь на конкретне питання);

б) способи стимулювання – актуалізація наявних смислів і цінностей, нав'язування смислової дестабілізації та переоцінки цінностей, імітація процесу пошуку сенсу;

в) мішені – відносини між мотивами, смисл;

г) автоматизми – приведені для допитуваного способи збігу зі смисловою дезорієнтацією та заповненням смислового вакууму [4].

Основною проблемою під час допиту є висока імовірність недостовірних показань зі сторони допитуваного, саме задля їх вирішення слідчий і має користуватися тактико-психологічними прийомами, які спонукали б підозрюваного, обвинувачуваного до того, аби він висловив особисту згоду давати правдиві показання, підтвердив об'єктивну дійсність.

Окрім використання окремих маніпулятивних прийомів, тактик ведення допиту слідчим, не менш важливими є стратегія ведення допиту та використання в ній методів психологічного впливу.

У вітчизняній психології Г.А. Ковальовим були позначені три основних стратегії психологічного впливу при комунікативній взаємодії. Ефектом психологічної взаємодії та впливу щодо людини є зміна її суб'єктивних характеристик (потреб, установок,

відносин, здібностей, діяльності, поведінки тощо). На думку вченого, в реальній людській життєдіяльності мають місце три основних стратегії комунікативної взаємодії – «імперативна», «маніпулятивна» і «розвиваюча»:

– основними функціями імперативної стратегії є, по-перше, функція контролю поведінки та установок людини, їх підкріплення та спрямування в потрібне русло, по-друге, функція примусу щодо об'єкта впливу;

– в основі маніпулятивної стратегії ті самі функції, що і при імперативній стратегії, різниця лише в їх більш прихованому прояві. Замість прямих наказів і прямого впливу застосовується комплекс методик і тактик, опосередкованого впливу на психіку однієї людини на іншу;

– основними нормами та принципами організації розвиваючої стратегії є емоційне та особисте розкриття партнерів по спілкуванню, психологічний настрій на актуальні стани один одного, довіру і щирість вираження почуттів і станів. Психологічною умовою реалізації такої стратегії впливу є діалог [5].

В основі комунікативної взаємодії слідчого та підозрюваного, обвинуваченого має лежати розвиваюча стратегія, яка гарантує самостійність дачі показаних допитуваною особою. Але, якщо врахувати той факт, що допитувані особи, частіше за все, не хочуть давати показання або намагаються приховати окремі факти скоєння злочину, які є значимими для кримінального виробництва, маніпулятивну тактику впливу складно не використовувати.

Широке використання маніпулятивних прийомів під час проведення допитів використовують в різних країнах світу і у різних масштабах. За кордоном вже не одне десятиліття розробляються та вдосконалюються тактики проведення допиту, які включають в себе правомірні методи психологічного впливу та маніпулятивні прийоми.

Так, у Сполучених Штатах Америки широкою популярністю користується так звана «Тактика Рейда» під час проведення допитів з особами, що причетні до злочинної діяльності. «Тактика Рейда» була представлена ще в 60-х рр. ХХ ст. і користується популярністю нині у багатьох країнах світу (США, Канада, Європа та Азія). Мета цієї тактики – виключення невинних підозрюваних під час розслідування, застосування спеціальних форм маніпулятивної поведінки.

Основною технікою Рейда є дев'ять кроків проведення допиту:

1) впевнена конфронтація (коли слідчий, проводячи допит, надає інформацію до-

питуваному про те, що слідство впевнене саме у провині допитуваної особи);

2) розвиток теми (слідчий, що проявляє свою зацікавленість, може допомогти підозрюваному (допитуваному) знайти моральне виправдання його діям, тим самим знижуючи психологічні механізми захисту, які перешкоджають підозрюваному сказати правду);

3) робота з відмовою (коли підозрюваний починає відмовлятися від своєї причетності до злочину, слідчий має стояти на своєму, шляхом повернення підозрюваного до початкових мотивів допиту. У причетних осіб відмови, як правило, знижуються з часом, а відмови непричетних – посилюються);

4) подолання заперечень (послаблюючі відмови переростають у заперечення підозрюваного на користь своєї невинуватості. У цьому разі слідчий має прийняти ці заперечення, але направляти їх на свою користь);

5) утримання уваги підозрюваного (на цій стадії допиту слідчий має справу виключно із причетною особою, оскільки непричетні особи мають бути виявлені на попередніх етапах). Після стадії заперечень підозрюваний часто стає вдумливим і замкнутим;

6) обробка пасивного настрою підозрюваного (після того, як слідчий «захопив» увагу підозрюваного і продовжує підкреслювати основні тематичні елементи, підозрюваний може усвідомити неефективність своїх попередніх спроб відмов і заперечень і змиритися з тим, що треба буде говорити правду. Слідчий має продовжувати виявляти розуміння та симпатію, закликаючи підозрюваного говорити правду, можливо, навіть за допомогою знаків симпатії, таких як покласти руку на плече підозрюваному);

7) презентація альтернативного питання (під альтернативним розуміється питання, в якому слідчий дає підозрюваному на вибір два обвинувачення, що стосуються деяких аспектів злочину. Таким чином, альтернативні питання спонукають підозрюваного вибирати більш прийнятну сторону альтернатив);

8) отримання показань у усній формі (після того, як підозрюваний приймає одну сторону альтернативного питання, слідчий має негайно реагувати, щоб отримати словесне підкріплення, яке є, по суті, підтвердженням вини підозрюваного);

9. фіксація показань у письмовій формі (підтвердження в письмовій формі слів підозрюваного).

Варто зазначити, що «Тактика Рейда» виправдовує своє використання тільки в тому разі, коли у слідства є всі необхідні докази причетності підозрюваного у скоєнні злочину [6].

Незважаючи на свою популярність і продуктивність використання, «Тактика Рейда» має і безліч противників, які вважають, що використання таких методів є неприйнятними під час допиту неповнолітніх підозрюваних, адже показання скоєння злочину можуть давати непричетні особи, які за своєю психологічною структурою мають підвищений рівень сугестивного сприйняття. Однак ця техніка дала розвиток у галузі вивчення більш гуманних та ефективних тактичних прийомів допиту.

Також досить цікавим у практиці зарубіжних правоохоронців є використання методу Кінезичного інтерв'ю (Kinesic Interview). Цей метод включає аналіз поведінки людини для оцінки обману. Метод має деяку схожість із Технікою Рейда. Кінезика (англ. kinesic) – це дослідження невербальної комунікації. Стен Б. Уолтерс (Stan B. Walters), один з основоположників цього методу інтерв'ю, описує два етапи дослідження невербальної комунікації під час комунікативної взаємодії: «Практичний етап аналізу невербальної комунікації» та «Практична фаза опитування причин невербальної комунікації».

На етапі аналізу інтерв'юер використовує кілька методів для спостереження та аналізу поведінки суб'єкта «для визначення справжньої та оманливої поведінки суб'єкта або, принаймні, для визначення тих областей, які найбільш чутливі для нього, і, отже, потребують додаткової уваги за допомогою усного повторення» [7].

Уолтерс описує чотири фундаментальні етапи інтерв'ю: (1) орієнтація, (2) розповідь, (3) перехресний допит і (4) дозвіл.

Слідчий використовує інформацію, зібрану протягом першої фази, для індивідуального допиту конкретного підозрюваного. Завдання слідчого полягають у «розробці циклу обману» під час допиту. Цей процес включає протистояння емоційних станів, що супроводжують негативні відповіді підозрюваного з його висловлюваннями. Для кожної конкретної особи має розроблятися індивідуальний план допиту.

Уолтерс описує більше 30 практичних кінезичних принципів, що контролюються слідчим у процесі визначення достовірності чи недостовірності показань, що надає допитувана особа. «Перший і найважливіший» такий принцип полягає в тому, що «жодна кінезична поведінка, вербальна чи невербальна, не доводить, що людина говорить правду чи обманює». Інші принципи включають в себе як загальні уявлення про поведінку людини (люди краще здатні керувати вербальними, ніж невербальними кінезичними сигналами), так і уявлення,

спеціально орієнтовані на методи інтерв'ювання або опитування (щоб не допустити відмову підозрюваного надавати показання, слідчий має повертатися до реальних чи опосередкованих доказів причетності підозрюваного через кожні 3–5 хвилин).

Метод Кінезичного інтерв'ю особливо корисний для працівників правоохоронних органів, оскільки особи, яких допитують, особливо по кримінальних провадженнях, часто мимоволі дають показання з невербальними ознаками обману, сприйнятливості та нервозності через мову тіла. Цей метод допомагає визначити з високою імовірністю, які невербальні прояви відповідають внутрішнім переживанням особи, а які є ознаками ведення особою в оману слідства.

Таким чином, метод Кінезичного інтерв'ю спрямований на оцінку невербальних рухів допитуваної особи задля визначення найбільш емоційно-значимих тем, які висвітлює підозрюваний (допитуваний). Різними маніпулятивними прийомами (повторюванням запитань, розповідей, провокативними питаннями тощо), перш за все, перевіряється правдивість дачі показань допитуваної особи та її причетності до злочину.

Висновки з проведеного дослідження. Відповідно до проведеного аналізу використання маніпулятивних тактик та прийомів, можемо зазначити, що в Україні слідчі мають лише перелік рекомендованих методів психологічного впливу у вигляді тактико-психологічних прийомів, які, в свою чергу, не обґрунтовані та не визначені юридично, тоді як у зарубіжних країнах правоохоронці розробляють повноцінні програми та стратегії проведення допиту задля отримання правдивої інформації від підозрюваних (допитуваних осіб). Найбільшою перешкодою до введення практики розробки таких програм у нашій країні є, перш за все,

проблема встановлення межі допустимості/недопустимості психологічного впливу на допитувану особу на законодавчому рівні, а також системи контролю за доцільністю використання такого впливу під час допиту.

Заради вирішення вищевизначеної проблеми, на нашу думку, треба проводити наукові дослідження як у сфері юридичної психології, так і у рамках юриспруденції, шляхом аналізу та корегування законів, нормативно-правових актів, задля встановлення більш конкретних меж допустимого використання в практиці слідчих методів психологічного впливу під час допиту за допомогою маніпулятивних прийомів, а також створювати навчальні програми підготовки з метою кваліфікованого та розумного використання методів психологічного впливу під час допиту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: станом на 17 січ. 2018 р.: відповідає офіц. тексту. Х.: Право, 2018. 394 с.
2. Сидоренко Е.В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию. Журнал практического психолога. 1999. № 9. С. 35–52.
3. Скригонюк М.І. Криміналістика: Підручник. К.: Атіка, 2005. 496 с.
4. Черкасов Р.В. Тактические комбинации по делам о преступной экономической деятельности: Монография. М.: ВНИИ МВД России, 2012. 144 с.
4. Чаплак Я.В. Психологічний вплив у науковій психології / Я.В. Чаплак, М.В. Чаплак. Современные научные исследования и инновации. 2011. № 3. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/07/1521>.
6. Шаповалов В.А. Методика определения психологических признаков достоверности/недостоверности в юридической практике: методическое пособие. 2-е изд-е, перераб. и дополн. К.: Кафедра, 2013. 108 с.
7. Walters, Stan B. Principles of Kinesic Interview and Interrogation, Second Edition. (CRC Press, 2003).

УДК 159.9

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ КЕРІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Штанько Н.А., здобувач
кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ

У статті викладено результати дослідження, спрямованого на вивчення лідерства в керівників органів внутрішніх справ і розроблення психолого-педагогічної моделі розвитку їхніх лідерських якостей у процесі професійно-психологічної підготовки. Відзначається недостатній рівень розвитку лідерських якостей у сучасних керівників органів внутрішніх справ.

Ключові слова: керівник, лідер, лідерські якості, професійно-психологічна підготовка, модель розвитку, тренінг, коучинг.

В статье изложены результаты исследования, направленного на изучение лидерства у руководителей органов внутренних дел и разработку психолого-педагогической модели развития их лидерских качеств в процессе профессионально-психологической подготовки. Отмечается недостаточный уровень развития лидерских качеств у современных руководителей органов внутренних дел.

Ключевые слова: руководитель, лидер, лидерские качества, профессионально-психологическая подготовка, модель развития, тренинг, коучинг.

Shtanko N.A. PSYCHOLOGIC-PEDAGOGICAL MODEL OF DEVELOPMENT OF LEADER QUALITIES AMONG HEADS OF ORGANS OF INTERNAL AFFAIRS IN THE COURSE OF PROFESSIONAL AND PSYCHOLOGICAL PREPARATION

The article gives the results of the research directed on studying the leadership of heads of law enforcement agencies and elaboration of psychology-pedagogical model of development of their leader qualities in the course of professional and psychological preparation. It also marks the lack of development of leadership potential in modern managers of internal affairs.

Key words: manager, leader, qualities of the leader, professional and psychological preparation, development model, training, coaching.

Постановка проблеми. Нині відбувається процес реформування системи МВС України, що свідчить про її серйозну кризу, спричиняє кардинальні зміни й створює ситуацію невизначеності. У цих умовах вимоги та завдання, які стоять перед керівниками, передбачають не лише здійснення традиційних управлінських функцій, але й виконання лідерських функцій. Проте їх здійснення зазвичай складно або й зовсім неможливо забезпечити виключно адміністративними засобами. Тому саме зараз органам внутрішніх справ (далі – ОВС) потрібні керівники, здатні узяти на себе роль лідера в колективі.

Низка аспектів проблеми розвитку лідерства керівників органів внутрішніх справ залишається недостатньо вивченою та розробленою, а в деяких випадках навіть дискусійною. Так, не в повному обсязі визначена структура лідерських якостей керівника ОВС, а методи їх діагностики та розвитку потребують конкретизації.

Незважаючи на активне дослідження проблеми професійно-психологічної підготовки різних категорій працівників органів внутрішніх справ до здійснення керівної ді-

яльності, і досі відсутні програми, спрямовані на розвиток саме лідерства. На жаль, і зараз під час висування на керівні посади чи зарахування в резерв для призначення на посади керівного складу не враховуються лідерські якості кандидатів.

Аналіз досвіду роботи вищих навчальних закладів МВС свідчить про наявність як теоретичних, так і практичних напрацювань щодо розкриття лідерства в керівників ОВС. Проте системно, на основі моделювання з урахуванням усіх елементів і етапів, проблема підготовки фахівців як лідерів не вирішувалася. Це свідчить про необхідність теоретичного обґрунтування й розроблення системи заходів з удосконалення й розвитку лідерських якостей керівників ОВС.

На наш погляд, найбільш оптимально здійснювати розвиток лідерських якостей керівників органів внутрішніх справ у процесі професійно-психологічної підготовки, оскільки йдеться не просто про психологічну підготовку, а про такий вид підготовки, де слід враховувати й специфіку управлінської діяльності саме в системі МВС [2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями проблеми управління

та лідерства, лідерських якостей в органах внутрішніх справ у вітчизняній і зарубіжній юридичній психології, психології управління та в педагогіці займалися О.М. Бандурка, Л.Й. Гуменюк, С.І. Яковенко, В.І. Барко, В.Д. Шадріков, О.В. Євтіхов, Н.В. Андреев, Д. Адаір та інші.

У нашій статті представлені результати дослідження, метою якого було визначення специфіки прояву лідерства в управлінській діяльності керівника, розроблення й обґрунтування психолого-педагогічної моделі розвитку лідерських якостей керівників органів внутрішніх справ у процесі професійно-психологічної підготовки.

Для досягнення вказаної мети в ході дослідження вирішувалися такі завдання: визначення поняття лідерських якостей, структури й особливостей основних лідерських якостей керівників; вивчення умов і методів розвитку лідерських якостей керівників; виявлення впливу лідерства керівників на ефективність їхньої управлінської діяльності.

Зазвичай на практиці керівник, який є лідером для підлеглих, користується повагою й авторитетом, є для них прикладом поведінки та професійних цінностей, здатний ефективно впливати на соціально-психологічну атмосферу в колективі та формувати бажані професійно-моральні й етичні норми поведінки співробітників. Лише в ролі лідера керівники вдаються виступати ініціатором змін і перетворень.

Насамперед нами була здійснена спроба внести ясність у поняття «лідерські якості». У науково-педагогічній літературі є різні визначення лідерських якостей особистості. В.Б. Сбітнева вважає, що лідерські якості – це сукупність певних властивостей, рис, що дає змогу члену певного соціального об'єднання статусно виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення у важливих для групи ситуаціях [10]. Д.В. Алфімов визначає лідерські якості особистості як узагальнені властивості лідера створювати нове бачення розв'язання проблеми, успішно впливати на послідовників у напрямі досягнення цілей групою або організацією [1, с. 49–50]. А.В. Зоріна під лідерськими якостями розуміє такі якості, які потрібні особистості для успішної організаторської діяльності й створення позитивної атмосфери в колективі, що сприяє досягненню загальних цілей. На думку В.В. Ягоднікової, лідерські якості – це риси особистості, які забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні й соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу й призводять до досягнення нею мети [13, с. 5].

Г. Персон стверджував, що якості індивіда, які в особливій ситуації можуть бути визначені як лідерські, є продуктом успішного лідерського досвіду в попередніх ситуаціях. Іншими словами, у різних обставинах виділяються ті чи інші члени групи, які перевершують інших у певних якостях. Але оскільки саме ці якості виявляються необхідними в конкретній ситуації, то індивіди, що володіють цими якостями, стають лідерами.

На думку С. і Т. Кучмарські, лідерству можна навчатися лише в процесі діяльності. Лідерами не стають одразу, це тривалий процес, якому необхідні практика й досвід [14, с. 190].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в окресленні психолого-педагогічної моделі розвитку лідерських якостей керівників органів внутрішніх справ у процесі професійно-психологічної підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз різних наукових підходів до визначення лідерських якостей особистості дав нам підстави для такого формулювання: *лідерські якості* – це риси, які забезпечують ефективне лідерство, тобто здатність виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення в значущих ситуаціях; використовувати інноваційні підходи для розв'язання проблеми; успішно впливати на послідовників у напрямі досягнення спільних цілей; створювати позитивну соціально-психологічну атмосферу в колективі [1; 2; 7].

Розвиток лідерських якостей індивідів може відбуватися в ситуації успішно здійснюваної лідерської поведінки. Отримання індивідом успішного лідерського досвіду підвищує його мотивацію до лідерства, формує його авторитет і лідерський образ в очах підлеглих, що в майбутньому переноситься на реальні життєві професійні ситуації.

На нашу думку, установити вичерпний перелік лідерських якостей керівників ОВС неможливо й недоцільно. Спроба виділити виключні лідерські якості виявилася безуспішною, оскільки стало очевидно, що таких якостей немає, адже на послідовників впливають не якості, а справи і вчинки лідера. До того ж одну й ту саму діяльність різні лідери однаково ефективно можуть здійснювати по-різному, відповідно до своїх індивідуальних особливостей і переваг. Однак особистісні та ділові якості лідера також мають вагоме значення і, будучи забезпеченням діяльності, багато в чому зумовлюють її результативність.

Отже, можна стверджувати, що успішність становлення індивіда як лідера залежить від його здатності проявити потрібні якості (зокрема вміння, навички) у відповідних ситуаціях [4].

Неодноразово робилася спроба згрупувати лідерські якості за такими основними критеріями:

- організаторсько-ділові (уміння об'єднати спільною метою колектив, прогностичні вміння);
- морально-вольові (уміння сприймати, розуміти й оцінювати себе й інших, здатність до саморегуляції);
- емоційно-комунікативні (уміння ініціювати взаємодію в процесі спілкування);
- інтелектуально-креативні (уміння виявляти оригінальні ідеї, які ініціюють взаємодію з іншою людиною) [5; 12; 13].

Досить змістовно обґрунтував перелік лідерських якостей М.І. Рожков. На думку автора, до таких якостей входить спроможність управляти собою, повною мірою використовувати свій час, енергію, уміння виходити зі стресових ситуацій і долати труднощі, уміння вирішувати проблеми, виокремлювати головне та другорядне, оцінювати варіанти, прогнозувати наслідки, оцінювати й розподіляти ресурси; наявність чітких цілей, розуміння реальності поставлених цілей і оцінка просування до них; творчий підхід до вирішення управлінських задач, уміння генерувати ідеї, готовність до нововведень, знання особливостей організаторської й організаційної діяльності; уміння управляти людьми, мотивувати й стимулювати їх до роботи, уміння працювати з групою, наявність специфічних організаторських якостей особистості [8].

А.В. Кобера на основі експертного вивчення думки керівників органів внутрішніх справ здійснила ранжування лідерських якостей за рівнем значущості. Серед таких якостей на перших місцях комунікабельність, цілеспрямованість, відповідальність і наполегливість, за ними йдуть мотивація до успіху, урівноваженість, розсудливість, здатність до компромісу, емпатія, позитивна самооцінка, упевненість у собі, щирість, рішучість, розвинута інтуїція, чутливість. На останніх місцях – готовність до ризику (інноваційність) і критичність до себе та до інших [6].

О.В. Євтіхов також спробував узагальнити структуру лідерських якостей потенційних командирів серед курсантів, що складається з чотирьох рівнів.

1. *Рівень індивідуально-особистісних якостей* (включає комплекс особистісних якостей, таких, як життєва активність і прагнення до лідерства, надійність і послі-

довність у вчинках, цілеспрямованість, упевненість у собі та висока самооцінка, розвинена лідерська Я-концепція).

2. *Рівень організаційно-управлінських якостей* (включає якості, потрібні в контексті взаємовідносин «керівник – підлеглий», уміння керувати людьми, мотивувати й стимулювати їхню роботу; бажання та інтерес займатися керівною роботою, уміння планувати й організовувати діяльність, гнучкість поведінки, здатність швидко орієнтуватися в ситуації й приймати правильні рішення, готовність брати на себе відповідальність за прийняті рішення та результати групової діяльності).

3. *Рівень соціально-психологічних якостей* (включає якості, що проявляються у відносинах з іншими людьми: комунікативна компетентність, терпимість до людей, здатність поважати інших, порядність, чесність, доброзичливість, емпатія, надійність у стосунках, послідовність у рішеннях і вчинках, справедливість).

4. *Рівень професійно-діяльнісних якостей* (успішність у навчальній, службовій діяльності, прагнення до самовдосконалення в професійній сфері, гнучкість, нестандартність мислення, здатність до творчого вирішення професійних завдань, готовність допомогти й підтримати в службовій діяльності) [4; 5].

Отже, на основі здійсненого аналізу наукових поглядів щодо змісту лідерства та лідерських якостей, особливостей і вимог управлінської діяльності в системі МВС нами розроблено психологічну структуру лідерських якостей керівника органів внутрішніх справ. У визначеній структурі виділені компоненти основних якостей як орієнтири для підготовки потенційних керівників до лідерства:

1. *Індивідуально-особистісний компонент* (активність, ініціативність, надійність, чесність, патріотизм, відповідальність, прагнення до самовдосконалення та ін.).

2. *Мотиваційний компонент* (прагнення до успіху, мотивація до лідерства).

3. *Емоційно-вольовий компонент* (цілеспрямованість, рішучість, упевненість у собі, наполегливість, вимогливість, стійкість до стресів, самокритичність).

4. *Мисленнєвий компонент* (інтелект, швидкість мислення, логічність, неординарність мислення, креативність, критичність, розсудливість, здатність до прогнозування, узагальнення).

5. *Комунікативно-організаційний компонент* (комунікабельність, наявність організаційних здібностей, здатність до емпатії, тактовність, дипломатичність, переконливість, гнучкість).

Також у цій структурі лідерських якостей доцільно враховувати й професійний компонент, хоча його зміст і виходить за межі можливостей діагностування та розвитку психологічними методами.

Успішність професійної діяльності керівника поліції зумовлена певними професійно важливими якостями, ступенем їх відповідності поставленим вимогам. Виконавцем будь-якої професійної діяльності є особистість, і в діяльності будь-якого керівника наявний лідерський компонент, який охоплює всі інструкції й алгоритми взаємодії з підлеглими. Рівень професіоналізму й професійного зростання будь-якого управлінця якраз і залежить від сформованості соціальних, професійних і лідерських якостей його особистості.

Таким чином, керівнику поліції важливо володіти сукупністю лідерських якостей, завдяки яким він зможе професійно вирішувати завдання відповідно до своїх посадових, функціонально-рольових обов'язків і соціального призначення, що зумовлює необхідність його лідерської підготовки. Наявність чіткої психологічної структури лідерських якостей керівника дасть поштовх для розроблення комплексу психодіагностичних методик і кількісних критеріїв діагностики лідерських якостей майбутніх керівників, розроблення ефективних засобів розвитку в них таких якостей.

За результатами анкетного опитування керівників ОВС (26 чол.) були отримані відомості, відповідно до яких 71,3% респондентів вважають, що робота, спрямована на розвиток лідерських якостей керівника органів внутрішніх справ, має бути одним із напрямів діяльності психолога, але при цьому 81,7% відмічають, що на практиці робота в цьому напрямі психологами взагалі не ведеться.

На думку більшості керівників, на розвиток їхніх лідерських якостей протягом служби насамперед вплинули такі фактори:

- набуття досвіду роботи на керівній посаді шляхом спроб і помилок (79,5%);
- спостереження за поведінкою керівника, який ефективно управляє колективом із власного досвіду (46,7%);
- читання літератури на тему лідерства, ефективного управління (8,9%).

При цьому вплив навчання на курсах підвищення кваліфікації, стажування, участь у психологічних програмах, тренінгах, коучингах, семінарах з ефективного управління, розвитку лідерства, заняття в рамках професійно-психологічної підготовки відмітили лише 19,3% опитаних.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, роль психологічного забезпе-

чення в розвитку лідерських якостей керівників надзвичайно мала. Розвиток лідерських якостей керівників ОВС, як правило, відбувається стихійно, на основі власних спроб і помилок, за допомогою перенесення еталонів поведінки, на основі прикладу керування колективом із власного досвіду або в результаті самонавчання (читання спеціальної літератури).

На підставі теоретичного аналізу літератури й отриманих нами результатів досліджень розроблена психолого-педагогічна модель розвитку лідерських якостей керівника ОВС у процесі професійно-психологічної підготовки, що містить такі блоки:

1) проблемно-цільовий блок: постановка проблеми. В органах внутрішніх справ є необхідність розвитку лідерських якостей керівників, оскільки за сприятливих для літерства умов організаційної культури органів внутрішніх справ поєднання керівництва й лідерства в управлінській практиці керівників поширене недостатньо, що негативно позначається на ефективності управління службовими колективами в цілому;

2) предметно-змістовний блок: визначення бажаних результатів розвитку лідерських якостей. Визначено структуру лідерських якостей керівника, що складається з п'яти компонентів; типи лідерів; виділено рівні загальних і особливих лідерських якостей керівника ОВС;

3) організаційно-процесуальний блок: визначення напрямів і умов реалізації розвитку лідерських якостей. Розвиток лідерських якостей можливий як реалізація цілісного психолого-педагогічного комплексу в процесі професійно-психологічної підготовки й ефективний під час створення організаційно-культурних умов, що сприятимуть розвитку лідерських якостей керівників (соціокультурних, психологічних і педагогічних);

4) інструментально-методичний блок: визначення технологій як сукупності психолого-педагогічних форм, методів, засобів навчання й розвитку.

Розвиток і оцінка лідерських якостей включає психодіагностичні критерії оцінки лідерства керівників ОВС, психолого-педагогічні технології розвитку лідерських якостей, оцінку ефективності розвитку. При цьому оцінка лідерства керівника обов'язково має виражатися в комплексній оцінці:

- лідерського статусу в колективі;
- індивідуальних лідерських якостей;
- особливостей поведінки в рамках управлінської діяльності;
- особливостей відносин між співробітниками колективу.

Під час вивчення практичного досвіду психологічного забезпечення розвитку лідерських якостей керівників ОВС також було виявлено, що найбільш оптимальними формами щодо співвідношення ефективності й застосовності розвитку лідерських якостей керівників поліції безпосередньо на місцях їхньої роботи є саморозвиток, самонавчання й індивідуальна психологічна допомога (бесіди). При цьому активні форми навчання (тренінг, ділові ігри, моделювання управлінських ситуацій) залишаються найефективнішою формою, але поступаються двом попереднім із погляду застосування на практиці.

На наш погляд, ефективним засобом розвитку лідерських якостей керівників ОВС є комплексні програми, а саме:

– інтегруючі групові й індивідуальні психолого-педагогічні технології: професійно-психологічного тренінгу й індивідуального управлінського коучингу в процесі психологічного супроводу діяльності керівника поліції;

– технології, що стимулюють саморозвиток керівника.

Реалізація розробленої психолого-педагогічної моделі розвитку лідерських якостей керівників ОВС у процесі професійно-психологічної підготовки повинна здійснюватися в освітніх установах вищої професійної освіти МВС України, під час проходження управлінської підготовки фахівців із вищою професійною освітою, під час проходження підвищення кваліфікації, професійної перепідготовки, учбових зборів і стажування в органах внутрішніх справ у ході оперативно-службової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алфімов Д.В. Зміст феномена «лідерські якості особистості». Педагогіка формування творчої особи-

стості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Класич. приват.ун-т; голова ред. ради: А.О. Монаєнко; редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2010. Вип. 11(64). С. 44–51.

2. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянська Е.В. Професіоналізм і лідерство. Харків: ТИТУЛ, 2006. 578 с.

3. Барко В.І., Зелений В.І., Ірхін Ю.Б. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник. Вінниця: Книга-Вега; Вінницька обласна друкарня, 2009. 248 с.

4. Евтихов О.В. Стратегии и приемы лидерства: теория и практика. СПб.: Речь, 2007. 238 с.

5. Евтихов О.В. Тренинг лидерства: монография. СПб.: Речь, 2007. 256 с.

6. Кобера А.В. Організаційно-психологічні детермінанти лідерства в органах внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2008. 16 с.

7. Прикладная юридическая психология: учебное пособие для вузов / под ред. проф. А.М. Столяренко. М.: ЮНИТИ ДАНА, 2001. 639 с.

8. Рожков М.И. Теория и практика развития самоуправления в ученических коллективах. М., 1990. 144 с.

9. Семченко Н.О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Х., 2005. 20 с.

10. Сбитнева В.Б. Педагогические условия развития лидерских качеств подростков в детском общественном объединении: дис. ... канд. пед. наук. Ижевск, 2006. 205 с.

11. Скібіцька Л.І. Лідерство та стиль роботи керівника: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2009. 192 с.

12. Столяренко Л.Д. Психология делового общения и управления. Учебник. Ростов н/Д: Феникс, 2005. 416 с.

13. Ягоднікова В.В. Виховання лідерів. Виховна робота в школі. 2009. № 10. С. 2–36.

14. Kuczmariski S., Kuczmariski Th. Values-Based Leadership: Rebuilding Employee Commitment, Performance and Productivity. NJ: Prentice Hall, 1995. 304 p.

СЕКЦІЯ 5. ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 378.015.3:159.923:657.6-051

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ДО АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ралко А.І., аспірант
кафедри психології

Київський національний торговельно-економічний університет

У статті представлено методичні рекомендації викладачам вищих навчальних закладів щодо формування психологічної готовності майбутнього фахівця до аудиторської діяльності. Розкрито особливості методичних рекомендацій щодо формування психологічної готовності особистості до аудиторської діяльності відповідно до її структури. Представлено мету, завдання, функції та зміст методичних рекомендацій щодо формування психологічної готовності майбутнього фахівця до аудиторської діяльності.

Ключові слова: *методичні рекомендації, психологічна готовність, аудитор, майбутній фахівець, аудиторська діяльність.*

В статье представлены методические рекомендации преподавателям высших учебных заведений по формированию психологической готовности будущего специалиста к аудиторской деятельности. Раскрыты особенности методических рекомендаций по формированию психологической готовности личности к аудиторской деятельности в соответствии с ее структурой. Представлены цели, задачи, функции и содержание методических рекомендаций по формированию психологической готовности будущего специалиста к аудиторской деятельности.

Ключевые слова: *методические рекомендации, психологическая готовность, аудитор, будущий специалист, аудиторская деятельность.*

Ralko A.I. **METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE FUTURE SPECIALIST FOR AUDIT ACTIVITY**

The article contains methodical recommendations for teachers of higher educational institutions regarding the formation of psychological readiness of a future specialist for audit activity. The features of methodical recommendations concerning formation of psychological readiness of the person to audit activity according to the structure of psychological readiness for audit activity have been revealed. The purpose, tasks, functions and content of methodical recommendations for formation of psychological readiness of the future specialist for audit activity have been presented.

Key words: *methodological recommendations, psychological readiness, auditor, future specialist, audit activity.*

Постановка проблеми. Актуальною проблемою виступає психологічна готовність особистості до здійснення аудиторської діяльності, яка базується на сукупності взаємопов'язаних індивідуальних та професійних якостей, знань, навичок і вмінь. Аудиторська діяльність потребує зосередженості уваги на відповідності фінансової та бухгалтерської звітності до законодавства; наполегливості щодо здійснення справедливого аудиту та наданні компетентних, чесних, обґрунтованих, якісних аудиторських висновків; емоційної та нервово-психічної стійкості, вольової саморегуляції та самовладання під час взаємодії як у колективі, так і з замовниками. Тому важливими виступають якості, знання, навички та вміння особистості, які є детермінантами психологічної готовності до здійснення аудиторської діяльності: психофізіологічні, мотивацій-

ні, комунікативні, організаційні, когнітивні, рефлексивні та саморегулятивні [7; 8]. Для забезпечення психологічної готовності майбутніх фахівців до аудиторської діяльності розроблено методичні рекомендації для викладачів із метою розвитку професійно-важливих якостей і здібностей, а також формування у майбутніх аудиторів відповідних знань, навичок і вмінь, необхідних для успішного здійснення аудиторської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню особливостей аудиторської діяльності присвячені економічні та психологічні праці як зарубіжних (Р. Адамс, Дж. Леббек, П. Кент, Д. Доннеллі, С. Боннер та інші), так і вітчизняних вчених (В. Подольський, Ю. Швалб, Е. Лукаш, В. Бондар, Р. Рудніцька, І. Балибюк, О. Денисюк та інші). Аналіз останніх досліджень і публікацій [1-6] показує, що проблема методичних

рекомендацій щодо формування готовності до професійної діяльності, якісна організація підготовки майбутніх фахівців займає важливе місце в педагогічній та психологічній науках. Проте результати емпіричного дослідження психологічних особливостей психологічної готовності майбутніх фахівців до аудиторської діяльності та професійних аудиторів свідчать, що підготовка майбутніх аудиторів до здійснення аудиторської діяльності потребує розробки методичних і практичних рекомендацій щодо формування психологічної готовності до аудиторської діяльності.

Постановка завдання. Розкрити особливості методичних рекомендацій викладачам щодо формування психологічної готовності майбутнього фахівця до аудиторської діяльності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Методичні рекомендації – це вид навчально-методичного забезпечення, в якому даються конкретні поради щодо організації навчально-виховного процесу, навчального заняття, виховного заходу або ж вирішення тієї чи іншої педагогічної проблеми [5; 9]. Нами було узагальнено та розроблено Методичні рекомендації у вигляді конкретних порад щодо формування у процесі фахової підготовки психологічної готовності студентів економічного профілю до професійної аудиторської діяльності. Методичні рекомендації розраховано на викладачів вищих навчальних закладів, які безпосередньо навчають потенційних майбутніх аудиторів і фахівців у сфері аудиту.

Метою «Методичних рекомендацій» є забезпечення ефективності освітнього процесу в напрямку підготовки майбутніх фахівців до аудиторської діяльності, що сприятиме формуванню психологічної готовності до здійснення аудиторської діяльності.

Завданнями «Методичних рекомендацій» є такі:

- забезпечення особистісно-діяльнісного підходу до підготовки майбутніх аудиторів;
- активізація результативної навчальної роботи майбутніх аудиторів;
- розвиток знань, навичок та вмінь, необхідних для успішної аудиторської діяльності;
- розвиток здібностей, індивідуальних та професійних якостей, необхідних для успішної аудиторської діяльності;
- формування мотивації студентів до здійснення ефективної аудиторської діяльності;
- розкриття творчого та інтелектуального потенціалу студентів;

– забезпечення міжпредметних зв'язків в освітньому процесі підготовки майбутніх фахівців у сфері аудиту.

Функції «Методичних рекомендацій» спрямовані на розвиток структурних компонентів психологічної готовності студентів до здійснення аудиторської діяльності, які виокремлено на основі емпіричного дослідження психологічних особливостей психологічної готовності майбутнього фахівця до аудиторської діяльності: мотиваційно-вольовий, комунікативно-організаційний, саморегулятивно-рефлексивний, когнітивно-стресовий, когнітивно-знанневий, операційно-досвідовий.

Отже, функції «Методичних рекомендацій»:

- когнітивна функція, яка спрямована на розвиток професійно-важливих знань, навичок та вмінь, що відповідають когнітивній складовій структури психологічної готовності (когнітивно-стресовий, когнітивно-знанневий, операційно-досвідовий компоненти);
- мотиваційна – розвиток мотиваційної складової мотиваційно-вольового компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності;
- вольова – розвиток вольової складової мотиваційно-вольового компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності;
- комунікативна – розвиток комунікативної складової комунікативно-організаційного компонента;
- організаційна – розвиток організаційної складової комунікативно-організаційного компонента;
- рефлексивна – розвиток рефлексивної складової саморегулятивно-рефлексивного компонента;
- регулятивна – розвиток саморегулятивної складової саморегулятивно-рефлексивного компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності.

Ми пропонуємо наступні методичні рекомендації викладачам щодо формування психологічної готовності майбутніх фахівців до здійснення аудиторської діяльності.

Методичні рекомендації щодо формування мотиваційно-вольового компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності:

1. Ставитися до студента як до особистості, з урахуванням вікових та індивідуально-психологічних особливостей студентів (емоційно-вольової, комунікативної, когнітивної, особистісної сфер). Створити необхідні умови для саморозвитку та самореалізації кожного студента в умовах навчання у вишах як потенційного майбутньо-

го фахівця у сфері аудиту, що сприятиме ефективному формуванню психологічної готовності особистості до здійснення аудиторської діяльності.

2. Комплексно розкривати особливості професійної діяльності аудитора, застосовуючи різні підходи та методи.

3. Заохочувати прагнення майбутніх аудиторів до самостійної роботи, аналізуючи під час заняття різні способи виконання завдання, відзначати та підтримувати всі вияви діяльності, які сприяють досягненню навчальної мети [6].

4. Створювати психологічно сприятливі навчально-педагогічні умови формування психологічної готовності майбутніх фахівців до аудиторської діяльності із забезпеченням особистісно зорієнтованого змісту навчання студентів [1].

5. Організовувати мотиваційні зустрічі з провідними аудиторами країни та світу.

Методичні рекомендації викладачам щодо розвитку комунікативно-організаційного компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності:

1. Впровадити періодичне проведення тематичних круглих столів, у процесі яких будуть розглядатися актуальні питання аудиторської діяльності.

2. Використовувати метод розробки опорних конспектів під час вивчення законодавчої та нормативної бази, необхідної для засвоєння майбутніми аудиторами, з застосуванням індивідуальних проєктів. Застосування такого методу сприятиме розвитку візуальної пам'яті та довготривалому запам'ятовуванню; аналітичності, логічності, продуктивності та креативності мислення; уважності; концентрації та розподілу уваги, а також розвитку впевненості у собі та навичок презентувати результати.

3. Застосовувати творчі методи у процесі практичних занять із підготовки до аудиторської діяльності. Наприклад, метод ейдокс-конспекту, який поєднує в собі зображення та стислий опис певного об'єкта, що розкриває своє бачення та сприйняття цього об'єкта.

4. Використовувати на практиці у процесі занять метод психологічного моделювання ситуації [1; 2; 3]. Наприклад, моделювання здійснення аудиторської перевірки за допомогою заглиблення «акторів» у деталі та особливості такої перевірки з подальшим детальним аналізом презентованого.

5. Застосовувати командні тематичні ігри-змагання у процесі навчання майбутніх аудиторів із метою розвитку навичок: комунікабельності, планувати етапи аудиторської діяльності, визначати та розв'язувати аудиторські проблеми, вести ділові пере-

говори; умінь: швидко аналізувати, презентувати результати, вирішувати складні завдання відповідно до законодавства, знаходити альтернативні аудиторські рішення та робити вибір найбільш оптимального рішення проблеми з-поміж альтернативних, формулювати незалежний аудиторський висновок, оцінювати якість аудиторського висновку; знань: документування процесу аудиту, національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку, Закону України «Про аудиторську діяльність», Міжнародних стандартів фінансової звітності, Кодексу професійної етики аудиторів України.

Методичні рекомендації викладачам щодо розвитку саморегулятивно-рефлексивного компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності:

1. Ввести у навчальні заняття з підготовки майбутніх аудиторів психологічні методи та техніки саморегуляції психоемоційного стану аудитора залежно від аудиторської ситуації, а також прийоми ефективної комунікації з метою підвищення рівня готовності до виконання професійної аудиторської діяльності.

2. Надавати відповідні знання майбутнім аудиторам щодо методів психологічної саморегуляції, які спрямовані на: формування установки на успіх, позитивний результат, високу самооцінку, впевненість у собі; зняття напруги, тривоги, страху; зниження прояву невпевненості, тривожності та появи негативного стресу; відновлення психоемоційного стану [3; 7].

3. Використовувати ситуації-інциденти [1], які спрямовані на формування адекватної психологічної реакції у можливих стресових ситуаціях, які трапляються під час та після аудиторської перевірки.

Методичні рекомендації викладачам щодо розвитку когнітивно-стресового компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності:

1. Концентрувати увагу студентів на розумінні актуальних проблем аудиту, вмінні вирішувати складні ситуації відповідно до законодавства, знаходити альтернативні варіанти вирішення аудиторських проблем і приймати найоптимальніше рішення з-поміж альтернативних шляхом постановки викладачами спеціальних питань і наданні відповідних практично-ситуативних тематичних завдань.

2. Використовувати на практиці у процесі занять метод психологічного моделювання ситуації [1; 2; 3]. Наприклад, моделювання здійснення аудиторської перевірки за допомогою заглиблення «акторів» у деталі та особливості такої перевірки з подальшим детальним аналізом презентованого.

3. Використовувати в навчально-виховному процесі ігрові технології навчання [2; 3]; під час яких студенти в ігровій формі долучаються до розв'язання актуальних проблем професійної практики аудиторів.

4. Застосовувати проблемні лекції як інтерактивний метод навчання майбутніх аудиторів, протягом яких відбувається розв'язання проблем, із якими стикається аудитор у професійній діяльності. Під час проблемної лекції викладач може запропонувати студентам проаналізувати конкретну ситуацію у сфері аудиту і здійснити пошук шляхів вирішення проблеми.

Проблемна лекція спирається на логіку послідовно модельованих ситуацій шляхом постановки проблемних питань або пред'явлення проблемних завдань, що вимагають активної пізнавальної діяльності для їх правильної оцінки і, зазвичай, починається з питань і постановки проблеми, яку в ході викладу матеріалу необхідно вирішити [4].

5. Використовувати ситуації-проблеми через ситуаційні задачі та завдання [1; 4] з метою стимулювання отримання майбутніми аудитором знань, навичок і вмінь вирішення аудиторських проблем; формування неупередженого ставлення до клієнта, до звітності під час аудиторської перевірки, до аудиторського висновку.

Методичні рекомендації викладачам щодо розвитку когнітивно-знаннєвого компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності:

1. Дотримуватися систематизованого, комплексно-тематичного, цілеспрямованого добору навчального матеріалу з аудиторської проблематики при підготовці теоретичних і навчально-практичних занять.

2. Теоретично та практично розкривати умови та особливості професійної аудиторської діяльності, вимоги до професійно-важливих якостей аудитора із метою формування психологічної готовності особистості до аудиторської діяльності.

3. Використовувати активні методи навчання в умовах раціонального поєднання різних організаційних форм навчання [6].

4. Забезпечувати емоційний виклад матеріалу в поєднанні з наочними матеріалами та доречними прикладами, що сприятиме результативному засвоєнню інформації.

5. Застосовувати у процесі навчання лекції-консультації, що мають бути побудовані на роз'ясненні найбільш важливих чи складних запитань із теми. Під час таких лекцій студенти ставлять питання безпосередньо викладачеві [1]. Важливим є створення психологічно-сприятливої атмосфери для вільного висловлювання власної думки студентів.

6. Запровадити систему моніторингу якості підготовки [6] потенційних майбутніх аудиторів, використовуючи різні види, форми, методи контролю, включно з технічними засобами, для забезпечення об'єктивності моніторингу знань.

Методичні рекомендації викладачам щодо розвитку когнітивно-досвідового компонента психологічної готовності до аудиторської діяльності:

1. Використовувати ситуації-проблеми через ситуаційні задачі та завдання [1; 4] з метою формування у майбутніх аудиторів умінь обирати найоптимальніше аудиторське рішення, оцінювати якість аудиторського висновку, вирішувати складні ситуації відповідно до законодавства; навичок планувати етапи аудиторської діяльності.

2. Використовувати в навчально-виховному процесі ігрові технології навчання, під час яких студенти в ігровій формі вирішують актуальні аудиторські питання [2; 3];

3. Використовувати на практиці метод психологічного моделювання [1; 2; 3]. Наприклад, моделювання певних етапів аудиторської діяльності за допомогою заглиблення «акторів» у деталі з подальшим аналізом презентованого.

Загальні методичні рекомендації викладачам щодо розвитку психологічної готовності до аудиторської діяльності:

1. Ставитися до студента як до особистості, з урахуванням вікових та індивідуально-психологічних особливостей студентів.

2. Забезпечити принцип міжпредметних зв'язків [6] під час підготовки потенційних майбутніх аудиторів. Важливим є врахування особливостей здійснення аудиторської діяльності при викладанні різних дисциплін.

3. Залучати провідних фахівців у сфері аудиту з вітчизняним та міжнародним професійним досвідом до проведення теоретичних і практичних занять із майбутніми аудитором.

4. Використовувати методи, які активізують навчально-пізнавальну діяльність майбутніх фахівців у сфері аудиту та сприяють ефективному психологічному засвоєнню знань, а також розвитку професійно-важливих умінь і навичок студентів як потенційних майбутніх фахівців аудиторської діяльності.

5. Застосовувати практичні методи до вирішення актуальних питань аудиторської діяльності під час навчання з метою поєднання теоретичних і практичних знань, розвитку тематичних навичок і вмінь.

Рекомендуємо такі методи: метод аналізу конкретних ситуацій (case-study) [1]; метод моделювання ситуацій [1; 2; 3], ак-

туальних у межах аудиторської діяльності; метод мозкового штурму [1; 3; 9] з метою розвитку мислення та продуктивності праці майбутніх аудиторів і метод синектики [1; 3; 9], сутністю якого є використання порівнянь і аналогій. При організації кейсової ситуації як форми активного навчання викладач має враховувати важливість запропонованої теми для розвитку творчих умінь студентів. Для досягнення максимально ефективного результату необхідно якомога детальніше моделювати актуальну аудиторську ситуацію з усіма її особливостями, враховуючи різні аспекти аудиторської діяльності та дотримуючись варіантів алгоритму дії у тій чи іншій професійній ситуації.

6. Застосовувати метод розробки мультимедійних презентацій як викладачами, так і студентами з метою донесення необхідної професійно-важливої інформації з точки зору системного сприйняття (візуального та аудіального) необхідного тематичного матеріалу, що сприятиме ефективному розвитку мотиваційно-саморегулятивної та когнітивно-оперативної складових психологічної готовності до аудиторської діяльності. Важливим є дотримання психологічних правил щодо розробки таких презентацій, з урахуванням вікових і психологічних особливостей сприйняття студентів як потенційних майбутніх аудиторів. Текст інформації на одному слайді має бути поданий коротко, за принципом «7+-2», з використанням доречних схем, малюнків, ілюстрацій.

7. Проводити лекції-диспути [1] з метою розвитку аналітичності, логічності та критичності мислення аудиторів, сприянню свідомому та довготривалому засвоєнню тематичного матеріалу.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, нами представлено розроблені методичні рекомендації щодо формування психологічної готовності до аудиторської діяльності та розкрито їхні особливості. З метою формування психологічної готовності до здійснення аудиторської діяльності необхідно розвивати мотиваційно-вольову, комунікативно-організаційну, саморегулятивно-рефлексивну, когнітивно-стресову, когнітивно-знаннєву та операційно-досвідову складові психологічної готовності до аудиторської діяльності шляхом удосконалення професійно-важливих якостей; закріплення впевненості в собі, мотивованості на успіх; виховання комунікативних та організаційних здібностей, нервово-психічної стійкості, емоційної стабільності, наполегливості, самовладання; формування навичок зняття емоційної напруги та навичок саморегуляції; форму-

вання необхідного рівня професійно-важливих знань, умінь і навичок, відповідних вимогам професійної діяльності аудитора. При застосуванні активних методів навчання у формуванні психологічної готовності майбутніх фахівців до аудиторської діяльності у процесі фахової підготовки викладач має враховувати розвиток та формування всіх структурно-функціональних компонентів психологічної готовності до аудиторської діяльності в межах мотиваційно-саморегулятивного та когнітивно-операційного блоків психологічних особливостей психологічної готовності до аудиторської діяльності.

Рекомендуємо застосовувати психологічні методики діагностики психологічної готовності майбутніх фахівців до аудиторської діяльності на кожному році навчання студентів із метою визначення динаміки психологічної готовності до аудиторської діяльності та здійснення порівняльного аналізу отриманих результатів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці практичних рекомендацій аудиторам щодо розвитку психологічної готовності до здійснення аудиторської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ковалькова Т.О. Формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в авіаційній галузі: методичні рекомендації для викладачів вищих навчальних закладів / Т.О. Ковалькова. – Київ, 2014. – 32 с.
2. Колесніченко О.С. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації [Текст]: монографія / О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора, В. І. Воробйова та ін. – Х.: Національна акад. НГУ, 2016. – 335 с.
3. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – Київ: Ніка Центр, 2006. – 580 с.
4. Лапшина К.А. Проблемні лекції як інтерактивний метод навчання К.А. Лапшина, А.С. Шевченко, Ю.С. Циганок, Д.В. Лапшин // Сучасний стан та перспективи підготовки лікарів-інтернів у Харківському національному медичному університеті: матеріали 42-ї навчально-методичної конференції, Харків, 26 квітня 2016 р. / ХНМУ. – Харків, 2016. – 74 с.
5. Лукаш Е.Я. Формування психологічної готовності аудиторів до професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Лукаш Е. Я. – К., 2007. – 22 с.
6. Мойсеєнко Ю.І. Методичні рекомендації щодо формування готовності персоналу прикордонного відомства до прикордонного співробітництва на кордоні / Ю.І. Мойсеєнко // Вісник Національної

академії Державної прикордонної служби України, 2013. – Вип. 3. – Режим доступу: file:///C:/Users/1/Desktop/Vnadps_2013_3_18.pdf.

7. Ралко А.І. Пілотажне дослідження ключових якостей аудитора [Електронний ресурс] / А.І. Ралко // Молодий вчений. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/11/90.pdf>.

8. Ралко А.І. Успішне здійснення аудиторської діяльності в уявленні студентів та фахівців у сфері аудиту [E. resource] / А. І. Ралко // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, V (62), Issue: 142, 2017. –Budapest. –P.67-71. –Modeofaccess:http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/ped_psy62142.pdf.

9. Чайка В.М. Основи дидактики: навч. посіб. / В.М. Чайка. – К.: Академвидав, 2011. – 238 с.

СЕКЦІЯ 6. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 616.853–052

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТОЛОГІЇ

Завязкіна Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано наукові підходи до методологічної структури в сучасній судовій експертології, яка має певну ієрархію та складається із загальнометодологічних засобів і методів; з методів та засобів, притаманних даній галузі знань; прийомів, алгоритмів діяльності – методик, які забезпечують досягнення мети.

Ключові слова: методологія, методика, експертиза, психологічний підхід, логіка, діалектика, особистість.

В статье проанализированы научные подходы к методологической структуре в современной судебной экспертологии, которая имеет определенную иерархию и состоит из общих методологических средств; из методов и средств, присущих данной отрасли знаний; приемов, алгоритмов деятельности – методик, обеспечивающих достижение цели.

Ключевые слова: методология, методика, экспертиза, психологический подход, логика, диалектика, личность.

Zaviazkina N.V. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF A MODERN JUDICIAL EXPERTOLOGY

The article analyzes the scientific approaches to the methodological structure in modern forensic expertology, which has a certain hierarchy and consists of general methodological approaches; from the methods and means inherent in this branch of knowledge; methods, algorithms of activity – methods that ensure the achievement of the goal.

Key words: methodology, expertise, psychological approach, logic, dialectics, personality.

Постановка проблеми. Кожна наука має свою методологічну структуру, на якій вона ґрунтується. Ця методологічна структура має певну ієрархію та складається із загальнометодологічних засобів і методів; з методів та засобів, притаманних даній галузі знань; прийомів, алгоритмів діяльності – методик, які забезпечують досягнення мети, а саме – встановлення істини, тобто адекватного відображення у свідомості людини явищ і процесів природи та суспільства, або відповідності знання усталеним речам.

Перші уявлення щодо питань методології ми знаходимо ще у філософських працях. Платон й Аристотель розглядали методологію як логічну універсальну систему, засіб істинного пізнання. Вони бачили сенс діалектики понять і категорій у пошуку принципу кожної речі; для досягнення цього думка повинна рухатися відповідно до об'єктивної логіки досліджуваного предмета. Сократ висунув на перший план діалектичну природу мислення як спільного добування істини в процесі зіставлення різних уявлень, понять, їх порівнянь, визначення тощо.

У Рене Декарта проблема методології порушується у зв'язку з обговоренням

питання, на яких підставах і за допомогою яких методів можна досягти нового знання. Декарт розробив правила раціоналістичного методу, серед яких першим є вимога допускати як істину тільки такі положення, які усвідомлюються ясно і чітко.

Елементи діалектики, які містилися в кантівському аналізі процесу пізнання, дістали розвиток у діалектичній філософії Георга Гегеля. Його діалектика мала характер методу пізнання та духовної діяльності. Найважливішим став принцип «від абстрактного до конкретного» – від загальних і бідних за змістом форм до найбільш багатих за змістом, до системи понять, які дозволяють дослідити предмет у його змістовних характеристиках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За радянських часів методологія науки була розділена на 4 «блоки»: філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий, технологічний (конкретні методики і техніки дослідження) (Б. Грязнов, В. Садовський, Є. Юдін). З огляду на такий поділ методології, під час розроблення конкретних методик і технік дослідження в предметних науках зазначалося неповне використання теоретичних концеп-

цій методології: загальні принципи, засоби, методи дослідження в різних науках ті самі, проте зміст досліджень у різних наукових областях різний.

Сучасні науковці розглядають методологію як вчення про організацію діяльності, яку розуміють як упорядкування діяльності в цілісну систему із чітко визначеними характеристиками та логічною структурою. Остання містить суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби, методи та результат діяльності. Тимчасова структура визначається фазами, стадіями й етапами. Саме таке розуміння методології дозволяє з єдиних позицій узагальнити різні наявні в літературі підходи й трактування поняття «методологія» та його використання в найрізноманітніших видах діяльності [1].

Особливий інтерес викликає й питання методології судової експертизи. За період розвитку судової експертології були розроблені загальнотеоретичні методи судової експертизи й експертної діяльності, логічні основи та структура експертного дослідження. Визнається, що методологія конкретної області наукового знання не зводиться до системи використовуваних у цій науці методів дослідження: ототожнення методології із системою методів означає спрощений підхід до розкриття даного поняття. Методологія – це теоретичне знання, певним чином систематизоване, тобто система ідей, а не тільки способів дослідження. Загальна теорія судової експертизи являє собою загалом методологію цієї науки, надаючи методологічну основу для будь-яких вузько орієнтованих теорій у цій галузі. Метою застосування практичних експертних методів є вирішення конкретних експертних завдань. До методів науки, використовуваних для пізнання закономірностей, що вивчаються загальною теорією експертизи, належать узагальнення, порівняльний аналіз, абстрагування, моделювання, комплексування, системний аналіз, класифікація, а також інформаційний підхід, діяльнісний підхід, правовий аналіз. До тенденцій розвитку методів експертного дослідження на сучасному етапі відносять розширення кола експертних методів, модифікування методів дослідження, комплексування методів експертного дослідження, розширення практики використання математичних методів дослідження й об'єктів експертизи тощо. Нові потреби експертної практики, орієнтовані насамперед на уніфікацію експертних підходів і підвищення доказовості експертних висновків, визначають необхідність вдосконалення застосовуваних методів

експертного дослідження завдяки їх модифікуванню, комплексуванню та підвищенню доказовості.

У психологічній науковій традиції методологію розглядають як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження.

Методологія виконує такі функції:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Завдяки тривалому часу роботи різних наукових напрямів усі досягнення минулого були опрацьовані у вигляді діалектичного методу пізнання реальної дійсності, в основу якого покладено зв'язок теорії і практики, принципи пізнання реального світу, детермінованості явищ, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного. Діалектична логіка пізнання стала універсальним інструментом для всіх наук, під час вивчення будь-яких проблем пізнання і практики. Діалектика як метод пізнання природи, суспільства і мислення, розглянута в єдності з логікою і теорією пізнання, є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової та суперечної дійсності в усіх її проявах.

Діалектичний підхід дозволяє обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю й явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності. Досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати наукові підходи до методологічної структури в сучасній судовій експертології.

Виклад основного матеріалу дослідження. До загальнонаукових принципів дослідження належать: історичний, термінологічний, функціональний, системний,

когнітивний (пізнавальний), моделювання та ін.

Сучасне науково-теоретичне мислення прагне проникнути в сутність явищ і процесів, що вивчаються. Це можливо за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку.

Діалектико-матеріалістична методологія дозволяє адекватно оцінити роль практики в пізнанні, а також характер відносин між теорією і методом. Так, теорія являє собою результат процесу пізнання, а методологія є способом досягнення і побудови цього знання. Наприклад, методологічний принцип детермінізму пояснення світу є організуючим початком відповідних теорій (фізичних, біологічних, соціальних). Перевернені ж суспільною практикою теорії можуть виконувати методологічну функцію, тобто служити початком у дослідницькій діяльності.

Що стосується використання формально-логічного підходу, то варто зазначити, що класичний тип раціональності характеризується гносеологічною діяльністю. Раціональним визнається таке знання, яке може бути аналітично описаним завдяки системі понять. Це також означає, що раціональне знання допускає побудову аналітичної моделі, яка містить наукову та логічну складові частини. У класичному сенсі раціональність визначається як розумове пізнання дійсності, яке задовольняє умовам логічної обґрунтованості, несуперечливості, теоретичної усвідомленості, систематизованості, критичності [2].

Саме взаємозв'язки логіки та раціональності найбільш повно розкриваються в межах логіко-раціональної моделі пізнання. Відповідно до цієї моделі в структурі пізнавальної діяльності виділяються три основні складові частини. Перша пов'язана з формулюванням змістовних принципів стандартизації знання в теорії раціональності. Друга передбачає формалізацію цих змістовних принципів у логіці, результатом якої є система формально-логічних принципів стандартизації знання. Третя складо-

ва частина передбачає застосування формально-логічних принципів стандартизації знання в будь-яких логічних, філософських і наукових дослідженнях, що здійснюються згідно з раціональною традицією [3].

Наразі в сучасній експертології загальнометодологічні засоби пізнання містять формально-логічний, діалектичний і системний методи.

Формальна логіка, або наука про закони та форми правильного мислення виконує задачу формулювання законів і принципів, дотримання яких є передумовою досягнення істинних висновків у процесі пізнання. Специфіка діалектичної логіки полягає у вивченні відображення в законах і формах мислення процесів розвитку, внутрішніх явищ з їхніми суперечностями, їхніх якісних змін. Ці засоби пізнання тісно пов'язані між собою та доповнюють один одного, виступаючи як провідний метод на тому або іншому етапі дослідження.

Згідно із Б. Первомайським [4], саме поєднання системного, діалектичного та формально-логічного підходів може забезпечити найбільш об'єктивні дослідження в експертизі (табл. 1).

Отже, стає очевидним, що співіснування та доцільне використання діалектичних, системних і формально-логічних методів дослідження пов'язані між собою в єдину методологічну структуру, виступають як рівні наукової методології з постійним наповненням новим змістом, завдяки послідовності та логіці руху наукового дослідження.

Щодо психологічної об'єктивізації отриманих в експертизі даних, наразі на особливу увагу заслуговує поєднання не тільки системного, діалектичного та формально-логічного, але й структурно-функціонального та системно-діяльнісного підходів. Саме така методологічна база дозволяє рухатися правильно в судово-психологічній системі координат. Розглянемо ці підходи докладніше.

Системний підхід як загальнометодологічний у будь-якому науковому напрямі

Таблиця 1

Методологія дослідження

Спосіб дослідження	Мета дослідження
Формальна логіка	Аналіз об'єктів, явищ дійсності, які становлять їх предмет
Діалектична логіка	Аналіз зв'язків і відносин предметів усередині об'єктів, що досліджуються, явищ, вивчення їхньої динаміки
Системний підхід	Визначення змісту, аналіз системних відносин об'єктів, що досліджуються, явищ з іншими взаємодіючими системами
Діалектична логіка	Прогнозування розвитку системи об'єктів, що досліджується, та явищ
Формальна логіка	Прийняття рішення щодо практичної реалізації результатів дослідження

є універсальним засобом дослідження й аналізу понять, що мають системний характер, властивості системи – сукупності елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках між собою та утворюють певну цілісність і єдність.

До загальних характеристик системи відносять цілісність, структурність, функціональність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, ієрархічність, цілеспрямованість, самоорганізацію. З позицій системного підходу, система – це цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин.

Основними ознаками системи є:

1) наявність найпростіших одиниць – елементів, які її складають;

2) наявність підсистем – результатів взаємодії елементів;

3) наявність компонентів – результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізоляції, поза зв'язками з іншими процесами та явищами;

4) наявність внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також з їхніми підсистемами;

5) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат;

6) наявність у структурі системоутворюючих зв'язків, які об'єднують компоненти і підсистеми як частини в єдину систему;

7) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища.

Кожну конкретну науку, діяльність, об'єкт можна розглядати як певну систему, що має множину взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, визначені функції, цілі, склад та структуру.

Коли ми розглядаємо принцип системності під час застосування в комплексній судовій експертизі, то розуміємо, що є відповідні методологічні принципи, які забезпечують системну спрямованість наукового дослідження і практичного пізнання об'єкта: принцип цілісності, за яким досліджуваний об'єкт виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; принцип переваги цілого над складовими частинами; принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі загалом, а також супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня, внаслідок чого предметна галузь теорії набуває ознак ієрархічної метасистеми; принцип структурності, який означає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особли-

вості її внутрішньої будови; принцип самоорганізації, який означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати або вдосконалювати рівень своєї організації за зміни внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування для підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку; принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватися і вдосконалюватися адекватно до змін зовнішнього середовища.

Стратегічними направляючими системного підходу в психології є побудова на основі принципу системності саме предмета психологічної науки й розроблення системного методу пізнання психічних явищ. У такому розумінні вивченню об'єкта або явища як системи задаються методологічні аспекти, які потребують виявлення феномена цілісності та визначення складу цілого; закономірностей з'єднання частин в ціле; законів його структури тощо [5; 6; 7]. Тобто системний підхід у психології – це співіснування напрямів, методів, концепцій, підходів, в яких предмет дослідження розуміють як цілісний і багатограний. Стратегічними орієнтирами розвитку системного підходу в психології є побудова на основі принципу системності предмета психологічної науки й розроблення системного методу пізнання психічних явищ. Отже, системний підхід у характерному для нього відбитку дійсності виходить насамперед з якісного аналізу цілісних об'єктів і розкриття механізмів інтеграції, інтегрованих об'єктів, залежностей і взаємодій.

Саме вирішення поставлених в експертному дослідженні завдань із позицій системного підходу дозволяє проаналізувати об'єкт як певну множину елементів, специфіку його структури, системоутворчі й інтегративні зв'язки, взаємозв'язок яких зумовлює цілісні властивості цієї множини. Завдяки системному принципу можна визначити стратегію наукового дослідження. Саме тому в судовій психологічній експертизі найбільшого значення набувають структурно-функціональний і системно-діяльнісний підходи.

Сутність структурно-функціонального підходу полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру системи. Кожен елемент виконує свої специфічні функції, які «працюють» на загальносистемні функції. Структура характеризує систему

в статичі, функції – у динаміці. Між ними є певна залежність.

Структуризація об'єкта – необхідна умова його вивчення. Вона дозволяє виділити, а потім описати суттєві складники об'єкта – елементи, підсистеми, компоненти, зв'язки, властивості, функції та ін. Опис структури об'єкта полягає в його поділі на складники та встановленні характеру взаємозв'язків між ними. Аналіз структури здійснюється за допомогою метода класифікації – багатоступінчатого, послідовного поділу досліджуваної системи з метою систематизації, поглиблення й отримання нових знань щодо її побудови, складу елементів, підсистем, компонентів, особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Важливою в експертному дослідженні стає можливість розглядати систему як структурно-функціональну цілісність, в якій кожний елемент (підсистема, компонент) має певне функціональне призначення, яке має узгоджуватися із загальними цілями системи загалом. Рівень цілісності системи в такому разі залежить від рівня відповідності її структури та функцій головній меті системи.

У межах структурно-функціонального підходу досліджують сутнісно-функціональну, функціонально-генетичну та функціонально-логічну структуру системи. Перша з них виявляє елементи, підсистеми та компоненти системи, їхні сутнісні зв'язки й основні функції. Друга – розкриває внутрішні закономірності розвитку і функціонування системи (від простого до складного, від нижчого до вищого, від генетично вихідного до генетично похідного). Третя – виявляє логічно можливі співвідношення між функціями системи: співвідношення переваги, домінування, суппідрядності (основна і допоміжні функції); співвідношення функціональної рівнозначності, або еквівалентності; співвідношення сполучення (поєднання) (комбінована функція) та ін. У результаті структурно-функціонального підходу створюються моделі (описові, математичні, графічні) досліджуваної системи.

Системно-діяльнісний підхід набув значного поширення в сучасних наукових розробках у зв'язку з можливістю компонентного складу людської діяльності. Основним його методологічним принципом є предметна діяльність людини (групи людей, соціуму загалом). Діяльність – форма активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних із нею систем бути причиною змін у бутті. У процесі діяльності людина виступає як суб'єкт діяльності, а її дії спрямовані на зміни її діяльності. Будь-яка діяльність здійснюється завдяки множині взаємопов'язаних дій – одиниць діяльності, що не розкладаються на простіші, внаслідок якої досягається конкретна мета діяльності.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, вочевидь, необхідність використання на сучасному етапі розвитку судової експертології зазначених підходів і методів, зокрема й формально-логічного, з урахуванням законів формальної логіки та діалектики в аналізі проблем СПЕ та КСППЕ визначається передусім тим, що висновок експертів є одним із доказів у суді та підлягає всебічному дослідженню разом з іншими доказами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Новиков А., Новиков Д. Методология. М., 2007. 660 с.
2. Ивин А. Логика. М., 2002. 228 с.
3. Шенгерій Л. Логіка та раціональність: монографія. Полтава: ФОП С.В. Говоров, 2009. 224 с.
4. Первомайский В., Илейко В. Судебно-психиатрическая экспертиза: от теории к практике. Киев: КИТ, 2006. 394 с.
5. Ситковская О., Конышева Л., Коченов М. Новые направления судебно-психологической экспертизы. М.: Юрлитинформ, 2000. 160 с.
6. Коченов М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды. М.: Генезис, 2010. 352 с.
7. Дмитриева Т., Сафуанов Ф., Сулимовская Е. и др. Медицинская и судебная психология / под ред. Т. Дмитриевой, Ф. Сафуанова. 2-е изд. М.: Генезис, 2005. 606 с.

УДК 159.9:616.89-008.454]305

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕПРЕСИВНОГО СТАНУ У ЖІНОК ЗА ШКАЛОЮ ГАМІЛЬТОНА

Молотокас А.А., аспірант
кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Депресія у жінок різних вікових категорій спостерігається в 2 рази частіше, ніж у аналогічної групи чоловіків, тому сучасна медицина зарахувала жіночу статеву приналежність до факторів, що призводять до формування недуги. Цей факт пояснюється відмінностями статей – особливостями будови психіки, анатомічної будови, структури, властивостей ендокринної та нервової систем і особливостями реагування на ситуацію. У статті проаналізовано особливості прояву депресивних станів у жінок та чоловіків. Розглянуто гендерні відмінності депресивної симптоматики та її вираженості.

Ключові слова: клінічна психологія, депресивний стан, депресія, методика Гамільтона, гендерні особливості, психоневрологічна клініка, лікування, дослідження.

Депрессия у женщин разных возрастных категорий наблюдается в 2 раза чаще, чем у аналогичной группы мужчин, потому современная медицина причислила женскую половую принадлежность к факторам, которые приводят к формированию болезни. Этот факт объясняется различиями полов – особенностями строения психики, анатомического строения, структуры, свойств эндокринной и нервной систем и особенностями реагирования на ситуацию. В статье проанализированы особенности проявления депрессивных состояний у женщин и мужчин. Рассмотрены различия депрессивной симптоматики и ее выраженности.

Ключевые слова: клиническая психология, депрессивное состояние, депрессия, методика Гамильтона, гендерные особенности, психоневрологическая клиника, лечение, исследование.

Molotokas A.A. FEATURES OF MANIFESTATION OF WOMAN DEPRESSION ACCORDING TO HAMILTON SCALE

The article analyzes the features of the manifestation of depressive conditions for women and men. The gender differences in depressive symptoms and its severity considered. Women depression of different age groups is observed in 2 times more, than in the same group of men, there for modern medicine has considered female sexual belonging to the factors, that lead to the formation of illness. This fact is explained by the gender differences of the articles – the peculiarities of the structure of the psyche, the anatomical structure, the structure, properties of the endocrine and nervous systems and the peculiarities of responding to the situation.

Key words: clinical psychology, depressive state, depression, Hamilton scale, gender peculiarities, psychoneurological clinic, healing, research.

Постановка проблеми. На даний час депресивні стани є однією з найважливіших проблем українського суспільства. Актуальність цієї проблеми для України критична у зв'язку з кризою в економіці і політиці, невпевненістю людей в завтрашньому дні, збільшенням кількості стресових ситуацій. Депресивний стан значною мірою провокує сучасний темп життя, перенасичений інформаційно й емоційно, який викликає перенапруження людської психіки.

Сьогодні депресії значно поширені в усьому світі. Згідно зі статистикою ВООЗ (Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я) 4-5% населення Земної кулі страждають цією патологією, при цьому ризик розвитку великого депресивного епізоду становить 15-20%. За даними ВООЗ і Національного інституту психологічного здоров'я США, жінки страждають депресією частіше, ніж чоловіки. Хоча б раз у житті клінічно окреслений депресивний епізод переносять

7-12% чоловіків і 25% жінок. У 60% випадків відзначаються рецидиви, і ризик їх розвитку тим вище, чим слабкішим був терапевтичний ефект при лікуванні попереднього депресивного епізоду. Досить часто захворювання супроводжується аутоагресією тією чи іншою мірою. У 15% спостережень пацієнти, які страждають депресією, здійснюють суїцид, що становить 60% від усіх самогубств. Медико-соціальне значення депресії ще визначається і тим, що ця патологія займає четверте місце в усьому світі серед інших захворювань за величиною витрат, що накладаються на суспільство, які на 97% зумовлені непрацездатністю хворих і тільки на 3% – витратами на антидепресанти.

Депресія у жінок різних вікових категорій спостерігається в 2 рази частіше, ніж у аналогічної групи чоловіків, тому сучасна медицина зарахувала жіночу статеву приналежність до факторів, що призводять

до формування недуги. Цей факт пояснюється відмінностями статей – особливостями будови психіки, анатомічної будови, структури, властивостей ендокринної та нервової систем і особливостями реагування на ситуацію.

Депресії часто зустрічаються у лікарській практиці. У таких розвинених країнах, як Швеція, Іспанія, США, Австралія, Японія частота депресій у хворих стаціонару, які звернулися за консультативною психологічною допомогою, досягає 20-29%. Всесвітня психіатрична асоціація наводить такі дані: депресію виявляють у 22-33% хворих, госпіталізованих до психіатричного стаціонару, а також депресія виявляється у 38% онкологічних хворих, у 47% хворих на інсульт, у 45% – інфарктом міокарда, у 39% – хворобою Паркінсона.

Результати дослідження, проведеного ВООЗ, в якому взяли участь 2700 хворих, свідчать, що поширеність депресії серед пацієнтів неврологічних клінік становить 17%. У рівній за обсягом вибірці (психологічний кабінет однієї з багатопрофільних поліклінік) частка депресивних розладів займає 38,2%, з яких реактивні депресії – 28,1%, легкі – 18,9%, помірно важкі – 9,2%, ендогенні в рамках циклотимії – 10,1%.

Мета статті. Проаналізувати особливості переживання депресії жінками, використовуючи шкалу депресії Гамільтона, порівняти особливості депресивного стану у жінок та чоловіків. Важливим є той факт, що за даними ВООЗ, жінки страждають на депресію в 2 рази частіше, ніж чоловіки. Таким чином, зростає інтерес до гендерного розподілу особливостей переживання депресії та хвороби в цілому, до її механізмів розвитку та особливостей протікання, розмежування більш важких та помірних форм депресії та їх ступенів важкості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Депресії та депресивні розлади більшою мірою розглядаються у психіатрії, але за останній час цей розлад активно вивчається у медичній та клінічній психології. (Н. Г. Гаранян, В. В. Ковальов, Г. Д. Мазуро, Б. В. Михайлов, Е. С. Наталевич, І. Л. Первова, В. С. Підкоритов, В. Н. Синицький, Л. Ф. Шестопалова, О. С. Чабан, Ю. Ю. Чайка, Г. Браун, М. Ковач, Д. Коул, Дж. Мак-Каллоу, К. Петерсон та ін.).

Однією з причин виникнення депресивного стану та розладу є переживання травмуючих подій та наслідки психотравматичного впливу. Психотравмуючі події та їхні наслідки для поведінкової, емоційної і пізнавальної сфери особистості, вірогідність виникнення дезадаптивної поведінки, пси-

хосоматичних і нервово-психічних розладів внаслідок травматичного стресу розглядали у своїх наукових дослідженнях Ю. Александровський, В. Євдокимов, Л. Крижанівська, Г. Ложкін, В. Маріщук, О. Морозов, Г. Нікіфоров, О. Носкова, Н. Тарабріна, І. Толкунова та ін.

У медичній літературі підтримується загальна точка зору про відмінності в частоті виявлення депресивних станів у жінок і чоловіків. Адже, як уже зазначалося, жінки страждають на депресію в 2 рази частіше, ніж чоловіки (це стосується і великої депресії, і дистимічних розладів, і тривожних розладів) [5].

У клінічних вибірках гендерні відмінності в кількості симптомів менш помітні, відзначаються схожі функціональні порушення і ступінь важкості, але у жінок частіше в анамнезі відмічається попереднє лікування депресії [7]. Можливо, має місце занижена діагностика депресії у чоловіків і гіпердіагностика у жінок через безліч факторів: у жінок виявлення вище за рахунок частішого звертання до лікаря / психолога з приводу проявів хвороби, як правило, пов'язаного із соціально-психологічними і сімейними проблемами, про які жінки активно розповідають лікарю. Чоловіки навпаки не схильні до пред'явлення скарг. Депресивні стани у них частіше маскуються за проявами агресії. Вони намагаються самостійно впоратися з болючими переживаннями, підсилюють навантаження на роботи, займаються агресивними/екстремальними видами спорту, вдаються до алкоголізації, зловживання психоактивними речовинами, намагаючись повернути втрачений інтерес до життя та задоволень [5].

Як і будь-яке психосоматичне захворювання, депресія має симптоми і фізичні, і психологічні. Однак діагностувати власне депресію дуже складно – у всіх людей депресія проявляється по-різному [1].

Вважають, що в депресії є дві головні ознаки – постійне почуття пригніченості й втрата інтересу до життя, байдужість до того, що раніше подобалося. Про депресію як психологічне явище можна говорити тільки тоді, коли цей стан триває довше двох тижнів. Крім того, ці прояви повинні бути яскраво вираженими – тобто заважати нормально працювати й спілкуватися з іншими людьми [4].

Звичайно, під час депресії ці симптоми проявляються, як мінімум, у таких ознаках:

- помітне схуднення (без дієти) або помітне збільшення маси тіла;
- безсоння або, навпаки, сонливість;
- прискорені або уповільнені рухи;
- слабкість, швидка втомлюваність;

– почуття власної нікчемності, безмірної провини;

– нездатність зосередитися, чітко мислити, приймати рішення [4].

Наявність вказаних симптомів вказує на потребу звернутися за допомогою. З іншого боку, люди зрідка визнають той факт, що в них депресія. Зазвичай вони впевнені, що адекватно оцінюють ситуацію і все «дійсно так погано». Більшість людей у стані депресії відчуває пригніченість, власну нікчемність, спустошеність. Дехто проявляє постійну слізливість, інші, навпаки, втрачають здатність плакати.

Існує хибна думка, що під час депресії люди обов'язково сумні, але багато хто, особливо чоловіки й молоді люди, відчувають не сум, а роздратованість, навіть стають злобливими й агресивними [4].

Для депресії діагноз може бути поставлений за наявності певних симптомів, декілька з них основні, інші додаткові [3].

Критерії діагнозу депресії за МКБ-10:

Обов'язкові два (можливо більше) з наступних симптомів:

- знижений депресивний настрій більшу частину дня;
- втрата інтересів і здатності отримувати задоволення від того, що раніше тішило;
- наявність почуття втрати (зниження) енергії і підвищена втомлюваність.

Додаткові симптоми:

- зниження здатності концентрації уваги;
- зниження самооцінки;
- ідеї самознищення та самообвинувачення;
- порушення сну будь-якого типу;
- зниження апетиту, зменшення маси тіла (або навпаки);
- суїцидальні тенденції.

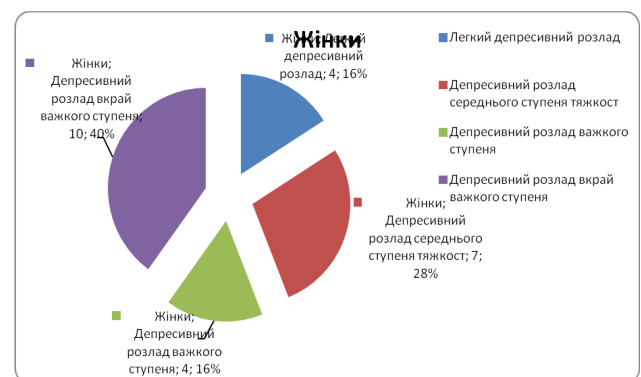
Тривалість депресивного стану – не менше 2 тижнів [3].

Часто депресію супроводжують специфічні фізичні симптоми. Більшість людей втрачає апетит, навіть при думці про їжу їм стає недобре, а в деяких, навпаки, помітне надмірне споживання їжі. Безсоння з'являється приблизно у 80% людей із депресивним станом: людина може важко засинати ввечері або кілька разів прокидатися вночі. Особливо часто виникає так зване «раннє пробудження». Майже всі люди в стані депресії скаржаться на слабкість і втрату працездатності, постійно почуваються втомленими. У деяких людей з'являються болі, зокрема головні або болі в шлунку. У жінок нерідко стають болісними й нерегулярними місячні. Кожна друга людина з депресією скаржиться лікареві саме на фізичні недуги, навіть не згадуючи про психологічні проблеми [1].

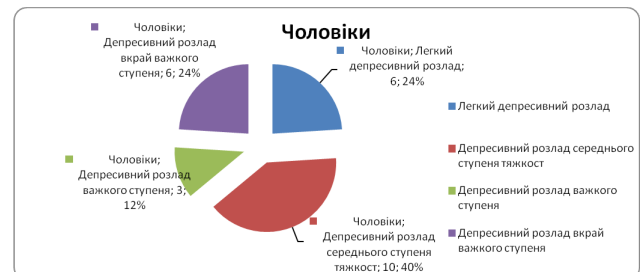
Депресивний стан також змінює думки й почуття людини. Вона не бачить можливості опанувати себе, що ніколи вже не буде добре почуватися. Людина стає неухважною і забудькуватою, думки плутаються, важко приймати навіть просте рішення, наприклад, як сьогодні одягнутися. У 90% випадків люди з депресією відчувають тривогу, занепокоєння, постійне очікування якогось лиха. Також під час депресії спостерігається занижена самооцінка [4].

З метою визначення гендерних особливостей прояву депресивних станів організоване та проведене емпіричне дослідження.

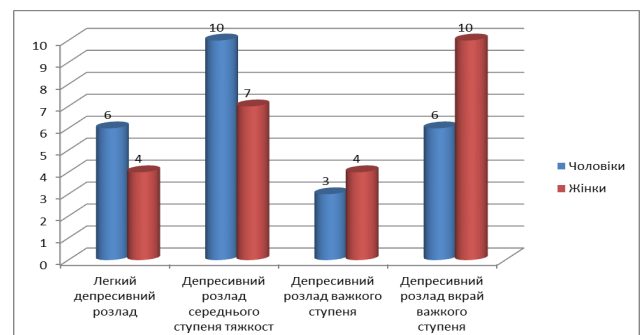
Вибірку опитуваних склали 50 осіб-пацієнтів відділення психоневрології Дорож-

Рис. 1. Розподіл важкості депресії у жінок за методикою Гамільтона

Рис. 2. Розподіл важкості депресії у чоловіків за методикою Гамільтона

Рис. 3. Порівняльний аналіз розподілу важкості депресії у жінок та чоловіків за методикою Гамільтона

ньої клінічної лікарні № 1 м. Києва. Всі опитувані були з діагностованою депресією різного ступеня важкості. Серед опитуваних було 25 чоловіків та 25 жінок, хворих на депресію, які перебувають на лікуванні в умовах стаціонару. Вік респондентів на момент проведення дослідження складав +(-) 32 роки (жінки – 29+(-) 0,6, чоловіки – 38 +(-) 0,6). Чоловіки виступали контрольною групою у даному дослідженні для більш чіткого та зрозумілого порівняння із показниками депресії у жінок.

У ході емпіричного дослідження використано методику «Шкала депресії М. Гамільтона».

Основним етапом нашого дослідження було визначення особливостей ступеня вираженості депресії за шкалою Гамільтона. В даній методиці передбачено 5 рівнів важкості депресії, але результати нашого дослідження показали 4 рівні – наявність депресії у кожного респондента.

Під час аналізу результатів опитування чоловіків та жінок – пацієнтів психоневрологічного відділення, було виділено симптоматику і загальні показники депресії, які переважали в опитуваних за методикою Гамільтона. Розподіл отриманих результатів у жінок за шкалою депресії Гамільтона показав (мал. 3.7), що у 10 жінок спостерігається депресивний розлад вкрай важкого ступеня, у 7 – депресивний розлад середнього ступеня тяжкості, легкий депресивний розлад – у 4 жінок та депресивний розлад важкого ступеня – у 4 жінок.

Як ми бачимо на мал. 1, 16% жінок мають легкий депресивний розлад, 28% жінок мають депресивний розлад середнього ступеня тяжкості, 16% мають депресивний розлад важкого ступеня та 40% депресивний розлад вкрай важкого ступеня.

Як ми бачимо на мал. 2, 24% чоловіків мають легкий депресивний розлад, 40% чоловіків мають депресивний розлад середнього ступеня тяжкості, 12% мають депресивний розлад важкого ступеня та 24% депресивний розлад вкрай важкого ступеня.

За ступенем вираженості депресії ми можемо сказати, що у більшості жінок спостерігається депресивний розлад вкрай важкого ступеня (10 жінок), а у чоловіків відмічається депресивний розлад середнього ступеня тяжкості (10 чоловіків).

Гендерні відмінності структур депресивного стану виявилися не такими значними, як можна було б припускати, виходячи з даних деяких дослідників.

Висновки. Отримані нами результати за шкалою депресії Гамільтона визначили, що жінкам більш притаманний депресив-

ний розлад вкрай важкого ступеня, водночас чоловікам притаманний депресивний розлад середнього ступеня тяжкості. Такий розподіл показників ступеня депресії свідчить, що у жінок перебіг депресії відбувається набагато виразніше, ніж у чоловіків.

Порівняльний аналіз отриманих результатів між чоловіками та жінками виявив, що у жінок спостерігається гостріший перебіг депресії та більш виражена симптоматика. Такі результати пов'язані з особливостями емоційних переживань. Гендерна відмінність полягає в тому, що жінки більш емоційно реагують на критичні та значимі ситуації, ніж чоловіки, тому і за тривалістю їхня депресія довша.

В описах депресивного стану зустрічаються симптоми як найбільш характерні для діагностики, так і ті, що не цілком належать до таких за відомими критеріями. У жінок при депресії частіше відзначаються симптоми неспокою, нападів плачу, почуття безпорадності, самотності, суїцидальні ідеї, підвищений апетит і збільшення маси тіла. У жінок також частіше відмічаються болі в тілі і поза з опущеною головою (як прояв зневіри), що не мають спеціального діагностичного значення [6].

Деякі дослідники теоретично сформулювали «чоловічий депресивний синдром», який характеризується раптовими і періодично виникаючими приступами гніву, роздратованістю, агресивною поведінкою та алекситимією [8].

На підставі проведеного аналізу можна сформулювати висновок про те, що наявні певні відмінності структурних особливостей депресивного стану у чоловіків, що проявляється в меншій, ніж у жінок, залежності вольової саморегуляції від вираженості депресивного стану, з меншою вираженістю почуття печалі і суїцидальних нахилів та загального впливу на соціально-психологічне функціонування. У жінок на загальне зниження рівня СПФ (соціально-психологічного функціонування) більшою мірою впливав апатичний компонент депресії, але лише на рівні тенденцій. Жінки також гірше справлялися з підтриманням охайності і зовнішнього вигляду і мали найбільш виражені порушення психоемоційного компоненту в сексуальній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек А. Когнитивная терапия депрессии / А. Бек, А. Раш. – СПб.: Питер, 2000. – 236 с.
2. Бігун Н.І. Психологічні засоби формування особистісної захищеності щодо дії депресогенних факторів / Н.І. Бігун // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Психологічні

науки / [редкол.: А.І. Шинкарук відп. ред. та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 3. – С. 3-7.

3. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості: монографія / В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с.

4. Мельник А.П. Психологічні особливості депресивних станів у пацієнтів із ВІЛ-позитивним статусом / А.П. Мельник // Психологічні перспективи. – 2011. – Вип. 18. – С. 168-175.

5. Тювина Н.А. Депрессия у женщин / Н.А. Тювина. – М.: Кафедра психиатрии и медицинской психоневрологии ММА им. И.М.Сеченова, 2003. – 32-62 с.

6. Kiveld S.L., Pakkala K., Clinician-rated symptoms and signs of depression in aged Finns // Int. J. Soc. Psychiatry. – 1988. – P. 2229-2235.

7. Kornstein S., Schatzber A., Thase, M. Gender differences in chronic major and double depression // J. Affect. Dis. 2000. – Vol. 60. – P. 1-11.

8. Van Pragg H. Serotonin dysfunction and aggression control // Psychol.Med. 1996. – Vol. 21. – P. 15-19.

УДК 159.-364-787.7-056.24(477)

СУПРОВІД СІМЕЙ, ДЕ РОСТЕ ДИТИНА З ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИМИ ВАДАМИ, У СИСТЕМІ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я

Царькова О.В., к. психол. н., доцент кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Работа Т.О., науковий кореспондент
лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті розглянуто проблему супроводу сімей, де росте дитина з психофізіологічними вадами. Увагу акцентовано на емоційному стані батьків. У даній роботі висвітлено психологічні особливості сімей, які виховують дітей з обмеженими можливостями. Також розглянуто проблему адаптації та соціалізації як дитини, так і сім'ї вцілому. На основі існуючих наукових досліджень були зроблені висновки про необхідність психологічного супроводу таких сімей, створення відповідних організацій, за допомогою яких батьки змогли б обмінюватись досвідом стосовно виховання та розвитку дитини з психофізіологічними вадами.

Ключові слова: сім'я, здоров'я, суспільство, супровід, дитина, адаптація, соціалізація, допомога.

В статье рассмотрена проблема сопровождения семей, где растёт ребенок с психофизиологическими отклонениями. Внимание акцентировано на эмоциональном состоянии родителей. В данной работе были освещены психологические особенности семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями. Также рассмотрена проблема адаптации и социализации как ребенка, так и семьи в целом. На основе имеющихся научных исследований были сделаны выводы о необходимости психологического сопровождения таких семей, создание соответствующих организаций, с помощью которых родители смогли бы обмениваться опытом по воспитанию и развитию ребенка с психофизиологическими отклонениями.

Ключевые слова: семья, здоровье, общество, сопровождение, ребенок, адаптация, социализация, помощь.

Tzarkova O.V., Rabota T.O. FAMILY SUPPLY, WHERE A CHILD'S GROWTH WITH PSYCHOPHYSIOLOGICAL WEDGES IN THE PUBLIC HEALTH SYSTEM

The article deals with the problem of supporting families with a child with psychophysiological defects. Attention is focused on the parents' emotional state. In this article psychological characteristics of families, raising children with disabilities, were highlighted. Also the problem of adaptation and socialization of both the child and the family is considered. On the basis of existing scientific studies, conclusion on the need for psychological support for such families, the creation of appropriate organizations, through which parents could exchange experiences about the upbringing and development of the child with psychophysiological defects were made.

Key words: family, health, society, support, child, adaptation, socialization, help.

Постановка проблеми. У будь-якому суспільстві, незалежно від того, на якій стадії розвитку воно перебуває, є люди, які потребують особливої уваги до себе. Це особи, які мають певні відхилення в фізичному, психічному та соціальному розвитку. Проблема ставлення до людей з обмеженою дієздатністю стає все більш актуальною у зв'язку з тим, що спостерігається стійка тенденція до збільшення таких осіб. В Україні, зокрема, зростання чисельності осіб з особливими потребами відбувається внаслідок зниження рівня медичного обслуговування, росту побутового і виробничого травматизму, складної екологічної ситуації, що загострюється змінами в соціально-економічній сфері, переходом до ринкових відносин господарювання тощо. Але так чи інакше, за різних обставин, усі ми взаємодіємо з системою охорони здоров'я. Тому одним з важливих питань сьогодення також є розвиток та удосконалення медицини та медичного супроводу людини на всіх етапах її життя.

Актуальною проблемою сучасного суспільства є адаптація, соціалізація та безпосередньо супровід сімей, які виховують дітей з обмеженими можливостями. Слід зазначити, що проблема життєдіяльності дитини з обмеженими можливостями здоров'я є не тільки медичною. Підвищенням якості життя хворої дитини і її сім'ї повинні займатися держава в цілому, психологи, соціальні працівники, правознавці, вчителі, здатні здійснювати необхідний супровід дитини.

Проблема інтеграції в соціум, підвищення якості життя дітей з обмеженими можливостями та їхніх сімей завжди була і залишається актуальною. У нашій країні з кожним роком збільшується кількість дітей з важкими вродженими та набутими захворюваннями, що призводить до повної їх непрацездатності. За статистикою в Україні налічується 135,4 тисячі дітей з обмеженими можливостями, або 120 осіб на кожні 10 тисяч дітей. Проте в Україні історично склалася така ситуація, за якої діти з особливими потребами впродовж тривалого часу залишалися поза увагою суспільства, і навіть певною мірою були ізольованими від нього, навчаючись та виховуючись у школах-інтернатах. Часто ці діти виявлялись невідповідними до життя у відкритому середовищі, що аж ніяк не відповідало їхнім особливим потребам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку системи охорони здоров'я розглядали у своїх працях В. Куценко, Д. Полозенко, І. Чупрунов. Психологічне дослідження здоров'я осо-

бистості проводилось Л. Виготським, О. Леонтєєвим, С. Рубінштейном, П. Гальперіном. Сильний вплив на становлення системної теорії справила наукова спадщина академіка В. Бехтерева і його послідовників О. Лазурського, М. Басова, В. Мясіщєва, Б. Ананьєва та ін.

Крім того, проблему супроводу сімей, де росте дитина з психофізіологічними вадами, досліджували такі вчені, як Т. Волковська, О. Захаров, М. Ліблінг, Н. Мазурова, І. Мамайчук, Г. Мішина, Л. Солнцева, В. Ткачева, які стверджували, що у кожній дитини з порушеннями розвитку виникають проблеми при взаємодії з батьками.

Особливості батьківських відносин та їх вплив на розвиток дітей вивчали О. Бодальов, А. Варга, І. Добряков, В. Захаров, М. Лісіна, Є. Мастюкова, В. Мініяров, І. Нікольська, В. Столін, С. Сорокоумова, В. Ткачова, У. Ульяновка, Е. Ейдемільер, П. Якобсон.

Метою даної роботи є визначення особливостей супроводу сімей, де росте дитина з психофізіологічними вадами у системі громадського здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Народження дитини з відхиленнями у розвитку сприймається її батьками як найбільша трагедія. Факт появи на світ дитини «не такої, як у всіх», є причиною сильного стресу, який переживають батьки, в першу чергу мати дитини. Стрес, що має пролонгований характер, спричиняє сильну деформуючу дію на психіку батьків і стає вихідною умовою різкої травмуючої зміни життєвого устрою, що сформувався в сім'ї.

В якості психотравмуючого фактору, який визначає особисті переживання батьків дітей з відхиленнями, виступає комплекс психічних, сенсорних, мовленнєвих, рухових і емоційно-особистісних розладів, які характеризують ту або іншу аномалію дитячого розвитку. Безумовно, вираженість порушень, їх стійкість, тривалість і безповоротність впливають на глибину переживань батьків хворих дітей. Слід також зазначити, що психічна травматизація батьків, яка викликана порушеннями у розвитку дитини, виявляється більш глибокою в тому випадку, якщо вони самі психічно здорові і не мають психофізичних відхилень [2, с. 41].

Простежуючи переживання батьками трагедії народження неповносправної дитини, різні дослідники (Райт, Дуккан, Дрокар) дійшли висновку про закономірну зміну їхніх емоційних станів на шляху до адаптації.

Шок – найперша реакція на усвідомлення горя. Стан шоку надто тяжкий. Він може

тривати довго, людина підсвідомо шукає стабільності. Приходить сумнів: може, не все так погано, бувають помилки, потрібно все перевірити. Це означає новий етап усвідомлення горя.

Заперечення – віра у зцілення, помилковість діагнозу. Починається тривале і виснажливе мандрування від лікаря до лікаря, а далі до знахарів, екстрасенсів із надією знайти диво, яке зробить дитину здоровою. Психологи виокремлюють у цьому періоді почуття провини, гніву, сорому. Почуття самотності, втома від постійного і безуспішного пошуку способів зцілення дитини, виснажливий догляд за нею і зречення від усіх власних потреб та інтересів – усе це провокує депресію у батьків. Депресія – почуття пригніченості, воно є завершальним у послідовній зміні емоційних етапів, які є неконструктивними, бо свідчать про неприйняття батьками нової реальності [7, с. 14-15].

За цих обставин складається вкрай несприятлива ситуація для розвитку дитини. У разі появи в сім'ї дитини з відхиленнями в розвитку, як правило, головним опікуном стає матір і саме її поведінка, її особистісні особливості часто чинять найбільший вплив на емоційне благополуччя дитини і успішність її адаптації [10, с. 138].

В. М. Сорокін наводить дані про те, що більш ніж у 70% матерів дітей з аномаліями розвитку відзначається надзвичайно амбівалентне ставлення до власної дитини. Суперечливість цього ставлення проявляється в тому, що дитина одночасно розглядається і як об'єкт любові, і як джерело страждань [8, с. 75]. Саме останнє, за оцінкою більшості матерів, є причиною частих нападів роздратування по відношенню до дитини. Також мати відчуває постійну немотивовану тривогу за дитину, постійно відчуваючи присутність якоїсь небезпеки. Більше третини матерів відзначають, що поступово формується почуття сорому власної дитини, провоковане за рахунок недоброзичливого ставлення оточуючих. Почуття сорому і почуття провини перед дитиною формують переживання неповноцінності себе як матері. І часто виявляється, що в більшості випадків батькам необхідна кваліфікована психологічна допомога, яка могла б запобігти на ранніх стадіях формування та фіксації неадекватних стилів ставлення до хворої дитини, що ускладнює процес її психічного розвитку більшою мірою, ніж саме захворювання.

Батьківське ставлення до дитини з психофізичними відхиленнями значною мірою залежить від таких чинників, як глибина порушень у дитини, лікувальний про-

цес і соціально-психологічні наслідки цих порушень, які, відповідно, впливають на соціалізацію, самосвідомість дитини, її індивідуально-психологічні особливості, соціальний статус родини. Варто зауважити, що зовнішні обставини – народження дитини з психофізичними порушеннями, дефіцит соціального захисту і кваліфікованих соціальних послуг (реабілітація, соціально-психологічна реабілітація), – хоча і є деструктивними чинниками для родини, проте не лише вони зумовлюють кризовий стан, у якому опиняються батьки. Головною причиною безпорадності батьків є нездатність використовувати власні ресурси, налагоджувати продуктивну комунікацію як у середині родини, так і за її межами, планувати своє життя і реалізовувати його, спираючись на надійні опори, серед яких: обізнаність, настанови, вміння використовувати зовнішні й внутрішні ресурси.

Цілісна система почуттів батьків, включає особливості їх сприйняття і розуміння ними характеру і вчинків дитини, а також поведінкових стереотипів, що практикуються батьками у спілкуванні з дитиною, у випадку з нетиповими дітьми часто починає формуватись, спираючись виключно на цю нетиповість дитини, зосередження уваги на її відмінності від інших дітей. О. Єкжанова вказує, що більшість сімей, які мають проблемну дитину (53%), сприймають труднощі дитини дуже неоднозначно, а їхні очікування щодо можливостей розвитку та соціальної реалізації своєї дитини різко коливаються від завищених до повної невіри в наявність у неї будь-яких можливостей. Друга за чисельністю група (30%) представляє сім'ї з негативною реакцією як на дитину, так і на наявні у неї проблеми, визначаючи її як невдачу, непристосовану до життя, приписуючи їй погані нахили і соціально не схвалювані риси характеру [6, с. 78]. Подібне ставлення до дитини часто формує її життєвий сценарій або «неусвідомлюваний план життя»: батьки адресують їй певні послання, на основі яких вона робить відповідні висновки про себе, інших людей і світ у цілому, виходячи з чого будується життя дитини в подальшому [3, с. 67]. Розуміння батьками, зокрема матерями, особливостей своєї дитини, визнання ними права на її несхожість на інших дітей закладає основу для гармонійної взаємодії з дитиною та відповідно для її особистісного зростання і соціальної адаптації.

На жаль, диференціація переживань батьків залежно від характеру і ступеня порушень у різних категорій дітей з відхиленнями у розвитку ускладнена в силу відсутності валідного діагностичного інстру-

ментарію. До теперішнього часу накопичено недостатньо фактів, щоб на належному рівні аналізувати цю проблему [9, с. 56].

Із бесід з батьками можемо зробити висновок, що практично всі функції сім'ї, за деяким винятком, не реалізуються або не в повному обсязі реалізуються в сім'ях, які виховують дітей з відхиленнями у розвитку. Аналіз спостережень за розвитком міжособистісних відносин у таких сім'ях говорить про те, що таке стан пояснюється наступними причинами. В результаті народження дитини з відхиленнями у розвитку стосунки всередині сім'ї, а також контакти з оточуючим соціумом викривляються. Причини порушень пов'язані з психологічними особливостями хворої дитини, а також з великим емоційним навантаженням, яке несуть члени її сім'ї у зв'язку з тривалим стресом. Багато батьків у такій ситуації стають безпорадними. Їхній стан можна охарактеризувати як внутрішній (психологічний) і зовнішній (соціальний) глухий кут [2, с. 103].

Емоційний вплив стресу на жінку, яка народила хвору дитину, в кілька раз сильніший. У матерів часто спостерігаються істерики, депресивні стани. Страхи, які виникають у жінок з приводу майбутнього дитини, породжують почуття самотності, відчаю і відчуття «кінця життя». Матері перебувають постійно з дітьми. Вони скаржаться на безліч повсякчасних турбот, які пов'язані з дитиною, що призводять до підвищеного фізичного і морального навантаження та стають причиною стомлення. Часто для таких матерів характерне зниження психічного тону, занижена самооцінка, що проявляється у втраті смаку до життя, перспектив професійної кар'єри, неможливості реалізації особистих творчих планів, втрата інтересу до себе як до жінки й особистості [4, с. 68].

Виражені психофізичні порушення дитини, а також особистісні особливості матері можуть виступати джерелом материнської депривації. Любов до дитини як специфічне почуття виникає у жінки ще в період вагітності [10, с. 140]. Саме це почуття виникає у відповідь на емоційну взаємність дитини: її посмішку, комплекс пожвавлення при появі матері тощо. Депривація материнських почуттів може ініціювати недостатність цих соціально-психологічних проявів у дитини.

Унаслідок того, що народження хворої дитини, а потім її виховання, навчання і в цілому спілкування з нею є тривалим патогенно діючим психологічним фактором, особистість матері може зазнавати значних змін. Депресивні переживання

можуть трансформуватися в невротичний розвиток особистості та істотно порушити її соціальну адаптацію [1, с. 84].

Результати досліджень показують, що у дитини з відхиленнями у розвитку є порушення у стосунках з батьками. В якості критерію оцінки дитячо-батьківських стосунків використовується емоційна (позитивна або негативна) апеляція дитини до батьків у продуктах діяльності, а також безпосередня оцінка стосунків з батьками, яка дається самими дітьми.

Аналіз результатів спостережень, бесід, експериментальних досліджень щодо вивчення дитячо-батьківських стосунків дозволяє визначити тенденції в особистісному розвитку дітей і в їхніх стосунках з батьками, а саме: кожна дитина з відхиленнями у розвитку демонструє велику потребу в емоційно-позитивних контактах з батьками [3, с. 124].

У бесідах діти тепло відгукуються про батьків, часто приховуючи їхню холодність і недостатній рівень прояву уваги і любові. Практично кожна дитина (до 92% випадків) висловлює гостру потребу в теплих стосунках з батьками. Про це свідчать приклади з протоколів і щоденників спостережень за дітьми.

Батьківська неадекватність у прийнятті дитини з проблемами в розвитку, недостатність в емоційно-теплих стосунках провокують розвиток у дітей негармонійних форм взаємодії із соціальним світом і формують дезадаптивні характерологічні риси особистості [5, с. 236].

Недостатність дитячо-батьківських стосунків набуває несприятливих відтінків: відкидання, ізолюваність, агресія, страх. Лише у частини дітей формуються гармонійні й адекватні стосунки з близькими.

Майже у всіх дітей з відхиленнями в розвитку спостерігаються девіації в особистому розвитку, обумовлені не лише конституціональними особливостями і дією дефекту, але й порушеннями міжособової взаємодії і контактів. Домінуючими негативними особливими тенденціями є: агресивність, конфліктність, тривожність, замкнутість, комунікативні порушення.

Більшість дослідників підкреслюють, що від відносин дітей з батьками залежить, наскільки адекватною буде їхня взаємодія з оточуючим середовищем.

Для дитини сімейне виховання представляє унікальну умову її нормального розвитку. Важко переоцінити роль сім'ї в процесі розвитку всіх сторін психіки дитини, починаючи від елементарних моторних навичок і закінчуючи становленням його інтелекту, емоційної сфери, системи інтересів і цін-

ностей, світогляду й особистості в цілому [8, с. 107]. У процесі виховання дитини відбувається не лише становлення її свідомості, а й здійснюється процес особистісного зростання самих батьків, їхніх міжособистісних відносин.

Сім'я виступає найважливішим фактором соціалізації, під якою розуміється складний процес засвоєння дитиною культурно-історичного досвіду. У випадку, коли йдеться про сім'ї дитини з відхиленнями у розвитку, домашнє виховання виступає не тільки як найважливіший і визначальний фактор соціалізації, але і як двері в соціальну інтеграцію, шлях до самостійного і незалежного життя.

На успішне подолання батьками різних деструктивних станів спрямовані різні форми психологічної роботи з ними: індивідуальне консультування та групова робота (семінари, ігри). Світовий досвід допомоги таким батькам показує, що найбільш цілющим для них є середовище людей з такими самими проблемами. Тут вони, не боячись нерозуміння, осуду, можуть виговоритися, розслабитись, відпочити, вирішувати спільні проблеми, поділитись досвідом.

Основні напрямки роботи центру у взаємодії з батьками:

1. Створення батьківського клубу.
2. Інформаційне забезпечення.
3. Допомога в пошуку адекватних способів подолання труднощів, своїх прихованих ресурсів.
4. Диференційована психолого-педагогічна підтримка [7, с. 24].

У системі реабілітації дітей головним чинником є робота з родиною, мобілізація її потенціалу в спільній роботі з лікарями. Для реалізації цієї мети необхідним є проведення сімейної консультації та сімейної психотерапії.

У процесі консультування та сімейної терапії виявляються особливості внутрішньо сімейного клімату, міжособистісної взаємодії членів родини. Встановлюється наявність певних психологічних проблем, насамперед сімейний конфлікт, дезадаптація та дезінтеграція у зв'язку з психотравмуючою ситуацією, хворобою дитини. Також виникають такі психоемоційні стани як депресія, почуття провини, а в деяких випадках суїцидальні думки.

Для того, щоб досягти максимального позитивного результату у процесі лікування та реабілітації дитини необхідна організація школи батьків. На практиці 90% батьків, почувши від фахівців про невиліковність хвороби дитини, відчують сильний стрес. У початковому періоді хвороби вони дезорганізовані, перетворюються у пацієн-

тів «лікарських лабіринтів». Це додатково посилює їхній негативний стан, у тому числі стан дітей. Деякими елементами негативного впливу саме на стан дитини з боку батьків є патологічна жалість, гіперопіка, обмеження трудової діяльності, прояв емоційної нестриманості батьків (плач, сльози, скарги) на очах у дитини, страх перед майбутнім, обмеження уваги до інших членів родини [7, с. 81].

У процесі догляду та виховання дитини ви маєте бути уважними, спостерігаючи за відповідністю (чи невідповідністю) психофізичного розвитку її віку; відстежувати своєчасність проходження основних етапів розвитку.

Проблема психолого-соціальної реабілітації сімей з дітьми, які мають обмежені можливості здоров'я та функціональні розлади, залишається у стадії вирішення. Актуальність даного аспекту сучасного життя викликана недостатністю публікацій з даної теми в психологічній науці, водночас практика вимагає вивчення шляхів психологічної допомоги сім'ям, враховуючи індивідуальний запит батьків, які мають особливих дітей; підвищенням суспільного інтересу до питань психолого-соціальної реабілітації сімей, які виховують дітей з обмеженими можливостями та функціональними розладами, у зв'язку із збільшенням кількості таких сімей; протиріччям між прагненням сім'ї до гармонійної функціональної життєдіяльності і наявністю ірраціональних дисфункціональних почуттів батьків, які мають системний вплив на як на сім'ю в цілому, так і на розвиток дітей з особливими потребами.

Зазвичай в сім'ях, які виховують дітей з особливими потребами, розглядаються виключно проблеми самих дітей, проте з уваги випускається такий важливий аспект, як емоційний стан батьків. Для успішної адаптації особливої дитини у навколишньому світі, важливо приділяти увагу її психічному стану і здоров'ю. Найбільш ефективним для подолання деструктивних станів є середовище людей з такими самими проблемами. Різноманітні центри, об'єднання допомагають людям, які опинились у цій ситуації, позбутись почуття приреченості і безнадії. Не менш важливим у процесі розвитку дитини є правильне розуміння родиною її стану, яке сприяє гармонійному розвитку дитини.

Висновки. Отже, аналіз наявної психологічної літератури з проблеми показав, що сім'ї, які виховують дитину з відхиленнями у розвитку, розглядаються в більшості випадків через призму особливостей розвитку самої дитини, характеру її особливих

потреб. При цьому комплексний психологічний супровід власне сімей з такими дітьми є відносно новою сферою діяльності фахівців.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є визначення головних критеріїв якісного медичного супроводу сімей, де росте дитина з психофізіологічними вадами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубровина И.В. Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / И.В. Дубровина. – Екатеринбург, 4-е изд. – 2000. – 107 с.
2. Вишневский В.А. Инклюзивное образование в условиях интеграции / В.А. Вишневский. – Н. Перре-Клермон, 2007. – 126 с.
3. Коновальчук В. До проблеми психологічного здоров'я як базової цінності особистості (глибинно психологічний аспект) / В. Коновальчук // Молодь і ринок. – 2008. – № 3. – С. 61–65.
4. Куценко В. Потенціал охорони здоров'я / В. Куценко, Л. Богун // Економіка України. – 1999. – № 3. – С. 61–69.
5. Луковкина А.Н. Особенности детско-родительских отношений в семье с ребенком с отклонением в развитии / А.Н. Луковкина // Современные проблемы психологии семьи: феномены, методы, концепции. – Изд-во АНО «ИПП», 2011. – 215 с.
6. Лукьянченко Н.В. Родительское отношение в семьях с ребенком, имеющим особенности развития / Н.В. Лукьянченко // Сборник тезисов участников второй всероссийской научно-практической конференции по психологии развития «Другое детство». – М., 2009. – 125 с.
7. Мастюкова Е.М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Е.М. Мастюкова, А.Г. Москвичкина. – М., 2004. – 560 с.
8. Медична психологія: Підручник С.Д. Максименко, Я.В. Цехмістер, І.А. Коваль, К.С. Максименко; за заг. ред. С.Д. Максименко. – 2-ге видання. – К.: Видавничий дім «Слово», 2014. – 520 с.
9. Сорокин В.М. Содержание и динамика реакций родителей на факт рождения ребенка с отклонениями в развитии / В.М. Сорокин. – ВЕСТНИК ОГУ № 5. – 2001. – 235 с.
10. Филиппова Г.Г. Психология материнства: учеб. пособ. / Г.Г. Филиппова. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 240 с.

СЕКЦІЯ 7. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.973:616.8

ВІДЕОІНТЕРАКТИВНИЙ ТРЕНІНГ НА ДОПОМОГУ СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДОМ СПЕКТРУ АУТИЗМУ (РСА): ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД

Єсип М.З., к. психол. н.,
доцент кафедри клінічної психології
Український католицький університет

У статті висвітлено роль відеоінтерактивного тренінгу у роботі зі сім'ями, в яких є дитина з розладом спектру аутизму. Представлені дані ефективності застосування цього методу.

Ключові слова: розлад спектру аутизму, відеоінтерактивний тренінг, сім'я, ефективність.

В статье освещена роль видеоинтерактивного тренинга в работе с семьями, в которых есть ребенок с расстройством спектра аутизма. Представлены данные эффективности использования данного метода.

Ключевые слова: расстройство спектра аутизма, видеоинтерактивный тренинг, семья, эффективность.

Yesyp M.Z. VIDEOINTERACTIVE TRAINING TO ASSIST FAMILIES HAVING CHILDREN WITH-AUTISM SPECTRUM DISORDER (ASD): PSYCHOLOGICAL VIEW

The article highlights the role of videointeractive training in activities with families that have children with Autism Spectrum Disorder. The data presented in the article show efficiency of the method in question.

Key words: autismspectrumdisorder, videointeractive training, family, efficiency.

Постановка проблеми. Аутизм (розлад спектру аутизму, або РСА) належить до групи нейророзвиткових захворювань, яке значною мірою ускладнює соціальну взаємодію. На сьогодні вивчення цього порушення розвитку стало більш поширеним: запропоновано ранні ознаки, які ще на початку можуть сигналізувати про тенденції змін психіки дитини. Оскільки аутизм передбачає суттєві труднощі у взаємодії з іншими людьми, а кількість дітей, в яких діагностується цей розлад, зростає, розвинуті країни світу витрачають значні кошти, аби за умови вчасного виявлення надавати ефективну допомогу раннього втручання (від 1 до 1,5 мільйонів фунтів стерлінгів у Великобританії та від 1,4 до 2,4 мільйонів доларів у США станом на 2016 р.) [12]. Саме ранні втручання та ефективна робота команди спеціалістів зможуть багато покращити якість життя, соціальну взаємодію як окремій дитині, так і сім'ї загалом. Нині у світі для навчання навичкам спілкування та налагодження стосунку в сім'ях дедалі частіше звертаються до методу відеотренінгу, який за останні роки показав свою ефективність у розвитку комунікативних навичок різних категорій населення [6; 14].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в аналізі акту-

альних досліджень, ґрунтуючись на яких можна краще побачити місце відеотренінгу у роботі зі сім'ями, які мають дитину з розладом спектру аутизму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відеоінтерактивний тренінг (скорочено відеотренінг, або ВІТ; англійською мовою Video Interaction Guidance) є практичним методом, спрямованим на покращення комунікативних навичок у міжособовій взаємодії [6; 8; 9; 14]. Цей метод працює завдяки тому, що учасники тренінгу (наприклад батьки дитини з РСА) активно залучаються до змін їхніх взаємин у системах, в яких вони перебувають, задля покращення їхнього майбутнього.

ВІТ виходить із тих ідей, що люди у важких ситуаціях прагнуть все-таки змінюватись та покращувати свою взаємодію. Окрім того, у труднощах особи можуть отримати корисний для них досвід, який пошириться на інші сфери їхнього життя. Не менш важливим також є той факт, що завдяки відеотренінгу в його учасників зростає усвідомленість їхньої ролі у процесі комунікації.

Як і будь-який інший метод, відеоінтерактивний тренінг ґрунтується на ключових принципах. По-перше, акцентовано на цілій системі, наприклад, усіх членах сім'ї, які долучаються до виховання дитини, найближчому її оточенні (вихователі, вчителі,

ровесники), завдяки якому теж відбувається становлення світогляду та формування поведінки дитини. По-друге, важливим є спостереження в природних для учасників відеотренінгу умовах, а саме вдома, де видно особливості облаштування середовища, звичну інтеракцію між членами сім'ї, чи на місцях навчання, праці. Третім є принцип «тут і тепер», який передбачає аналіз тих моментів взаємодії, які нині актуальні. За четвертим принципом, учасники відеотренінгу наділені певним потенціалом – побачити, що саме варто вдосконалювати в їхньому житті, бути відкритим до змін, а також розвивати ті свої аспекти взаємодії, які покращують їхню комунікацію. Ще одним важливим, п'ятим, принципом методу відеоінтерактивного тренінгу є робота на рівні базової комунікації, а саме пози тіла, тону голосу, міміки, зорового контакту людини тощо.

Про метод відеотренінгу почали говорити у Нідерландах у 80-х рр. ХХ ст. завдяки Г. Бімансу та команді дослідників, яку очолював вчений. Спочатку ВІТ використовувався у діаді «мама-немовля» з перших місяців народження дитини, аби допомогти батькам краще розуміти ранню взаємодію з малям. Значний внесок у розробку теоретичної бази відеоінтерактивного тренінгу зробив також К. Тревартен з Единбурзького університету, розробивши ідеї первинної та вторинної інтерсуб'єктності. На сьогодні ВІТ вважається широко поширеним методом у понад 15 країнах світу (Великобританії, Німеччині, Італії, Греції, Австралії, Чехії, Угорщині, Мальті, Польщі, Аргентині, Мексиці, США) і більше ніж з 4 000 тренерів.

Категорія учасників відеотренінгу є різною. Найчастіше звертаються сім'ї, які потребують супроводу у питаннях поведінки чи стосунку з дітьми (рідними, усиновленими, з особливими потребами). Методом відеотренінгу також користуються працівники закладів освіти, соціальної опіки, деякі відділення лікарень (неонатальні, гематологічні, реабілітаційні). Стають теж популярними звернення з боку підприємств, установ, бізнес-структур.

Відеотренінг працює в такий спосіб, що на основі відеоматеріалу, який зазвичай знімається в природних умовах перебування учасників ВІТу, разом із тренером відбувається обговорення окремих кадрів, на яких найкраще видно, що саме допомагає або як можна покращити процес взаємодії. Відповідно до очікувань проговорюється також запит учасників відеотренінгу, аби могли працювати над актуальними викликами. Під час переглядів окремих

кадрів відеотренер разом із дорослими звертають увагу на певні характеристики вдалої взаємодії, які відповідають віковим етапам розвитку людини. Оскільки метою цієї статті є аналіз ролі відеотренінгу у роботі з сім'ями, в яких є дитина з розладом спектру аутизму, далі будуть представлені ті характеристики взаємодії, які визначають розвиток батьківсько-дитячих стосунків на ранніх етапах. Ще однією причиною представлення тих характеристик взаємодії, які відповідають первинному етапу становленню стосунків, є та, що вони першими закладають фундамент взаємодії і надзвичайно необхідні для розвитку вербальної та невербальної комунікації дитини, у нашому випадку, з розладом спектру аутизму. Мова йде про такі характеристики міжособової взаємодії, як плекання зорового контакту, завдяки тому, що дорослі опускаються на рівень дитини, повертаються до неї, коли звертаються, мають відкриту позу тіла. Не менш важливим також є словесне озвучення батьками того, що відбувається, що саме робить дитина, як саме вона себе почуває, що вона нині переживає, наскільки успішно вона виконала певну діяльність. Для того, аби мати змогу покращувати взаємодію з дитиною з РСА, центральною ідеєю ВІТу є розвиток стосунку в часі її ігрової діяльності, адже в цьому природньому середовищі дитина може якнайкраще розвивати свої уміння та навички. З-поміж інших завдань батьків теж є балансування свого темпу гри чи пристосування висловлювань до темпу конкретної дитини, створення їй простору особисто досліджувати чи пропонувати ідеї гри.

Значним досягненням відеоінтерактивного тренінгу є те, що його послідовники приділили достатньо уваги дослідженню ефективності цього методу. Кроскультурні рандомізовані дослідження розпочалися ще в середині 90-х рр. ХХ ст., охопивши результати, отримані у процесі «класичного» відеоінтерактивного тренінгу та підходів, близьких до цього методу. В останньому йдеться про втручання, які передбачають розвиток стосунку в часі взаємодії, лише окремі моменти якої були зняті на відеокамеру. Стосовно цього М. Бейкерманс-Краненбург та колеги зауважили, що навіть порівняно короткі втручання з використанням відео-зворотного зв'язку набагато ефективніші, аніж без нього [1].

Департамент дітей, шкіл та родин Великобританії на початку цього десятиріччя постановив, що ранні втручання, які передбачають розвиток батьківської усвідомленості та прив'язаності до дитини, є превентивним кроком, який попереджає емоційне

занедбання майбутнього покоління [2]. Для підтвердження цієї думки були представлені докази ефективності відеоінтерактивного тренінгу у розвитку батьківської компетентності. Отже, ВІТ став однією з двох рекомендованих програм, обраних Національною організацією з попередження насильства над дітьми (The National Society for the Prevention of Cruelty to Children, NSPCC) [11]. При подальшому мета-аналізі досліджень, які використовували ідеї відеотренінгу, було виявлено, що у батьків зростає уміння краще взаємодіяти з їхніми дітьми, а також позитивне сприйняття свого батьківства [5; 9]. Окрім цього, стверджується, що зі зростанням батьківської компетентності значно покращується поведінка самих дітей. Дослідження теж показали, що обговорення важливих моментів взаємодії на основі відеоматеріалів допомагає батькам зменшувати емоційний дистрес та збільшувати свою впевненість у батьківстві [5; 9; 13; 14].

Ці результати ґрунтуються на мета-аналізі двадцяти дев'яти досліджень, в яких використовувався безпосередньо відеоінтерактивний тренінг та методи відео-зворотного зв'язку [5]. Дослідження були проведені у сім'ях, вік дітей яких становив від кількох місяців до восьми років та які у запиті висловили побажання краще зрозуміти, як давати раду з надмірною активністю дитини, її істериками тощо. Підсумкові результати вказували на те, що величина впливу становила 0,76 (рівень вище середнього) у сфері розвитку батьківських умінь справлятися із поведінковими труднощами дитини, 0,56 (середній рівень) – стосовно батьківського ставлення та 0,42 (рівень нижче середнього) – щодо позитивного розвитку дітей [5; 9].

Ефективність відеоінтерактивного тренінгу у розвитку батьківсько-дитячих взаємин зазначила теж команда спеціалістів Х. Кеннеді, М. Лендор, Л. Тодд, М. Робертсон [9; 13]. Вирізняється це дослідження тим, що науковці працювали із сім'ями, в яких були значно занедбані батьківські обов'язки. Дослідження ефективності ВІТу здійснювалось щодо сімей, які погодились використовувати відеоінтерактивний тренінг (загальна кількість – вісім сімей), та сімей, які надали перевагу звичайній програмі центру, який вони відвідували (загальна кількість – п'ятнадцять сімей). У сім'ях, які надали перевагу ВІТу, зйомки відбувались від трьох до п'яти разів із переглядом окремих кадрів на взаємодію між батьками та дитиною. Результати були зібрані на підставі Індексу догляду [3], який дає змогу говорити про сім характеристик взаємодії

між дорослим (у цьому дослідженні – матір'ю) та дитиною на основі трьох рівнів – «достатньо гарному», «задовільному» та «недостатньому». Результати, отримані на початку досліджень, вказували на те, що Індекс догляду був приблизно однаковим в обох групах сімей. На підставі даних, отриманих після втручання, було показано, що контрольна група сімей зазнала незначного погіршення у сфері батьківсько-дитячих взаємин, а ті, хто отримував супровід відеотренера, покращили свою комунікацію з дитиною. У числовому значенні за шкалою Індексу догляду зростання відбулось на 3,13, що відповідає середньому рівню і має статистично значимий вплив ($ES=0,5$). Якщо перед початком використання ВІТу лише 25% сімей були оцінені за показником догляду на достатньо гарний рівень, то опісля їхньої відсоток суттєво зріс (87,5%). Окрім цього, у всіх сім'ях, в яких був виявлений недостатній рівень за показником догляду за дитиною, простежувалось зростання за цим показником на два пункти. Враховуючи те, що це дослідження, як визнають самі вчені, було пілотним, може виникати чимало дискусій стосовно більш доказової бази. Однак його результати статистично підтвердили позитивний вплив відеоінтерактивного тренінгу на розвиток стосунків між батьками та дітьми.

Оскільки метою цієї статті є аналіз ефективності використання відеотренінгу у роботі з дітьми, в яких діагностовано розлад спектру аутизму, звернемо більше уваги на відповідні дослідження. Психологи, які вивчають проблему аутизму, одноставно визнають проблему невербальної комунікації однією з основних у дітей з відповідним розладом. Мова йде про розвиток зорового контакту, взаємної діяльності в часі гри, обмін ініціативами, розуміння жестів та міміки того. Для того, аби діти та молоді люди, в яких діагностовано РСА, могли розвивати свої потенційні можливості, краще адаптуватись до життя в спільноті, всі організації, які займаються питанням стратегії розвитку дітей з аутизмом, визнають за необхідне вдало підібрати терапевтичні втручання, які якнайповніше зможуть цілюти в ключові мішені (репортаж ВВС у жовтні 2016 р. із заголовком «Super parenting improves children's autism»).

Власне, відеоінтерактивний тренінг є тим підходом, завдяки якому розвиваються відповідні навички у батьків дітей із РСА як первинної ланки соціалізації. Дослідження вказують на те, що у разі використання ВІТу як ефективного методу втручання покращується розуміння батьками своєї дитини, в якій діагностовано розлад спектру

аутизму [6]. Крім того, відеоінтерактивний тренінг є тим методом, який відповідає рекомендаціям Національного інституту здоров'я та якості медичного догляду Великої Британії NICE (National Institute for Health and Care Excellence). Згідно з протоколами, втручання мають відповідати рівню розвитку дитини з РСА, сприяти кращому її розумінню з боку батьків, опікунів, вчителів, ровесників, включати техніки моделювання та відеоінтерактивного зворотного зв'язку, охоплювати техніки, завдяки яким дитина чи молода особа із РСА буде вдосконалювати свою комунікацію, взаємну гру і соціальну діяльність [10].

Відеотренінг у роботі з сім'ями, в яких є діти з РСА, працює в такий самий спосіб, що й з іншими системами. Тренер вибирає окремі кадри для дорослих, в яких видно кращі зразки їхньої взаємодії з дитиною, з тією метою, аби ці моделі поведінки батьків поширювались на інші сфери життєдіяльності. Уважність до дитини, підтримка її дій, обмін ініціативами стають фундаментальними у розвитку дитини з РСА. Отже, ВІТ створює передумови для розвитку взаємної комунікації – відбувається своєрідне «налаштування» на взаємодію [9].

Дослідження ефективності застосування відеотренінгу у роботі із сім'ями, в якій є дитина з РСА, були здійснені Тренінговим центром по роботі з аутизмом (Великобританія) [14]. Одним із напрямів діяльності цієї групи була розробка стратегій навчання батьків дітей з аутизмом із метою покращення взаємодії та здобуття ними нового досвіду (Autism Strategies for Parents to Improve Relationships and Experiences, ASPIRE). Для кращого розуміння впливу ВІТу на розвиток взаємодії між батьками та дітьми розробники програми провели дослідження у двох групах сімей: тих, хто брав участь лише у групах взаємопідтримки, та тих, хто отримував додатково послуги відеотренера. На початку обом групам представлялась інформація загалом про те, що являє собою аутизм, які навчальні сфери важливі для розвитку дитини (як от робота з логопедом, окупаційним терапевтом, поведінковим психологом тощо). Програма, в якій брали участь батьки першої групи, охоплювала шеститижневі воркшопи, на яких давались практичні навички комунікації, ігрової діяльності, рекомендації по поведінкових та окупаційних викликах. Для тих сімей, яким надавались послуги відеотренера, навчання тривало сім-вісім тижнів. Упродовж цього часу батьків запрошували до зйомок у ситуаціях, де вони використовували різні ігри з дітьми з РСА (рухові, предметні), після чого здійсню-

вався перегляд окремих кадрів. Сім'ям теж пропонувалось представити певні кадри відеоматеріалів на загальне коло обговорення в групі з тією метою, аби нормалізувати свій стан, отримати підтримку від батьків, в яких теж є схожі труднощі, а також конфронтувати ту поведінку, яка потребує змін задля кращої взаємодії з дитиною [4].

Очікувалось, що розроблені програми допоможуть зменшити ізоляцію між дитиною і батьками, а також вплив її аутистичних рис на комунікацію, збільшити зацікавленість дорослими діяльністю дитини, розвинути вміння керувати її поведінкою та поглибити розуміння проблем аутизму. Однак, як показали результати досліджень, лише деякі зміни були отримані завдяки відеотренінгу.

Задля об'єктивнішого оцінювання впливу ВІТу на процес взаємодії між дитиною та її батьками було підібрано ряд методів: суб'єктивну оцінку досягнення цілей із боку батьків та спеціалістів (Target monitoring evaluations, TMEs), стандартизовані опитувальники (Індекс стресу батьків «Parenting Stress Index», Шкалу батьків «Parenting Scale», Опитувальник сильних сторін дитини та труднощів «Strengths and Difficulties Questionnaire»), нестандартизовані опитувальники (Опитувальник батьківського досвіду «Parent Experience Questionnaire»), авторські анкети, інтерв'ювання батьків, відеоаналіз. Особливої уваги потребує представлення способу оцінювання відеоматеріалів. Спеціалісти оцінювали відповідні матеріали за певними ustalеними параметрами (як-от уважність до дитини, вміння зауважувати ініціативу, якість взаємодії) у тих проміжках часу, які були наперед домовлені зі всіма експертами (зокрема другу, п'яту, восьму хвилини тощо), та конкретною тривалістю кадрів (оцінювання здійснювалось упродовж однієї хвилини кожні десять секунд) [14].

Згідно з результатами порівняльного аналізу (з боку батьків та експертів) показники досягнення поставлених цілей у разі використання відеотренінгу на початку становили 3,2, а до кінця навчальної програми зросли до позначки 7,4 (де 1 – цілі абсолютно не досягнуті, а 10 – цілі абсолютно досягнуті). Експертне оцінювання якості взаємодії між батьками та дитиною з РСА за різними параметрами теж виявило позитивний вплив застосування відеотренінгу на процес комунікації – суттєво зменшилась ізольованість дитини з РСА в сім'ї та майже удвічі зріс показник участі батьків в часі ігрової діяльності (найсуттєвіші зміни – з 18% до 30%). Батьки теж зазначили в часі анкетування, що зросла їхня

впевненість, вони стали більш обізнаними стосовно того, як долучатись до ігор дитини з аутизмом. Міжособову взаємодію з дитиною дорослі почали сприймати більш позитивно, звертаючи увагу при цьому на роль відеотренінгу та групової підтримки [14].

Попри те, що в групі батьків, за ким був закріплений відеотренер, загальна кількість становила лише п'ять сімей, кількість параметрів, на підставі яких здійснювалось дослідження, та глибина аналізу відеоматеріалів заслуговують, аби все-таки мати змогу їх представити, хоча б і як результати пілотного проекту. Зокрема, значний акцент робиться в запропонованому дослідженні на тому, що наявність самих знань про стратегії, сфокусовані на дітей із РСА, не дає батькам розуміння та досвіду, як перейти до практичного застосування отриманих знань, як на цьому наголошували учасники першої батьківської групи, за якими не був закріплений відеотренер [14]. Батьки ж тої групи, які мали змогу отримувати супровід відеотренера, більшою мірою відчували впевненість та розуміння того, що відбувається з їхньою дитиною. У них зменшився рівень емоційного стресу, а також змінилось ставлення до окремих аспектів поведінки дитини, що були викликані розладом спектру аутизму.

Висновки з проведеного дослідження. Проблема аутизму набирає дедалі більших обертів дослідження. Із розвитком терапевтичних, консультаційних, тренінгових методів з'являються нові доказові дані ефективності їх застосування. Оскільки для осіб з аутизмом центральною мішенню втручання є труднощі соціальної взаємодії, вдалий підбір методів зможе забезпечити ефективнішу роботу у допомозі сім'ям. Мета-аналіз досліджень свідчить, що одним із важливих методів у допомозі тим, хто потребує кращого розуміння особливостей соціальної взаємодії, є відеоінтерактивний тренінг. Саме завдяки його практичному спрямуванню учасники відеотренінгу не лише отримують знання про те, які моделі їхньої взаємодії допомагають або перешкоджають взаємодії, а й мають змогу вдосконалювати, розвивати, розширювати репертуар своїх інтеракцій. Особливо актуальним це є для сімей, яким важко зрозуміти дитину з РСА, її потреби та особливості взаємодії. Попри те, що нині існує незначна кількість праць, в яких висвітлюється питання ефективності застосування відеоінтерактивного тренінгу у роботі з сім'ями, де є дитина з аутизмом, пілотні наукові дослідження виявили покращення взаємодії в стосунках між дорослими (батьками) та дитиною.

Надихає під час вивчення цього питання той факт, що відеоінтерактивний тренінг як метод відкритий до вивчення своєї ефективності і готовий вдосконалювати свої ідеї задля розвитку вдалої взаємодії між різними учасниками взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bakermans-Kranenburg M.J., Van IJzendoorn M.H., Juffer F. Less is more: Meta-analyses of sensitivity and attachment interventions in early childhood. *Psychological Bulletin*. 2003. No 129. P. 195–215.
2. Barlow J., Schrader-MacMillan A. *Safeguarding children from emotional maltreatment: What works?* London: Jessica Kingsley, 2010. 397 p.
3. Crittenden P. Using the CARE-Index for Screening, Intervention, and Research. URL: http://www.patcrittenden.com/include/docs/care_index.pdf.
4. Cross J., Kennedy H. *How and why does VIG work? Video Interaction Guidance: a relationship-based intervention to promote attunement, empathy and wellbeing.* London: Jessica Kingsley Publishers. 2011. 406 p.
5. Fukkink R.G. Video feedback in the widescreen: A meta-analysis of family programs. *Clinical Psychology Review*. 2008. No 28(6). P. 904–916.
6. Gibson K.A. Appreciating the world of autism through the lens of video interaction guidance: an exploration of a parent's perceptions, experiences and emerging narratives on autism. *Disability & Society*. 2014. Volume 29, Issue 4. P. 568–582.
7. Green J., Charman T., McConachie H., Aldred C. et al. Parent-mediated communication-focused treatment in children with autism (PACT): a randomised controlled trial. *The Lancet*. 2010. No 375. P. 2152–2160.
8. Kennedy H. *Interaction Guidance in a Nutshell.* Maternal Mental Health Alliance. URL: <https://maternalmentalhealthalliance.org/video-interaction-guidance-in-a-nutshell> (дата звернення: 15 січня 2018 р.).
9. Kennedy H., Landor M., Todd L. Video Interaction Guidance as a method to promote secure attachment. *Educational and Child Psychology*. 2010. Vol. 27, No. 3. P. 388–395.
10. National Institute for Health and Care Excellence. *Clinical Guidelines*. 2013. No 170. P. 10–19.
11. NSPCC: The National Society for the Prevention of Cruelty to Children (NSPCC): Evidence to the independent review of the delivery of early interventions intended to fulfil potential and reduce dysfunction in the lives of children and young people. November 2010. URL: http://www.nspcc.org.uk/Inform/policyandpublicaffairs/consultations/responses2010_wda70544.html.
12. Pickles A., Le Couteur A., Leadbitter K., Salomone J. et al. Parent-mediated social communication therapy for young children with autism (PACT): long-term follow-up of a randomised controlled trial. *The Lancet*. 2016. No 388. P. 2501–2509.
13. Robertson M., Kennedy H. (2009) *Relationship-Based Intervention for High Risk families and their babies. Video Interaction Guidance – an international perspective* Seminar Association Infant Mental health. London, Tavistock, 2009. 286 p.

14. Sked H., Alexander S., Wraight C. Interaction Guidance for parents of young children with a diagnosis of autism in a rural Scottish Local Authority. Video Interaction Guidance: Closing the Gap ("7th AVIGuk International Conference"

2017). Glasgow, 2017. URL: <https://attunedinteractions.wordpress.com/2017/08/18/video-interaction-guidance-closing-the-gap-7th-aviguk-international-conference-2017-glasgow-report-on-day-two-aisla-darling-and-eveline-chan/>.

УДК 376.3–053.4–056.313:7

ПСИХОЛОГІЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Лисенкова І.П., к. пед. н., професор кафедри психології та спеціальної освіти, завідувач кафедри психології та спеціальної освіти
Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

У статті розглянуто проблему психології емоційної сфери дітей із затримкою психічного розвитку. У дітей із затримкою психічного розвитку спостерігається загальна незрілість емоційно-вольової сфери, що надає всій їхній поведінці надмірної інфантильності: невміння стримуватися, змушувати себе дотримуватися правил чи виконувати завдання, що не викликають безпосереднього інтересу, але є потрібними. Недорозвиток емоційної сфери проявляється в гіршому (порівняно з дітьми, що нормально розвиваються) розумінні як чужих, так і власних емоцій.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційна сфера, психологія емоційної сфери, діти, затримка психічного розвитку.

В статье рассмотрена проблема психологии эмоциональной сферы детей с задержкой психического развития. У детей с задержкой психического развития наблюдается общая незрелость эмоционально-волевой сферы, придающая всему их поведению чрезмерную инфантильность: неумение сдерживаться, вынуждать себя придерживаться правил или выполнять задания, которые не вызывают непосредственного интереса, но являются нужными. Недоразвитие эмоциональной сферы проявляется в худшем (сравнительно с детьми, которые нормально развиваются) понимании как чужих, так и собственных эмоций.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональная сфера, психология эмоциональной сферы, дети, задержка психического развития.

Lysenkova I.P. PSYCHOLOGY OF EMOTIONAL SPHERE OF CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION

The article is devoted to the problem of psychology of emotional sphere of children with mental retardation. For children with mental retardation there is general immaturity of emotionally volitional sphere which gives all to their behavior of surplus infantilism: lack of ability to restrain a temper, to force itself to adhere to the rules or execute tasks, which do not cause direct interest, but are necessary. The exhalation of emotional sphere shows up in the worse (comparatively with children with normally development) understanding of emotions, as stranger so own.

Key words: emotions, fillings, emotional sphere, psychology of emotional sphere, mental retardation.

Постановка проблеми. Серед глобальних проблем людства, що найгостріше заявляють про себе у XXI ст. особливе місце посідає психічне і фізичне здоров'я дітей. Численні підходи до вирішення цієї проблеми найчастіше ґрунтуються на вивченні якості медичного обслуговування, внутрішньосімейної атмосфери і стосунків дитини із близькими дорослими, вивченні екологічної обстановки, соціального оточення, сприйнятливості дітей до захворювань, інших зовнішніх чинників.

Значно менше вивчені внутрішні чинники, що впливають на психічне здоров'я дітей, і найважливіші умови, що визначають це благополуччя. Як один із таких внутрішніх чинників, що є могутнім регулятором психіки дитини, а отже, і її здоров'я, можна розглядати емоційну сферу як складно організовану систему регуляції поведінки дитини.

Емоційна сфера дитини розглядається як одна з базових передумов загального психічного розвитку, як ядро становлен-

ня особистості дитини (О. Запорожець), як один із фундаментальних внутрішніх чинників, що визначають психічне здоров'я дитини і становлення її початково здорової психіки.

Якщо відчуття, сприймання, мислення людини відображають властивості, закономірності предметів, речей і явищ, то в переживаннях людини відображається її ставлення до предметів, явищ, подій дійсності, залежно від того, як ці предмети задовольняють або не задовольняють потреби людини. Емоція – це оцінка у формі переживання інформації про зовнішній і внутрішній світ, яка надходить у мозок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від давнини до сучасності фізіологи пов'язували й пов'язують емоційні стани людини з різними змінами в організмі, з різними тілесними проявами. Наприкінці XIX ст. була висунута теорія, згідно з якою емоція виникає лише як наслідок внутрішніх, фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі. Під час дослідження даного питання вченими було представлено багато теорій емоцій. Це еволюційна теорія походження емоцій С. Darwin, рудиментарна теорія емоцій G. Spencer і його учнів, психоаналітична концепція емоцій, структурна теорія емоцій J. Papez, органічна теорія емоцій James-Lange тощо.

Постановка завдання. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та розкритті проблеми психології емоційної сфери дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початковому етапі розвитку (перший період етапу дитинства) емоційні прояви дитини мають афективну природу. Їх поява (поява афекту) тісно пов'язана з органічними потребами, насамперед із потребою в їжі, теплі, позитивному самовідчутті. Негативні афекти є єдиним готовим від народження засобом, за допомогою якого дитина «повідомляє», сигналізує, передусім матері, про характер своїх потреб і результат їх задоволення. Наочним змістом емоційно-афективних реакцій, що виконують у цих умовах сигнальну функцію, є суб'єктивні стани дитини, що характеризують стан організму, а не предмети навколишнього світу. І цією вираженістю суб'єктивного стану емоції ніби задають напрям розвитку психічної активності немовляти (А. Валлон, Р. Заззо й інші) [4, с. 1085].

Як показує практика, можливе «застрягання» дитини на емоційно-мімічних засобах спілкування, що може істотно ускладнювати розвиток мовного спілкування.

Отже, впродовж першого року життя істотно змінюється і розширюється як зміст

переживань, які домінують у немовляти (від переживань власного стану – до переживань соціального і наочного змісту і відділення, що починається, від матері), так і їхня функціональна роль. Причому достатньо яскраво виявляється поліфункціональність емоційних проявів, які можуть не тільки бути сигналом неблагополуччя стану організму або його окремих систем, але і виконувати функцію скарги, розрядки, засобу привертання до себе уваги дорослого і навіть функцію способу спілкування і взаємодії з дорослим. Емоція запускає особливий тип дій – соціальну, направлену на іншого дію: перцептивну, комунікативну, ігрову.

Сам афект як емоційний прояв у широкому сенсі слова вже впродовж першого року життя зазнає значних змін. Зокрема, істотні зміни виявляють:

- знак і модальність переживань: від плачу і крику як рефлекторних реакцій – до усмішки як соціально опосередкованої емоційної відповіді дитини;

- довільність виникнення переживань: від спонтанних, мимовільних проявів – до емоцій, обумовлених конкретними діями і діями дорослого;

- диференційованість цілісного акту переживання, його наочного змісту: від глобальних і недиференційованих переживань внутрішніх станів – до диференційованих за наочним змістом емоційних відповідей, які можуть бути викликані близьким дорослим, іграшкою;

- зв'язок із потребою: від безпосередньої обумовленості біологічними потребами – до актуалізації і розвитку власне соціальних потреб (потреби в іншій людині, в емоційному контакті з нею, у спілкуванні) [5, с. 1–12].

Як зазначалося вище, вже на першому році життя, а помітніше – у молодшому дошкільному віці афект як вираз крайньої безпорадності дитини все частіше підпорядковується, а потім і поступається місцем іншому типу емоційної поведінки, а саме – ситуативним емоціям, що виникають на певному утриманні, соціальному або наочному. «Різноманіття і складність емоційних станів є результатом роздвоєння первинної чуттєвості, в якій її пізнавальні й афективні моменти розділяються <...>. Виникаючи в наочних ситуаціях, вони ніби «мітять» своєю мовою ці ситуації й окремі об'єкти, що іноді навіть входять у них випадково або побічно <...>. Йдеться <...> про диференціацію, яка виникає в образі наочного змісту й емоційного забарвлення <...>» [1, с. 171].

Отже, емоції, які виникають ситуативно, ніби мітять все оточення дитини, зали-

шаючи на ньому своєрідні мітки-сліди і виконуючи, як можна вважати, функцію оцінки. У свою чергу, емоційні оцінки починають диференціювати в свідомості дитини навколишні предмети і об'єкти на тих, що притягають і тих, що відштовхують, на красиві і потворні, приємні та неприємні, тим самим задаючи надалі виборче ставлення до них. Зміст, який дитина освоює, є надзвичайно різноманітним і складним (предмети, дії з ними, персонажі ігор, реальні люди, вчинки тощо), і тому емоційні оцінки служать до того ж ще і впорядковуванню дій зовнішнього світу.

Оцінна функція емоційних явищ тісно пов'язана з функцією спонуки цими явищами активності та діяльності дитини, яку іноді називають також цілеспонукаючою або мотивоутворювальною функцією (Н. Авдєєва, А. Кошельова, Л. Стрілкова).

Орієнтовну функцію емоцій можна розглядати як приватний варіант спонукальної функції. Водночас деякі автори слушно відводять орієнтовній функції емоцій абсолютно самостійну роль (В. Асєєв, П. Гальперін, Б. Додонов). Одна з функцій емоцій полягає в тому, як вважає В. Асєєв, що вони орієнтують людину, указуючи на значущість навколишніх явищ, на ступінь їхньої важливості, на їхню модальність, позитивність або негативність [6, с. 246–251].

Для подальшого розвитку емоційно-оцінної поведінки надзвичайно важливою обставиною є і те, як ці оцінки реалізуються дитиною вербально: у вигляді яких мовних штампів, як часто, на якому утриманні, на якому емоційному фоні.

Так, у взаємодії емоцій, які виникають ситуативно, й узагальнених оцінок-відчуттів, що породжуються тим самим змістом, поміщений момент безперервного саморуку свідомості дитини (А. Кошельова). Точніше кажучи, у цій взаємодії лежать витoki процесу сенсоутворювання, який теж можна розглядати як одну з функцій емоцій. Це складна інтеграційна функція, що виникає лише на певному етапі (Т. Хрїзман, В. Єремеєва).

Фактично здібність дитини до співпереживання, співчуття, співрадіє є передумовою формування в неї найбільш складних людських відчуттів – пошани і любові до інших людей. Ці емоційні прояви, що свідчать про розвиток у дитини потреби в емоційному контакті з іншими людьми (Д. Обухівський), про потребу в іншій людині (Л. Божовіч), найбільш «завантажені» особовою функцією. Саме даний клас емоцій має своїм джерелом іншу людину, тому вони названі соціальними емоціями (О. Запорожець, Я. Неверович), атракці-

ями (Л. Гозман), емпатією (Т. Гаврілова, Л. Стрілкова).

Звичайно, прояви у дошкільників співпереживання і співчуття іншому мають специфічні особливості порівняно з аналогічними відчуттями в дорослих людей. Ця специфіка виявляє себе насамперед у тісному взаємозв'язку виникнення цих емоцій із діями дорослого, з особливостями досвіду спілкування, взаємодії та діяльності, що набуває дитина (О. Запорожець, Я. Неверович).

Отже, функціональна роль емоційних процесів складається в онтогенезі поступово, з освоєнням дитиною соціального і наочного змісту, і виражається у вигляді системи конкретних функцій емоційних явищ, що надбудовуються одне над одним.

Головною умовою, що забезпечує таку динаміку становлення і розвитку окремих функцій, і особливо функцій специфічно людських (знаковою, оцінною, сенсоутворювальною, особовою), є характер дій дорослого, а точніше – досвід взаємодії дорослого з дитиною в широкому сенсі слова.

Освоєння дитиною наочного змісту навколишнього світу відбувається на основі (або всередині) вже сформованого емоційного контакту «дорослий – дитина». Для повноцінного розвитку дитини дуже важливе оптимальне поєднання позитивної емоційної валентності, що йде від дорослого, і емоційної привабливості, що йде від наочного змісту. Оволодіння наочним світом не має здійснюватися шляхом ослаблення або руйнування емоційного контакту дитини з близьким дорослим, емоційної атмосфери взаємодії загалом [3, с. 552–561].

Елементарні афективні реакції можна розглядати лише як пласт (або лінію) багатогранного емоційного досвіду, водночас з яким розвивається інший пласт емоцій, пов'язаних з інтенсивним освоєнням дитиною соціального вмісту в широкому сенсі слова: з оволодінням різними видами діяльності, що передбачають уміння оперувати образами (гра, музика, малювання, танець), з розвитком спілкування і взаємодії. Це емоції більш високого рівня, пов'язані з ідеями, образами, уявленнями, що породжуються уявою [2, с. 337–346].

Один із найцікавіших і продуктивніших поглядів на емоційний розвиток як багаторівневий процес належить В. Лебединському й О. Нікольській. Підкреслюючи, що афект у широкому сенсі слова – явище, яке організовує поведінку і свідомість дитини, ці автори виділяють чотири рівні як чотири послідовні ступеня в розвитку відносин людини із середовищем: перший – рівень афективної пластичності, другий – рівень індивідуальних афективних стереотипів,

третій – рівень афективної експансії та четвертий – рівень емоційного контролю. Кожен із вказаних рівнів має для дитини унікальний життєво важливий сенс і робить свій специфічний внесок у вирішення дитиною завдань адаптації та в процеси саморегуляції її поведінки [5, с. 1–12].

Першим (фоновим) рівнем, вирішальним завдання захисту організму від руйнівних дій зовнішнього середовища, є рівень польової реактивності, або рівень афективної пластичності. Він здійснює найпримітивнішу оцінку самої можливості контакту з оточенням ще до безпосереднього зіткнення з ним. Емоційне орієнтування на цьому рівні здійснює оцінку інтенсивності дії і пов'язане лише із загальним відчуттям комфорту або дискомфорту, що дозволяє адекватно «вписатися» у навколишнє середовище.

Другий рівень – рівень афективних стереотипів – сприяє встановленню стабільних взаємодій із середовищем, дозволяючи оцінювати не тільки інтенсивність дій, але і їхню якість (якість сигналів із зовнішнього світу, із внутрішнього середовища організму). Саме цей рівень відповідальний за вироблення афективних стереотипів сенсорного контакту і способів задоволення соматичних потреб, коли вибірково оцінюється якість сенсорних вражень, яскраво забарвлених задоволенням або незадоволенням. Цей рівень вже не забезпечує загальної рівноваги, а вибірково підсилює стенічні стани і протидіє розвитку астенічних. Процес афективного орієнтування на цьому рівні активно проектує внутрішні переживання зовні, що дозволяє перетворювати початково нейтральні зовнішні враження на якісно значущі для дитини.

Третій рівень – рівень афективної експансії – здійснює активну адаптацію до нестабільної ситуації. Завданням його є оволодіння змінним, динамічним середовищем. Цей рівень створює емоційний досвід успіхів і поразок, виробляє основу домагань суб'єкта, його емоційне самовідчуття «можу» або «не можу». Тобто відбувається оцінка можливості подолання несподіваних перешкод на шляху до афективної мети. Переживання успіху компенсує страх перед перешкодою, підсилює стенічні емоції, тим самим робить значний внесок у точнічну регуляцію психічних процесів.

І, нарешті, четвертий рівень – рівень емоційного контролю – відповідає за організацію життя і поведінки суб'єкта в компанії і здійснює емоційну оцінку реакцій інших людей, налагодження взаємин із ними. Орієнтація на переживання іншої людини забезпечує контроль компанії над індивідуальним афективним життям, узгоджує

з вимогами і потребами тих, що оточують, з нормами і правилами взаємодії. «Інший» починає домінувати в емоційному полі суб'єкта, і під впливом цієї домінанти перебудовуються й упорядковуються решта всіх вражень [5, с. 1–12].

Заслугове на увагу думка Г. Дюпона, висловлена в книзі «Розвиток дитячої емоційності», де він виділяє шість стадій, або рівнів [6, с. 246–251]. Перша стадія емоційного розвитку – егоцентрично-позаособистісна – характеризується нерозчленованістю дитячих відчуттів і пов'язана передусім із тілесними переживаннями напруги і розслаблення, суб'єктивно оцінюваними як задоволення або незручність і біль. Багато дітей до 3–4 років навіть за належного мовного розвитку не схильні давати суб'єктивні оцінки своїм настроям. Зазвичай вони називають зовнішні причини поганого настрою: погана погода, хвороба, відсутність чогось привабливого.

Друга стадія (за Г. Дюпоном) – особистих відносин – виникає тоді, коли з ослабленням егоцентризму починається диференціювання себе як причини своїх настроїв. У діях дитини, спрямованих на іншу людину (привертання уваги, уникнення), дорослі легко прочитують базисні емоції: радість, смуток, гнів, страх. До появи в дитини активного мовлення ці відчуття залишаються прив'язаними до реальної ситуації – до присутньої людини, до речі. З розвитком мовлення реальна присутність об'єкта відчуттів вже не обов'язкова, відчуття набувають стійкішого, узагальненого характеру. Але дитина ще не здатна усвідомити суб'єктивний характер своїх відчуттів; їй важко повірити, що інші люди в схожих ситуаціях переживають інші почуття, відмінні від її власних.

Поява здатності до емоційної децентрації, за Г. Дюпоном, знаменує нову – міжособову – стадію емоційного розвитку. Це третя стадія, провідним чинником якої є спілкування з однолітками, поява субкультури однолітків, значущої для дитини і відмінної від субкультури головної референтної групи – сім'ї. Найбільш істотна властивість взаємин однолітків – їхнє принципове рівноправ'я, що включає рівність права на власну емоційну оцінку всього, що відбувається в дитячій групі. За Г. Дюпоном, ця стадія емоційного розвитку зазвичай співіснує з попередньою. Дитина практикує водночас дві системи відносин: відносини слухняності і некритичного ухвалення (відкидання) правил, пропонованих дорослими, і відносини рівноправ'я людей, що спільно виробляють правила, прийнятні для всієї компанії. Така «подвійна бухгал-

терія» відчуттів триває зазвичай до початку підліткового віку, коли в людини, що росте, з'являється потреба уніфікувати свої емоційні відносини зі світом.

Четверта стадія розвитку емоцій, за Г. Дюпоном, починається в підлітковому віці і пов'язана з новим фокусом інтересів підлітка. Пошук себе, своєї відмінності від інших людей приводить до того, що дитячі класифікації людей за статтю, зростом, груповою приналежністю і улюбленими способами проведення дозвілля змінюються на більш психологічні, багатофакторні класифікації, що мають виражене емоційне забарвлення: сміливість, чесність, відданість, доброта, дружність, талановитість, незалежність, оригінальність. Результати цих стихійних психологічних досліджень себе й інших людей, на думку Г. Дюпона, систематизуються в уявленнях підлітків про цінності, ідеали, про власний життєвий стиль, соціальні ролі, поведінкові коди. Всі ці уявлення підліткові ще належить випробувати на міцність, перевірити в умовах реального життя, скоординувати із цінностями сімейними, груповими, соціальними.

Негативізм – асоціальна або антисоціальна реакція на неузгодження особистих і суспільно схвалюваних цінностей або адаптація власних поглядів на життя стосовно реальних умов цього життя – такі найбільш поширені варіанти завершення цієї стадії емоційного розвитку. Величезна кількість людей, на думку Г. Дюпона, залишається на цій стадії побутової психологізації все життя. Але деяким вдається її подолати.

П'ята стадія (за Г. Дюпоном) – автономії – виникає тоді, коли зіткнення цінностей, що виробляються самим підлітком, і цінностей його соціального оточення приводить до появи в підлітка позиції людини, що відповідає за свою долю. Тиск зовнішніх обставин така людина усвідомлює, але не реагує на нього ні негативно, ні адаптивно. Головною рушійною силою розвитку такої особи стають процеси самовизначення, спрямовані на мінімізацію конфлікту між власними, внутрішніми і зовні нав'язуваними цінностями і цілями завдяки перетворенню і тих, і інших.

Шоста – вища, інтеграційна – стадія емоційного розвитку, за Г. Дюпоном, характеризується блаженним відчуттям цілісності, гармонії, збалансованості відчуття світу. Це відчуття переживається як щось цінніше, ніж саме життя. Як підкреслює

Г. Дюпон, останні дві стадії емоційного розвитку є не віковими, а елітарними, «аристократичними». Принципова можливість їх досягнення відкривається вже наприкінці підліткового віку. Емоційно-особова автономність є умінням погоджувати мораль навколишнього середовища й етичні норми індивіда, може стати вершинною метою психологічної освіти, предметом якої є відношення загального – особливо – унікального на всіх рівнях психологічної реальності [3, с. 552–561].

Висновки із проведеного дослідження. Отже, психологія емоційної сфери дітей є значною проблемою, яку досліджують багато закордонних і вітчизняних науковців. У даній сфері описано гіпотези і теорії, які охоплюють різні підходи до охарактеризування природи емоцій, почуттів і емоційної сфери загалом, що дозволяє говорити про повноцінне дослідження даної сфери особи. Надалі це дає можливість для досліджень часткових проявів емоцій людини в тій чи іншій життєвій ситуації, а також для вивчення проблеми емоційного розвитку дітей із різноманітними обмеженнями життєдіяльності й особливими освітніми потребами в процесі активного запровадження інклюзивної форми навчання в загальноосвітніх закладах, яка набирає популярності та необхідна в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Леонтьев А. Потребности, мотивы и эмоции. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1973. 322 с.
2. Eleanor D.B., Kacey L. Sax, Arts enrichment and preschool emotions for low-income children at risk. *Early Childhood Research Quarterly*. Volume 28. Issue 2. 2013. Pages 337–346.
3. Channell M.M., Joan M. Barth, Individual differences in preschoolers' emotion content memory: The role of emotion knowledge. *Journal of Experimental Child Psychology*. Volume 115. Issue 3. 2013. P. 552–561.
4. Shuvarova S., Sevastyanov V., Borisova E., Leontyeva N. The disorders of emotional and volitional spheres in preschool children with speech pathology. *European Psychiatry*. Volume 24. Supplement 1. 2009. 1085 p.
5. Fay-Stammach T., Hawes D.J., Meredith P. Child maltreatment and emotion socialization: Associations with executive function in the preschool years. *Child Abuse & Neglect*. Volume 64. 2017. P.1–12.
6. Labunskaya V.A., Preschool Children's Coding of Facial Expression of Emotions: Humanistic-psychological Approach. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. Volume 146. 2014. P. 246–251.

УДК 159.922.76–056.34:616.896=161.2(045)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АУТИЗМУ ЯК ЗАГАЛЬНОГО РОЗЛАДУ РОЗВИТКУ

Марценюк М.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Мукачівський державний університет

Мигович Є.В., лікар-педіатр, директор
Центр розвитку дитини «Янголятко»

У статті розглянуто один із клінічних варіантів дизонтогенезу розвитку, яким є ранній дитячий аутизм. Проаналізовано основні періоди історії проблеми раннього дитячого аутизму, висвітлено основні його ознаки. Узагальнено результати громадського опитування «Аутизм в Україні сьогодні», окреслені провідні напрями і корекційні підходи в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра.

Ключові слова: *дизонтогенез, аутизм, розлади аутистичного спектра, симптоматика аутизму, аутистична поведінка, терапія аутизму, корекційні підходи до РДА.*

В статье рассматривается один из клинических вариантов дизонтогенеза развития – ранний детский аутизм. Проанализированы основные периоды истории проблемы раннего детского аутизма, освещены его основные признаки. Обобщены результаты общественного опроса «Аутизм в Украине сегодня», очерчены ведущие направления и коррекционные подходы в работе с детьми с расстройствами аутистического спектра.

Ключевые слова: *дизонтогенез, аутизм, расстройства аутистического спектра, симптоматика аутизма, аутистическое поведение, терапия аутизма, коррекционные подходы к РДА.*

Martseniuk M.O., Myhovych E.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF AUTISM AS A GENERAL DEVELOPMENT DISORDER

The article analyses one of the clinical variants of the developmental dysonotogenesis – the early childhood autism. The main periods in the history of early childhood autism disease along with its main features have been analyzed and highlighted. The results of the public opinion poll “Autism in Ukraine Today” have been summarized. The leading tendencies and corrective approaches during the practice with autistic spectrum disorder children have been identified.

Key words: *disonotogenesis, autism, autism spectrum disorders, autism symptoms, autistic behavior, autism therapy, correctional approaches to ECA.*

Постановка проблеми. Спотворений розвиток – це тип дизонтогенеза, за якого спостерігаються складні поєднання загального психічного недорозвинення, затриманого, пошкодженого чи прискореного розвитку окремих психічних функцій, що приводить до низки якісно нових патологічних утворень. Одним із клінічних варіантів цього типу дизонтогенезу є ранній дитячий аутизм (далі – РДА). Термін «аутизм» походить від латинського слова “autos” – «сам» і означає відрив від реальності, відстороненість від світу.

Нині є багато підходів до проблеми РДА, і для кращого розуміння цих підходів необхідно звернутися до історії раннього дитячого аутизму в закордонній і вітчизняній науці. В.М. Башина виділяє чотири основні періоди в становленні цієї проблеми.

Перший, донозологічний, період кінця XIX – початку XX ст., що характеризується окремими згадками про дітей із прагненням до відсторонення, відлюдькуватості й самотності.

Другий, так званий доканнерівський період, що припадає на 20–40-і рр. минулого століття, коли в наукових колах обговорювалося питання про можливість виявлення в дітей шизофренії (Г.Е. Сухарева, 1974 р.).

Третій (1943–1970 рр.) – ознаменований виходом у світ кардинальних робіт з аутизму (1943 р.) і Н. Asperger (1944 р.). Вперше цей синдром був описаний 1943 р. американським дитячим психіатром Л. Kanner. Незалежно від нього австрійський психіатр Н. Asperger у 1944 р. описав близький стан у дітей, назвавши його аутистичною психопатією. У своїй першій роботі Л. Kanner охарактеризував РДА як особливий стан із порушеннями спілкування, мови, моторики, який він відніс до станів так званого «шизофренічного» спектра. Надалі РДА розглядався як конституціональний особливий стан. М. Вроно і В. Башина (1975 р.) розглядали аутизм як аутичний стан, що виникає в дитини після нападу шизофренії. С. Мінухін зі співавторами ще в 1947 р. висунув концепцію органічного походження

РДА. Деякі дослідники вказували на поліетіологічність РДА, пов'язуючи його походження з органічними, реактивними причинами, наслідками порушення симбіозу між матір'ю і дитиною, порушеннями адаптаційних механізмів у незрілої особи (M. Rutter, 1972 р.). Саме тоді були виявлені аутичні симптоми в клініці хворих фенілпіровиноградною олігофренією, за X-ламкою хромосоми, синдрому Ретта й ін.

Четвертий, післяканнерівський період (1980–1990 рр.) характеризується істотним відходом від позиції L. Kanner про ранній дитячий аутизм. РДА став розглядатися як неспецифічний синдром різного походження.

Наразі склалося уявлення про два типи аутизму: класичний аутизм Л. Каннера і варіанти аутизму, до яких входять аутистичні стани різного генезису [2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливі зусилля, починаючи з 90-тих рр. ХХ ст., спрямовано на вивчення специфіки психічного дизонтогенезу аутичних дітей, пошуку першопричин і логіки аутичного розвитку, що дало змогу виявити «первазивний» (наскрізний або спектральний) характер цього порушення (L. Wing, E. Ornitz, B. Hermelin & N. O'Connor, F. Volkmar, H. Tager-Flusberg, C. Lord). Усе більше дослідників схиляються до думки, що аутизм позначається на всіх рівнях психічної організації.

Такої самої думки дотримуються й українські дослідники, які вивчали і зараз досліджують проблему аутизму (Я. Багрій, І. Марценківський, К. Островська, О. Романчук, Г. Смоляр, В. Тарасун, Г. Хворова, А. Чуприков, Д. Шульженко та ін.). Варто зазначити, що сьогодні немає загальноприйнятих теоретико-методологічних підстав щодо вивчення особливостей порушень різних структур і функцій психіки за аутизму, а також взаємозв'язку між ними [4].

Сучасні уявлення про причини і механізми аутичного порушення розвитку базуються на численних даних, які свідчать про наявність вираженої патології на різноманітних рівнях організму, від психічного та нейрофізіологічного до нейрохімічного й анатомічного, а також – на результатах генетичних досліджень. Варто зазначити, що й донині немає єдиної концепції щодо чинників виникнення аутизму. Відомо, що в етіології та патогенезі цього розладу важливу роль відіграють генетичні й біологічні чинники (зокрема органічне ураження головного мозку внаслідок хромосомних або метаболічних порушень). Йдеться також про те, що появі ознак аутизму у віці до 2–2,5 років нерідко передують:

- різні патології вагітності;
- родові травми, асфіксія під час пологів;
- чинники, що діють після народження [4].

Відповідно до міжнародної класифікації хвороб МКБ-10, до власне аутистичних розладів належать:

- дитячий аутизм (F84.0) (аутистичний розлад, інфантильний аутизм, інфантильний психоз, синдром Л. Каннера);
- атипичний аутизм (із проявом після 3 років) (F84.1);
- синдром Ретта (F84.2);
- синдром Аспергера – аутистична психопатія (F84.5) [7].

Постановка завдання. Актуальність і соціальна значущість порушеного питання обумовили мету статті – розгляд і висвітлення проблеми раннього дитячого аутизму та можливостей його ефективного корегування, а також здійснення аналізу результатів опитування щодо ситуації з аутизмом в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Синдром раннього дитячого аутизму, на відміну від інших аномалій розвитку, характеризується найбільшою складністю і дисгармонійністю як у клінічній картині, так і в психологічній структурі порушень, і є порівняно рідкісною патологією розвитку. Виняткова різноманітність спектра порушень та їхньої важкості дозволяє обґрунтовано вважати навчання та виховання дітей з аутизмом найбільш складним розділом корекційної педагогіки.

Основними ознаками РДА у всіх його клінічних варіантах є:

- недостатня або цілковита відсутність потреби в контактах з оточенням;
- відгородженість від зовнішнього світу;
- слабкість емоційного реагування щодо близьких, навіть стосовно матері, аж до цілковитої байдужості до них (афективна блокада);
- недостатня реакція на зорові та слухові подразники примушує багатьох батьків звертатися до офтальмолога або сурдолога. Проте те, що, на перший погляд, здається нам слабкою реакцією дитини на зорові або слухові сигнали, є помилкою. Діти з аутизмом, навпаки, дуже чутливі до слабких подразників. Наприклад, діти часто не переносять цокання годинника, шуму від побутових приладів, звуку води з водопровідного крана тощо;
- прихильність до збереження незмінності того, що нас оточує (феномен тотожності, за Л. Каннером). Цей феномен проявляється в дітей з аутизмом дуже рано, навіть вже на першому році життя;
- неофобії (боязнь усього нового) проявляються в дітей-аутистів дуже рано. Діти

часто не переносять зміни місця проживання, перестановки меблів, зокрема ліжка, не люблять новий одяг і взуття тощо;

– одноманітна поведінка зі схильністю до стереотипних, примітивних рухів (обертання кисті руки перед очима, перебирання пальців, згинання і розгинання плечей і передпліччя, розгойдування тулубом або головою, ходіння навшпиньки тощо);

– мовні порушення за РДА різноманітні. У більш важких формах РДА спостерігається мутизм (цілковита втрата мови), у деяких хворих зазначається підвищений вербалізм, що проявляється у вибіркового ставленні до окремих слів і виразів. Дитина постійно вимовляє вподобані слова або склади;

– гіперактивність і необґрунтована агресія. Будь-які невдачі можуть викликати в мал'ят-аутистів істеріку, що може проявитися в формі фізичної атаки. Водночас агресія може бути спрямована як на оточуючих, так і на самого себе (аутоагресія);

– вузьке коло інтересів. Дитина з аутизмом не прагне грати з іграшками, особливо з новими. У неї спостерігається сповільнене абстрактне мислення і слабо розвинена фантазія [1; 2; 3; 4; 5].

Тривогу та занепокоєння в батьків, лікарів, педагогів, демографів викликають темпи поширення розладів аутичного спектра. За даними провідних світових організацій, що досліджують питання аутизму, останніми роками кількість людей із таким розладом неухильно зростає і сьогодні становить 1% від усього населення планети, тобто це більше, ніж усе населення України.

Так, за даними дослідження В. Кагана, поширеність аутизму коливається від 0,06 до 0,17 на 1 000 дитячого населення. Причому в хлопчиків РДА зустрічається частіше, ніж у дівчаток, і становить співвідношення 1:5 [3].

Ще у 2000 р. вважалося, що поширеність аутизму становить від 5 до 26 випадків на 10 000 дитячого населення. 2005 р. вже на 250–300 новонароджених у середньому припадав один випадок аутизму: це частіше, ніж ізольована глухота і сліпота разом узяті, синдром Дауна, цукровий діабет або онкологічні захворювання в дитячому віці. За даними Всесвітньої організації аутизму, у 2008 р. 1 випадок аутизму доводиться на 150 дітей. Цього ж року Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), розуміючи глибину проблеми і тяжкість наслідків для суспільства, проголосила 2 квітня «Всесвітнім Днем поширення інформації про аутизм». А згідно з останніми даними американського «Центру з контролю і профілактики захворюваності», на 2017 р. кож-

на 68 дитина має розлади аутичного спектра (далі – РАС), що на 30% більше, ніж аналогічний рівень рік тому (який становив 1 із 88). За десять років кількість дітей з аутизмом збільшилася в 10 разів. Вважається, що тенденція до росту збережеться і в майбутньому. А це дає підстави для твердження про пандемію аутизму [6; 7].

Дані факти і цифри є достовірними з огляду на те, що в розвинутих європейських країнах і Сполучених Штатах Америки (далі – США) ведеться щітка статистика стосовно захворюваності та кількості осіб, що мають ті чи інші розлади аутичного спектра. Кількість людей з аутизмом в Україні сьогодні залишається невідомою через відсутність статистики, труднощі з діагностуванням і всі інші проблеми, закономірно притаманні державі, яка тільки нещодавно усвідомила і визнала наявність даної проблеми. У Союзі Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР), як відомо, аутизму не було: діти з аутизмом, які досягли повноліття, просто отримували діагноз «шизофренія».

На початку 2015 р. Фонд допомоги дітям із синдромом аутизму «Дитина з майбутнім» (Київ, Україна) підбив підсумки ініційованого ним громадського опитування щодо ситуації з аутизмом в Україні [8].

Статистичних даних в Україні з даного питання практично немає, а наявні цифри не тільки не відображають реальний стан речей, а й суперечать одна одній. Наприклад, за даними Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ), в Україні офіційно проживає 3 200 людей з аутизмом. Насправді, як говорять майже всі представники громадських організацій, реальні цифри в кілька разів вищі.

Справжні проблеми, за словами учасників опитування, починаються в реальному житті, коли батькам дітей з особливими потребами щодня доводиться жити і боротися за здоров'я і права своїх дітей. І це, напевно, головна причина, яка пояснює важливість даного опитування, учасниками якого стали 24 громадські організації та понад 120 батьків дітей з аутизмом з усіх регіонів країни (організації та батьки Криму, Донецької та Луганської областей участі в опитуванні не брали). Фактично, це перше опитування такого роду в Україні, тому вважаємо вкрай важливим звернути увагу громадськості й експертного середовища на його підсумки, що наочно представлені на рисунку 1.

Отже, найголовніша проблема, яка хвилює українських батьків, – гостра нестача спеціалістів із необхідним багажем знань і навичок, про що заявило 61% респон-

Рис. 1. Найгостріші питання для людей з аутизмом

дентів. Причина та ж – відсутність реальної статистики кількості людей з аутизмом в Україні, а значить – применшення значущості питання взагалі. Це, своєю чергою, пояснює, чому в Україні не виникало необхідності навчатися корекції дітей з «неіснуючим» діагнозом раніше і не виникає зараз. А немає потреби – немає мотивації. Ось чому багато корекційних педагогів практично нічого не знають про аутизм. Студентів лише поверхово знайомлять із цим поняттям, але, як професійно виконувати корекційну роботу з такими дітьми в українських вишах практично не вчать. За результатами дослідження, найбільше в Україні не вистачає кваліфікованих логопедів і дефектологів, які розуміють специфіку роботи з особливою дитиною й усвідомлюють її необхідність.

Друга, пов'язана з попередньою, проблема – складність отримання діагнозу в Україні. Її причиною також є відсутність знань у фахівців. Як і педагогів, лікарів практично не вчать працювати з дітьми з аутизмом і не знайомлять навіть із класичними ознаками розладу. Деякі медики, у кращих традиціях радянської медицини, досі дорівнюють аутизм до шизофренії, хоча, відверто кажучи, такі випадки вже не системні. Найчастіше батьки чують іншу відповідь – «ваша дитина переросте». Багато хто таку «заспокійливу терапію» сприймає до того моменту, поки дитині потрібно йти до школи, а проблема нікуди не поділася. І тоді батьки починають бити на сполох, але дорогоцінний час вже буває втрачено: методики корекції для дітей з аутизмом ефективні саме в ранньому віці – до 7 років. На думку 61,7% респондентів, другою за значущістю проблемою є саме своєчасне отримання діагнозу.

Половина анкетованих учасників опитування зазначили складність з потраплянням до школи (51%) і неможливість вчасно розпочати корекційну роботу (48,9%). Майже така ж кількість респондентів (46,8%) акцентували увагу на неможливості здобути дошкільну освіту. Всі три пункти можна

звести до одного – відсутність необхідних умов для освіти дітей з аутизмом.

Сьогодні в Україні ситуація змінюється на краще. Відомо, що 23 травня 2017 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг». Цим законом, зокрема, закріплюється право на освіту осіб з особливими освітніми потребами і надається їм можливість здобувати освіту в усіх навчальних закладах, зокрема й безоплатно в державних і комунальних навчальних закладах, незалежно від «встановлення інвалідності». І це є важливим кроком нашого суспільства, який вітається та підтримується всім прогресивним людством.

Опитування аргументовано продемонструвало, що в Україні сьогодні катастрофічна нестача фахівців та наявні проблеми з ранньою діагностикою аутизму. Коли в Європі та США вже працюють над тим, як краще влаштувати життя дорослої людини з аутизмом, то у нас йдеться тільки про нормальні умови для дітей у школі та дошкільних закладах.

Варто зазначити, що кожен п'ятий опитаний заявив, що українське суспільство у 2014 р. стало більш толерантним до питань аутизму. Майже кожен четвертий також вважає, що за цей же період часу вони відчували зміну ставлення до своїх проблем із боку представників української влади.

Враховуючи вкрай важку ситуацію, яку переживає сьогодні Україна у зв'язку з агресією на сході держави, вищезазначені дані є ще одним підтвердженням толерантності, свідомості та готовності українського громадянського суспільства бути невід'ємною частиною цивілізованого світу. З цього погляду, 50% учасників опитування, які «не відчували жодних змін», тільки підтверджують необхідність продовження роботи, що потребує і українське, і світове товариство. Саме тому 67% респондентів заявили, що найбільшу підтримку сьогодні вони відчувають з боку українських, а ще 27% – з боку міжнародних громадських організацій.

Українським батькам і громадським активістам за кілька років (2010–2014 рр.) уже вдалося досягти істотних зрушень у цій сфері. Серед них – рішення МОЗ визнати «дорослий» аутизм, виділення державою коштів на потреби людей з аутизмом, підготовку та випуск навчальних посібників, створення та діяльність робочої групи з вирішення проблем аутизму, відбулися перші парламентські слухання з аутизму в Україні, здійснення міжнародного діало-

га й обмін досвідом. Вперше у 2014-му р. Україна в Единбурзі здобула міжнародну премію INAP 2014 (Naturally Autistic People Awards).

І це тільки частина тих можливостей, які починають відкриватися перед особливими дітьми в нашій країні. Завдяки активній позиції батьків, громадських організацій, засобів масової інформації – всього українського суспільства – вдалося привернути увагу до аутизму. Люди стали відкритішими і толерантнішими. Вони почали усвідомлювати, що проблеми сімей, які виховують дітей з аутизмом, – це не тільки їхні внутрішні проблеми. Це проблеми всього суспільства.

Незважаючи на складну ситуацію в Україні, громадські організації не припиняють боротьбу за людей з аутизмом. На даний момент на стадії реалізації перебуває велика інформаційна програма, мета якої охопити максимум поліклінік, розміщуючи плакати, які інформують про аутизм. В освітній сфері з'являється все більше тренінгів, які розповідають про розлад, а також підвищують кваліфікацію фахівців. Серед них – унікальний «Курс за методикою ТЕАСН», організований Фондом «Дитина з майбутнім» спільно з Консультативним центром для осіб з аутизмом «Справа Кольпінга» та Львівським національним університетом ім. Івана Франка [8].

На жаль, у нашій країні дотепер для дітей-аутистів провідними є лікувальні види допомоги в системі охорони здоров'я. Хоча в усьому світі ще в 1960-ті рр. акценти почали зміщувати на поведінкові методи в поєднанні із соціально-педагогічним супроводом, використанням арт-терапії, музикотерапії тощо на основі гуманістичного та психодинамічного підходів. Дотепер склалася й розвивається мультимодальна допомога, у центрі якої – індивідуальний підхід до дитини, що його забезпечує команда професіоналів за умови безпосереднього контакту з родиною. Модель такої допомоги, хоча нозологічно не специфічна й не орієнтована на радикальне лікування, демонструє досить високу абілітаційну ефективність.

Для ефективного корегування розвитку дітей з аутизмом, на думку провідних фахівців, потрібні нестандартні установи, в яких можна було б поєднувати лікувальну, педагогічну, терапевтичну й іншу корекційну допомогу. Реабілітаційні підходи передусім базуються на тому, що в клініці аутизму значне місце належить аутичним порушенням поведінки, мовлення, моторики, затримці психічного розвитку тощо. Зазначене коло розладів спричинює вто-

ринний поглиблений психічний недорозвиток.

Сьогодні психолого-педагогічна корекція розвитку за аутизму не має однозначності й узгодженості щодо технологій і методик, які б допомагали ефективно долати порушення аутичного спектра.

Так, найбільш визнаними на даний час є такі корекційні підходи, що їх застосовують для корегування в разі порушень аутичного спектра, як:

- прикладний аналіз поведінки (Applied Behavior Analysis, ABA);
- структуроване навчання ТЕАСН (Treatment and Education for Autistic and related Communication handicapped Children);
- сенсорна інтеграція;
- розвиток міжособистісних стосунків (Relationship Development Intervention, RDI);
- середовищний підхід (І. Захарова);
- нейропсихологічний підхід;
- методи альтернативної та підтримувальної комунікації;
- різновиди терапій (музична й арт-терапія, метод ТОМАТИС, кінезотерапія, терапія за допомогою тварин (анімалотерапія) тощо) [4].

У майбутніх публікаціях є сенс більш докладно розглянути корекційні підходи для занять із дітьми, що мають порушення аутичного спектра.

Висновки із проведеного дослідження. Загальновідомо, що люди з розладами аутичного спектра, в яких не постраждав інтелект, можуть досягти значних успіхів в діяльності. Серед відомих аутистів можна назвати авторитетного американського професора-зоолога Темпл Грендін, одного з засновників компанії "Microsoft" Біла Гейтца, президента великої ІТ-компанії Сару Міллер, художника і члена ордена Британської імперії Стівена Уїлтшира, 16-річного фізика із США Джейкоба Барнета, що став відомим і отримав визнання в такому юному віці. А також варто згадати видатних В.А. Моцарта, А. Ейнштейна, Р. Нурієва, Л. Ландау та багатьох інших [7].

Психіатр, невролог, психолог – це фахівці, до яких потрібно звертатися насамперед для діагностики психічного розвитку дитини. Не зайвою стане консультація генетика, епілептолога, гастроентеролога. І тільки коли буде чітко встановлено, в яких сферах розвитку наявні порушення, спеціаліст може розробити систему медичної та психолого-педагогічної допомоги.

Незважаючи на те, що до 80% дітей з аутизмом – інваліди, інвалідність як така може бути знятою. Цього можна досягти завдяки правильно організованій системі корекційної допомоги. А виняткова різ-

номанітність спектра порушень і ступеня їхньої важкості дозволяє обґрунтовано вважати навчання та виховання дітей з аутизмом найбільш складним розділом корекційної педагогіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лютова Е., Мона Г. Шпаргалка для взрослых: психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми М.: Генезис, 2000. 106 с.
2. Максимова Н., Милютин Е. Курс лекций по детской патопсихологии: учебное пособие. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 576 с.
3. Мамайчук И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. СПб.: Речь, 2010. 400 с.
4. Скрипник Т. Феноменологія аутизму: монографія. К.: Фенікс, 2010. 320 с.
5. Шульженко Д. Аутизм – не вирок. Львів: Кальварія, 2010. 224 с.
6. Исследование. Уровень аутизма в США: 1 ребенок из 68. URL: <http://outfund.ru/uroven-autizma-v-ssha-1-rebenok-iz-68/>.
7. Аутизм в Росії: проект. URL: <http://www.autisminrussia.ru/html/autism.htm>.
8. Аутизм в Україні сьогодні: опитування. URL: <https://cwf.com.ua/uk/news/news-feed-ukr/1279-opituvannya-autizm-v-ukrajini-sogodni-tri-osnovni-problemi-spetsialisti-diagnostika-chinovniki>.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Випуск 6
Том 1**

Коректура • *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка • *С.Ю. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 24,18. Замов. № 963. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.